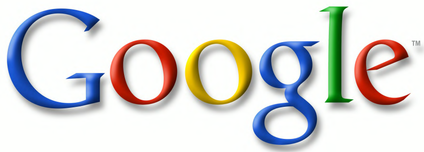

Google

1919

MUSEUM

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

ZESENTWINTIGSTE JAARGANG.

1919.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 26sten Jaargang.

F. de Bas te 's-Gravenhage.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Dr. A. W. Bijvanck te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
K. ten Bruggencate te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tzn. te 's-Gravenhage.
Dr. J. G. van Dillen te Amsterdam.
J. van der Elst te Groningen.
Dr. M. Engers te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Zwolle.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. Gorris s. J. te Amsterdam.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. S. P. Haak te Arnhem.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Just Havelaar te Amersfoort.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Rome.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
J. de Josselin de Jong te Rijsenburg.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Dr. G. G. Kloeke te Leiden.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. G. Knuttel Wzn. te Breda.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. P. C. Knuttel te 's-Gravenhage.
Chr. Kok te Leiden.
G. J. W. Koolemans Beijnen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. N. van der Laan te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Gouda.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
Dr. H. J. Lulofs te Gorinchem.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Meyer te 's-Gravenhage.
Dr. W. Mulder S. J. te Nijmegen.
Dr. H. C. Muller te Utrecht.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Dr. H. A. Naber te Hoorn.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
M. J. Premsela te Amsterdam.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
Prof. Dr. Jos. Schrijnen te Utrecht.
Dr. M. A. Schwartz te Leiden.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Mej. Th. Westendorp te Amsterdam.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Dr. C. Wilde S.J. te Mariendaal bij Grave.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid.)

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. — No. 1. — October 1918.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. A. Baehrens, Studia Serviana ad litteras Graecas atque Latinas pertinentia. Gent, Uitg.-Mij. Plantijn. 1917.

In The Classical Review X 158 stelt E. K. Rand de vraag: Is Donatus's Commentary on Vergil lost? Zijn antwoord komt hier op neer, dat de zoogenaamde Scholia Danielina niets anders zijn dan Aelius Donatus' verklaringen van den tekst van Vergilius. Is dit aannemelijk?

Men weet, dat tot 1600 alleen de „kleine" Servius bekend was, maar dat in genoemd jaar P. Daniel een veel vollediger Servius (S. auctus, amplior of plenior), die onschatbare interpretaties bevatte, uitgaf. De Commentarius Danielinus toch onderscheidt zich door een grooten rijkdom van mythologische vertellingen. Uit welke bron zijn die verhalen afkomstig? In welk verband staan zij tot den „kleinen" Servius, tot Ovidius' Metamorphosen, tot Hyginus, tot Apollodorus' Bibliotheca — wij volgen 't gewone spraakgebruik — of andere mythografen, tot historische werken, waarin groote aandacht wordt gewijd aan mythologische onderwerpen? Ziedaar problemen, welke lang geleden gesteld, evenwel nog niet opgelost zijn. Tot de solutie van een belangrijk deel van 't vraagstuk trachtte Baehrens te komen in bovengenoemde studie door de scholia, waarin gedaanteverwisselingen besproken worden, uit een oogpunt van taal en inhoud te vergelijken met de behandeling van dezelfde sagen bij andere auteurs.

Eerst valt een woord te zeggen over den vorm van 't werk. Baehrens heeft zijn boek in 't Latijn geschreven, die keuze staat natuurlijk aan hem. Nu wil ik zwijgen over de buitengewoon vele drukfouten; zelfs 't aantal hoofdstukken is onjuist opgegeven: cap. XXV is tweemaal geteld. Hier zijn wellicht verzachtende omstandigheden, maar wat te denken van 't volgende? Op bladz. 8 leest men *sine ullo dubio* in plaats van *sine ulla dubitatione*; bl. 27 *nostrum interest* ('t keert terug op bl. 50, dus is 't geen drukfout); bl. 36 den ablativus *recentiori*; bl. 45 den superlativus *sincerrime*; bl. 84 den genetivus *Lycophrontis* (in plaats van *Lycophronis*); bl. 88 en 90 (noot 2) driemaal den naam ***Antonius*** Liberalis (in plaats van *Antoninus* L.); bl. 96 't participium *increpati*, terwijl Baehrens op bl. 108 zijn licht laat schijnen over de uitdrukking *non comparuit*, anders gezegd over de „*formula solemnis non comparandi*"!! enz. enz. Zulk oorlogs-Latijn kan toch werkelijk niet door den beugel, zelfs niet voor een professor te Gent. 't Latijn is voorts 't tegenovergestelde van vlot en duidelijk: op bl. 62 sq. staat een zin van achttien regels, welke onder meer een citaat, tweemaal een opmerking tusschen haakjes en dan nog een lange parenthesis bevat. Zulke perioden zijn geen zeldzaamheid: kortom alles is gedaan om den lezer, die in de aantrekkelijke materie belang stelt, af te schrikken.

't Uitgangspunt van de redeneering vormt 't verhaal over de liefde van Myrrha voor haar vader Cinyras en haar verandering in een boom. Baehrens zet naast elkaar de vertelling gegeven door Theodorus (bij Plutarch. Parall. min. 22, pag. 311 A), door Serv. Dan. ad Bucol. X 18 en door 't Argumentum Ovidianum X 9 (van „Lactantius Placidus"). Aan 't einde schrijft Theodor. εἰς ὁμώνυμον δένδρον μετεμορφώθη sc. Myrrha; 't scholion biedt: mutata est in arborem nominis sui. Dadelijk zij hier opgemerkt, dat deze uitdrukkingen in beide talen 't karakter van een formule hebben; bij Serv. Dan. treft men die telkens aan bijv. precies zooals hier ad Bucol. VIII 29 (zie Thilo III 97).

ad Aen. I 505 in animal sui nominis vertit (Thilo I 158) enz. 't Breedsprakig Argum. Ovid., 't welk volgens Baehrens in keuze van woorden totaal onafhankelijk is van den Griekschen tekst, besluit zijn uiteenzetting aldus: in arborem, quae eius nomen indicaret, mutata est. Men zal inzien, dat die nietszeggende, in 't geheel niet karakteristieke overeenstemming in uitdrukking tusschen de beide eerste testes niet 't recht geeft te beweren, dat Serv. Dan. òf Theodorus zelf vertaalde, òf dat beiden uit dezelfde bron putten. Bovendien leert men uit Theodorus, dat de metamorphose geschiedt door toedoen van Aphrodite, waaromtrent Serv. Dan. zwijgt: geen wonder, want de laatste vertelt in den aanvang van 't scholion, dat Myrrha *Solis ira* in liefde voor haar vader ontbrandde, de eerste echter διὰ μῆνιν Ἀφροδίτης. Serv. Dan., die gewoonlijk *niet* beknopt is, gewaagt ook niet van een γείτονα παρθένον, die op Cinyras verliefd was, evenmin gebruikt hij een aequivalent voor den term τὴν ἀσελγεστάτην door Theodorus gekozen. Al zijn er overigens een paar woorden, die op elkaar gelijken — wat niet anders dan verwacht kan worden — men moet constateeren, dat 't verschil der loci grooter is dan de overeenkomst: ergo maken wij de gevolgtrekking niet, waartoe Baehrens ons uitnoodigt. Op grond eindelijk van de woorden *lumen inferri iussit*, welke zoowel bij Serv. Dan. als in 't Argumentum Ovidianum te lezen staan, moet.... „noodzakelijk" geconcludeerd worden, dat de schrijver van 't Argumentum afhangt van den Commentator op Vergilius! De waarheid is, dat behoudens die drie woorden de afwijkingen, in de *heele* schildering wel te verstaan, zoo groot zijn, dat men aan geen afhankelijkheid denken kan. Daarentegen stemmen die zoogenaamde Lactantius Placidus en Hyginus (fab. 58) zoozeer in taal en inhoud overeen, dat hier 't toeval geen rol kan spelen. Dit is Baehrens ontgaan, omdat hij slechts Hyginus vergeleek met Theodorus en Servius auctus.

Intusschen laat zich in al de fabulae, die geanalyseerd worden licht een of ander punt van overeenkomst ontdekken. Vergelijk bijv. omtrent Scylla's metamorphose — de tweede door Baehrens ter sprake gebracht —

Serv. ad Aen. III 420 irata Circe fontem, in quo illa consueverat corpus abluere, infecit venenis, in quem illa cum descendisset cet. met

Argum. Ovid. (XIV, 1) locum, in quo Scylla ablui consueverat, venenis imbuit cet. en met

Hygin. 199 Scylla autem cum assueta esset in mari lavari, Circe.... medicamentis aquam inquinavit, quo Scylla, cum descendisset cet.

Hier zijn de aanrakingspunten den lezer voor oogen gelegd, maar als men nu de rest (te groot om hier over te schrijven) onder de loupe neemt, dan springt terstond een zeer aanzienlijk verschil, dat zich niet wegdoezelen laat, in 't oog. Wij kunnen, als wij Baehrens door heel zijn boek volgen, de gedachte niet van ons afzetten: er is bij de onderscheidene auteurs aangaande de mythen ten aanzien van de voorstelling der feiten en de keuze der woorden zoowel gelijkenis als tegenstelling. Wij geven toe, dat allerlei nuances in de overlevering ingeslopen zijn, doordien deze in een sage een aetiologische strekking legde, een ander er een rationalistische uitlegging aan gaf, een derde door partijdigheid gedreven iets wijzigde. Wij zijn echter juist daarom te vaster overtuigd, dat door die contaminatie 't geval meer complex is geworden en dat men er zich principieel voor wachten moet conclusies te trekken, die slechts gebouwd zijn op gedeeltelijke overeenstemming. De conclusie, waartoe Baehrens komt, is, dat 't grootste deel van de Grieksche sagen, waarover zijn onderzoek loopt, door een en denzelfden man in zijn kommentaar op Vergilius zijn ingevoegd. Die onbekende ontleende ze zelf aan een compendium mythologicum Graecum, 't welk hij echter niet slaafs volgde; integendeel hij combineerde zijn Grieksche bron met beschouwingen en bijvoegingen van anderen (inzonderheid van Varro). Van dien Commentator nam Donatus zijn stof over en op dezen steunen weer Servius en Servius amplior.

Wat heeft men te verstaan onder dat compendium mythologicum? Iets als Apollodorus' Bibliotheca, of als Hyginus, dus een soort schoolboek? Absoluut niet, want die gaan zelf terug op dat compendium, waarvan wij nergens melding gemaakt vinden. In dat compendium moeten intusschen alle mogelijke varianten gestaan hebben, ook „entlegene Mythen", die in den Hellenistischen tijd zoo goed gedijden. Men zocht daarin —zie Baehrens bl. 24 — de namen van de vijftig zoons van Lycaon, die thans nog in de Bibliotheca opgesomd worden, evenzeer de namen van de vijftig honden van Actaeon. Indien alles naar rato geweest is, hoeveel folio's moet dat „compendium" dan geteld hebben?

In elk geval zal in dat compendium onder 't lemma *Aesacus* geschreven zijn geweest: zoon van Arisba òf Alexirhoe. In hoofdstuk X weet Baehrens wel iets plausibels in 't midden te brengen tot verklaring van dien variant, maar als hij dan eerst een stamboom teekent met tweemaal de letter *x*, daarna een volledig stemma om precies aan te geven, langs welke auteurs een bepaalde traditie zich heeft voortgeplant, dàn vraagt men toch, of hij hier een vergelijking met twee onbekenden wil oplossen. Zelfs 't woord *fortasse*, dat nog al eens voorkomt (o. a. op bl. 24 driemaal in twaalf regels) ontbreekt hier. Men kan op 't gebied der tekstkritiek el te conservatief zijn en op ander terrein er niet voor terugdeinzen de eene hypothese op de andere te stapelen!

Gaat Baehrens met zijn theorieën veel te ver, ook Rand is nog te radicaal; men kan alleen overtuigend bewijzen, dat Donatus de gewichtigste bron is geweest voor Servius en voor Servius plenior.

Baehrens heeft mij in één opzicht bevredigd. Hij belooft in de Praefatio fragmenten van Hellenistische auteurs en van Varro in onze scholia te zullen aanwijzen. Hij is er in geslaagd een fragment van Euphorion (bl. 87) en van Varro (bl. 117) te vinden.

In het deel, 'twelk zich bij de Studia Serviana zal aansluiten, krijgen wij een verhandeling over Labeo. Al degenen over de grenzen, die zich met Arnobius bezighouden, ook ik, hebben dit met vreugde vernomen. Ik zou den schrijver echter willen herinneren aan 't motto, dat Emile Thomas koos voor zijn Essai sur Servius et son Commentaire sur Virgile, een woord van Wagner: „In keiner Schrift des Alterthums ist alles so *ungewiss* und für den Gebrauch so *unsicher* als in dem Commentare des Servius."

Den Haag. C. Brakman Jz.

Manu Leumann, Die lateinischen Adjectiva auf -lis. (Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft, herausgeg. von Karl Brugmann und Ferd. Sommer. 7). Strassburg, Trübner, 1917. (Pr. M. 7).

Deze publikatie beweegt zich op het gebied van de idg. stamvorming, juister wellicht van de lat. stamvorming, omdat het lat. adjektief-suffix *-lis* in de Indogermaansche talen uitermate zeldzaam is. Alleen in de Slavische talen, waar het part. perf. pass. op *-lo* zeer gebruikelijk is, komt ook *-li* herhaaldelijk voor. Van de weinige idg. nomina, die tot deze formatie behooren, is wellicht alleen *talis* onveranderd tot ons gekomen. Alle andere lat. adjektieven kunnen hoogstens langs omwegen met de grondtaal in verband gebracht worden, en moeten wel bijna zonder uitzondering als nieuwvormingen worden beschouwd.

Het eenige bruikbare materiaal, wat Leumann ten behoeve van deze monografie ten dienste stond, was — afgezien van de schriele behandelingen van dit onderwerp in de handboeken — een artikel van Paucker over *-ālis, -īlis, -ūlis, -ēlis* in de KZ. XXVII, 113 v.v., en over *-bilis* en *-ilis* in zijn *Vorarbeiten* I, bl. 46—70. In geheel hun omvang werden nu door Leumann onderzocht: 1) de adjectiva op *-lis* met lange praesuffixale vokaal; 2) de adjectiva op *-ilis*, en 3) die op *-bilis*. Bij het bespreken van de uitbreiding van het part. perf. pass. door *-ilis* geeft Schrijver als zijn meening te kennen, dat deze beperkt is tot de handwerkerstaal, behoudens enkele onbeduidende uitzonderingen. Deze bewering staaft hij door de woorden op *-ilis* te groepeeren naar taalkringen en hoofdzakelijk in te deelen bij de groeptalen van de weverij en vlechttechniek, pottebakkerij, metaalbewerking, bouwtechniek, plastiek, visscherij en landbouw. Aldus krijgen we een geheel van zeer zeker niet onverdienstelijke beschouwingen, die m. i. echter winstgevender zijn voor de semantiek dan voor de vormleer. Want, hetzij men ze beschouwt als behoorende tot de „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis*, of als staande, met vóórlat. *-tlis*, naast idg. *-tlom*, hetzij men een andere meening is toegedaan, men zal toch wel tot de slotsom moeten komen, dat de groote meerderheid van deze formaties haar ontstaan te danken heeft aan het feit, dat bepaalde oorvormen (als b.v. *textilis*) zich met het participium (b.v. *textus*), waarmee ze wat vorm en beteekenis betreft overeenkwamen, associeerden. Het zou zijn nut hebben deze oorvormen op te sporen en hun produktiviteit vast te stellen.

Dat bedoelde „Zugehörigkeitsadjektiva" op *-lis* oorspronkelijk van substantiva zijn afgeleid, en zich slechts bij uitzondering naderhand ook een afleiding van verba ontwikkeld heeft (*tribunus vapularis, corona ovalis* e. d.), zal wel niemand betwisten. Ik wijs echter op de onjuiste verklaring van *Aprilis* (bl. 14), dat Cuny MSL. XIV, 286 evident juist verklaart als „de tweede maand" (**aporos*, komparatief bij idg.**apo*). Walde wordt hier ten onrechte geciteerd; zie ook Juret, Dominance et Résistance, bl. 122, wiens interpretatie van *bīlis* uit **bistlis* zeer wel te aanvaarden is (ib. bl. 42). Woordafleidingen als die, welke Leumund ons bl. 22 voor *altaria* aan de hand doet: „von *ales, alitis* Vogel: dieser Altar ist ursprünglich der vogelige oder geflügelte Aufbau" rieken m.i. naar volksetymologie.

Adjectiva als *similis* en *humilis* naast ὁμαλός, χθαμαλός verklaart men gewoonlijk door overgang van de *o*-naar de *i*-flexie. Deze zienswijze heeft zeer zeker haar bezwaren. Of men echter van een neutrum **simulum* (= ὁμαλόν) 'het gelijke' dient uit te gaan, waaruit zich *dissimilis* ontwikkelde, en hieruit *similis*, zou ik willen betwijfelen.

Bepaald nieuwe gezichtspunten opent dit geschrift weinige of geen. Het is veeleer een vlijtig bewerkte en doorgaans goed gedokumenteerde bijdrage, die een leemte vult en dankbaar moet worden aanvaard, te meer nu het boekje in oorlogstijd het licht ziet. Het naschrift bereikt ons van uit de loopgraven voor Verdun.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

C. Thulin, Corpus Agrimensorum Romanorum. Vol. I Fasc. I. Opuscula agrimensorum vet. Adiectae sunt 48 tabulae phototypicae. Leipzig, Teubner. 1913. (Pr. M. 7, geb. M. 8).

De geschriften der Agrimensores of Gromatici, waarvan de inhoud meer den jurist dan den philoloog aangaat, vertegenwoordigen toch een zijde van ons vak, die niet geheel mag verwaarloosd worden. De beschrijving van de wijze, hoe 't afbakenen van terreinen aan kolonisten toegewezen wettig behoorde plaats te vinden en hoe men handelde met de overschietende perceelen (subseciva), van de quaesties, welke er rijzen konden, als de Padus buiten zijn oevers getreden was en de grenzen van de landerijen had onkenbaar gemaakt, of ook van de methode van optreden tegen de boeren, die stukken grond aan tempels behoorende bezaaid hadden — dat alles moge men droog noemen, voor de studie der kultuurgeschiedenis heeft 't zijn waarde. Men wil zich verder gaarne op de hoogte stellen van de terminologie dezer auteurs en leeren, wat men verstaat onder strigae, scamna, rigores, onder arbores antemissae en decussatae, wat de beteekenis is van cultellare en commalleare, welken zin de landmeters hechten aan scorpiones, culinae enz. 't Latijn van deze schrijvers bevat niet weinig vulgaire elementen en verdient om zijn afwijkingen van de klassieke taal nader bestudeerd te worden. Wil men bewijzen? Na verba sentiendi et declarandi volgt soms (bl. 95, 2) *ut* + acc. c. inf.; een andere verdubbeling toont (bl. 32, 16) *magis certior*; verbonden wordt een voorzetsel met een bijwoord (bl. 143, 5) *a foris* (gelijk bij Augustinus *a longe*); nu en dan coördineert *siquidem* met de kracht van *enim* (bl. 49, 17); een varietas modorum (bl. 108, 1—4 *si sunt.... si sint*) wordt meer dan eens aangetroffen; flexies als *totae regioni* (106,15); *saltos* (63, 26); *ipsud* (114, 20); *duum* (91, 7); *poterint* (38, 24), evenzeer spellingen als *prode erit* (24, 17), *moetis* (17, 7); *sterelis* (63, 1) enz. trekken ten sterkste de aandacht.

Dat de Gromatici tot dusverre te weinig bestudeerd werden, liet zich verklaren uit 't ontbreken van een uitgave, die aan de eischen, welke men stellen mag, voldeed. Dit bezwaar geldt niet meer, nu de Zweed Thulin de zware taak op zich genomen heeft de editie van 't triumviraat Blume, Lachmann, Rudorf (1848) te herzien en reeds 't eerste deel van 't Corpus Agrimensorum in 't licht gaf, 'twelk ten volle aanspraak mag maken op den naam van degelijk en wetenschappelijk.

Het is bekend, dat Lachmann alles behalve malsch was in zijn oordeel over de praestaties van W. van der Gees en P. Schrijver. Hij waagde 't zelfs te beweren:

(die Schriften d. röm. Feldmesser II 129) „Mijnheer van der Goes habe sich den Spass machen wollen.... flüchtige Leser auf Jahrhunderte zu teuschen." Elders weer heet het, dat hij van zijn bloedverwant N. Heinsius „doch ein weinig Kritik hätte lernen können (bl. 101). Intusschen leert een blik in Thulin's apparatus criticus, dat 't werk der Hollanders niet onverdienstelijk was en Lachmann's editie zelf is thans door de Teubneriana geheel in de schaduw gesteld. De tekst toch van deze is veel zuiverder, de apparatus criticus rijker, bovendien staan tusschen deze beide (in een aparte rubriek) de parallelplaatsen bij de andere Gromatici vermeld. Voorts is 't boek systematisch ingedeeld: waar de opschriften verloren gegaan zijn, heeft Thulin nieuwe titels geplaatst, zoodat men een duidelijk overzicht over de onderscheidene opuscula en hun partes krijgt.

Vier excerpten uit een werk over de gromatische wetenschap van Frontinus openen de rij. Een fragment over 't waterpas maken van den bodem (*cultellare*) komt bij Lachmann en in de handschriften na de opsomming der 15 soorten controversiae. In de jongste uitgave is 't verplaatst naar 't einde van 't hoofdstuk: de arte mensoria. De tweede auteur, dien wij ontmoeten, is Agennius Urbicus: hij leverde puttende uit een gewichtige bron (misschien Frontinus) een Commentaar „de controversiis agrorum." De inleiding van den interpres, ook zijn lof op de schoonheid der meetkunde zijn hoogdravend, maar vrij poover, overigens is een in bijzonderheden afdalende beschouwing over de 15 vast voorkomende twistpunten de hoofdschotel van 't menu. Daarbij laten zich de eigen woorden van Agennius zonder moeite afzonderen van die van zijn zegsman, hetgeen in deze editie geschied is door ze in kleineren druk weer te geven. Merkwaardig is, wat men aan 't slot leest, dat n.l. de grondbezitters de landmeters dwingen tegenover de rechters oneerlijk te zijn. Een jongere Commentator, die tot 't Christendom overging — dit toch is af te leiden uit zijn opmerking (bl. 68, 17) crescente religione sacratissima Christiana — krijgt nu 't woord, eerst voor een kapittel de agrorum qualitate, daarna voor een stuk de controversiis. Onzelfstandig als hij is, ontleent hij 't meeste aan Frontinus, Hyginus en Agennius; zijn geestelijke armoede blijkt overal, toch verbeeldt hij zich, dat hij voor zijn discipelen de stof zeer smakelijk gemaakt heeft. Een der beste mannen van 't vak is Hyginus, van wiens hand drie bijdragen zijn: de limitibus, de condicionibus agrorum en de generibus controversiarum. Van goed gehalte is ook 't tractaat van Siculus Flaccus, getiteld de condicionibus agrorum met twee aanhangsels: de quaestoriis agris en de divisis et assignatis. De meest poetische van 't zestal is de jongere Hyginus bijgenaamd „Gromaticus." Hij schrijft slechts over de vaststelling der grenzen „de constitutione limitum", welke, naar hij verzekert, een caelestis origo heeft. Hij weet citaten uit Vergilius en Lucanus te pas te brengen en zegt niet onaardig, dat de veteranen, die men tot belooning begiftigde met een stuk land, zoodoende vonden (bl. 141, 5) een „laboriosam agriculturae requiem." Een honderdveertigtal teekeningen uit twee handschriften overgenomen kunnen nu en dan, lang niet overal, de ontvouwde theorie verduidelijken. Zeer mooi is figuur 34, die volgens sommigen Euclides voorstelt.

Na deze inhoudsopgave komen wij tot den tekst. Thulin behoort niet tot die ziekelijke philologen, die zelf geen goede conjectuur kunnen maken, maar zelfs schrijffouten „psychologisch" verdedigen om de overlevering te redden. Hij heeft zich verdiept in zijn handschriften, leeft geheel in zijn auteurs, kent hun genus dicendi, onderscheidt dus 't ware van 't valsche en weet uitstekende conjecturen voor te stellen. Een ontelbaar aantal malen zijn in de codices 't enkel- en meervoud verward om de eenvoudige reden, dat de afschrijvers den zin niet begrepen. Siculus Flaccus heeft eerst verteld, dat de Romeinen aan de burgers der onderworpen steden den grond ontnamen, evenwel niet aan allen; dan gaat hij aldus voort (bl. 119, 11): nam quorundam dignitas aut gratia aut amicitia victorem ducem movit, ut *ei* concederet agros suos. Zou nu iemand kunnen gelooven, dat de psychologie opgeroepen is om *ei* te verdedigen? 't Is inderdaad gebeurd. Thulin kent zijn mannen, bij wie niet de minste diepzinnigheid te veronderstellen valt, die integendeel vrij realistisch schrijven, derhalve neemt hij in den tekst op *eis*. Hyginus leert ons bl. 89, 4 iter enim non, quia ad culturas perveniatur, capitur usu, *id est quod in usu biennio fuit*. Zoo klaar als de dag is het voor Thulin en voor elk, dat met *id est* een glosseem begint. Lachmann echter veranderde het in: *sed id quod in usu biennio fuit*. Dat is natuurlijk een explicatie van de usucapio in anderen vorm en daarom nog meer verwerpelijk. „Schlagend" is een tweede correctie op diezelfde bladzijde (89, 17) si terminibus finem *vides derigi*, quales sint termini, considerandum est, waar *vides derigi* gezet is in plaats van *videre*. Even juist en met nog minder verandering neemt onze uitgever deze lezing aan bl. 114, 24 qui (sc. rivus) si alicuius terras minutatim ex alia parte abstrahat et alii contrario relinquat, quod vocant abluvionem et alluvionem, repetitio finium *haud datur*. De Palatinus biedt *addatur*, hoe dikwijls heerscht er niet verwarring tusschen *adiisse* en *audiisse*!

Men meene nochtans niet, dat Thulin lichtvaardig ingrijpt. Hij handhaaft de traditie bl. 129, 17 ut *saepe* diximus, ofschoon 't nog maar een *enkele* maal gezegd is, daar hij zich er van bewust is, dat in de latere Latiniteit *saepe* een stopwoord geworden is. Lachmann gaf hier aan *supra* de voorkeur. Nog enkele keeren miskende Lachmann 't karakter van de eigenaardige taal dezer auteurs door bijv. (bl. 27, 4) *ne* geheel aan 't begin van den zin te vervangen door *num*, niettegenstaande deze vraagpartikel na de klassieke periode hoe langer hoe zeldzamer wordt en juist een remplaçant vindt in 't vooropstaande *ne*; of door 't asyndeton bimembre (bl. 22, 8) *qualis quantus* op te heffen door inlassching van *et*. Aangezien onze editor een goede vertaling weet te geven van (bl. 4, 20) de rigore controversia est *finitimae condicionis* („verwandter Art") kan hij de lectio van 't oudste handschrift in bescherming nemen tegen Lachmann, die tot een athetese zijn toevlucht nam. Dit is niet 't eenige geval, waar de lezer verblijd wordt met een vertaling (zie bl. 120, 4 en 129, 28).

Op één plaats meent Thulin een fout te ontdekken, waar m. i. aan de overlevering niet te tornen valt. Siculus Flaccus verhaalt (blz. 112), dat op sommige plaatsen buiten de slooten nog „onaantastbare" boomen staan om de grens aan te duiden, waardoor er een geschil kan ontstaan over de vraag, of die boomen, dan wel de slooten

de grens vormen. Ik copieer verder (bl. 112, 21) propter quod, sicut in aliis generibus finitionum, sic et in hoc quoque consuetudines regionum intuendae erunt. *etenim* dum terminis aut arboribus fines observari consuetudo sit, non oportere fossas, quae prope fines erunt, finales observari. Hier wil de uitgever *etenim* vervangen door *elucet enim.* *Als* er een fout was, dan zou die steken in 't woord *oportere*, 'twelk gemist kan worden. Immers niet zelden gebeurt het in de latere Latinitas, dat aan een gerundivum in den voorafgaanden zin (hier dus aan *intuendae erunt*) 't algemeene begrip *behooren* of *moeten* mag ontleend worden voor den volgenden zin. Ik heb in mijn Miscell. tert. bladz. 36 uit Celsus o.a. voorbeelden gegeven van dit syntactisch verschijnsel. Hier zou dus *oportere* kunnen vervallen, doch daar deze auteurs er vooral naar streven heel duidelijk te zijn, kan 't gehandhaafd blijven, gelijk (bl. 93, 17) *solent* nog versterkt wordt door *ut fere fit.* Ter adstructie van 't gezegde kan ook vergeleken worden (bl. 23, 20) *etenim* civile est *debere* eos (= stipendiarios) decretum finem habere. Wij laten dus *etenim* niet los.

Tot andere opmerkingen bestaat geen aanleiding. De drukfouten (bl. 32 *difficulltatem*, bl. 59 *trifininium* enz.) zijn van geen belang; toch is 't zonderling, dat niet alleen steeds in den apparatus, maar ook in den Conspectus notarum, waar wij toch *Goesius* lezen, gesproken wordt van *Scriver*, zoodat wij bijv. bl. 16 naast elkaar gedrukt zien de namen *Salmasius Scriver* (in plaats van *Scriverius*).

Ik hoop, dat 't volgende deel even voortreffelijk zal zijn als de eerste aflevering der Gromatici. Mogen daaraan volledige Indices niet ontbreken! Als wij dan eindelijk in 't bezit zullen gekomen zijn van een goeden tekst, schenke Thulin ons een Kommentaar, die, wat de realia betreft, gebaseerd is op 't doorwrochte artikel van Rudorff: Gromatische Institutionen.

Den Haag. C. Brakman Jz.

Hans Marcus, Die Schreibung *ou* in frühmittelenglischen Handschriften. Berlin, Mayer & Müller. 1917. (Pr. M. 3).

De verhouding tussen de spelling *ou* en de klanken die hij voorstelt, is een van de lastigste vraagstukken waarvoor de Middelengelse geschriften ons plaatsen. De heer Marcus tracht het op te lossen en tevens de herkomst van deze spelling te bepalen. Te dien einde heeft hij de inhoud van twintig handschriften uit de 12e en 13e eeuw en een paar uit de 14e onderzocht, en nagegaan hoe zij de klanken voorstellen waarvoor de spelling *ou* weleens voorkomt, daarbij nauwlettend onderscheid makende tussen de verschillende teksten en handen in de handschriften en tussen de verschillende bestemmingen van die spelling. Onafhankelik van 't overige zal dit gedeelte van 't werk, dat vier vijfde van 't geheel beslaat en de indruk maakt nauwkeurig te zijn bewerkt, zijn waarde behouden als verzameling van gegevens.

Vooraf gaat een splitsing van al de gevallen waarin de spelling *ou* voorkomt (= Oe. *ū*, Oe. *u*, Oe. *o* vóór *ht*, Oe. *o* vóór *g*, *ō* vóór *w* enz.). Kleine onzekerheden waren moeilik te vermijden, maar de Schrijver had m. i. wat voorzichtiger kunnen wezen met zijn klasse I, 5), die gevallen als Me. *bounde* 'gebonden' omvat en waarin hij nu alle woorden heeft onder dak gebracht die een oude *ŭ* gevolgd door een gedekte sonoor hebben bezeten, ofschoon ettelike zeker nooit een verlengde *u* hebben gehad, zoals *under, hundred, drunken, grunten, cursen* 'vloeken', en bij andere de lengte niet aan „Dehnung vor gedecktem Sonor" in 't Middelengels mag worden toegeschreven, zoals bij *mountaine, counsail, sours.* 't Belang van de Nieuwengelse klank in woorden als *coop, droop, wound* voor de bepaling van de Middelengelse klanken die *ou* kan voorstellen had in 't licht behoren te zijn gesteld.

Vervolgens geeft de Schrijver een duidelik overzicht van de voornaamste opinies over de betekenis van de spelling *ou* en deelt het belangrijkste mee van wat andere geleerden over 't ontstaan ervan hebben geschreven.

't Eind van de monografie bevat de slotsom van zijn eigen onderzoek, en hier is het alsof de Schrijver, hoewel zich uitnemend bewust dat b.v. *ou* in *blouwen* en in *bouhte* iets heel anders is dan *ou* in *hous*, zich toch heeft laten verleiden om alle *ou*'s gelijk te stellen, zodat wij door zijn voorstelling de indruk krijgen dat de spelling, ontstaan in zuiver Engelse woorden als *blouwen* 'bloeien', *touward*, van daar is overgebracht op *nou, hous* enz. In verband daarmee lezen wij op blz. 142: „Man wird somit schwerlich behaupten können, die me. Schreibung *ou* sei schlankweg aus Frankreich entlehnt worden." Neen, de *ou* in *blouwen* e. dgl. is natuurlik inheems gewas, evengoed als de *au* in *blauwen* 'waaien', maar het is mij onbegrijpelik hoe de Engelsen ertoe gekomen zouden zijn, *hous* te schrijven, omdat ze *blouwen* spelden. Zolang men met de heer Marcus (blz. 154, m. i. te recht) in Vroeg-Middelengels *hūs, hous* geen tweeklank aanneemt, gaat het bezwaarlik aan, vol te houden dat de *ou* ter voorstelling van de vokaalklank in dit en dergelijke woorden (en zelfs in woorden met korte *u*) aan gevallen als *blouwen* is ontleend, en dan blijft toch de enige (middellike of rechtstreekse) bron die in aanmerking komt: de Centraal-Franse spelling *ou*, die in de 13e eeuw al een lang bestaan achter de rug had en een *u*-klank aanduidde. Ook in de Anglonormandiese geschriften immers treedt onder dezelfde invloed en terzelfder tijd de spelling *ou* voor *u* in de plaats. De vage bewering op blz. 142 dat „in englischen Hss. *ou*, sobald als es auftritt, häufiger vorhanden ist, als in den französischen" is, naar ik meen, door de toestanden in de ons bekende handschriften niet gerechtvaardigd (gevallen als Me. *blouwen* en *bouhte* moeten hierbij natuurlik buiten rekening blijven).

De heer Marcus geeft ten slotte ook enkele biezonderheden over de betekenis van de spelling *ou* voor de bepaling van de kwantiteit, benevens een overzicht van de klanken die *ou* z. i. voorstelde. Hierbij treft één ding als zonderling. Hij heeft ervan afgezien om bij ieder handschrift iets te zeggen over 't dialekt (blz. 27), omdat het in de meeste hss. te moeilik bleek om te onderscheiden tussen 't aandeel van schrijver en afschrijvers, en dat kan men begrijpen, maar 't bedenkelike gevolg is geweest dat er nu ook verderop geen onderscheid tussen tongvallen wordt gemaakt. De Schrijver is hier niet ontsnapt aan 't grote gevaar waarvoor men voortdurend op zijn hoede moet zijn: „'t Middelengels" te beschouwen als een eenheid, als een algemene spreektaal met geringe dialektiese verschillen, ja, hij houdt met de verschillende dialekten zo weinig rekening, dat hij b.v. op blz. 16 een opmerking van Luick over de ontwikkeling van 't woord voor 'jeugd' t e n N o o r d e n

van de Humber klakkeloos aanhaalt alsof het hier een algemene ontwikkeling gold. Het is dan ook niet duidelik in welk gedeelte van Engeland of onder welk deel van de bevolking de Schrijver meent dat de klanken gebruikelik waren die hij op blz. 153 e. vv. beschrijft.

Na 't gezegde zal het geen nader betoog behoeven dat met dit werk, hoezeer niet zonder verdienste, nog geenszins 't laatste woord is gezegd over de daarin behandelde vraagstukken.

Groningen. J. H. Kern.

J. Kaerst, Geschichte des Hellenismus. 1er Teil, 2e Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1917. (Pr. M. 16, geb. M. 18).

De slag bij Chaeronea is het laatste en beslissende conflict tusschen twee geheel verschillende levensopvattingen, die van de Grieksche polis en van den staat, wiens eenheid en straffe organisatie zich demonstreert in de persoon des konings. „Die inneren Voraussetzungen dieses Kampfes zu verstehen, die besonderen Kräfte und Tendenzen, die jeder der beiden entgegengesetzten Mächte ihr Gepräge geben, zu erfassen, ist unsre Aufgabe.” En zoo behandelt de schr. in de twee eerste afdeelingen van dit eerste deel van zijn Geschichte des Hellenismus, welke als een inleiding kunnen worden beschouwd op het geheele werk, de Grieksche polis en het Macedonische koningschap.

De polis is het eigenaardig product van den Griekschen bodem en de Grieksche geest, waar in principe ieder burger deel neemt aan het openbare leven en ieder in zijn onderworpenheid aan de wet, die koning is over allen en alles, de grootste waarborg ziet voor zijn individueele vrijheid. Schr. toont dan aan, hoe het beperkte territorium en de bekrompenheid, waarmee de burgers het opnemen van nieuwe elementen in de burgerschap tegengingen, de panhelleensche gedachte niet hebben kunnen doen opkomen, en hoe noch de opvattingen der sophisten, noch de ideeën van Socrates, Plato, Aristoteles zich in de richting van één Griekschen staat bewogen. De 4e eeuw beteekent voor de Grieksche stadstaten een groote maatschappelijke en politieke inzinking. De maatschappelijke toestanden leden ten zeerste zoowel onder de oorlogen onderling als de voortdurende partijtwisten en werkten naar twee richtingen destrueerend: zij vormen een der voornaamste factoren voor de opkomst der huurlingen, die, aangezien geen staat in Griekenland ze voor de nationaal-helleensche zaak dienstbaar kon maken, in handen van den Perzischen koning en Perzische satrapen zoozeer hebben meegewerkt tot den politieken ondergang van hun vaderland; maar ook vertroebelen ze het politieke leven in de steden zelf in hooge mate, in zoover als de verarmde burger nu van zijn rechten als staatsburger gebruik maakt tot het verkrijgen van betere levensvoorwaarden (Atheensche diaeten). Maar zoo er al in de praktijk van een panhelleensch streven nauwelijks sprake kon zijn, in litteraire kringen werd deze idee krachtig gepropageerd (Isocrates en zijn leerlingen Ephorus en Theopompus; Callisthenes). Sterk genoeg om een nationale beweging te voorschijn te roepen waren intusschen deze stroomingen niet. En zoo moest er een nieuwe kracht komen, die in staat was, de Grieken tot een gemeenschappelijke onderneming tegen de Perzen te dwingen. Deze kracht was koning Philippus van Macedonië.

In de afdeeling „Das makedonische Königtum” wordt eerst deze hoofdvraag behandeld „Hat die Herrschaft Makedoniens die griechische Einheit vollendet oder hat sie die griechische Freiheit zerstört?”, zonder dat nochtans een bepaald antwoord mogelijk blijkt. Ze hangt ten nauwste samen met die andere vraag, of de Macedoniërs Grieken zijn of van niet-Griekschen oorsprong. Het komt mij voor, dat dit heele probleem niet meer dan theoretische waarde heeft, gezien de snelle wijze, waarop de Macedoniërs zich aan de Grieken en hun cultuur hebben aangepast. En dan gaat de schr. de geschiedenis na van het Macedonische volk, dat, langen tijd politiek onontwikkeld, door Philippus is gemaakt tot een volk van wereldhistorische beteekenis. Na zijn hervormingen, die van militair-politieken aard waren, tot stand te hebben gebracht en na zich door de goudmijnen van het Pangaeongebergte rijkelijk geld te hebben verschaft, schreed Ph. tot de volvoering zijner bekende plannen. Het is Demosthenes geweest, die het eerst en het scherpst heeft gezien, dat hier een conflict was ontstaan tusschen twee principes en die met al de energie, waarover hij beschikte, de zaak van de polis tegenover de Macedonische monarchie verdedigde. Bij Chaeronea viel de beslissing ten voordeele van de laatste. Omtrent de verdere plannen van Ph. zijn we niet voldoende ingelicht: heeft hij reeds het plan gehad, het Perzische Rijk te veroveren of wilde hij, de nieuwe hegemon der Grieken, eenvoudig afrekenen met den Perz. koning, sedert den vrede van Antalcidas den eigenlijken leider der zaken in Griekenland? Waarschijnlijk is het laatste, maar Philippus' plotselinge dood maakt een zeker oordeel daaromtrent onmogelijk.

Tot zoover dan de inleiding. Nu kan men met den schr. verschillen over de vraag, of een zoo uitvoerige inleiding noodig was geweest en daarnaast vragen, of nu in elk geval ook niet iets meer van het Oosten had dienen gegeven te worden dan wat in het 1e hoofdstuk van de 3e afdeeling over het Oostersche koningschap is gezegd, maar niemand zal kunnen ontkennen, dat de factoren, waaruit tenslotte het Hellenisme is ontstaan, diep en grondig zijn nagegaan. Wat in dit boek zoo aangenaam aandoet, dat is, dat men onder het lezen overal den indruk krijgt, dat een man van diepgaande kennis aan 't woord is, dat de problemen zoo scherp zijn gesteld en beantwoord of zoo noodig niet geaarzeld wordt een „non liquet” uit te spreken. Dit komt vooral uit in de geschiedenis van Alexander, die met haar eigenaardige overlevering het wetenschappelijk onderzoek zoovele vragen stelt. Zoo al direct deze. Wat is oorspronkelijk de bedoeling van Alexander geweest: heeft hij slechts de plannen van zijn vader opgenomen of gingen zijn gedachten reeds uit op de verovering der wereld? Men moet zich hier niet op een dwaalspoor laten brengen door wat er langzamerhand uit zijn onderneming is gegroeid. Waarschijnlijk heeft Al. tot de inneming van Persepolis zijn expeditie beschouwd als een panhelleensche, al is natuurlijk toe te geven, dat de gedachten aan een wereldheerschappij niet plotseling zijn opgekomen. Want reeds in het eerste gedeelte van de veldtocht treden momenten op den voorgrond, die een inleiding vormen tot de nieuwe positie, welke Al. tegenover Grieken en Macedoniërs zal gaan innemen. De verhouding, waarin de jonge koning tot de Grieksche steden van Kl. Azië treedt, doet denken aan

die van de polis tot haren κτίστης, ze berust in elk geval op de persoonlijke eigenschappen van den heerscher en de persoonlijke diensten, door hem aan die steden bewezen [1]). En de tocht naar Egypte (die zeer zeker ook een militaire bedoeling heeft; men denke aan de geïsoleerdheid van het land en zijn positie binnen het Romeinsche keizerrijk) en naar den tempel van Ammon, het Grieksch-Egyptische heiligdom, moet de gedachten der Grieken en Macedoniërs voornamelijk voorbereiden op het voor hen wel niet geheel onbekende, maar toch nog vreemde god-koningschap [2]).

Na den brand van Persepolis beschouwt Al. zijn taak als hegemon der Grieken beëindigd en treedt hij op als veroveraar van Azië; en hiermee streeft hij naar een doel, dat niet meer vereenigbaar is met het oude Macedonische koningschap. Vandaar de groote conflicten met zijn Macedonische edelen, als wier representant voornamelijk Parmenio geldt, en de daarop gevolgde catastrophes. Ook bij den Indischen veldtocht is naast het sentimenteele motief, dat wonderland te leeren kennen, waarheen zich ook de tochten van Heracles en Dionysos hadden uitgestrekt, de gedachte aan een wereldheerschappij de drijfveer. Deze gedachte heeft Al. niet meer losgelaten. Uit dit gezichtspunt moet beschouwd worden zijn politiek van ineensmelting van Grieken en Macedoniërs met de oosterlingen: in een wereldrijk kan tegenover den godkoning geen sprake zijn van een overheerschend en een overheerscht ras.

De goddelijke vereering van den heerscher is een product van de Grieksche polis: zoodra de burgers niet meer de kracht hebben, de zaken te leiden, verlangt men naar een krachtige persoonlijkheid, die boven allen en alles staat. Tegen een dergelijke persoonlijkheid „gilt das Gesetz nicht, denn sie ist selbst Gesetz. Sie ist die schöpferische Verkörperung göttlicher Vernunft.” Aan voorbeelden van als god vereerde persoonlijkheden ontbreekt het in de Grieksche geschiedenis niet. En de Orient met zijn groote massa's, wel niet gewoon om den heerscher als god te vereeren, maar toch wel om met het diepste ontzag tot hem op te zien (proscynesis), bood een voortreffelijken bodem voor de ontwikkeling van dit product van Griekschen oorsprong.

De wereldveroveraar Alexander is meteen de verbreider der Grieksche cultuur over het oosten (en hierbij hebben de talrijke door hem gestichte steden ontzaglijke diensten bewezen) en de bevorderaar van allerlei wetenschappen, waaronder de geographie met name dient genoemd. In onze „Geschichte des Hellenismus” wordt dan ook met recht aan hem, die de Grieksche cultuur een uitgebreiden nieuwen bodem heeft geschonken om op te gedijen, zoo'n belangrijke plaats ingeruimd.

Rotterdam. M. Engers.

[1]) Hier b.v. blijkt duidelijk, hoe dezelfde zaak door twee uitstekende kenners verschillend wordt beoordeeld. Ed. Meyer (Kl. Schriften p. 294) zegt van genoemde steden: „als freie Verbündete, *wie die Griechen des Mutterlandes*, wurden sie dem neuen makedonischen Reiche angegliedert”.

[2]) Ook de gang van Al. naar de oase van Ammon en zijn eisch als god vereerd te worden, wordt geheel verschillend beoordeeld. Terwijl Hogarth, Niese en Kornemann er weinig gewicht aan hechten, is het voor Kaerst en Ed. Meyer (in navolging van Droysen) een integreerend onderdeel van Alexander's geheele politiek. Hier is de laatste opvatting zeker de meest aannemelijke.

R. Bijlsma, Rotterdams Welvaren 1550—1650. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1918. (Pr. *f*12.—).

De schrijver, die reeds meermalen belangrijke studiën op het gebied der economische geschiedenis van Rotterdam heeft uitgegeven, bracht de resultaten dier studiën thans in boekvorm bijeen en voorzag ze van een aantal voortreffelijk uitgevoerde reproductiën van afbeeldingen van topographischen aard en van voorname personen uit het aangegeven tijdperk. Het geheel laat zich in zijn populairen vorm prettig lezen; verwijzingen naar de bronnen ontbreken, omdat zij reeds in de vermelde studiën zijn gegeven en verder na te gaan zijn in de op het Rotterdamsche gemeentearchief door den schrijver gedeponeerde aanteekeningen. „Bedrijfs- en bevolkingsgeschiedenis” noemt hij de hoofdafdeelingen van het boek, welks drie hoofdstukken, met 1588 en 1609 als scheidingspunten, de chronologie der beschreven toestanden ten grondslag hebben; een aanhangsel over de „Rotterdamsche geslachten” uit deze periode sluit het boek.

Een eigenlijke stadsgeschiedenis in vollen omvang voor de periode zal men hier dus te vergeefs zoeken; zelfs de opkomst der stad in de Middeleeuwen wordt nauwelijks aangeroerd en haar regeeringsvorm met een paar woorden afgedaan, terwijl ook de eerste afdeeling (tot 1588) slechts een 30 bladzijden beslaat. Het was den schrijver te doen om de aanwijzing, hoe het stadje Rotterdam van de 16de eeuw met zijn nauwelijks 7000 inwoners door de ontwikkeling zijner koopvaardij en van zijn bedrijfsleven in de 17de als zevende stad van Holland, eerste der „kleine” steden, met een meer dan verviervoudigde bevolking zich verhief tot een koopstad van beteekenis. De haringvisscherij, de oude bron van bestaan der „waterstad” ten Z. van de Hoogstraat, waaraan zich de „landstad” met haar bouwbedrijf en haar marktkarakter sloot, ontwikkelde zich krachtig maar op het einde der eeuw werd zij overvleugeld door de koopvaardij, die alle zeeën als haar terrein mocht noemen en de stad weldra maakte tot Holland's tweede koopstad. De rol, die kooplieden als Johan van der Veken, Cornelis Hartichvelt, Hendrik Nobel en anderen daarbij speelden, wordt duidelijk uiteengezet zonder te verbloemen, hoe hunne energie hare schaduwzijden had. De kooplieden regeerden ook de stad om tegen het midden der zeventiende eeuw plaats te maken voor de „regenten”, die haar tijdens de Republiek verder hebben bestuurd.

Het mooie boek vormt een verkwikkelijke bijdrage tot de geschiedenis der wording van onzen „grooten” tijd en verdient tal van lezers te vinden.

Leiden. P. J. Blok.

M. Wundt, Griechische Weltanschauung. 2e Auflage. Leipzig, B. G. Teubner. 1917. (Pr. geb. M. 1.50).

Dit boekje — blijkens de verschijning van zijnen tweeden druk, in Duitschland zeer gewaardeerd — behoort tot de ontzagwekkende serie „der wissenschaftlich-gemeinverständliche Darstellungen” die onder den titel „Aus Natur und Geisteswelt” sinds jaren bij de firma Teubner verschijnt. Ik kan niet beoordeelen welke hoogte van werkelijk inzicht in eene zaak, voor het Duitsche publiek door het woord „gemeinverständlich” wordt aangeduid, maar meen wel te mogen zeggen, dat tot duidelijke en bevredigende voorlichting van den leek

aangaande de „wereldbeschouwing der Grieken”, voor den Hollandschen lezer dit boek te abstract en te geleerd zou zijn.

Zonder twijfel is dit een bezwaar. En dit bezwaar krijgt nog grootere beteekenis door de streng schematische wijze op welke de geleerde schrijver den ontwikkelingsgang van Hellas' geestelijk leven, van de helleensche natuurbeschouwing, gods-vereering, psychologie, maatschappij, kunstwaardeering in systeem heeft gebracht, overal parallellijnen trekkende langs welke hij eene systematische, zij het dan ook vaak onbewuste evolutie van het massale tot het individualistische, van het mythologische tot het intellectueele waarneemt.

Ondanks deze bezwaren is naar mijn oordeel het boek van Max Wundt zeer de aandacht waard, van allen nl. die in staat zijn om achter zijn systematische en daardoor ietwat dorre gedachtenschikking de levende personen te plaatsen die van deze gedachten de incarnatie zijn, en om, met zelfstandig oordeel gewapend, zijne conclusies te wegen, m.a.w. in zijn werk niet zoo zeer een objectieve teekening van „de” Grieksche „Weltanschauung” te zoeken als wel na te gaan hoe een ernstig en geleerd denker meent „die griechische Weltanschauung in ihrer inneren Einheit erfassen zur können.” — Natuurlijk blijft bij zulk eene lectuur kritiek en verschil van inzicht niet uitgesloten, en menig lezer zal van oordeel zijn dat een zoo „einheitliche” evolutie in de Helleensche geestesontwikkeling als Max Wundt ons te zien geeft, niet geheel met de werkelijkheid overeenkomt, en dat deze modern-philosofische reconstructie allerlei veelzijdige en wisselende stroomingen in éene willekeurig afgebakende bedding dringt. Toch zal geen deskundig lezer dit boek ter zijde leggen zonder te erkennen dat hij aan de oorspronkelijkheid en het ernstig inzicht van den schrijver menige suggestie tot hernieuwd nadenken en soms ook wel eens wijziging van eigen opvatting heeft te danken.

Amsterdam. K. Kuiper.

F. Boll, Sternglaube und Sterndeutung, die Geschichte und das Wesen der Astrologie. (Aus Natur and Geisteswelt n°. 638). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

In de laatste twintig jaren heeft hoe langer hoe meer de overtuiging veld gewonnen, dat wij zonder kennis van het wezen en de ontwikkeling der oude astrologie hulpeloos staan tegenover tal van raadselen, die de wereldbeschouwing en het leven der oudheid ons voorleggen. De astrologie der Grieken en Romeinen is iets meer dan een poging, om met behulp van de sterren de toekomst van den mensch te voorspellen, zij is tegelijk geloof en wetenschap en tracht eenheid te brengen tusschen makro- en mikrokosmos, zij is een wereldbeschouwing van grooten opzet en indrukwekkende eenheid. Overal is zij doorgedrongen tot zelfs in de scholastiek der m.e. en de philosophie van Hegel. Haar sporen vinden wij zoowel in het oude en nieuwe Testament als in de taal van het dagelijksche leven en de literatuur van alle tijden. Eenige kennis van de oude astrologie is zeker voor ieder klassiek philoloog noodig, om de Grieksche en Latijnsche teksten te kunnen interpreteeren en inzicht te krijgen in de gedachtenwereld van het oude Babylon als ook van Griekenland en Rome, nadat de kennis der sterren uit het Oosten ook daar was doorgedrongen. Tot het geven van zulk een inzicht in een helderen en tegelijk aantrekkelijken vorm, daartoe was niemand beter in staat dan de Heidelbergsche hoogleeraar Frans Boll, de schrijver van de 'Studien über Claudius Ptolemaeus' (1894), 'Sphaera' (1903), 'die Lebensalter' (1913), 'Aus der Offenbarung Johannis (1914), 'Antike Beobachtungen farbiger Sterne' (1918), en een van de drie bekende uitgevers van den Catalogus codd. astr. Graecorum. Bovendien is Boll even goed met Goethe en Shakespeare als met de sterren vertrouwd, zoodat hij door zijn kennis der literatuur levendigheid en afwisseling in zijn overzicht van de geschiedenis der astrologie weet te brengen.

Daar de sterrenwichelarij haar oorsprong in Babylon heeft, waar men reeds tweeduizend jaar vóór Chr. wist, dat avond- en morgenster één waren [1]), behoorde aan de Grieksche astrologie een hoofdstuk over de Chaldeeuwsche vooraf te gaan. Dit gedeelte van het boekje is door den hoogleeraar Carl Bezold, den uitgever van „die Zeitschrift für Assyriologie” bewerkt. Uit deze inleiding wil ik alleen releveeren, dat de namen der sterrenbeelden reeds uit den oudsten Babyloonschen tijd dateeren, maar het zevental planeten (Maan, Zon, Juppiter, Venus, Saturnus, Mercurius, Mars in oud-Babyloonsche volgorde) eerst omstreeks 650 v. Chr. ontstond. De kleur van de planeten in vier schakeeringen van rood tot wit werd met die van de schitterendste vaste sterren vergeleken (p. 7), welke astrologisch als van dezelfde beteekenis beschouwd werden en daardoor als plaatsvervangsters van de planeten konden optreden. Dit belangrijke punt, dat hier slechts even aangestipt wordt, is door Boll en Bezold uitvoerig in hun jongste verhandeling (Beiersche Academie van Wetenschappen 1918) besproken.

In het tweede hoofdstuk, dat ongeveer parallel loopt met mijn rectorale oratie van 1916, behandelt Boll „die Entwickelung der Astrologie auf klassischem Boden.” Aanbidding der sterren hebben de Grieken oudtijds niet gekend. Zij mogen de verschijnselen aan den hemel als waarschuwingen der goden beschouwd hebben, maar een innig verband tusschen ster en mensch namen zij nog niet aan. Dat geloof kwam eerst in de dagen van Alexander den Groote. Van hem tot Augustus is de tijd, dat de uit het Oosten gekomen astrologie Europa overwint. Griekenland wendt zich van den logos af tot de gnosis, het erkennen door openbaring, visioen en ekstase. Na het geloof in Tyche, thans het geloof in Ananke, van wie alleen magie en religie den mensch verlost. Nechepso en Petosiris' handboek (150 v. C.) wordt de bijbel der astrologen. Bestrijding bleef niet uit, vooral van hen, die de leer van den vrijen wil trachtten te redden, terwijl niet ieder zich bij het woord van Manilius (IV 117) kon neerleggen:

non refert scelus unde cadit; scelus esse fatendumst,

maar de Stoicijnen werden de groote verdedigers van de leer van het fatum en tegelijk ook van de astrologie. Deze heeft den godsdienst niet naar omlaag gehaald, want zij plaatste God als heerscher boven de sterren. Allengs worden alle wetenschappen door haar geïnfec-

[1]) **Eerst in de 6de eeuw v. Chr. is deze kennis tot Griekenland doorgedrongen.**

teerd, vooral de geneeskunst en de alchemie. Achtereenvolgens behandelt Boll dan de werken van Manilius, Vettius Valens en Ptolemaeus (tetrabiblos), om in hoofdstuk III tot „die Astrologie in Ost und West von der Entstehung des Christentums bis zur Gegenwart" over te gaan. Het Christendom bestrijdt de astrologie, maar kan zich toch aan haar invloed niet onttrekken. Christus wordt de „zon der gerechtigheid." Het *lux crescit*, dat in een Griekschen kalender en in de heidensche liturgie op den 25sten December staat bijgeschreven, is woordelijk in de kerstpreek der Christenen overgegaan (p. 37). De *dies dominicus* wordt tot *dies solis*. De ster van Bethlehem verbond het leven van Christus aan de astrologie en in weerwil van Tertullianus' verzet (Astrologie en haar invloed enz. p. 23, 3) heeft de kerk toch de astrologie met haar leer vereenigbaar geacht, mits de ἀστέρες slechts als σημαντικοί, niet als ποιητικοί beschouwd werden (leer van Origenes). In Byzantium leefde met de studie der astronomie ook die der astrologie in de 7de en 8ste eeuw weer op, maar den vruchtbaarsten bodem vond zij in den Islam. De Arabieren hebben de leer der planetenconjuncties verbreid. Zij hebben de wereld beangst gemaakt voor het samenkomen van Saturnus, Juppiter en Mars in hetzelfde sterrenbeeld. Wanneer de Arabische philosophie in Spanje en op Sicilie doordringt, zien de scholastici zich voor dezelfde problemen van de astrologische wereldbeschouwing geplaatst. Michael Scotus (1234), de bekende vertaler van Aristoteles, heeft in een groot boek een beeld van de astrologisch-averroistische philosophie gegeven. Voor den geloovigen dichter van de Parcival, Wolfram von Eschenbach, stond het vast dat „mit der sternen umbereise vart ist geprüevet aller menschlîch art." Paus Julius II laat den dag van zijn kroning, Paul III het uur voor elk consistorium door astrologen uitrekenen, en Leo X stichtte een professoraat voor de astrologie aan de Sapienza, de pauselijke universiteit te Rome. Albrecht Dürer's „Melencolia" (1514) is zonder eenige kennis der astrologie niet te begrijpen. Zelfs Thomas van Aquino liet lichaamsbouw, onderscheid van geslacht en karakter van de sterren afhangen. De Madonna wordt afgebeeld (p. 49) met een koornaar in de linkerhand, zooals anders de Maagd in den dierenriem wordt voorgesteld. De zeven doodzonden zijn niet anders dan de booze geschenken van de zeven planeten. Zoo is alles vol van den invloed der astrologie, waarvan de sporen tot in den tegenwoordigen tijd zijn waar te nemen. Ik herinner slechts aan het tijdschrift Urania in ons land, de profetieën van Madame de Thèbes te Parijs, en wat meer is, aan het lied van Heye, dat heden ten dage nog in sommige kerken gezongen wordt:

In het beurtgezang der steren [1])
In des afgronds bangen kreet
Ruischt de lof, de lof des Heeren,
Die de zijnen niet vergeet.

In het bovenstaande heb ik eenige grepen gedaan uit den rijken inhoud van het derde hoofdstuk. Het vierde bevat „die Elementen des Himmelbildes" en bespreekt de beteekenis van zon, maan en sterren, van den dierenriem, de planeten, de paranatellonta voor de astrologie. Hier wordt ook een woord gewijd aan de belangrijke iatromathematica, de kunst der astroloog-medici, die bij ons nog voortleeft in het woord „influenza", dat in 1611 voor het eerst aan die ziekte gegeven werd, die men toen als een „Eingiessung des Gestirns" beschouwde. Het vijfde hoofdstuk behandelt „die Methode der Sterndeutung", leert hoe de horoscoop te vinden is, en bespreekt de leer der decanen en trigonen, de *domicilia*, *altitudo* en *deiectio* der planeten, de astrologische geographie en eindigt met de geestige verklaring van Goethe's horoscoop, in welk gedeelte van het boekje de schrijver, als literator en geleerde, zich in al zijn kracht toont. Met een zesde hoofdstuk over „der Sinn der Astrologie" sluit dit uitstekend deeltje uit „Natur und Geisteswelt", dat allen theologen en philologen ten zeerste kan worden aanbevolen. Het bevat bovendien een twintigtal goed gekozen teekeningen en een kaartje van den noordelijken en den zuidelijken sterrenhemel, dat aan de Maniliusvertaling van referent ontleend is.

Groningen. J. van Wageningen.

¹) Cic. Somn. Scip. V 10.

Arthur Schuster F.R.S. and **Arthur E. Shipley F.R.S., Britain's Heritage of Science.** London, Constable and Co. 1917.

Het zegt genoeg dat de schrijvers allebei lid zijn der Royal Society. Maar iets nader aankondigen om het boek te kunnen behouden is te verleidelijk. Wat een mooi portret van *Thomas Young* naar een schilderij van *Lawrence*! Hoe curieus die mondelinge mededeeling (p. 132) van *Stokes*, dat *Brewster* vasthield aan *Newton's* lichttheorie nadat Fizeau (lees *Foucault*!) er den genadeslag aan had gegeven. Het ietwat onnoozele verhaal omtrent *James Watt* met den theeketel wordt pikanter nu het blijkt dat hij den stoom liet condenseeren tegen een zilveren lepel. In hoe Rembrandtiek licht treedt onze landgenoot **Drebbel** die in 1620 storm kon voorspellen, als we lezen dat *David Gregory* (1627—1720) van tooverij werd beschuldigd voor hetzelfde feit!

Intusschen — dit Rembrandtiek licht bestaat alleen in onze verbeelding, want *Drebbel* wordt in dit boek niet genoemd, al had hij er alle recht op. Hij is immers volgens Prof. *Ernst Cohen* de man die *Francis Bacon* inspireerde tot het schrijven van zijn *Nova Atlantis*!

Behalve *Drebbel* mis ik nog *Piazzi Smyth*. Is de Royal Society er nòg niet over heen dat deze kranige en eerlijke astronoom de Pyramide durfde bestudeeren, als lid van hun genootschap bedankte, en *Flinders Petrie* en hun president *Sabine* aanviel?

Ten slotte deelt ref. niet in de bewondering voor het *B. A.* Committee voor Electr. eenheden (p. 214). Alsof *Faraday's* en *Jacobi's* electrochemische eenheid van 1 cM^3 waterstof soms *niet* wetenschappelijk was!

Hoorn. H. A. Naber.

Nos Anciens à Corfou, Souvenirs de l'aide-major **Lamare-Picquot** (1807—1814), publiés et annotés par **H. Pernot.** Avec un appendice sur l'académie fondée par les Français à Corfou. Parijs, F. Alcan. 1918. (Pr. fr. 3.50 + 30% verhoging).

Lamare-Picquot, die in 1865 op acht en zeventigjarige leeftijd te Honfleur stierf, heeft herinneringen nagelaten aan zijn verblijf te Corfou, gedurende de jaren dat de Fransen de Joniese eilanden bezet hielden. Deze herinneringen van een zeer belangstellende, scherp

waarnemende officier van gezondheid, zijn tans gedrukt en door Dr. Pernot van verklarende aantekeningen voorzien. Voor de kennis van de sociale toestanden op Corfou in 't begin der negentiende eeuw is dit boek van gewicht; ook voor beoefenaars der politieke geschiedenis van het eerste keizerrijk is het niet zonder belang.

Wij vernemen hier van een ooggetuige hoe Napoleon sedert de slag bij Wagram een groot aantal officieren der artillerie en genie naar Corfou zond en jaren lang, zonder de aandacht der Engelse vloot te trekken, buitengewoon grote hoeveelheden munitie binnen de muren der sterke vesting wist bijeen te brengen, dit alles, volgens Lamare-Picquot, met het doel om, als de tijd gekomen scheen, Griekenland van de Turkse overheersing te bevrijden, een onderstelling die bevestigd wordt door een bekende plaats uit het *Mémorial de Sainte-Hélène* (Parijs, 1895, blz. 380), waar de keizer spreekt van zijn plannen om voor de Grieken de vrijheid te veroveren door 't gereedmaken te Corfou van alles wat een expeditiekorps van 40 à 50 duizend man zou nodig hebben.

De omstandigheden hebben echter aan het verblijf der Fransen een uitsluitend vredelievend karakter gegeven. Generaal Donzelet, de kommandant van het garnizoen, heeft de zeven jaren die hij op 't eiland doorbracht gebruikt om verbetering te brengen in de droevige toestand van onwetendheid en ekononomies verval waarin de bevolking verkeerde. Een drukpers en scholen werden opgericht, landbouwwerktuigen werden ingevoerd, het ontginnen van de natuurlike rijkdommen van het eens zo bloeiende eiland werd op allerlei wijze bevorderd. Daartoe werd ook een Akademie van Wetenschappen naar Frans model gesticht. De heer Pernot heeft uit zijn rijke partikuliere verzameling van Corfiotica de statuten van deze Akademie en de eerste vruchten van haar werkzaamheid meegedeeld. Bij het lezen van die stukken moeten wij soms glimlachen. Men bedenke echter dat alleen de eilanders die in hun jeugd naar Italië waren gezonden onderwijs van enige betekenis hadden genoten. Dan is 't niet zo wonderlik dat bij 't uitschrijven van prijsvragen door de Akademie opgemerkt wordt: „il est désirable que les mémoires . . . ne soient pas la répétition des écrits d'autrui." Men moet hier voor alles de goede bedoeling waarderen en ook de praktiese geest die, ondanks sommige grote woorden, uit de gehele inrichting spreekt. Het voornaamste doel der wetenschappelike werkzaamheid moest zijn „la statistique des Iles Ioniennes"; daarnaast paste men university-extension toe door 't geven van cursussen over de eerste beginselen der natuurwetenschappen, over gezondheidsleer en aardrijkskunde van de Ioniese eilanden. Het prospectus omschrijft die leergangen niet onaardig als „des cours pour ainsi dire privés du luxe de la science;" zij waren bestemd voor oud en jong, en door hun eenvoud zouden zij ook passen „aux personnes d'un sexe moins fort et plus aimable." Vooral jonge moeders zouden welkom wezen.

De vrede die Lodewijk XVIII gedwongen werd te sluiten voerde de bezetting naar Frankrijk terug, volgens Lamare-Picquot tot groot leedwezen, en niet zonder protest, van Fransen en Corfioten. Onder Engels bewind is later de Joniese Akademie herleefd; bekend is de voorliefde van Lord Guilford voor 't invoeren van oudgriekse taal en oudgriekse gewaden bij de plechtige bijeenkomsten. Of deze Engels-Attiese akademie evenveel prakties werk heeft verricht, kan ik niet zeggen.

Leiden. D. C. Hesseling.

SCHOOLBOEKEN.

Meulenhoff's English Library.

Hierin zijn eenige boekjes verschenen, ten dienste van school en huis, die door hun uiterlijk en inhoud, wel aantrekkelijk genoemd mogen worden.

Voor iemand, die voor een complete uitgave van een schrijver terugschrikt, maar toch gaarne met eenige geschikte stukken wil kennis maken, zijn zulke boekjes uitmuntend.

Het eerste, *Martin Chuzzlewit's Adventures in Yankeeland*, bewerkt door den heer W. van Doorn, heeft dit alleen tegen, dat men door zulk een brokstuk van een roman te geven, dikwijls maakt dat het werk niet gelezen wordt.

The Prince and the Pauper, van Mark Twain, *Poems by Tennyson*, en *Poems by Lord Byron*, respectievelijk geannoteerd door de heeren Bouten, Elshout en van Doorn, zijn allen keurig verzorgde uitgaven, met een wel geslaagde keuze van gedichten, en een enkel woord over het leven van den schrijver.

Gelukkig zien we dat in de aanteekeningen, achterin het boek, vele moeilijke woorden vertaald zijn. Zoo is de gebruikelijke onduidelijkheid of soms geheel verkeerde omschrijving, die den lezer niet verder brengt, vermeden.

Alleen het deeltje van Lord Byron heeft die ongelukkige omschrijving van moeilijke woorden nog streng gehandhaafd.

Als dergelijke noten moeten strekken om lezeressen en lezers het opzoeken in een Woordenboek te besparen, wat een povere hulp geven dan de volgende (uit vele anderen): bl. 100 fabric = edifice. 101. to nerve for = to brace oneself for, 101 profuse × sparing, 109 surge = swell.

Waarom achter: battlements (p. 102) niet even gezet: kanteelen, inplaats van: A protective wall on the top of a castle, provided with open spaces at regular intervals?

Zulke noten zijn het kraken niet waard! Maar ondanks dit zal Meulenhoff's English Library zeker vele en grage lezers vinden.

Leiden. Chr. Kok.

Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis, ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen door **Dr. A. J. van der Meulen**, met medewerking van **M. ten Bouwhuys**. Derde druk, bezorgd door **Dr. N. B. Tenhaeff**. Groningen-Den Haag, Wolters. (Pr. gecartonneerd ƒ 2.50).

Reeds had de Heer Van der Meulen de voorbereidende maatregelen voor dezen druk aangevangen, toen hij op nog te jeugdigen leeftijd werd weggenomen. Ook in dezen vorm blijft het werk echter zijn geestelijk eigendom, waar de Heer Ten Bouwhuys zich wegens andere werkzaamheden heeft teruggetrokken en de Heer Tenhaeff de verbeteringen, waarvan Van der Meulen reeds de wenschelijkheid had te kennen gegeven, grootendeels

heeft overgenomen. In één opzicht heeft hij de piëteit m. i. zelfs te ver gedreven, door nl. de nummering der platen van den vorigen druk tot op bijna de helft van den atlas te behouden. Bij de vermeerdering van het aantal platen kon dit alleen geschieden door inschakeling onder de oude nummers met a. b. c. enz. Bij een herdruk worde de nummering geheel onafhankelijk van de vorige geregeld.

Talrijk is het getal dergenen, die hunne medewerking tot dit boek hebben verleend ; ook voor dezen druk werden bijdragen van verschillende zijden ontvangen. Wat thans voor ons ligt geeft een zeer leerrijk beeld van de verschillende tijdperken onzer geschiedenis en beschaving. Op de scholen, waarvoor het werk bestemd is, zal het zonder twijfel welkom zijn, maar ook daar buiten zal het menig beoefenaar van onze geschiedenis boeien. Behalve de meer algemeen bekende platen, vindt men hier ook een aantal nog ongedrukte afbeeldingenvan schilderijen of teekeningen, miniaturen, zeldzame platen enz., die wij met genoegen binnen ons bereik gebracht zien. Natuurlijk blijven desiderata over. Zoo hadden wij bij de afbeeldingen van de oudste gedenkteekenen van de beschaving in deze streken gaarne nog iets meer overgenomen gezien van de jongste opgravingen. Naast het hunnebed van Tinaarloo zouden wij het inwendige van een grafkelder, zooals die te Drouwen is blootgelegd, afgebeeld willen zien. Evenzoo zou men verwachten iets aan te treffen aangaande de opgravingen in de schans bij het Uddeler-meer en zoekt men te vergeefs naar eene voorstelling van eene terp. Daarentegen geven de opgenomen afbeeldingen van aardewerk en gereedschap een goed overzicht van de verschillende cultuur-perioden. Een zeer goed geheel vormt de afdeeling middeleeuwsche geestelijke en wereldlijke gebouwen. Vooral de platen over romaanschen kerkbouw, door den secretaris der Monumenten-commissie Dr. J. Kalf met interessante afbeeldingen van de parochiale kerk te St. Odiliënberg en van de St. Pleghelmus-kerk te Oldenzaal verrijkt, geven een goed denkbeeld van wat hier te lande in dien trant gebouwd is. De Gothiek wordt door mooie voorbeelden en door schematische voorstellingen toegelicht, de beteekenis van den kerkbouw voor het middeleeuwsche leven verduidelijkt door de reproductie van Jan van Eyck's St. Barbara, met de in aanbouw zijnde kathedraal op den achtergrond. Bij de toelichting tot de Haarlemsche St. Bavo (no. 83) had tevens iets kunnen gezegd worden van de op de plaat zichtbare Vleeschhal ; zij vertegenwoordigt wel een later tijdperk, maar neemt onder de nederlandsche Renaissance-bouwwerken zulk eene voorname plaats in, dat zij niet mocht voorbijgegaan worden. Bij de Librije der Zutfensche St. Walburgs-kerk (no. 93) was eene verwijzing naar Staring's Jaromir's op haar plaats geweest.

De inrichting van een klooster vindt in de schets van het Predikheeren-convent te Gent eene goede toelichting, die van het kasteel in de teekening door Victor de Stuers van het kasteel Brederode ; onder de stedelijke gebouwen trekken de gevels van woonhuizen op blz. 45 de aandacht. De middeleeuwsche samenleving, het binnenhuis, de kleederdracht, de uitrusting der krijgslieden enz. worden geïllustreerd door reproducties van schilderijen, miniaturen en beeldhouwwerken. Bij de wapenrusting van Filips den Schoonen had eene beschrijving der onderdeelen kunnen gegeven worden. Over het algemeen is de krijgskunde wel eenigszins stiefmoederlijk behandeld. De portretten, miniaturen enz. geven wel gelegenheid iets van de bewapening en kleeding te zien, maar afzonderlijke afbeeldingen van handwapens en kanonnen, vooral uit den nieuweren tijd vinden wij bijna niet. Ook over de vestingbouwkunde worden wij niet in het bijzonder ingelicht.

Als proeven van middeleeuwsch schrift en versieringskunst is eene zeer mooi uitgevoerde reproductie in kleuren van eene bladzijde uit het Pontificale van St. Marie, aanwezig in de Universiteits-Bibliotheek te Utrecht, opgenomen. Als specimen van eene oorkonde is de stichtingsoorkonde van Zutfen afgedrukt ; het is jammer, dat deze zoo klein is weergegeven ; het schrift is wel leesbaar, maar lokt niet tot lezen uit.

De 16de eeuw is vertegenwoordigd door een aantal goede portretten van staatslieden, hervormers, krijgslieden en zeevaarders. Onder de voorstellingen betreffende de gebeurtenissen van den tachtigjarigen oorlog missen wij ongaarne een Geuzenpenning, enkele noodmunten van belegerde steden en gedenkpenningen van belangrijke feiten.

Onze gouden eeuw neemt eene ruime plaats in, ongeveer een kwart van den atlas. De koloniale geschiedenis is daarbij goed verzorgd ; fraai is o. a. de kleurendruk naar het schilderij van Jan Pietersz. Coen op het West-Friesch museum. Een goed denkbeeld is geweest het opnemen van een aantal platen naar beroemde schilderijen, tevens van belang voor kleeding, bouwkunst en volksleven. Zoo valt ook te waardeeren, dat naast staatslieden, krijgslieden en godgeleerden eveneens vele letterkundigen en geleerden zijn afgebeeld. Bij de 18de eeuw is in het bijzonder op den stijl der interieurs en op de kleeding, bij de 19de eeuw op het verkeerswezen gelet. Ook de schilderkunst is voor dit laatste tijdperk niet vergeten. Het slot vormt een oorlogsblad.

Nog éene opmerking kunnen wij niet terughouden, dat nl. bijna geen rekening is gehouden met de nijverheid. De afbeelding van een 14de eeuwsch weefgetouw is nagenoeg de eenige, die daarop betrekking heeft. Toch zou het niet moeilijk zijn, ook de ontwikkeling der bedrijven te illustreeren. Voor de 17de eeuw geven de Deliciae Batavicae variae en Jan Luiken's Spiegel van het menselijk bedrijf, uit welke werken o. a. voor Muller's Gouden Eeuw geput is, reeds zeer veel.

Overigens moet men dankbaar zijn voor de groote verscheidenheid, die deze Atlas in toch beknopten vorm aanbiedt. De dikwijls zeer uitvoerige toelichtingen geven duidelijk inzicht in het karakteristieke van de platen en wijzen op allerlei bijzonderheden, die den beschouwer konden ontgaan. De firma Wolters heeft alle eer van het fraaie en duidelijke drukwerk.

Arnhem. S. P. Haak.

Bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag verscheen de zevende herziene druk van *De uitspraak van het Engelsch met eene korte inleiding in de klankleer* door K. ten Bruggencate.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Waal, Aernout Drost: N. Taalg. XII, 5 (Koopmans)

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 2.** **November 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Homer. Zweiter Teil: Inhalt und Aufbau der Gedichte. Zweite, durchgesehene, auf die ganzen Gedichte ausgedehnte Auflage. (Aus deutscher Dichtung. Erläuterungen zu Dicht- und Schriftwerken für Schule und Haus. Band XXIII). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 5, geb. M. 6.40, halfleder M. 9.40, + 30 %).

„La vérité est en marche", zoo schreef ik eenige jaren geleden in dit maandblad, naar aanleiding van Karl Rothe's uitnemende vertoogen over de eenheid van de Ilias en die der Odyssee [1]). Duidelijk blijkt dat ook in Finsler's boek over Homerus [2]). „Ich habe seit der ersten Auflage [3]) tüchtig umgelernt, nicht nur in Einzelresultaten", schrijft hij, zeer naar waarheid, in de voorrede, die van Augustus 1915 is gedateerd.

Een zoo diep ingrijpende wijziging van inzichten komt niet in korten tijd tot stand, en gaat ook dàn nog ongemerkt voort, wanneer degeen, in wiens geest zij plaats vindt, ze reeds voltooid acht. Daarom is het zeer te betreuren dat den onvermoeiden onderzoeker, wiens laatste werk hier wordt aangekondigd, niet nog eenige levenstijd is gebleven om aan verschillende, reeds door hem overwonnen meeningen geheel te ontgroeien. De in wijden kring gewaardeerde rector van het Berner gymnasium is in het begin van 1916 aan zijn schoone taak ontvallen. Het thans verschenen tweede deel van zijn Homerus was toen reeds afgedrukt; er moest nog slechts een register aan worden toegevoegd, hetgeen een oponthoud van anderhalf jaar heeft veroorzaakt. In Augustus 1917 lag het boek gereed.

Had Finsler zich langer kunnen wijden aan het werk, dat hem zoo goed was toevertrouwd, hij zou ongetwijfeld nog veel hebben gewijzigd; en wat zou het boek daardoor hebben gewonnen! Reeds de aanhef biedt een sprekend voorbeeld van het hier bedoelde. De behandeling van een vraagstuk der grieksche letterkunde met een uitspraak van *Aristoteles* beginnen, is een geschikt middel om belangstelling te wekken; wie niet aan de eenheid der Ilias gelooft, zal dus gaarne, zoo mogelijk, een aanhaling uit Aristoteles vooropstellen, waarin die eenheid wordt bestreden, en allicht zal hij bij den wijsgeer *meenen* te vinden wat hij *wenscht* te vinden. Welke waarde echter kan zulk een uiting hebben voor wie met Finsler „de Ilias als het naar een vast plan aangelegde werk van een grooten dichter heeft leeren beschouwen" (bladz. III et passim)? Niettemin zijn Finsler's eerste woorden deze: „Aristoteles setzt in den Analytiken und der Metaphysik der Einheit dessen, was wirklich Eins ist, die der Ilias entgegen. Diese ist ihm insofern eine Einheit, als ihre Teile durch eine gemeinsame Grenze verbunden und durch innige gegenseitige Berührung zu einem kontinuierlichen Ganzen geworden sind, nicht aber eine Einheit im Sinn eines Organismus." Ware Finsler's handschrift nog eenige jaren in portefeuille gebleven, deze volzin zou wel gedelgd zijn; want bij onbevangen herlezing zou zijn gebleken dat Aristoteles op de aangehaalde plaatsen iets geheel ànders heeft gezegd. De wijsgeer merkt òp dat niet elke *logos* [1]) een *horismos* (*definitie*) is: anders zou men de heele Ilias wel een definitie kunnen noemen (Anal. post. II 92 en Metaph. VI 1030); alsmede: dat een logos een *één*heid kan vormen hetzij door zijn *samenhang*, bijv. de Ilias, hetzij door zijn *kortheid* (Anal. post. II 93 en Metaph. VII 1045). Met andere woorden: de Ilias, hoe lang ook, is toch *één logos* [2]), omdat alles *samenhangt*. Over het *ontstaan* der Ilias spreekt Aristoteles hier niet, en haar

[1]) *Museum* 1911, 323 en 1913, 401.

[2]) Het eerste deel, *der Dichter und seine Welt* betiteld, verscheen in 1914 en is *Museum* 1915, 164—170 besproken.

[3]) Deze verscheen in 1907.

[1]) Het dubbelzinnige woord (*gezegde, verhaal*) dient hier wel onvertaald te blijven.

[2]) De *Odyssee* heet een logos Poët. 1455.

éénheid lijdt bij hem geen twijfel [1]) ; hij noemt dat gedicht slechts bij wijze van *voorbeeld*, als zijnde het meest bekende en langste stuk der grieksche letterkunde. Zoo sprak men wel van een *Ilias kakoon*, om een *zee van rampen* aan te duiden.

Als tweede voorbeeld moge de bespreking van het negende boek der Ilias dienen. Een *afzonderlijk* gedicht, onecht en later ingeschoven, is dat door velen genoemd. Finsler heeft leeren inzien dat het wel degelijk van den dichter der Ilias zelf afkomstig is, maar meent nu dat deze het eerst later in zijn overigens reeds voltooide epos heeft ingevoegd. Nu, denkbaar is dat zeker, hoewel kwalijk te bewijzen ; want hoe wil men nagaan in welke volgorde de dichter de verschillende deelen van zijn plan mag hebben uitgewerkt, daar buiten het gedicht zelf voor dergelijk onderzoek geen gegevens zijn te vinden en de groei van gedichten niet, als die van een embryo, aan vaste wetten is gebonden ? — Volgt men nu Finsler's heldere toelichting [2]) van dat vaak miskende boek IX, en heeft men zich door hem laten overtuigen dat in het stugge aanbod van Agamemnon voor Achilles geen *genoegdoening* lag, dan vraagt men zich af waarom Finsler zich niettemin is blijven aansluiten aan de vaak bij anderen vernomen bewering dat boek IX jonger moet zijn dan boek XI, als zijnde daarmede in strijd ; Achilles bewaart namelijk in boek XI over Agamemnons aanbod een verachtend zwijgen [3]). Die tegenstrijdigheid, die elken lezer tegen het hoofd heet te stooten, zou dus door den dichter der Ilias zelf niet zijn bemerkt! Kan het twijfelachtig zijn of Finsler zou bij langer levensduur geëindigd zijn te erkennen dat er geen tegenstrijdigheid is, en dat boek IX — evenals VIII en X, die er nauw mee samenhangen — zich in den geest des dichters geleidelijk uit het onderwerp van het gedicht hebben ontwikkeld ? En waarom zou dan niet eerst IX zijn ontstaan, daarna X, daarna XI en de rest ?

Een derde voorbeeld. De vermelding van negen krijgsjaren B 134 sqq. heeft in de Ilias eenige verwarring gebracht, „daar overigens in het gedicht geen zoo lange duur van den Trojaanschen oorlog wordt aangenomen” (bladz. 26). Met deze opmerking ben ik het geheel eens [4]) ; maar dat de dichter *zelf* de vermelding van dien tijdsduur aan een ouder gedicht zou hebben ontleend, „wohl ohne es zu merken”, zou Finsler wel niet hebben volgehouden indien die, met den eersten opzet van zijn boek kwalijk strookende, opmerking in zijn geest was blijven doorwerken.

Het zou een gemakkelijk maar verdrietig werk zijn, een lange lijst van dergelijke bezwaren op te stellen, zich aansluitend aan die welke ik in der tijd tegen deel I heb ingebracht. Laat ons liever erkennen dat Finsler ook veel goeds en nuttigs heeft gegeven. De waarde zijner analyse van Ilias en Odyssee is echter vooral te zoeken in de détails, wat hier natuurlijk niet kan worden

[1]) In dien zin spreekt hij er ook Poët. 1451, 1459 over.

[2]) In aansluiting aan Römer, über den Kunstkarakter der hom. Poesie, 1914 ; vgl. *Museum* van februari 1915.

[3]) Δ 609 sq. ; vgl. *Museum* 1916, 226, naar aanleiding van Valeton's de Iliadis fontibus et compositione.

[4]) Vgl. het April-nummer der Mnemosyne van 1906, en dat van October 1910, = commentationes Homericae 1911, pag. 17 sqq. ; uit laatstgenoemde is de opmerking Finsler bekend geworden.

aangetoond ; minder in de algemeene overzichten [1]). Langer dan door dit werk, hoe verdienstelijk ook, zal Finsler's naam ongetwijfeld in eervolle herinnering blijven door zijn meesterwerk, Homer in der Neuzeit [2]).

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

C. Brakman Jr., Miscella Tertia. Lugduni Batavorum, Brill. 1917.

Ik zou bijna wel bij mijne kritiek van den derden bundel Miscella van den schr. kunnen verwijzen naar de kritiek, die ik in No. 10 van den 22sten Jrg. van het *Museum* van den eersten bundel heb gegeven. Daar waren het loci similes en conjecturen, hier vindt men al weer van hetzelfde laken een pak. Ik zou er zeker tureluursch van worden, als ik niet bedacht, dat een groote hoeveelheid noeste arbeid schuilt in deze 42 blz. tekst en dat deze recht heeft op een ernstige en evenzeer op een welwillende beoordeeling.

Toch kan ik een woord van spijt niet terughouden, dat schr. niet wat beter heeft willen overwegen, wat ik in bovengenoemde kritiek over de loci similes heb gezegd. Is het niet een doelloos werk, al mag het dan ook getuigen dikwijls van groote belezenheid en een sterk geheugen, om de plaatsen bijeen te verzamelen waar dezelfde uitdrukking, b.v. perpetua continuatione (die voorkomt bij Arnobius en bij Firmicus Maternus) te vinden is, een ijdel spel des geestes, mogelijk alleen door de onvolledigheid, waarmee ons de Latijnsche literatuur is overgeleverd ? Probeer b.v. hetzelfde maar eens voor 't Fransch of voor het Engelsch. Ik kan mij er dan ook allerminste mee vereenigen, dat schr. uit een onvolledigheid in dezen — immers wellicht was ze het resultaat van verstandig oordeelen en beoordeelen — Friedländer een verwijt maakt. Er is zelfs voor mijn gevoel iets ongepasts gelegen in de woorden : „Oportuit tamen interpretem ceteroquin tam bene meritum de Martialis carminibus rationem intercedentem inter Senecam et Martialem saepius ostendisse e. g.” Wat wil dat zeggen „rationem intercedentem”. Ik moet beslist ontkennen, dat de voorbeelden, die hij aanhaalt op eenige ratio wijzen. „Quota pars” komt bij Martialis en Seneca maar waar al niet meer voor; „i nunc” komt bij beiden voor, maar is dit iets bizonders ? De gedachte gelegen in Mart. VI, 29 7 „immodicis brevis est aetas et rara senectus” en Sen. Ag. 102 „modicis rebus longius aevum est” komt in eenigszins gevarieerden vorm al bij Herodotus voor en is ongetwijfeld niet door dezen bedacht. Dat al wat te hoog uitgroeit boven 't gewoon menschelijke van korten duur is, behoort tot die gedachten, welke voortgekomen uit de innigste Grieksche volksovertuiging, zich telkens in kunst en volksverhalen weerspiegelen. Ik wil mijne citaten besluiten met de bespreking van twee woorden, bij welke met vrij groote zekerheid het puur toevallige van de overeenkomst tusschen Seneca en Martialis valt aan te toonen. Pag. 40

[1]) In deze aanteekening zij gewezen op dubbelzinnige — zij het ook overbekende — uitdrukkingen als : Quellen, Vorlagen, Einlagen, Werkstücke, ursprünglich, nachträglich, einarbeiten, anlehnen, erweitern, vorhandenes episches Gut, die Patroklie, die Telemachie, unsere Odyssee, en dergelijke, die de bedoeling des schrijvers op menige plaats onduidelijk maken.

[2]) Vgl. *Museum* van November 1912.

noemt schr. eenige woorden op, die „bewijzen, dat er tusschen beide auteurs geen geringe overeenkomst bestaat", en onder deze woorden proxeneta, terwijl hij op de voorafgaande pagina mica heeft genoemd.

Het woord proxeneta, tusschenpersoon bij koop, verkoop en dergelijke, makelaar, dat zijn grieksche afkomst nog duidelijk vertoont, is waarschijnlijk, daarop wijst immers ook de uitgang, van de Zuid-Italische Grieken overgenomen. Het is dus een woord, dat tot de volkstaal behoord heeft en van daar is overgegaan in de zakentaal, zooals het voorkomen Dig. 50 bewijst, en eigenlijk ook al de manier, waarop Seneca het (Ep. 119) gebruikt. Het woord m o e t dus zeer verspreid zijn geweest en 't is slechts aan 't literaire karakter te wijten van dat, wat we van de Romeinsche literatuur over hebben, dat we 't woord slechts bij onze beide auteurs en in een digestenplaats vinden. Zoo zou men, om eens een voorbeeld ter vergelijking te kiezen, ook heel wat Nederlandsche boeken kunnen doorlezen zonder 't woord deurwaarder te vinden, maar dit bewijst alleen, dat 't gebied van de taal waartoe deurwaarder behoort, zich weinig weerspiegelt in de literatuur.

Het woord mica, dat waarschijnlijk „kleine huurwoning, optrekje" beteekent, immers op de Martialisplaats moet cenatio wel de beteekenis hebben van cenaculum, wordt, voor zoover ik kan nagaan, steeds onverklaard gelaten. Walde spreekt er niet over, Georges rangschikt het eenvoudig onder mica, in de beteekenis van korrel, kruimpje. Het schijnt mij onmogelijk toe, dat dit juist kan zijn. Ik kan mij zoo'n beteekenisovergang niet voorstellen en ook geen voorbeeld vinden, dat deze kan steunen. Het duidelijkst voor de beteekenis van het woord is de plaats van Seneca: „Habitaturum tu putas unquam in mica Catonem ut praenavigantes adulteras dinumeraret" ĉet. Hij spreekt van Baiae en het is zeer wel mogelijk, dat het woord mica ook eigenlijk in die streken thuis hoort in Seneca's tijd nog, zoodat wij 't woord tusschen aanhalingsteekens hebben te denken. Is dit inderdaad 't geval, dan kan mica een uit 't Dorisch Grieksch overgenomen woord zijn, n.l. μικκά (sc. οἰκία), een huis van één kamer, wat in het Latijn de c a s a (of cenaculun) is tegenover de d o m u s (vgl. Petron. 38 „itaque proxime casam hoc titulo proscripsit: C. Pompeius Diogenes ex Kalendis Iuliis c e n a c u l u m locat; ipse enim d o m u m emit"). In ieder geval het woord mica is er een, dat als aanduiding van een veel voorkomende zaak in de spreektaal een vrij groote verspreiding moet hebben gehad; dat 't slechts bij twee auteurs voorkomt, is daaraan toe te schrijven, dat de laag der taal waartoe 't behoort, zich maar weinig weerspiegelt in een literatuur als de Romeinsche; op eenig verband tusschen de twee auteurs wijst het niet. De schr. onderscheidt hier niet tusschen gewone gebruikswoorden en kunstige formaties of literaire wendingen, die inderdaad op directen invloed kunnen wijzen.

In het eigenlijke kritische gedeelte lijken mij de hoofdst. III en VI, gewijd aan Firmicus Maternus en aan Celsus de verdienstelijkste — ten opzichte van welke schrijvers ik mij overigens gaarne tot de oningewijden reken. Inzonderheid heeft mij de opmerking getroffen, die hij op p. 36 maakt, naar aanleiding van de daar uit een christ. auteur geciteerde plaats „manendum est in aeternis sedibus, non istis mundi turbinibus diutius stare et deliciis eius atque delictis inlaqueari", dat na een voorafgaand gerundivum wel een infinitivus staat, waarbij het begrip m o e t e n dan moet worden ontleend aan 't gerundivum. Toch had ik gaarne hiervan een uitvoeriger behandeling gezien. Ook al mee, omdat men het optreden van een dergelijke ellips pas zou verwachten in een tijd, waarin de gerundivum-constructie in de spreektaal dood was en geheel was vervangen door de omschrijving met hulpwerkwoord, en dus nog niet in den tijd van Celsus. Ook de meeste andere conjecturen in deze beide hoofdstukken schijnen mij juist of zeer de overweging waard. Hierbij wil ik evenwel een uitzondering maken voor de verandering van innocenter (p. 35) in et nocenter; magis et nocenter heeft iets gewrongens, terwijl het voor de hand ligt om te lezen magis **tum nocenter.**

Over de andere hoofdstukken is mijn oordeel ongunstiger. Had ik Seneca, Apuleius, Plautus of Cicero uit te geven, dan zou ik er wellicht twee conjecturen opnemen. Seneca de Vita beata, 13, 4 ultro voor viro, en Ep. 104, 29 in civitate, van de anderen misschien nog een enkele vermelden, doch de meeste stilzwijgend voorbijgaan. En wellicht was dit nog niet onedelmoedig; want er zijn er te veel gissingen onder, waarmee de schr. weinig eer kan inleggen. Zoo de eerste bij Sen. de Prov. 6, 7 <sine vi> trahitur, waar als trahitur goed is sine vi overbodig is en als trahitur onjuist is, zooals Gertz betoogt, sine vi 't eveneens is; zoo de tweede (de const. sap. 13, 4) waar hij de lezing van den Ambr. verkeerd opgeeft en waar zijne lezing postremos een overneming is van de conjectuur van Haase (die overigens naar mijne meening onjuist is); de vijfde, waar hij een voortreffelijke conjectuur geeft, maar die niet van hem, maar van Gertz is en in diens editie is opgenomen. De eerste, die hij geeft op Ap. I, 7 annosam insaniam, waar Helm servitutem leest, is met den zin in strijd, want onze vriend is niet verliefd op de caupona, niet een slaaf van zijn hartstocht, maar geheel beheerscht door haar magische kracht; tegen de tweede, waar hij in plaats van frequentia coetu in wil voegen na turbae miscellaneae, verzet zich voor mijn gevoel de beteekenis van 't woord coetus eenigszins; wat de derde plaats betreft (Met. IV. 23) vind ik zijn conj., evenals trouwens die van Helm, verre achter te stellen bij die van Bursian, die van der Vliet in zijn editie heeft opgenomen. Laten wij hiermee van Apuleius afstappen. Zijn conjecturen op Plautus — hij zegt nog wel „Aliquot versus Plauti Amphitruonis satis facile mihi videor corrigere posse" — zijn zonder uitzondering onverdedigbaar. Eindelijk zijn de gissingen op Cicero de domo sua, met uitzondering van de eerste, waar ik niet begrijp, wat voor zin commendanda zou moeten geven, ten minste het overwegen waard, hoewel ik er niet mijne instemming aan kan geven, ook niet aan zijn opmerking dat omni laude digna een slechte clausule geeft.

Er rest mij nog een opmerking naar aanleiding van een zin in de praefatio. „Spero fore" zegt hij „ut observationes meae imprimis ad Senecae dialogos usui sint

ei, qui huius operis novam editionem, quae valde desideratur, curaturus est." Tenzij er aangetoond wordt, dat de deteriores naast den Ambrosianus zelfstandige waarde hebben, iets wat wel mogelijk is, maar tot nog toe niet bewezen is, begrijp ik niet, waarmee men de editie van Gertz ter zijde zal kunnen stellen en waarom naast dit werk zoo'n behoefte aan een nieuwe editie is. Men kan een paar nieuwe conjecturen in den tekst brengen en een paar opgenomene er uit lichten, maar het zal naar mijn meening moeilijk zijn een kritische editie te geven, die 't werk van den verdienstelijken Deenschen geleerde evenaart, laat staan overtreft.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Volkserzählungen aus Palästina, gesammelt bei den Bauern von Bir-Zet und in Verbindung mit Dschirius Jusif in Jerusalem herausgegeben von **D. Hans Schmidt** und **Dr. Paul Kahle.** (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, 17 Heft). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1918. (Pr. M. 14, 40).

Hans Schmidt werkte in den winter van 1911 bij het Duitsche Evangelische Instituut te Jerusalem. Drie weken daarvan bracht hij met den inlandschen, onder Duitsche leiding gevormden onderwijzer Dschirius Jusif in diens geboortedorp Bir-Zet, in het Ephraimgebergte, door. Dschirius liet de mannelijke en vrouwelijke dorpelingen 64 vertellingen in hun boerendialect van het Arabisch voordragen, en hij volgde zooveel mogelijk hunne voordracht met de pen of schreef anders het gehoorde zoo spoedig mogelijk uit het geheugen op. De transscriptie van het Arabische klad in Latijnsch schrift bezorgde Dschirius met zijne zuster, en verder hielp hij Schmidt de verzameling in het Duitsch vertalen. Later heeft Kahle, met belangrijken steun van Stumme en Littmann, de teksten en de vertaling grondig herzien, de daaraan te ontleenen grammatische gegevens in eene schets van ongeveer 50, de lexicographische in een glossaar van ruim 30 bladzijden samengevat. Schmidt voegde er eene inleiding bij over den inhoud der door hem in 9 categorieën verdeelde verhalen, die hij vooral uit het ethnographische en uit het vergelijkend folkloristische gezichtspunt trachtte te waardeeren; verder ook alphabetische registers van 1. zaken en namen en 2. sprookjesmotieven.

De ruim 250 bladzijden tekst met daartegenover geplaatste vertaling danken wij dus in hoofdzaak aan Dschirius; de wetenschappelijke bewerking voor Europeesch gebruik aan de genoemde orientalisten. De inleiding van Schmidt (30 bladzijden) heeft ook nog van anderen medewerking ondervonden, inzonderheid van wijlen Prof. Chauvin te Luik.

Wanneer men in aanmerking neemt, in hoe korten tijd de verzameling tot stand kwam, en onder hoe onverwacht moeilijke omstandigheden de bewerking plaats vond, dan zal men aan het geleverde gaarne eene loffelijke vermelding toekennen. Toch blijft het — al mag men niet aan alle onderzoekers op dit gebied de eischen stellen, waaraan een Wetzstein voldeed — te wenschen, dat zulke snelopnamen uitzonderingen blijven, dat in den regel de eerste opnemer taalkundig degelijk voorbereid zij en meer tijd aan het werk bestede.

Dat Schmidt het Arabisch niet beheerscht, toonen dadelijk de laatste woorden van zijn „Vorwort": „*ma' es-salâm*" hebben zijne vrienden hem zeker niet toegeroepen, maar „*ma' es-salâmah*", d. i. „met welzijn." Hetzelfde woord wordt anderszins miskend o. a. tekst 36[5], waar de vocatief „*jâ ḥafiẓ issalâme*" in de vertaling en in het glossaar verschillend, maar beide malen verkeerd wordt weergegeven; het beteekent: „o gij hoorder, wiens welzijn behoed worde!" In tekst 1 staat voor *châf alla*" in de vertaling parenthetisch: „fürchte Gott"; het beteekent echter „*misschien*" (ik vermoed, dat) zooals ik reeds op bladz. 30—31 van den Feestbundel aan Prof. M. J. De Goeje (Leiden 1891) aantoonde. In 17[6] is weer eene uitdrukking in vertaling en glossaar verschillend, maar telkens onjuist opgevat door misverstand van den stam *ḥrm*, die hier „berooven, van iets verstoken doen zijn" beteekent: Wien God geeft, die blijft niet verstoken, ontvangt werkelijk." In 20[1] is *'aṣir* niet „Vesper", maar „namiddag", moet men voor „sie sassen" lezen: „*wij* zaten" en iets verder: „Du heisst doch der Vater des Doktors und der Scheich des Dorfes"; de aanteekening over *ichtijâr* is onjuist en de plaats bij Landberg, waarnaar de noot verwijst, is niet begrepen. 20[2] „sassen wir auf diesem Sitz", lees: „. . . in dieser Weise". *ibn ilḥarâm* (35[2] vergel. 59, noot 3) beteekent altijd „hoerenkind" en wordt in ernst en scherts als scheldwoord gebruikt. Bij 36, noot 21 moest aangeteekend zijn, dat zulk eene ethnographische mededeeling van den dorpeling over den Bedoewien alleen anecdotische beteekenis heeft. In 37[10] is de uitdrukking, die in noot 12 besproken wordt, geheel misverstaan; zij beduidt, dat de geheele wereld den broeders te eng werd toen zij het bericht vernamen. In 47[8] is *kallha* door *kâlat ilha* te vervangen; in 48[2] moet „jener Knabe" zijn: „ein Knabe"; in 48[3]: „Dieses Tal ist . . .", lees: „Dies ist ein Tal . . ." *il-ma'rûf* in 52[1] is niet „die Bekanntschaft", maar het goede, de hulp, die men van menschen ondervindt. Terecht verbetert het glossaar de vertaling van 53[1] met „ohne Nässe in seinem Auge zu haben", maar dit duidt alleen den dood aan, zonder de bijgedachte van snelheid. *fard ikrime* in 55[1] (vergel. noot 3) is niets anders dan „het eene oog"; dit lichaamsdeel wordt hier als het edele aangeduid. *čin* in 56[1] (en andere plaatsen) wordt in het glossaar ten onrechte van het Perzische *čûn* afgeleid; het is het Arabische *kin* = *ke'in* = classiek *ka'an*, eigenlijk: „het is alsof, het schijnt wel, dat", maar als stopwoord zeer gebruikelijk bij den overgang tot een nieuwen zin, zoodat het vaak de plaats van ons „toen" inneemt. In 57[6] leze men voor: „brachte das Gut zu seinem Platz zurück": „en het goed kwam terug, waar het behoorde." De stam *hrǧ*, in 58[1] door „scherzen" vertaald, is in den Ḥidjâz het gewone woord voor „praten", en deze beteekenis schijnt ook hier wel te passen. *ṣlât imḥammad* (58[4]) is niet „Gebet des Mohammed", maar de bekende, bij allerlei gelegenheden in de Moslimsche litteratuur en conversatie herhaalde zegenspreuk over den Profeet, waaraan men ook bijzondere magische krachten toeschrijft. *ḥôlna* 59[1]) is niet: „um uns", maar: „onze kracht". Men ziet, dat het den Europeeschen opnemer vaak ontbrak aan de noodige bekendheid met het Arabische taaleigen en met het Moslimsche spraakgebruik;

blijkbaar heeft hij hierdoor ook nu en dan zijn inlandschen helper misverstaan. Aan Dschirius mag het wel toegeschreven worden, dat de teksten en de vertaling toch in het algemeen bruikbaar zijn, en dat Prof. Kahle over de spraakkunst en den woordenschat van het dialect van Bir-Zet iets belangrijks heeft kunnen schrijven.

De grammatische schets is verdienstelijk. § 5g, noot 3 is *suttâr* terecht met „Bedecker" weergegeven, en niet, zooals hier en daar in de vertaling, met „Behüter"; § 6g is *imbêriḥ* niet *el-bâriḥa*, maar = *el-bâriḥ*, waarbij *en- nahâr* of *el-jaum* is aan te vullen ; § 12e zijn de voorbeelden niet van denzelfden aard : ***hu*** als *ḍamîr al-faṣl* en ***hu*** als *ḍamîr al-ša'n* zijn met elkaar verward ; § 17i, 9 is *ša'lab* liever met *š'l* dan met *lhb* in verband te brengen ; § 25e, 3 is *'uḳbâl*, dat in het glossaar etymologisch juist verklaard wordt, niet „hoffentlich", maar: moge het volgende (geluk van dezen aard) zijn voor . . . .", zoodat men ook zegt: „*'uḳbâlak*, *'uḳbâlakum*" ; § 26e staat *'addâr* feitelijk voor *'ala al-dâr*, zoodat ook hier het artikel geassimileerd is ; § 29a—d had nog (*ḥat-)ta la* =„dat niet" vermelding verdiend.

De folklorist en de ethnograaf zullen niet zonder eenig voordeel met deze verzameling kennismaken, maar mij komt het voor, dat toch hare waarde voor de beoefenaren van het Nieuw-Arabisch veel grooter is, en dit is zeker voor een goed deel te danken aan de wijze, waarop Prof. Kahle de door Dschirius geleverde ruwe bouwstoffen voor het gebruik heeft toebereid.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Eilert Ekwall, Contributions to the History of Old English Dialects. (= Lunds Universitetets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 12. Nr 6). Lund, C. W. K. Gleerup ; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1917.

Tot degenen die de hulp van de plaatsnamen hebben ingeroepen om te bepalen binnen welke grenzen een of andere klankverandering zich in Oudengelse tijd uitstrekte, behoort ook de Zweedse geleerde Eilert Ekwall, die ons tans opnieuw de vrucht van een dergelijk onderzoek aanbiedt. Ditmaal betreft het de grenzen van de breking van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant en de ontwikkeling van dezelfde klank vóór dezelfde groepen, maar in de volgende lettergreep gevolgd door een *i* of *j*. Wat de breking van *a* betreft, steunt Ekwall vooral op plaatsnamen die samengesteld zijn met woorden als *c(e)ald*, *c(e)alf*, in mindere mate op namen die woorden als *(e)ald*, *w(e)ald* bevatten. Zoveel doenlik wordt rekening gehouden met de mogelikheid van foutieve overlevering, verkeerde spelling, invloed van vormen uit andere streken, zodat de uitkomst van het onderzoek wel de indruk maakt betrouwbaar te zijn. De gissing van Morsbach (door twee van zijn leerlingen wereldkundig gemaakt), dat *a* alleen in 't Zuidoosten in *ea* was veranderd, blijkt onjuist : *ea* was een algemeen kenmerk van alle Saksiese en Kentse tongvallen, en tevens : *ea* was tot deze beperkt. 't Gebied van de *ea* omvatte alle streken ten Zuiden van de lijn Teems — Avon — Kanaal van Bristol en enige graafschappen benoorden die lijn, naar het schijnt zelfs een deel van Huntingdonshire, oorspronkelik misschien ook geheel Gloucester- en Worcestershire, in welke beide laatste evenwel al heel vroeg, misschien al in 't Oudengels tijdperk, de uit het Noorden opdringende *a* (*ǭ*) de *ea* verdreef. Ofschoon de grens over 't algemeen goed overeenkomt met de kerkelike afscheiding tussen Saksiese en Angliese diocesen, zijn er enkele afwijkingen, die Ekwall beproeft te verklaren, o. a. door aan te nemen dat Huntingdonshire een Saksiese kolonie was.

Hoe staat het echter met de toestand in 't Middelengels, waar behalve in 't Zuidoosten de literatuur uitsluitend vormen als *ǭld* (uit *cāld* < *cald*) vertoont? Er zit niets anders op dan een snelle verdringing van de *ea* door de niet-gedifthongeerde klank uit niet-Saksiese of -Kentse streken aan te nemen, iets waartoe de vroeger bekende feiten ons toch al tot zekere hoogte noopten ; 't geloof aan enkele Zuidelike gewestspraken die in 't Oudengels tijdperk in 't onderhavig geval een ongedifthongeerde *a* zouden hebben bezeten, wordt door Ekwall's nasporingen ernstig geschokt.

Moeieliker was het onderzoek naar de ontwikkeling van de Germaanse *ă* vóór *l* + konsonant, gevolgd door een *i* of *j* in de volgende lettergreep. Haast de enige bestanddelen van plaatsnamen die hiervoor in aanmerking kwamen, waren woorden voor 'bron', Oe. *wiell*, *-a*, *-e* en (in geringe mate) het verwante woord *wielm*. De Schrijver komt tot het volgende besluit : in 't Zuidelik Middelengels had het Westen *i*, het Midden na *w u*, het Oosten *e*, in de overige delen van Engeland heerste in 't Westen tot en met Zuid-Lancashire *a*, ten Noorden van de Ribble en in 't Oosten *e*. Het is jammer dat de proefwoorden met een *w* beginnen, daar zodoende niet blijkt of de *u* in Dorsetshire e. e. van deze voorafgaande labiaal afhankelik is ; andere nadelen van *wiell* noemt Ekwall zelf (blz. 41 e. v.). 't Gevolg van een en ander is dat de resultaten van het tweede onderzoek vager zijn en gedeeltelik minder vaststaan dan die van het eerste, maar in 't grove mogen zij toch ook met gerustheid worden aanvaard.

Als toegift poogt de Schrijver een tegenstrijdigheid te verklaren die schijnt te bestaan tussen zijn eigen bevindingen en de Middelengelse teksten aan de ene kant en de Oudangliese teksten aan de andere. Volgens deze laatste zou vrijwel geheel Angliё *æ* hebben gehad, terwijl de Middelengelse plaatsnamen en tongvallen alleen in een deel van 't Westelik Middelland *a* (uit *æ*) vertonen, elders *e*. Ekwall gist nu dat de *æ* vóór *l* + konsonant in Oostmerciese en Noordhumbriese teksten een andere klank voorstelde dan de *æ* in Westmerciese, en wel „een open *e* -klank, zo iets als | ɛ | , die verschilde van *e* in *sel* en *æ* in *hælt*, maar toch genoeg op de laatste geleek om gewoonlik *æ* te worden geschreven", en die later met de *e* in *bed* zou zijn samengevallen, terwijl de Westmerciese echte *æ* in *a* overging. Dat er al in 't Oudanglies een verschil bestond is zeker, en de gissing kan juist zijn.

Met de hem ter beschikking staande gegevens zal Ekwall wel alles bereikt hebben wat er te bereiken viel, zodat hij aanspraak heeft op onze dankbaarheid voor zijn belangrijk geschrift.

Groningen. J. H. Kern.

C. M. Robert, Etudes d'idiome et de syntaxe. Groningen, Noordhoff. 1917. (Pr. fl. 1.75 ; geb. fl. 2.25).

De heer Robert is onder hen die het moderne Frans

bestuderen wel een van de ijverigste: met liefde gaat hij het leven der taal na en vestigt de aandacht op allerlei verschijnselen van idiomatiese, syntaktiese, stylistiese en lexikologiese aard. Zo ook in dit werk, waar hij de verschillende kwesties die in zijn *Grammaire française* geen plaats konden vinden of daar niet met de vereiste uitvoerigheid konden behandeld worden, in biezonderheden bespreekt. Natuurlik vormen deze *études* geen eenheid; schrijver heeft hier in los verband allerlei wetenswaardigs bijeengebracht op verschillend gebied; ja, hij heeft zijn lezers zelfs het lezen van Franse advertenties willen vergemakkeliken. Toch is er wel eenheid van gedachte: het is er de heer R. vooral om te doen geweest uit het allermodernste Frans aan te tonen hoe het volk zich tal van wendingen veroorlooft die misschien weldra het burgerrecht zullen verkregen hebben: „l'erreur d'aujourd'hui s'est trop souvent trouvée être la vérité de demain" (bl. 209). Biezonder lezenswaard zijn bij voorbeeld de bladzijden gewijd aan de „termes subjectifs et exclamatifs" (waarom uitdrukkingen als *avec ça*, *plutôt* e. a. onder een ander hoofd zijn ondergebracht, is niet duidelik); zeer leerrijk voor Nederlanders zijn ook de bladzijden waarin het gebruik van *on* en het verschil tussen *messieurs* en *hommes*, tussen *tu* en *vous* met talrijke voorbeelden worden opgehelderd. De heer R. behoeft zich niet te verontschuldigen dat hij zoveel citeert; integendeel, het is een van de beste kanten van zijn boek dat wij ons door middel der citaten een heldere voorstelling van het moderne taalgebruik kunnen maken.

Te midden van al dit nieuwe Frans, dat nog worstelt om algemeen erkend te worden, doen een paar artikelen met aardigheden en woordspelingen enigszins vreemd aan; hetzelfde is ook het geval met de paragraaf getiteld *Le pauvre Subjonctif*, waar schr. een lans breekt niet alleen voor het gebruik van de Subjonctif in het algemeen, maar ook voor de befaamde Imparfait du Subjonctif. Terwijl de heer R. in de ruim tweehonderd bladzijden van zijn boek deze vormen, meen ik, nooit gebruikt heeft, verklaart hij nu in één zin: „il faudrait seulement que les professeurs *daignassent* prendre quelque soin de la santé de la langue... et il faudrait d'abord qu'ils ne *donnassent* point le mauvais exemple" (bl. 207). Het feit dat beschaafde Fransen zelf die grammatikale vorm voor geaffekteerd houden en lelik van klank bewijst immers juist dat niet de slordige volkstaal, maar ook de algemene beschaafde omgangstaal de Imparfait du Subjonctif niet meer kent.

Tot slot mogen hier enige kleine opmerkingen blijk geven van de belangstelling waarmede ik het werk van de heer R. gelezen heb. Bl. 3. *Déjà* moet in de aangehaalde voorbeelden dikwels vertaald worden door „toch al". — Bl. 8. Het lijkt me onwaarschijnlik toe dat *donc* uit de oorspronkelike, reeds lang vergeten betekenis van „toen" die van „op dit ogenblik" zou hebben ontwikkeld, en in de zin *De qui me parlez-vous donc?* behoeft men het niet noodzakelikerwijs door „nu" te vertalen. — Bl. 11. De beide groepen: *elle pleurait toujours* en *je le veux toujours* zijn moeilik te onderscheiden; in *elle y est toujours*, dat als voorbeeld van de eerste groep geciteerd wordt, kan men *toujours* evengoed door „nog immer", of liever „nog altijd", vertalen als in de tweede groep. — Voor *toujours* met de betekenis van „toch" had gewezen kunnen worden op dezelfde overgang van betekenis bij de Hollandse woorden *in ieder geval* en een soortgelijke bij *altijd*. — Op bl. 21 is niet duidelik gezegd dat we in *qui ça*, *comment ça*, enz., te doen hebben niet met het bijwoord *çà*, maar met het voornaamwoord *ça* = cela. — Bl. 105. Het feit dat men op het platteland wendingen gebruikt als *On n'est-il pas autant que les dames?* bewijst in het geheel niet dat in *on* de nominale kracht van *homo* nog gevoeld wordt; men weet dat *ti*, uit zinnen als *Pierre vient-i(l)?* in de volkstaal een vraagpartikel is geworden; op bl. 114 vindt men daarvan een voorbeeld: *J'pourrions t'y point l'mettre dans la saumure?* — Bl. 114. Onder de incorrecte volkstermen worden ook geciteerd *soye* en *aye* voor *soit* en *ait*; het geldt hier evenwel slechts een incorrecte schrijfwijze. — Bl. 120. Het is minder juist uitgedrukt, als schr. van zinnen als *On les suppose invisibles l'un à l'autre* verklaart: „ces adjectifs régissent *l'un* à l'accusatif". — Bl. 122, noot, wordt verwezen naar Tobler, *Vermischte Beiträge*. Het is jammer dat schr. serie en bladzijde niet opgeeft; over het algemeen zit er niet veel systeem in de wijze van citeren. — Bl. 127. Het is minder juist te zeggen dat in *Il a le genou facile* het bijv. nw. betrekking heeft op het onderwerp. — Bl. 130. *Ce fut un étonnement*; men kan niet zeggen dat *fut* hier geheel dezelfde kracht heeft als *causa*. — Bl. 137. Schr. maakt een scherp onderscheid tussen *mon niais de beau-fils* en *ce nigaud d'Angel*, alsof in het eerste geval *niais* het volgende zou bepalen, terwijl in het tweede het verband juist andersom zou zijn. In beide gevallen toch zet men eerst het krachtwoord, dat eerst daarop nader omschreven wordt door de genitief; het gebruik van een bezittelik of aanwijzend voornw. wijzigt de aard der konstruktie niet.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Ptolemy's Maps of Northern Europe. A reconstruction of the prototypes by **G. Schütte** ph. d. published by the Royal Danish Geographical Society. Copenhagen, H. Hagerup publisher. 1917.

Welk verband bestaat er tusschen Ptolemaeus en den oorspronkelijken staat van den atlas, globaal in het VIIIe boek zijner Geographia aangegeven? Mag er bij de 26 (27) kaarten, daarnaar geconstrueerd, gedacht worden aan eenig werk van eigen hand, een verbeterde uitgave eigenlijk van het werk van Marinus Tyrius? Deze arbeid van 20 jaren zoekt een antwoord, eene proeve der waarschijnlijkheid, zoo men wil, waarbij de auteur zich even vindingrijk als voorzichtig betoont. Publicaties gingen reeds vooraf in the Scott. Geogr. Mag. 1914, de uitspraak daarin (§ 2): „There is not the slightest reason for doubting that the atlas is due to the author of the famous Geography" klinkt hier vrij wat zachter. Het onderzoek echter is zeer belangrijk, ook in algemeenen zin: welk geograaf heeft niet bij de lectuur van Strabo, Plinius, Ptolemaeus e. a. zich eene voorstelling trachten te maken, hoe de bij hen telkens vermelde πίνακες, γεωγραφίαι, tabulae — de kaarten dus! — er uit zagen, of ontstonden? Dat is de lastige puzzle hier. Het materiaal leverden vele M. S. S., zeer goede zelfs (het Athos m. s. fascimilé van Langlois 1867), het beste de cod. Vat. Urbinas 82 van

welks onderzoek de in deze bekende P. Jos. Fischer S. J. voorloopige resultaten meedeelde op den Geogr. Tag. te Innsbrück 1912. Van diens topographisch schema ging Schütte uit, aan hem droeg hij zijn werk op.

Van wien nu zijn die kaarten afkomstig? Algemeen golden zij als constructies naar den tekst, ontworpen door Agathodaemon uit Alexandrië Ve eeuw, aldus o. a. Kiepert, Berger, Christ, Zondervan, zijn naam wordt genoemd in de codd. Vindob. en Venet. (Forbig. I. p. 410). Aan Ptolemaeus, voorzichtiger uitgedrukt: the Ptolemaic constructor, dacht men zelden; Brehmer 1822, Heeren 1828, eerst Fischer (na eene collatie van meer dan 40 M. S. S.) dan Dinse en te voren Jelic (Urb. 82) wierpen theoriën op van authenticiteit. Kunnen die atlassen ooit van Ptol. zijn? Naar zijn eigen verklaring niet; cf. Geogr. I. 18, 2: Uit de beschrijving leiden wij gemakkelijk de kaart af, maar in de practijk! τό τε γὰρ ἀεὶ μεταφέρειν ἀπὸ τῶν προτέρων παραδειγμάτων ἐπὶ τὰ ὕστερα διὰ τῆς κατὰ μικρὸν παραλλαγῆς εἰς ἀξιόλογον εἰώθει ἐξάγειν ἀνομοιότητα τὰς μεταβολάς, ergo het toenmaals copieeren bedierf steeds meer en meer het kaartbeeld. Berger zeide kortweg: Ptol. wollte absichtlich keine karte liefern, het aangehaalde citaat lokt bijna tot zoo'n apodictische uitspraak uit. Verder zijn de bestaande atlassen in cylindrische projectie uitgevoerd op één na, Ptol. had natuurlijk de conische gebruikt. Ten slotte, wie dorst tornen aan de rechten, die Agathodaemon zich door de eeuwen na hem, zelfs in M. S. S., zag toegewezen? Zijn werk blééf, veranderd wel en aangevuld, gemoderniseerd ook, toen saec. XV Jac. Angelus Ptolemaeus' Geographia voor het eerst in 't Latijn deed verschijnen, (Gr. tekst later door Erasmus), eene metamorphose, waaronder ook Strabo in de Latijnsche vertaling van Guarinus en Gregorius voor 't eerst het licht zag.

Ziedaar de voornaamste argumenten der ongeloovigen in Ptolemaeische originaliteit, terwijl o. a. Kretschmer nog in 1914 (Peterm. Mitt.) haar toeschreef aan Agathod. Het auteurschap van den laatste gold als het meest beslissend, geen wonder dus, dat Schütte's weerlegging het eerst gericht is tegen dezen mystical author door te vragen: wie was hij, wanneer leefde hij? Ergo de chronologie spreke zich uit! Terecht wijst schr. na Fischer op de bij dieper onderzoek opvallend-belangrijke ethnic signs, de volksstammen en hunne steden, accuraat in den atlas overeenkomend met den tekst en op eenige correspondentie met de Mozaïsche Madaba-krt, de Tabula Peuting. en Notitia Dignitatum in cartographische techniek. Belangrijke verschillen echter blijken er! Ptols' werk steunt geheel op dat van Marinus (Geogr. I, 6), voegde er aan toe (id. 17), verbeterde (id. 18), maar onzeker blijft, waarin, al kennen wij zijn critische principes (id. 5) en zijne afkeer van τὸ πολύχουν (II, 1, 8), the mixed stuff, d. w. z. ethnographisch-historische bizonderheden, enkele algemeene uitgezonderd: de groote astronoom en geograaf hechtte alleen aan plaatsbepaling (II, 1. 7).

In tegenstelling met de bovengen. kaarten, opvolgend verschenen in saec. IV, V, VI, die een geleidelijken achteruitgang vertoonen, zoodat de Tab. Peut. mee te nemen was in een reistasch als railway-maps, bleven de Ptol. krt. intact bewaard in de M. S. S. als a traditional sanctuary, — en wij moeten den auteur toegeven, dat in die stabiliteit veel ligt. Hoe nu door te dringen in the Ptolemaic labyrinth? Van § 6 — § 16 worden in klassen ingedeeld the errors and arbitrary arrangements of Ptolemy, merkwaardig vooral door bewijzen van gebrek aan kennis van het Latijn (gedeeltelijk al vroeger (Herm. Müller) ontdekt) bij the Greek constructor of the Ptolemaic atlas, o. a. Tac. Ann. IV; 73: ad sua tutanda wordt bij Ptol. II, 11, 12: Σιατούτανδα een stad (!) in Germanië, Μαρόβουδον (II, 11, 14) ook in Germ., lijkt ongetwijfeld eene verbastering van den naam Maroboduus, koning der Marcomanni, cf. Tac. II. 62: Catualda, profugus olim vi Marabodui . . . ., van Βουνίτιον, Οὐίρουνον, Οὐιρίτιον, Ρούγιον, Σκοῦργον, steden in volgorde, in Germanië opgenoemd II, 11, 12 duidt de eerste op een Rom. versterking (munitio, aldus reeds Müller), Viritium klinkt ook Latijnsch, Bunition Virunon gelezen als munitio(n) Virunôn zou beteekenen: vesting bij de Viruni, een stam door Ptol. vermeld II. 11, 17, Viritium kan praefixum zijn van een der beide laatste. Het monsterachtige Τευτονόαροι naast Οὐίρουνοι, volksstammen geplaatst tusschen de Saxones en Suevi II. 11, 9, volgens Müllenhoff ('n verzinsel van een Rom. geograaf[1]), brengt Schütte scherpzinnig terug tot een oorspr. Lat. lezing: TEUTON VARI VIRUNI, Ptol. dacht aan den uitgang vari, zooals Pictavarii, Andegavarii in plaats van Pictavi, Andegavi . . . men denke dus ook hier aan een prototype van Lat. herkomst. Terecht verbaast zich schr. over zulke bêtises bij een geleerd geogr. — en Rom. burger nog wel! —, dat hij zoo slecht Latijn kende, sprekende voorbeelden van verknoeiing van barbaarsch-Gall. namen bevestigen dit. Nomina barbarica, a field of ruins, zijn slechts door the entire milieu te herkennen. Metathesis, apocope, parasitische aanhechtsels, verbastering, herhalingen zonder grond, zijn fouten overal te vinden, nog erger is de zucht om barb. namen te identificeeren met welbekende uit het imperium Rom., even misleidend als het nostrificeeren biz. in Italië's omgeving — verschijnselen, ook te vinden bij Strabo o. a., die aanmanen tot groote voorzichtigheid, een zwarte vlek tevens werpen op Ptols' werkzaamheid en geenszins worden goedgemaakt door een vrijwel betrouwbare exactheid in plaatsbepaling, — wat komt daarvan terecht, als de naam of verkeerd bleek, of niet eens bestond, omdat bvb. een appellativum voor een nomen proprium werd aangezien? Onbekende en meer bekende streken, waarin bij steden, rivieren, castella, bergen, grenzen, wegen, kusten uit één naam er twee of drie zijn ontstaan, kùnnen dit lot ondergaan hebben door vergissingen, omdat nu eenmaal de Rom. voorstellingen spec. van N. Europa allesbehalve accuraat waren, absoluut verkeerd is het bovendien nog 't ontbrekende aan te vullen door verdubbelde en verkeerd gelezen Lat. woorden: this sort of „making geography" maakt bekende streken daarenboven onherkenbaar, verraadt eene neiging tot individual abundance. Daarin ligt schuld bij Ptol., zijn eigen, gewilde, drievoudige classificatie van het

[1]) Kras is trouwens M.'s oordeel over oude geogr.: Marin. en Ptol. zijn schlimmer als Poëten und Prunkredner, zij zijn de Sudelkoche der class. geogr., Strabo is een arger Tölpel!!

kaart-materiaal in volkeren-districten, steden, eilanden met de ieder toekomende onderscheidingen berust op een schematisch indeelen naar Ptols' wensch, meer ornamental and geometrical than truly topograpnic. De schr. had dit vermoeden van geogr. willekeur zeer kunnen versterken door te wijzen op de conservatieve gedragslijn bij Strabo om de sinds eeuwen vastgelegde kaartplastiek te behouden: hoe handhaaft deze de eenmaal aangenomen σφραγῖδες van Eratosthenes, omdat men blijkbaar gewend was aan zulke mathematische grondslagen voor de oecoumene, welker 3 continenten Asia, Libya en Europa de driehoeken eener legkaart vormden.

Na dit gedeelte, historisch-philologisch, volgt het meer technische over de atlassen zelf in hunne reconstructie uit aannemelijke prototypen, zich verradend door dubbele of driedubbele namen, herkenbaar soms aan de enkele, de ruggegraten als 't ware der oude vóórbeelden. Welke waren dit? Wat den tijd betreft, kùnnen Marin. of Ptol. gelezen hebben beschrijvingen van Strabo, Plin., Tac. (Germania), uit hen drie, vier malen dezelfde namen hebben genomen zonder dit te bemerken, met het doel ze thuis te brengen in the frame-work van het Rom. imperium (cf. bovengen. lezingen: ad sua tubanda, Marabudum etc.), òf zij kunnen uitgegaan zijn niet van descriptive works, maar van ready-made maps. Dit laatste acht Schütte 't meest waarschijnlijk, echter, waag ik te vragen, was de eerst eeuwen later bekend en erkend geworden Strabo, toen saec. II reeds als geograaf van gezag in handen?

Bij de nu volgende bespreking en vergelijking der prototypes wordt met lofwaardige consequentie voor ieder uitgegaan van deze gegevens: summary of contents-Ptolemaic localisation — definition of limits-general topographic scheme — statistical features — occurrence of duplicates — linguistic marks — literary milieu — examination of details, met conclusion aan 't slot; cartographisch is dat alles na te gaan in de prototypes uit den cod. Urbin. e.a., kaartstukken van de tab. Peut. al gedeeltelijk verschenen vroeger in the Scott. Geogr. Mag., aan het eind van dit werk afgebeeld, bizonder interressant is het werkplan geworden door vergelijkingsproeven met de moderne kaart.

Met Europa wordt de rij geopend, zijn torso opgebouwd uit 7 prototypes, de bouw is zeer verward: de Grieken kenden het niet, de Rom. bijna niet, allerminst het N. The Ptolem. constructor blijkt al dadelijk a bad philologist, schijnt slechts van ready-made maps te zijn uitgegaan, biz. van de kaart van Augustus van het imp. Rom., type der Itineraria en aldus verwant met de tab. Peut. Onnoodige verdubbeling der namen valt weer op, wier Lat. oorsprong wij kennen: Μουνίτιον, Τευτονόαροι etc. Constant zijn spelfouten: vooral bedorven uitgangen, -ω, -ον, -ονη in plaats van 't correcte -ων, -ονες voor -ωνες, -αου, -εου voor -αυ, -ευ enz. bijna alle verkeerde transscripties van een Lat. origineel: waarom bij deze niet vergelijkend naast elkaar gezet de Lat. en Gr. spelwijze? De gelijke karakters nu in den tekst spreken minder duidelijk, trouwens met angstvallige zorg is het geheele boek door de Grieksche schrijfwijze vermeden.

The literary milieu voor Eur. verdient bizondere aandacht; ondanks de rudimentaire kaart-ontwerpen, zijn licht herkenbaar the political or mercantile events, die de hist. geogr. in N. Eur. vóór Ptol. kenschetsten; die 17 belangrijkste data van 't jaar 58 v. C. af (Caesar) tot aan de aanrakingen der Rom. met Marcomanni en Dacii 166—180 p. C. worden opgehaald uit oude bekenden, de kaarten schijnen goed van hunne berichten te hebben geprofiteerd, de opera van Agrippa, Augustus, Strabo, Tacitus, Plinius, Mela e. a. bevatten daarvoor een schat van namen. Hoe hopeloos het op 't eerste gezicht lijkt uit die schrijvers herkenningsmateriaal te ontdekken, een houvast gaf (zooals de anonyme χωρογράφος bij Strab., een Romein, had Schr. er bij kunnen voegen) natuurlijk hier de chorographia Augusti, dè kaart van het Rom. imp. 7 a. C. voltooid en meermalen bijgewerkt biz. wegens de toenemende kennis van het N. en van de Germ. en Deensche kusten; aanvulling geeft nog later de Tab. Peut. in soortgelijk type: die correspondentie is opvallend.

Wie was nu de auctor van protot. A? De vermelding van het vallum Hadrianum en Rom. wegensysteem in Dacië duiden op een werk na 115 p. C., A. Hermann dacht aan de jaren 100—120, dus aan Marinus eenvoudig. Ptolemaeus' praefatio leert ons daaromtrent niets. Schütte gaat er terecht van uit, dat Mar. met zijn materiaal critiekloos te werk ging, Ptol. erkent zelf weinig nieuw materiaal te hebben aangebracht, zijn taak was het bekende astronom. te fixeeren, verouderde kost weg te laten en zeker waagde hij 't niet de beroemde kaart van zijn voorganger te veel te kapittelen of aan te vullen, allerminst in N. streken, zóó ver buiten zijn eigen horizon, trouwens zijn afkeer tegen τὸ πολύχουν verbood dit ook hier. In het local prototype a. Germanië, is the physical design van belang, al is de correspondentie met geogr. saec. I. vrij mager. Volgens het aangegeven program worden dan 6 local prototypes behandeld (§ 20—25), alle, partieel, stukken van N. W. en Z. W. Germ., Denem. Scandia, Dacië bevattend met allerlei navolgbare relaties tot Rom. auteurs; één kaartje is er met de handelswegen van den Danubius tot den mond van de Vistula zonder eenige affiniteit met Strab. of Tac. Niet onaardig is dan ook de vraag p. 104, of de Vistula op B I niet eerder een road-line was dan een rivier, eene vergissing niet zoo heel ondenkbaar, waar Beekman onlangs nog bewees, dat, al was zij kunstmatig werk, de Fossa Corbulonis hier en daar over was gegaan in een verkeersweg te land.

Na nog eenige kaartfragmenten te hebben behandeld van O. Germ., Europ. en Aziat. Sarmatië en Scythië, Scandin. paenins. etc. (§ 26—28), komt Schr. tot de sceptische conclusie, dat men op dit nog onontgonnen cartograph. studieveld alléén door a vast mass of hypotheses iets kan bereiken, dat de kans op verdwalen groot is. Wie zijne veronderstellingen verwerpt, verklaart hij laconisch, moet maar wat beters geven! The Ptolemaic chaos is, voor een deel althans, onderzocht, de sinds 5 eeuwen als positief beschouwde schepping van Ptol. is hier serieus beoordeeld, de te wachten staande uitgave van Fischer van den cod. Urbinas 82 zal de schatten in Ptol. verborgen nog verder doen uitgraven.

Droog en tijdroovend is Ptolemaeus' werk, die qualiteiten bleven, het kan niet anders, in deze studie en men eerbiedigt de degelijk-voorzichtige wijze van behandelen. Al moet, erkent recensent uitdrukkelijk, het hóófddoel dezer studie overgedragen worden ter beoordeeling aan een der weinige ervarenen in historische cartographie, de classiek-geograaf evenzeer als de philoloog kan hier zijn voordeel doen met keurige vondsten op het gebied der class. geogr. namen-kunde, waardeeren vooral de pogingen om den te objectieven Ptolemaeus in zijn grootsche taak eenig relief te geven.

Gorinchem. H. J. Lulofs.

Cornelis Veth, Fransche Caricaturisten. (Fransche kunst, III). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. 1918. (Pr. ƒ 1.75).

De uitgave dezer handboekjes, onder redactie van Dr. Valkhoff, valt te loven. Ze zijn goedkoop en zien er fleurig uit; de druk is verzorgd; de illustraties, in en buiten de tekst, voldoen. Ik heb alleen bezwaar tegen den titel op de rug. Hier staat te lezen: „Fransche kunst, onder redactie van P. Valkhoff. III". Wanneer ik voor mijn boekenkast sta, heb ik er luttel belang bij te weten dat dit 't derde deel is van een serie willekeurige studies over Fransche kunst en dat deze studies verschijnen onder redactie van P. Valkhoff. Ik wil dan weten wat er in dit boekje staat en wie het schreef; zoodat de rug-titel had behooren te luiden: „Cornelis Veth: Fransche Caricaturisten"; en dan was er nog ruimte te over geweest daar desnoods bij te vermelden: „Fransche kunst III."

Aldus was, wel is waar, de titel nog niet volledig geweest, maar dit verwijt treft minder den uitgever of redacteur, dan wel den schrijver zelf. Veth n.l. bepaalt er zich toe de *moderne* caricatuur te behandelen. Het eerste hoofdstukje, waarin over caricatuur in 't algemeen gesproken wordt, brengt ons niet veel verder: men kon het desnoods missen. Het volgende, dat een overzicht geeft van de Fransche caricatuur vóór de Revolutie, is zóó beknopt, dat 't alleen bedoeld kan zijn als inleiding tot 't geen volgt: de moderne caricatuur.

De vraag echter is, of de oudere wereld een bewuste caricatuurkunst kende. Behoort het groteske en daemonische in de kunst tot de caricatuur? De schrijver schijnt geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden; wat in dit geval praktisch was, maar toch ... hij aarzelt. De Egyptenaren, Indiërs, Grieken, Middeleeuwers, Renaissancisten: allen kenden de caricatuur in woord en beeld. En ik meen zelfs dat we een modern caricaturist te grooter noemen, naarmate zijn werk zich boven de illustratie verheft en het de groteske verbeeldingen der Gothiek b.v. meer benadert. Een realist als Steinlen is nauwelijks meer caricaturist te achten: hij is meer een ethisch zede-schilder. Het begrip „caricatuur" is even groot als vaag. Behoort een charge van Jan Steen, een zijner kwakzalvers b. v., tot de karikatuur? Waarom niet, indien diezelfde geest het geheele werk beheerscht? Steen is in zulke verbeeldingen *minder* naturalist dan Steinlen. Indien wij Daumier eeren als een der grootste caricaturisten der wereld, waarom dan sommige Helsche vizioenen van Adriaan Brouwer *niet* tot de caricatuur gerekend?

Maar een feit is (en dit feit voelde de schrijver duidelijk, al bespreekt hij het nauwelijks) dat de caricatuur zich in de laatste eeuw tot een zeer bizondere en zeer belangrijke kunst-soort ontwikkelde. De moderne caricatuur onderscheidt zich van het groteske beeld der oudere tijden, door haar bewust maatschappelijk karakter. De caricaturist in modernen zin voelt maatschappelijk genoeg om de maatschappij te hoonen. Waar de moderne schilderkunst zich meer en meer van de samenleving afwendde, daar is de moderne caricatuur in directer beteekenis maatschappelijk, dan eenige kunst van vroeger. Zij neemt in de beeldende kunst de plaats in, die de zeden-roman kreeg in de litteratuur. Waaròm ontstond plotseling die nieuwe gedaante der kunst? De reden kan gezocht worden juist in de scheiding van kunst en maatschappij. In de caricatuur wreekte zich de kunst op een maatschappij, die zich kenmerkte door haar anti-kunstzinnigheid. De caricatuur was het gebocheld kind eener teleurgestelde liefde. Deze verklaring echter kan de essentieele nog niet zijn. Bestond ooit eenige maatschappij, die niet waard bleek gehoond te worden? Maar de hoon moet *gebillijkt* zijn. Men moest de persoonlijke vrijheid van kritiek en denken principieel hebben eerbiedigd, eer de moderne caricatuur bloeien kon. Men moest billijken, dat zelfs de hoogste gezagvoerder der maatschappij openbaar bespot werd.

Al trachtte een potentaat of een reactionair bewind die vrijheid te binden: de menschheid bleef het zedelijk ideaal dier persoonlijke vrijheid erkennen; de autocraat tyranniseerde *trots* het geweten der wereld. Zijn tyrannie weersprak *geweldd*a*dig* het vrijheidsbesef der wereld. En zoo is dan de moderne caricatuur te zien als een schepping der individualistische democratie.

Deze vraagstukken laatVeth trouwens onbeantwoord. Jammer is 't misschien, dat hij met geen woord rept over de geschiedenis der moderne caricatuur, die tegen 't einde der 18e eeuw in 't liberale Engeland ontstaan, prachtig opbloeide in 't vrijheid-lievende, revolutionaire Frankrijk, om eindelijk in alle landen van Europa zich te ontwikkelen: zelfs tot in 't lakonische Holland. Want dan was 't van zelf de verlokkelijke taak des schrijvers geweest, aan te toonen welke plaats de *Fransche* caricatuur vervult, waarin ze zich van de Engelsche, Duitsche of Hollandsche onderscheidt.

Om deze opmerkingen tot eene aanmerking te herleiden: het is jammer, dat de schrijver, die beter dan één ander hier te lande deze stof beheerscht, zich zoo angstvallig van alle synthetische samenvatting onthield. Zijn boekje is, in zijn beperking, zeer volledig en daardoor zeer instructief, maar wij krijgen te veel opsommingen, te veel namen, te veel détail-kritiek. Ook was hij in de gedetailleerde behandeling der afzonderlijke figuren wel eens beter opdreef. Men verwachtte onwillekeurig meer van een boekje over caricatuur, geschreven door Cornelius Veth. Dat zijn werk overigens veel goede inlichtingen en soms voortreffelijke passages en definities bevat, zij met dankbaarheid geconstateerd. Het korte stukje over Lautrec behoort tot de voortreffelijke passages. En telkens verrassen juiste karakteristieken. Over Daumier: „zijn teekening is nooit de uitbeelding van een denkbeeld, ze is dat

denkbeeld zelf." Over Caran d'Ache: „zijn caricatuur is het teekening geworden bon mot." Men zoeke ze zelf en wete ze te waardeeren!

Amersfoort. Just Havelaar.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Leerplan en Eindexamen van het Gymnasium. Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën, samengesteld door **W. Bouwman, M. Hovingh, E. T. Kuiper, G. Postma, J. v. Yzeren.** 1918.

In het ochtendblad A van Donderdag 18 April 1918 der N. R. Ct. wijdde ik reeds een feuilleton aan dit Rapport; het wäre dus onkiesch nogmaals in breedere beschouwingen te treden, terwijl het anderzijds niet aangaat eenvoudig naar dat artikel te verwijzen, dat o. a. aan den heer C. R. de Klerk in het Avondblad van 22 Juni van het Handelsblad aanleiding gaf over „Nederlandsch Gymnasiaal" welgemeende wenschen te uiten. Sinds April is een der door mij geformuleerde alom gevoelde verlangens werkelijkheid geworden: er is thans een Ministerie van Onderwijs. Moge de Minister als „man die kan en wil en doet" eene zegenrijke werkzaamheid ontwikkelen, opdat de lange periode van brochures, rapporten, ingezonden stukken, vervangen worde door één tijd van breedgedachte en verstrekkende handelingen. Voorzeker zou de krachtigste wil ten goede verlamd worden, indien Z. Excellentie begon zich te verdiepen in den paperassenwinkel, die in de laatste decenniën door zoovele deskundigen in onderwijsaangelegenheden is opgestapeld. Door de debatten van vergaderingen, hetzij hooggeleerde hetzij minder wijdluftige, die als draadversperring om de onderwijsveste liggen, komt slechts heen, wie niet schroomt de schaar te hanteeren. Laat dan iemand, die de geheele campagne heeft doorleefd en inmiddels ernstig *zijn* denkbeelden heeft geordend, het dan nu maar eens *doen*, om het even wat de toch niet te vermijden kritiek zegge. Indien dit *doen* eens flink opruiming houdt onder zoo machtig veel sleurwerk en wezenlooze traditie, die met ijzeren ketenen aan de voeten van het onderwijs geklonken is, dan zal er verademing komen.

Wij bekennen zooveel vertrouwen te hebben in de degelijke kern van het gymnasiale onderwijs — een vertrouwen dat steeds weer door aanraking met goede scholen wordt gesterkt en door miserabele toestanden hier en daar nooit werd gedoofd —, dat het Gymnasium, van overtolligen rompslomp ontdaan, wel zal blijven in ons onderwijs eene levende kracht. Doch de ballast van slaapwekkende oefeningen moet er af! Dit kan slechts de wetgever volbrengen; rectoren en leeraren werden en worden door eene wetgeving, die angstvallig het ziellooze deel der leerstof beschermt en taboe verklaart, in hunne beste pogingen lam gelegd. En ook moet nog tijdig het ernstige werk van het Gymnasium worden gered, wil niet dit instituut meer en meer verstoken van onze flinke jongens worden tot een jongedamespépinière, die lieve bloempjes kweekt ter vulling der collegekamers van letteren, archaeologie, historie en rechten. Dat er onder de jongere leeraren geen zin meer is voor wat duf en muf is, bewijzen de beide verdienstelijke rapporten, die ten onzent van hen zijn uitgegaan en waarvan het tweede hier nogmaals wordt aangekondigd. Zeker, niet alles zou ik in beide willen onderschrijven: een huwelijk van H.B.S. en Gymnasium zonder welovervvogen wederzijdsche voorwaarden zal den vrij wat ouderen echtgenoot dupeeren; het kostbare deel der gymnasiale opleiding blijve voor verschachering tegen het „vele, dat iedereen tegenwoordig toch óók moet weten (d. i. op de schoolbanken van een paar dozijn leeraren verzwelgen)" bewaard. Doch de hoofdzaak, die ieder begroet, is de frissche geest der rapporten, het vertrouwen in de eigen zaak, de elasticiteit, kortom de geest van zoo menig jong docent, die voor zijn jongens wat is. Moge de doodsklok hebben geluid voor al die sleurlessen, bij wier aanhooren men daarom niet insliep, wijl de verontwaardiging u wakker hield. Het Gymnasium met frisschen wind vooruit!

Leiden. J. Vürtheim.

SCHOOLBOEKEN.

M. Wohlrab — H. Lamer, Die altklassische Welt. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. geb. M. 2.20, met 45% verhooging).

Bijna dertig jaren geleden verscheen bij Teubner het bekende boekje van Martin Wohlrab, „die altklassischen Realien im Gymnasium", dat negen drukken beleefde en daardoor wel zijn bruikbaarheid voor de school bewees. Wohlrab ging van het standpunt uit, dat men den leerlingen niet te veel van de realia moet geven op het gymnasium, maar alleen datgene, wat in nauw verband staat met hun lectuur en voor de algemeene ontwikkeling onmisbaar is Ook achtte hij het beter, de realia voor de school niet systematisch te behandelen. Ik veroorloof mij, hier een paar zinnen uit zijn voorrede van 1889 aan te halen, die mij geheel uit het hart gegrepen zijn: „mir scheint jeder Versuch, die Realien, so weit sie die Schule braucht, systematisch zu bearbeiten, zu einer Darstellung zu führen, die nicht schulgemäss ist", en verder: „aus dem weiten Umkreise der Altertumswissenschaft kann es (das Büchlein) nur das für die allgemeine Bildung bedeutsame, das mit der Lektüre im engsten Zusammenhange Stehende auswählen. Aber das genügt auch vollkommen für seine Zwecke. Will doch das Gymnasium überhaupt nirgends zu irgendwelchem wissenschaftlichen Abschluss gelangen, sondern nur den wissenschaftlichen Sinn wecken und pflegen." Op dat standpunt is Wohlrab blijven staan, al mag hij in den loop der jaren zijn boekje hier en daar wat aangevuld of iets in de rangschikking der stof veranderd hebben. Maar de tiende druk, door Prof. Dr. H. Lamer, docent aan het König-Albert-Gymnasium te Leipzig bewerkt, heeft onder de handen van dezen geleerde een geheele metamorphose ondergaan. Het is nu een wetenschappelijk boek in miniatuur geworden. Dat is hieraan toe te schrijven, dat Lamer zich een geheel ander doel voor oogen stelt dan Wohlrab. Vooreerst wil hij den leerlingen den samenhang tusschen de oudheid en den tegenwoordigen tijd laten zien: hoe „die Gegenwart ohne das Altertum undenkbar ist", en in de tweede plaats breidt hij de stof aanmerkelijk uit, om, al is het dan in kort bestek, „die gesammte Kultur des Altertums" te geven. Dat gaat mij te ver. Op zich zelf is natuurlijk dit streven zeer loffelijk, om ook reeds bij den jeugdigen leerling het besef te wekken,

hoe Grieken en Romeinen op wetenschappelijk en letterkundig gebied onze geestelijke voorouders zijn, maar een boek, dat zich ten doel stelt dit systematisch aan leerlingen van twaalf tot achttien jaar te demonstreeren, acht ik voor dien leeftijd te zwaar. Wat heeft b. v. een jongen van de hoogste klasse van het gymnasium aan een zin als deze, waarmee het hoofdstuk over den volksgodsdienst opent: „§ 102 Ursprung der Volksreligion. Verhältnis zur späteren Religion a) Bei den Griechen. Frühere Zeiten wussten von der älteren griechischen Religion nicht mehr als was das älteste griechische Litteraturwerk, die homerischen Gedichte, lehrte. Jetzt ist man darüber hinausgekommen. Das Studium primitivster Religionen tiefstehender Völker ergab der vergleichenden Religionswissenschaft einige Kennmittel solcher Religionen, und als diese einmal entdeckt waren, fanden sie sich überraschenderweise auch bei den Griechen wieder, freilich nur in Resten, über die sich die Griechen des Altertums selbst nicht klar waren. Danach haben die Griechen einst Fetische gehabt, und zwar Stein-, Baum- und Tierfetische." (Er volgen eenige kleine letters met bijzonderheden over „Fetische"). Zou men zulk een passage niet eerder verwachten in het dictaat van een hoogleeraar dan in een schoolboek? Men versta mij niet verkeerd! Ik acht het zeker gewenscht, dat er incidenteel over onderwerpen, als vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door den leeraar met leerlingen, die daarvoor rijp zijn, gesproken wordt, maar ik zou dat alles niet in een schoolboek wenschen opgenomen te zien. Welk een kennis van den Griekschen en Romeinschen godsdienst en in de eerste plaats van de mythologie moet er verondersteld worden, indien men met vrucht een dergelijk onderwerp als de vergelijking der godsdiensten kan behandelen! En wat hier door mij over den godsdienst betoogd wordt, geldt in dezelfde mate van de andere hoofdstukken over literatuurgeschiedenis, wetenschap, techniek, staatsinrichting enz. Het geheele boekje van Wohlrab is omgewerkt. Alles is onder vijf hoofdstukken ondergebracht A) die Litteratur, waarbij achtereenvolgens de genres behandeld worden en telkens de Romeinsche auteurs na de Grieksche, B) Religion and Mythos, C) Wissenschaft und Technik, D) die Kunst, E) der Staat, F) das tägliche Leben, maar voordat men die hoofdstukken, die uitstekend geschreven zijn, kan verwerken en in zich opnemen, moet men over een grootere kennis van de oude talen beschikken en meer in de oudheid zich ingeleefd hebben, dan ooit voor een gymnasiast mogelijk is.

Groningen. J. van Wageningen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Redactie ontving de „elfte und zwölfte Auflage" van de bekende *Béowulf*-uitgave van M. Heyne, evenals de drie vorige drukken bewerkt door L. L. Schücking (uitg. F. Schöningh, Paderborn; pr. M. 5). In dezen nieuwen druk heeft het boek weinig veranderingen ondergaan.

Van de uitgaaf der *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528), door Mr. Dr. S. Muller Fz. met de ambtenaren van zijn bureau bewerkt, waarvan het eerste deel in *Museum* XXV kol. 69 werd vermeld, is thans het tweede verschenen bij A. Oosthoek te Utrecht. Dit deel geeft de regesten van 1972 oorkonden uit de jaren 1401—1455. Het behoeft niet gezegd te worden dat deze uitgaaf van 't hoogste belang is voor de geschiedenis van het bisdom tijdens zijn zelfstandig bestaan; ook voor de kennis van middeleeuwsche toestanden is zelfs uit deze korte regesten het een en ander te halen; men zie bijv. n°. 1914 en 1915, 1924 en 1925, 1937, 2280, 3656.

J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 5: Ph. J. Simons, Rondom de kern van ons woordgeslacht. — M. Verwey, Potgieter's gedicht „De jonge Priester". — C. G. N. de Vooys, De invloed van de renaissance-spraakkunst in de zeventiende eeuw. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 1: J. J. Salverda de Grave, Poésies religieuses inédites du XVIe siècle. — P. Valkhoff, Elie Luzac, I. — G. G. Kloeke, De beoefening der Duitsche dialectkunde, II. — L. Polak, Stoff, Gehallt u. Form. — P. Fijn van Draat, The relative *That*. — G. Dudok, Inigo Jones and the Masque. — A. E. H. Swaen, Unedited Letters of Byron, Hawthorne, Moore, Lytton a. Scott, II. — D. C. Hesseling, De Infinitivus futuri in het Grieks en in het Nederlands. — W. E. J. Kuiper, Leconte de Lisle en Theocritus. — J. W. Beck, De laatste meeningen over het Walthariusgedicht. — Varium. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 9: Gijsberti Hodenpijl, Govert Cnoll (vervolg). — Van Hinte, De naam van koning Willem I misbruikt. — Hettema, Dorestad. — Schuiling, Zevende vacantie-cursus voor geografen.

Archief aartsb. Utrecht, XLIV, 2: Van Veen, R. C. geestelijken in Gelderland. — Mededeelingen 'Nuyensfonds. — Kleyntjens, Jansenistische beroeringen 1690. —

Revue Historique, CXXVIII, 2: Reinach, L'offensive de la Somme. — Halphen, Etudes critiques sur Charlemagne, IV. — Bulletin historique. Histoire byzantine.

Hist. Zeitschrift, CXIX, 1: Dvorák, Idealismus und Naturalismus in der Gothischen Skulptur und Malerei. — Brandenburg, Zum älteren deutschen Parteiwesen.

Studiën, XC, September: In Memoriam † P. Gerardus Louwerens. — M. v. Steen, De Bulgaren en hun Land. — G. Jonckbloet, Uit de nalatenschap eener te vroeg gestorven dichteres. — P. Zeegers, Over tragische karakters en toestanden. — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Kath. Hervormer v. Spanje, III. — L. v. d. H., Een nieuw tijdschrift voor vaderl. kerkgeschiedenis. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

October: G. Gorris, Eenige vrouwenfiguren uit den Franschen revolutietijd. — H. Padberg, De ontginningsarbeid van den heer Sterck. — J. P. v. Kasteren (†), Het adres van den Tweeden Petrusbrief. — C. Jonckbloet, Decadentie eener socialistische dichteres. — J. Stein, Hoe de Nieuwe Ster ontdekt werd. — J. Bollen, Peter Rosegger. — Meded. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Braunberger, Canisius: Studiën XC, Oct. (v. Miert).
Buitenrust Hettema, Oude glossen: Literaturbl. f. germ. u. rom. Phil. 1918, n°. 7-8 (Helm).
Geers, Prefixes in Blackfoot: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 26 (Brandstetter).
Obbink, Paradijsverhaal: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 32 (Grossmann).
Sneller, Walcheren: Hans. Geschichtsbl. 1917, n°. 2 (Stein).
Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen: Studiën XC, Oct. (W. M.).
Van Wijk, Altpreuss. Studien: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 30 (R. Trautmann).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 3.** **December 1918.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. van Leeuwen J. F., Enchiridion Dictionis Epicae, editio altera aucta et emendata. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg -Mij. 1918. (Pr. f 6.50).

Wie deze tweede uitgave van Van Leeuwen's Enchiridion vergelijkt met de oorspronkelijke van een kwart eeuw geleden, ziet een grootendeels nieuw werk voor zich, zoowel wat het uiterlijk, als wat het innerlijk betreft. Niet alleen toch, dat deze tweede druk ongeveer een derde van het aantal bladzijden minder telt dan de eerste en dat de conspectus operis een fijner doorgevoerde indeeling te zien geeft, maar ook de tekst zelf heeft doorloopend tal van veranderingen ondergaan, die tegelijk verbeteringen zijn, voor zooverre ze de bedoeling scherper preciseeren. Vergis ik me, als ik het Latijn van het oorspronkelijke vloeiender noem dan het meer doorwrochte van dezen druk? Tevens blijkt het notenmateriaal niet onbelangrijk te zijn uitgebreid, deels als gevolg van onderzoekingen van de laatste vijf en twintig jaren, deels echter ook door het hierheen overbrengen van menige aanhaling en bewijsplaats die in de eerste editie was opgenomen in den tekst. Zoo beslaat bv. de kwestie betreffende κεν en ἀν in den eersten druk pg. 559 — 584, in den tweeden pg. 402 — 410. d.i. 17 pgg. minder.

Dat intusschen bij al deze wijzigingen en verbeteringen nog zoo veel uit de oorspronkelijke uitgave kon worden behouden, vindt zijn verklaring in de voortreffelijkheid van Van Leeuwen's werk, die dit handboek terstond tot een standaardwerk stempelde. Zoo bleef bv. het artikel „de sono (vroeger „littera") F", § 40, in wezen vrijwel onveranderd. Thomas Shaw Brandreth kreeg er thans de hem toekomende eer van de eerste Ilias-uitgave mèt de digamma (Ὁμηρου Ϝιλιας, Londini, 1841, cf. A. Platt in de Class. Rev. 1893). Van deze editie heet het in noot e op blz. 121 „Bekker et Nauck ea usi esse videntur, licet Brandrethii nomen apud eos non inveniatur." Is dit gebruik zóó algemeen, dat nadere bewijzen voor deze aantijging achterwege mogen blijven?

Aan het hebben bestaan van de digamma in het epische dialect twijfelt wel niemand meer. Na het vinden van een papyrus uit de 2e eeuw n. C. (Pap. Berolin. 18284 bij Schubart, Pap. Gr. Berol. taf. 29), waaruit blijkt, dat de Boeotische dichteres Corinna de F in haar gedichten s c h r e e f, behoeft een Nederl. hoogleeraar de Van Leeuwen-editie met de F niet meer aan de gymnasiasten voor te houden als een monstruositeit (vgl. Prof. Hartman in de Rostra gymnas. van 1918).

Dat de schrijver in dit pleidooi den door hoogen leeftijd niet verzwakten gloed legt van zijn overtuiging, doet weldadig aan. Het geheele werk trouwens draagt een zeer positief karakter, ook daar, waar men eenige reserve zou hebben verwacht. Zoo wordt bv. de kwestie van τε (§ 328,2) wel héél beknopt behandel d Hierbij gaat v. L. uit van τίς, quis, Lat.-que in quisque, etc., zonder dat het geschil omtrent deze indefiniete beteekenis (waarvoor men vgl. Brugmann, Griech-Gramm.[4] § 489,2 met § 603,2) nader wordt gememoreerd dan met een „sive homonymae fuerunt, sive una eademque particula fuit primitus" (pg. 412). De eerste bewijsplaats bij v. L., B 292 (met correctie van noot g op pg. 411, waar staat 792) wordt dan ook bij Br. anders verklaard, terwijl ook Delbrück, Grundr. 4,511 e. v. zich twijfelend uit.

De „iuniores praesertim philologi", voor wie dit handboek is bestemd (pg. 40), mogen hierin aansporing vinden, om niet te „iurare in verba magistri", maar te blijven bedenken, dat dit eene handboek andere niet geheel vervangen kan. Ook deze tweede druk intusschen is wederom een kostbaar getuigenis van de ouderwetsche philologische degelijkheid, die den Hollandschen naam eer aandoet.

Amsterdam. A. R u t g e r s.

P. Ovidi Nasonis Tristium libri quinque; ex Ponto libri quattuor; Halieutica; fragmenta recognovit brevique adnotatione critica instruxit **S. G. Owen.** Oxonii, e Typographeo Clarendoniano. MDCCCCXV. (Pr. 3 sh., geb. 3.6 en 4.6).

Ofschoon ik, doordat mijn belangstelling de laatste jaren een geheel ander — minder doorploegd — terrein der Latijnsche letterkunde gold, er nog steeds niet toekwam mijn indrukken omtrent deze nieuwe editie van Ovidius' treurzangen neer te schrijven, had ik toch telkens gelegenheid Owen's uitgave te raadplegen. Laat 't feit, dat mijn oordeel niet op vluchtige kennismaking berust, een vergoeding mogen zijn voor 't lange uitblijven dezer aankondiging.

De tekstkritiek van de Tristia en de Ex Ponto libri heeft sinds het jaar 1889, toen Owen's bekende editie der Tristia verscheen, niet stilgestaan; aan de Tristia waren o. a. gewijd de verhandelingen van den uitnemenden Ovidiuskenner Ehwald (ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae I et II), en de verstandige opmerkingen van Paul Vogel in het Festschrift des Kön. Gymn. zu Schneeberg. Aan den tekst der Ex Ponto libri kwamen twee voortreffelijke geschriften ten goede, nl. de scherpzinnige dissertatie van onzen landgenoot, wijlen Otto Schreuders, Observationes in P. Ovidii Nasonis ex Ponto libros I—III, en de libellus aureus van Ehwald, kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto.

Owen heeft van al deze studie's een verstandig gebruik gemaakt, zoodat wij nu in 't bezit zijn van een zeer bruikbare editie. Geruimen tijd hield men zich met de Ex Ponto libri weinig bezig, daar de tekst in het algemeen goed leesbaar en correct scheen; lang bleef men te veel vasthouden aan den tekst, zooals hij door onzen grooten N. Heinsius was vastgesteld. Nu is Heinsius ongetwijfeld een kenner der Latijnsche poezie geweest, zooals weinigen na hem. Zijn intuitie deed hem verwonderlijk juist over handschriften en lezingen oordeelen. Toch is zijn kritiek tengevolge van den tijd, waarin hij leefde, te subjectief. Leerrijk is ook wat de nieuwere onderzoekingen ons over de zoogen. onechte verzen leerden; de onechtverklaring was eenvoudig een gevolg hiervan, dat men den zin der verzen niet begreep, of dat men een eigenaardigheid der dictie voor een fout aanzag. Juist in dit opzicht heeft Schreuders goed werk geleverd. Toch blijft ook nu nog voor de interpretatie en voor de kritiek meer te doen, dan een oppervlakkige lectuur zou doen vermoeden.

Als voorbeeld noem ik Ex Ponto I, 1. 65/66:

mors faciet certe ne sim, cum venerit, exul:
ut non peccarim, mors quoque non faciet.

In plaats van *ut* geven de codices B C *ne*, waarvoor Owen met de manus altera in C *ut* schrijft; Prof. Damsté (Mnemosyne 1918 p. 15) verandert *non* in *modo*. Geen van beide verbeteringspogingen vind ik aannemelijk; *ut* voor *ne* mist palaeografische waarschijnlijkheid; in de tweede conjectuur bevalt mij de plaatsing van *modo* niet, daar de zin van den pentameter na opneming der gissing volgens den voorsteller moet worden: „hoc tantummodo vel mors mea efficere non poterit, ne peccarim." Maar ik ga verder en ben overtuigd dat 't *ne non* der codices hier door Ovidius geschreven is; *faciet* wordt hier m. i. als een verbum impediendi beschouwd, waarachter een pleonastische negatie meermalen voorkomt, b.v. Valer. Max. VIII. 7. 4. neutra (neque senectus neque fortuna Livium Drusum) interpellare valuit *ne non* animo et videret et vigeret, waar *ne non* = *ne*, vgl. Kühner—Stegmann II. 2 § 190 p. 258. Niet gelukkig vind ik de gissing, die Owen Tristia II 86 in den tekst heeft geplaatst *ipsa suoque eadem pondere tracta ruunt*, waar de mss. voor *suoque eadem* geven *suo quodam*; ook Damsté's gissing *impositoque etiam pondere tracta ruunt* bevredigt mij niet. Het huis stort door zijn eigen gewicht in, maar is dit gewicht *impositum*? Prof. Damsté zegt „etiam pronomen *ipsa* importunum est", maar kan *ipsa* niet beteekenen *sua sponte*, zooals Tusc. 5. 62 iam *ipsae* defluebant coronae? De woorden *ipsa suo pondere tracta ruunt* geven zulk een gezonden zin, dat men ze niet moet aantasten; 't eenige, wat wij tusschen den hexameter en den pentameter missen, is een voegwoord; 't eenige woord, dat wij niet kunnen gebruiken, is *quodam*; welnu, verander dit in *donec* „totdat eindelijk" en de verbinding is hersteld. De fout ontstond door de afkorting DON', die, verkeerd begrepen, door παραδιόρθωσις werd „verbeterd" in <quo>dam. Ik zou ons veel besproken distichon dus willen lezen:

cunctaque fortuna rimam faciente dehiscunt,
ipsa suo donec pondere tracta ruunt.

Tristia III. 10. 11 had met Merkel *vetat et* moeten worden uitgegeven. Een moeilijke plaats is ook Tristia V. 13. 5/6 *perque dies multos lateris cruciatibus uror / sed quod in immodico* (aldus H. V.; *sed quod non modico* A. G. P.) *frigore laesit hiems.* Owen emendeert den pentameter *scilicet inmodico frigore laesit hiems*; ik mis echter ongaarne 't door de overlevering gegeven object *quod*, en lees met Vogel *saeva quod inmodico frigore laesit hiems.*

Ook Tristia V. 10. 41, volgens Vogel „eine der verzweifeltsten Stellen, deren sichere Heilung wohl nie gelingen wird", bevredigt mij Owen's lezing niet. Het is de bekende passage, waar Ovidius klaagt, dat niemand in Tomi Latijn verstaat „per gestum res est significanda mihi"; iets verder volgt dan *utque fit, in me aliquid, siquid* (siquid A; siquidem G. H. P. V.) *dicentibus illis abnuerim quotiens annuerimque putant*; Owen leest voor *siquid*: *ficti*, en vertaalt nu het heele distichon (Class. Quart. VIII, p. 31): „and, as often happens, whenever I nod dissent or agreement, they think that there is some deceit in me". Waarom de Geten bedrog in Ovidius' vermoeden, als hij met teekens spreekt, ongaat mij. De oplossing is misschien te vinden in de vs. 37. 38 *barbarus hic ego sum, qui non intellegor ulli, et rident stolidi verba Latina Getae.* De domme Geten houden den dichter, als hij met teekenen spreekt, voor een onnoozele, die niet praten kan en hen vaak verkeerd begrijpt, zie vs. 39; wellicht moeten wij dus lezen *utque fit, in me aliquid stupidi, dicentibus illis / abnuerim quotiens annuerimque, putant.* De gelijkheid der syllaben *di* was voor de Ouden geen bezwaar (vgl. Arist. Acharn. 222 μηδέ περ γέροντας ὄντας ἐκφυγὼν Ἀχαρνέας; Ov. Met. IV. 188; Trist. I. 5.52) en maakt op onze Ovidius-plaats duidelijk, hoe de fout ontstond: 't eerste *di* viel voor *dicentibus* uit en 't overblijvende *stupi* werd in *siquid* veranderd.

Ook de Halieutica zijn door Owen op voortreffelijke wijze uitgegeven, maar hier had hij grooten steun aan Vollmer's uitstekende tekstconstitutie in zijn poetae Latini minores, vol. II. 1. Wat de apparatus criticus betreft, bevalt die van Vollmer mij beter, daar Owen niet overal even volledig is. Ik heb hierbij niet 't oog op niets-zeggende spelling varianten, waarmee ook Vollmer trouwens zijn lezers niet lastig valt, maar op lezingen, die hadden vermeld moeten worden, bv. v. 18 heeft de Vindobonensis (A) *Vberrer uato quem texit q* : *resultet*, zooals men ziet niets dan corrupte woorden ; Owen leest met groote waarschijnlijkheid *tutor servato quem texit cive* („cive" schitterende verbetering van onzen Nicolaas Heinsius), maar vermeldt niet, wat op een zoo bedorven plaats noodig is, dat A niet *servato*, maar *rerrato* geeft, waarschijnlijk omdat hij hier Haupt's apparatus uit 't jaar 1838 volgt, die verkeerd opgeeft, dat A *Vberservato* heeft. In v. 8 is *sentire* een emendatie van Sannazarius A heeft *sitire*, met een *n* boven de *t*. De laatste woorden van v. 95 zijn in A niet *tergore milui*, maar *tergore & mihi* ; 105 heeft A niet *que*, maar *qui*, wat Owen toch v. 30 wel de moeite van vermelding waard vond. 112 is de lezing van A niet *liventis*, maar *liuentes*. In de praefatio had Schenkl's apographon, Jahrb. für class. phil. 24ster Supplem. Bnd. p. 445—452 moeten genoemd worden.

Bij 't vaststellen van den tekst is Owen op verschillende plaatsen gelukkiger dan Vollmer, bv. v. 1. waar Vollmer's nieuwe interpunctie *accepit mundus* : *legem dedit arma per omnes* met recht niet overgenomen is ; wel verwonder ik mij dat Owen niet van meening is, dat 't begin van ons gedicht, zooals reeds Wernsdorf zag, ontbreekt. Zooals de Halieutica beginnen, begint geen enkel gedicht en zeker niet een carmen Ovidianum.

V. 2 leest Owen terecht met Sannazarius *namque* in plaats van *manca* met Vollmer; v. 61 is *et ruit*, Vlitius' conjectuur, beter dan Vollmer's *se ruit*. V. 25 had naast Birts aanvulling die van onzen Jan van Vliet (Vlitius) vermelding verdiend, <*atque ubi iam transire* (ik zou liever *transisse* aanvullen) *plagas persentit*>, *in auras* eqs. Vatten wij ons oordeel over dit deel der Bibliotheca Oxoniensis kort samen, dan aarzel ik niet deze editie een uitnemend stuk werk te noemen, een voorbeeld van gezonde tekstkritiek, die niet uit te ver gedreven conservatisme wat fout is verdedigt, en evenmin wat zich laat verdedigen aantast, „ut lectio elegantior sit." Ook de practische onder den tekst geplaatste apparatus criticus, die den lezer met één oogopslag omtrent de overlevering inlicht, verdient een woord van lof. Nu ontbreekt ons nog een goede commentaar op de Ex Ponto libri en de Halieutica. Voorloopig kan de editie van *Keene* (George Bell and sons, London), althans voor 't eerste boek, eenige hulp bieden, hoewel dit smaakvolle werkje te weinig geeft en ook reeds verouderd is. Voor de Halieutica vindt men 't een en ander dat bruikbaar is gemakkelijk bijeen in de Poeti Latini Minori van *Curcio*, Acireale 1902, ofschoon diens tekst zeer slecht is, en de heele editie een ondegelijken indruk maakt.

Zwolle. P. J. Enk.

A. G. van Hamel, Inleiding tot de Keltische Taal- en Letterkunde. (Neophilologische Bibliotheek, no. 1). Groningen, Wolters. 1917 (Pr. *f* 1.90. Voor inteekenaren op Neophilologus *f* 1.60).

Met opzet heb ik de collectie vermeld, waarin het mooie boekje van den ex-hoogleeraar aan de hoogeschool van Bonn, tegenwoordig bibliothecaris aan de handelshoogeschool van Rotterdam, verschenen is. Gaarne wilde ik hier instemming betuigen met het streven van de Redactie van Neophilologus, in kleine en handige boekjes monografieën te leveren van vreemde, levende talen. Het boekje van Dr. van Hamel opent de rij. Men zou hebben kunnen verwachten, dat niet juist een Taal-en Letterkunde gekozen ware, om als eersteling in deze serie te verschijnen, die zoo weinig bekendheid heeft als de Keltische. Men zou hebben kunnen wenschen, dat een boekje, bijna geheel gewijd aan de o u d e r e Keltische Taal- en Literatuur, nu juist niet een Neophilologische reeks hadde mogen openen. Maar die verwachting en die wensch hebben niets uit te staan met de intrinsieke waarde van het werk, dat voor ons ligt ; zij werden hier dan ook meer als inleiding dan als aanmerkingen uitgesproken.

De Schrijver, die zich door zijn dissertatie : De oudste Keltische en Angelsaksiche Geschiedbronnen en verschillende artikelen in het Zeitschrift für celtische Philologie een goeden naam gemaakt heeft onder de tegenwoordige keltisten, was in ons land de aangewezen man, om deze Inleiding te schrijven. Hij heeft zijn taak met animo en con amore volbracht. Mij deed het goed, de slotwoorden te lezen van het eerste hoofdstuk : hij die eenmaal de bekoring der Keltische geesteswereld heeft ondergaan, ontkomt er nooit meer aan. Dr. v. Hamel schrijft dien zin als een waarschuwing voor hem die zich aan de studie der Keltische talen en literatuur zou willen wijden. Hij hoopt natuurlijk vurig, dat niemand die waarschuwing ter harte zal nemen, want anders had hij zijn suggestief boek wel beter ongeschreven gelaten. Ik hoop het met hem. En vrijelijk durf ik er bijvoegen, dat de kennismaking met Keltische literatuur iedereen gelukkiger en rijker van geest zal maken.

Het is er zoo frisch en gezond in dat kernkrachtige en dadenrijke leven, waarvan wij deelgenoot worden, als wij de verhalen van Cuchulinn en de Táin lezen. Al zijn de hss. waarin ons de Iersche heldensage is overgeleverd eerst in de 12de eeuw en later geschreven, de gebeurtenissen, die er in worden vermeld zijn veel ouder en brengen ons wellicht dichter bij den geheimzinnigen ouden tijd, dan de Germaansche epen, dan de Edda en de Nibelungen. Wat Kuno Meyer ergens zegt van de OI. glossen, dat we er een volledig uitgebouwd proza in vinden, dat zelfs de fijnste schakeeringen der gedachte weergeeft, waaruit hij terecht besluit, dat er een lange voorkultuur moet bestaan hebben, teruggaande zeker tot het begin der zesde eeuw ; dat geldt, mutatis mutandis, ook van de Iersche heldensage. Al is zij in lateren, Christelijken tijd door monniken te boek gesteld in die merkwaardige Iersche Boeken, die soms kleurennamen dragen, als waren zij moderne officeele collecties van politieke dokumenten, zij draagt niettemin zoo innig het merk van hoogen ouderdom, dat een echt historisch hart warm begint te kloppen, wanneer het er de lokkende weelde van genieten gaat. Naïef zijn ze die afschrijvers, als ze ons komen verklaren, dat ze van de Táin zekere zaken niet aannemen, omdat ze goochelkunsten van daemonen, of uitvindsels van dichters zijn, en dat het eene waarschijnlijk, 't andere niet waarschijnlijk is en heel wat alleen dient tot vermaak van dwazen. Want

in hun naïveteit bekennen zij tevens dat ze veel wèl voor waar hielden en dus ook wel met de noodige piëteit zullen hebben overgebracht.

Dr. van Hamel opent met een voorwoord, waarin hij de wordingsgeschiedenis van zijn boek verhaalt. In den winter van 1915—16 had hij een viertal voordrachten over zijn onderwerp gehouden aan de Amsterdamsche Universiteit. De Neophilologische Bibliotheek vroeg om dezelfde stof in uitgebreider vorm. Hij verheugde zich over deze schoone gelegenheid, om de zoo weinig bekende Keltische philologie in breeder kringen in te leiden. Hij heeft zich van alle onnoodig geleerdreidsvertoon onthouden. Hij wil alleen het zeker vaststaande, of wat hij als zoodanig beschouwt, aanbieden. Zelfs in de literatuuropgave heeft hij zich van aanspraken op volledigheid vrij gehouden. Ik meen, dat hij zelfs zoo bescheiden geweest is, zijn eigen dissertatie niet te vermelden. Verder heeft hij getracht het boek zooveel mogelijk pasklaar te maken voor hen, die zich met de studie van het Nederlandsch of de moderne talen bezig houden [1]). Hij vreest, dat hij soms wat al te technisch geworden zal zijn, maar dan deed hij dit toch opzettelijk, in de hoop, dat het werk ook tot grondiger studie zou drijven. En hij troost zich met de verwachting, dat men dan zal ervaren, hoe ruim de belooning is, die den zwaren arbeid, dien het Keltisch vordert, vergoedt.

Ik zal mij, bij de uitvoering van de aangename taak, mij door de Redactie van het *Museum* opgelegd, beperken tot het geven van eenige beschouwingen, die ik allerminst als aanmerkingen, veel meer als blijken van belangstelling wensch opgevat te zien. Waar er zoo weinigen zijn, die in ons land het Keltisch liefhebben en Dr. van Hamel en ondergeteekende er groot op gaan onder die weinigen gerekend te worden, zou het minder de verbreiding van de kennis van het Keltisch dienen, indien wij over allerlei details gingen harrewarren. Te meer, daar mijn oordeel, als van een historicus, op philologisch terrein gaarne wil onderdoen voor het zijne. Over het Kymrisch zal ik bovendien zeer kort zijn, omdat ik mij ten eenenmale onbevoegd moet verklaren, er over mee te praten.

Nog vóór de inhoudsopgave plaatst de S. een bladzijde over de uitspraak der Keltische namen. Ik geef onmiddellijk toe, dat het zeer moeilijk zou wezen, nader begrijpelijke bizonderheden aan die van den S. toe te voegen. Maar ik zou wel gaarne gezien hebben, dat hij bij de namen, waar die in zijn tekst voorkomen, consekwent de uitspraak had geplaatst. Nu twijfel ik er ten zeerste aan, of de bescheiden lezer ook maar bij benadering de uitspraak van Tuatha De Danann, Argetlam, Conchobar, Cathbadh, enz. zal treffen en ik vrees, dat er aldus een geheel verkeerde uitspraak van die en andere namen onder het Nederlandsch publiek ingang zal vinden. Dat de niet-geaccentueerde a niet als eene Nederlandsche a in stad moet worden uitgesproken, zal wel niemand uit het boek van Dr. van Hamel opmaken. Het zou dan ook phonetisch juister geweest zijn Cathir door Koher, dan door Caher weer te geven.

De indeeling van het werk is helder en overzichtelijk. Al rukt S. door de behandeling van den Finncyclus in hst. VII het verband tusschen dezen sagenkring, dien der veroveringen en den Ulstercyclus uit elkaar, het verband tusschen Ossian en de Arthursage wordt er dan ook te gemakkelijker door aangetoond. In de algemeene inleiding houdt S. zich wijselijk buiten het vermoeiende Keltenprobleem. Hij neemt eene linguistische eenheid aan, die stellend tegenover een historische en een anthropologische eenheid. Ik geloof niet, dat deze verdeeling, of juister benaming de gelukkigste is. Mij dunkt, dat de historische eenheid van S. met meer recht een politieke genoemd kan worden, en dat de naam beschavingseenheid, die ik in mijn artikel in de Bijdragen voor Vad. Gesch. en Odhk. 1917 voorstelde de voorkeur verdient. Ik weet echter niet zeker, of Dr. H. nog van dat artikel gebruik heeft kunnen maken. Ongetwijfeld heeft hij het artikel van Dr. Schönfeld in het Ts. Mij. NL. 1917, 163—176 niet meer kunnen benutten, want onder de Nl. plaatsnamen van Keltischen oorsprong, die hij geeft, komt er geen een op -ik voor.

Al was het er den S. in deze algemeene Inleiding niet om te doen, eene geschiedenis van de Kelten in het verkort te geven, toch zou m.i. het nuttig geweest zijn, indien hij ook iets over Keltisch Recht en verdeeling van den grond had ingevoegd. Vooral verderop wreekt zich dit gemis zeer voelbaar. Vóór alles zal het zaak zijn van een propagandist voor het Keltisch, dat hij de oudheid, die hij aanprijst, niet in een dwaas of onaannemelijk daglicht stelt. Nu zijn de vechtpartijen, waarbij Cuchulinn en andere helden de hoofdrol spelen niet al te best gemotiveerd, wanneer we alleen weten, dat het om een zwijn, een hond of een stier gaat. Wordt er de nadruk opgelegd, dat dergelijke dieren voor een volk van veehoeders van het grootste belang waren, dan schemert er al eenig licht van redelijkheid; maar kan men er aan toevoegen, dat de verschillende stammen en families elkaar het bezit van een dergelijk prachtexemplaar benijdden, dan zal niemand meer van dwazen vechtlust spreken. Mij dunkt, dat men elementair had kunnen blijven en toch iets meedeelen van die eigenaardig opgebouwde Iersche maatschappij, waar individu en familie en clan en stam hun persoonlijke vrijheid tot over de grens van bandeloosheid bewaren.

Bij de geschiedenis der verschillende dialekten van het Keltisch heeft S. wel een woord gewijd aan de Latijnsche leenwoorden in het Kymrisch, maar bedrieg ik mij niet, dan heeft hij geen aandacht geschonken aan de talrijke Latijnsche leenwoorden in het Iersch. We zijn ondertusschen reeds met het tweede hoofdstuk: de Keltische Talen begonnen. S. voelt zich hier geheel op zijn gemak. Al zou ik hier — of later — iets meer over Gaelic League en onderwijs, Universiteit en Iersche taal gewild hebben, ik kan niet nalaten den S. mijn compliment te maken over het hoofdstuk. Mij dunkt, dat het zeer moeilijk is, hierover voor leeken iets begrijpelijks te zeggen en ik meen, dat Dr. v. H. er toch in geslaagd is. Ook het hst. over de Iersche Heldensage is zeer instruktief. Mij weer tot het Iersch bepalend, dat in het algemeen tegenover het Kymrisch eenigszins stiefmoederlijk wordt behandeld, zou ik toch gaarne een wensch willen uiten.

S. heeft toch zoo angstvallig vastgehouden aan de literaire taal en dat nog wel bij voorkeur aan de oude- of middeliersche groote literatuur en zoo weinig aandacht

---

[1]) In verband hiermee zij aanvullend gewezen op de Ossianbewerkingen van Bilderdijk. II. deel.

heeft hij geschonken aan de levende taal van Erin. Die eigenaardige wijze van groeten, bij de Ieren in zwang, die liefkozende woorhen, zooals geen andere taal ze kent, die grappige verwenschingen, die zelfs tot in het Engelsch, door de Ieren gesproken, zijn doorgedrongen en waarvan Carleton in zijn schetsen een druk, niet altijd juist gebruik heeft gemaakt, ze zijn zoo teekenend, dat ik ze als een onmisbare karaktertrek zou willen beschouwd zien. Waar „Irish wit" beroemd is geworden en gevreesd tot zelfs door de Engelsche rechters, daar had in een boek over Iersche taal dat humoristisch element niet mogen ontbreken. Gaarne wil ik mijn opinie voor een betere geven, maar het wil er bij mij niet meer in dat we nog op het oude standpunt kunnen blijven staan en boeken over Taal schrijven, alsof die taal een dood ding was en niet een borrelende opwelling uit het levende menschenhart. Zelfs voor de beoefening der geschiedenis zou ik willen pleiten voor een ruim gebruik van de histoire contemporaine, omdat wij ten slotte onzen eigen tijd het best kennen en voelen. Maar hoeveel te krachtiger klemt de toepassing van levend taalmateriaal dan niet bij de beoefening der taalgeschiedenis.

Gaat Dr. v. H. met mij accoord in dezen, dan zal hij in een volgende editie van zijn mooie boekje meer aandacht schenken aan het levende Iersch ; aan het humoristisch en melancholisch, devoot en opvliegend, breedsprakig en wonderspreukig, phantastisch en plastisch element in de taal der Ieren. Dan zal hij een leven van een volk, dat eeuwen van verdrukking heeft gekend en er de slaventeekenen van in zijn taal heeft ingebrand gekregen, niet meer aan onze oogen laten voorbijgaan, alsof dat leven in rust en gemoedskalmte ware doorgebracht.

Ik weet niet, of Dr. v. H. veel heeft omgegaan met de Ieren van Connacht, of hij niet alleen hun eerbied voor den priest, maar ook dien priest-zelf heeft leeren kennen, of hij toegang gevonden heeft tot het huis en den haard, vooral tot het hart van den verdrukte, die veel heeft geleden ; mij komt het voor, dat hij zich beter in de bergen van Wales heeft thuis gevoeld, dan in de bog's van King's Co. en op de dorre klippen van Aran. Voor zoover ik er over kan oordeelen is zijn boek het best, wanneer hij het heeft over het Kymrisch, de taal, die in Wales wordt gesproken. Welnu, al is het mij niet gemakkelijk het te bekennen; met het volle licht te laten vallen op dat gedeelte van de Keltische taalfamilie, heeft hij de zijde van den sterkste gekozen. Het Iersch ging in de laatste jaren vooruit ; het Kymrisch stormde vooruit. Terwijl de Iersche landverhuizers hun mooie taal en overleveringen laten varen en in Amerika veramerikanen, behouden de Kymrische kolonisten hun eigenaardigheid, o. a. in Z. Amerika veel beter. Zoo zal dan wellicht de taal van het kleine Wales de eenige zijn, die aan de doodelijke omhelzingen der vijandige wereldtalen ontsnapt. Want voor de Ieren ziet het er, helaas, niet gunstig uit. En dan zal de taal der medeklinkers die ons wel eens als het toppunt van onuitsprekelijkheid geldt, maar die toch zoo heerlijk geluidt, de eenige Keltische taal blijken, die over is na de stormen, die reeds Gallisch, Manx, Cornisch hebben weggerukt en weldra ook Bretonsch en Iersch zullen wegvagen.

Het boek van Dr. v. H. zal dan voor ons Nederlanders een leerschool zijn, een spiegel hoe we het niet moeten aanleggen, om onze eigen taal te behouden. Maar dat zal niet de eenige verdienste er van wezen. Het is inderdaad eene Inleiding, want tot heden is de studie van het Keltisch een gesloten tooverpaleis voor Nederland. Wat al wonderen scherpzinnige speurzin gepaard met Nederlandsche degelijkheid daar zullen ontdekken, ik waag het niet te voorspellen. Maar ik stel er mij zeer veel van voor. Zoo veel reeds werd in ons vaderland gedaan voor de studie van het oud-Indisch ; de Slavische talen trekken meer en meer de aandacht, het Romaansch vindt in de rangen der Nederlandsche geleerden ijverige en talentvolle beoefenaars. Maar het Keltisch, dat ons na het Germaansch het meest verwant is, dat eenmaal in deze landen gesproken is en de Keltische geschiedenis en Folklore, die voor de verklaring van veel zaken, die tot heden onverklaard waren, van het grootste gewicht kan genoemd worden, het Keltisch is nog altijd terra incognita. Terwijl Frankrijk reeds sinds jaren zijn Revue Celtique heeft ; Duitschland zijn Zeitschrift f. celtische Philologie om van de Iersche en Engelsche tss. niet te spreken ; terwijl aan de groote buitenlandsche universiteiten leerstoelen voor het Keltisch zijn opgericht, ontbreken in Nederland zoowel tijdschrift als professorale zetel. Voor de oprichting van het eerste zou ik voorshands niet willen ijveren : er is nog niet genoeg belangstelling. Maar voor de oprichting van een leerstoel in de Keltische Taal en Letterkunde is dunkt mij de tijd gekomen. Niet minder dan het Sanskrit of de Slavische talen bieden de Keltische belangrijke onderwerpen voor de algemeene taal- en literatuurstudie. En meer dan het Sanskrit en de Slavische talen zijn zij van belang voor onze voorgeschiedenis.

Moge men spoedig tot de oprichting van zulk een leerstoel overgaan. De Inleiding van Dr. van Hamel bewijst, dat er naar een titularis niet lang gezocht zal hoeven te worden !

Nijmegen. W. Mulder.

C. G. Kaakebeen, Bloemlezing uit de gedichten van Constantijn Huygens. (Van alle tijden, onder redactie van C. G. Kaakebeen, en Jan Ligthart. No. 7). Groningen, Den Haag, J. B. Wolters. 1918. (Pr. *f* 1.50).

Een nieuwe uitgaaf van werk van Constantijn Huygens is altijd een verheugend iets en wekt steeds belangstelling. Al was 't alleen, omdat men nooit werk van hem op nieuw onder 't oog kan krijgen, zonder getroffen te worden door allerlei gedachten en uitspraken, uitdrukkingen en zinswendingen; zonder weer onder den indruk te komen van zijn nobele figuur, zijn gave persoonlijkheid, zijn groot literair talent, al spreekt men nog niet van een volmaakt mensch of geniaal dichter.

Te meer is dit het geval met deze uitgave, die iets nieuws geeft ; nml. een zooveel mogelijk volledig overzicht van „*het* werk" van den dichter, den inhoud van de groote gedichten met grootere of kleinere fragmenten, den geheelen afdruk van eenige staaltjes van de verschillende rubrieken der kleinere gedichten ; die een streven is om H. meer te doen kennen door, nader te brengen tot velen, die misschien door de bestaande afzonderlijke uitgaven niet bereikt of niet aangelokt worden.

't Is tevens een overzicht van zijn leven, in verband met zijn werken, opgeluisterd door een nog onbekend portret. Over de keus van portret zou men kunnen twis-

ten; er zouden aantrekkelijker beeltenissen kunnen gegeven zijn: *dit* heeft voor, dat het 't boekje begeerlijker maakt voor de oude vrienden van H. Hijzelf was er zeer mede ingenomen, 't zal dus wel gelijkend geweest zijn. 't Lijkt wat onnoozel van oogopslag, doch 't geeft hem in een milieu, dat van zijn veelzijdige gaven spreekt; het doet ons, 't is uit den tijd van zijn verloving, nog niet den schrijver van zoovele werken, den vertrouwde van prinsen, die koningen zonder kroon waren, herkennen..

't Is den Heer Kaakebeen gelukt een prettig boekje samen te stellen, prettig van uiterlijk, met een mooie reproductie; in een trant, die leeken niet afschrikt door geleerdheidsvertoon, doch de noodigste opheldering geeft, die deskundigen in de gelegenheid stelt nog weer eens allerlei mooie passages onder de oogen te krijgen, en nog eens over de beteekenis van enkele regels na te denken. 't Is al een goed denkbeeld geweest te trachten naar een afwijkende inrichting, ook van het aanteekening- of notenstelsel. Want, in de voorrede van de *Gijsbrecht* in het Pantheon wees ik er reeds op, in de veelal kleine uitgaven van gedichten met aanteekeningen, is veel hinderlijks. K. heeft, geholpen door het wat breedere formaat, de zaak zoo ingericht: na een inleidend woord geeft hij, in rubrieken ingedeeld, een vrijwel aan elkaar sluitend overzicht van al de gedichten, vervat in lange regels, de geheele breedte beslaande, in kleine letter, onderbroken door fragmenten uit de grootere gedichten, of door volledig overgenomen kleinere gedichten, met groote letters in regels, die niet de geheele breedte beslaan, maar aan den rechterkant ruimte overlaten voor de allernoodzakelijkste verklaringen, met kleine letter geplaatst ter hoogte van de te verklaren woorden. Aan den voet van elk gedicht is het jaartal geplaatst. Ziedaar een systeem, dat te gemoet komt aan vele bezwaren, al kan ik niet ontkennen, dat sommige bladzijden waar meer kleinere aanhalingen voorkomen, wat onrustig zien. 't Verwijzen met noot-cijfertjes is vervallen; de gedichten zien gaver, en de verklaringen worden gemakkelijk van zelf gezien. Dit kon hier, omdat de verklaringen, ofschoon niet oppervlakkig, zeer kort, populair, zijn, wat in deze uitgave voldoende is [1]).

Over de keus van de fragmenten en van de kleinere gedichten, over de uitgebreidheid der eerste, en over de meerdere of mindere beknoptheid van de korte inhouden kan men natuurlijk van meening verschillen; om een paar voorbeelden te noemen: noode mis ik in 't begin van 't *Cluyswerck* de geheele beschouwing over de oorzaak van zijn kluizenaar worden: een stukje poëzie, waaruit zóóveel zielenadel, natuurlijkheid, liefde en gezond verstand spreekt; daarentegen zoude de inhouden hier en daar nog iets beknopter gekund hebben; sneldichten als *Gaudief* en *Jans adel* lijken mij niet gelukkig gekozen. Edoch, het is moeilijk het ieder naar den zin te maken, en over 't algemeen moet erkend, dat er met zorg en smaak gekozen en verslag gegeven is.

1) Voor een werk, dat vele aanteekeningen en noten vereischt, in een klein formaat, lijkt mij een nieuw systeem gewenscht, nl. op ėėn bl. daartegenover al de verklaringen, mededeelingen enz.; zelfs de cijfers voor de regels kunnen komen op die tweede bl., waardoor de tekst kan gelezen, of na bestudeering herlezen zonder geërgerd te worden door al die wel noodige, doch het genot vergallende noten en cijfertjes.

Ten slotte wensch ik wat langer stil te staan bij de verklaringen. Deze zijn bij Huygens van zeer veel belang, er zijn nog steeds zooveel harde noten en nootjes te kraken. Ook hier is allen tevreden stellen moeilijk. Wat de een duidelijk vindt, is voor de andere nog niet klaar genoeg. Waar de eene nog niet voldoende zeker is omtrent de bet. of strekking, vindt de andere geen bezwaar. Soms zijn ook twee opvattingen mogelijk. Weder kan men over 't algemeen tevreden zijn met de opvatting van K. Om 't groote belang van het meest juiste begrijpen van elke kleinigheid bij H, mogen echter hier eenige kantteekeningen volgen. De Heer K. rekene mij dit niet toe als betweterij; misschien overtuig ik hem en anderen ook niet; toch kan het zijn nut hebben sommige plaatsen nog eens te bekijken en een kwestie van twee kanten te bezien.

In de eerste plaats wijs ik even op een paar plaatsen, waar m. i. een verklaring nog wenschelijk was geweest. *Raeck* (bl. 27) staat voor *raeck'ck* (raak ik). Dan de regel: *Mijn leven is mijn sterven* (39). M. i. is hier tweeërlei verklaring mogelijk, die in bet. vrijwel overeenkomen. nml. 1°. *Mijn leven* (= mijn werkelike, beteekenisvolste leven) bestaat in *mijn sterven* (= mijn van liefde sterven, mijn tot stervenstoe liefhebben); 2o. *Mijn sterven* is onderwerp, *mijn leven* praedicaat, hier vooropgeplaatst, dus: *Mijn sterven* (van liefde, tot stervenstoe liefhebben) is mijn ware leven, *is* eerst leven.

Eenige plaatsen zijn door de kortheid der aanteek. m. i. niet volledig genoeg verklaard. *Aangenamen* (24): „troosten, verfraaien": 't is aangenaam, toonbaar, aannemelijk maken, dus vrijwel = verfraaien, en, voorzoover het vergoeding geven voor 't verlorene is, kan men het weergeven door troosten. *Een meest vergeten t'huys of half verschimmelt block* (30): „thuis als een gewoon stuk hout vergeten"; wat uitvoeriger zou 't zijn: thuis een stuk hout, dat vergeten raakt, of zelfs als beschimmeld, in minachting; er worden dus eigenlijk twee gevallen of graden genoemd. *Den zijnen meest geraemte* (30): „een dood element"; eigenl. tegenover het voorafgaande *meer als mensch* hier = minder dan een mensch, een dood en zelfs tot op 't been vergaan mensch, dus in zooverre = een dood element.

Doodsdhalf (36): „toestand van halfdood, n.l. de slaap"; dit is zeker de bedoeling; toch is halfdood niet precies 't zelfde wat H. zegt; er staat *doodsdhalf*, een navolging van zestalf of zesdhalf, nml. stuk van 5½ stuiver, dus een niet geheel volledig zesje of schelling; hier dus: bijna geheel dood. Bedoeld is dus wel de slaap, doch de uitdrukking is sterker, en op speelscher wijs gevormd.

Cupio dissolvi (44): „ik begeer te sterven" aardiger waar' in de bijbelsche woorden: ontbonden te worden, desnoods met *te sterven* er achter. *Tot leuren* (62): „tot lorrige, geringe tijdvakjes"; zeer juist, maar in verband met *versnipperen* was opgaaf van de bet. van *leuren* = lapjes, lorren, aardig geweest. Zoo had bij *Geloof* (120), in verband met voorafgaand *gelagh*, nog gewezen kunnen worden op de woordspeling met geloof = crediet.

Dit alles is wel een gevolg van de geëischte kortheid. Niet eens ben ik het met de volgende verklaringen. *'Ontginn'* (19): „ontleenen"; lees: beginnen, aansnijden. *Bed'ler met een degen* (31), K. wil gedacht hebben aan een berooid edelman als b.v. den Spaanschen Bra-

bander; m. i. aan het mooie kostuum van een tooneelspeler, terwijl hij eigenlijk maar een bedelaar is. *Vrijster van de Buren* (33): „geliefd bij de naburige plaatsen"; er wordt gesproken van den Haag, en voorafgaat *Der Vijanden ontsagh*; in verband daarmée dunkt mij de bet.: naar wiens gunst de goedgezinde naburige landen dingen. Den Haag was toch de zetel van stadhouder en landsregeering.

Op bl. 46 wordt gezegd, dat H. vooraf allerlei bijbelplaatsen en klassieke aanhalingen voor zijn onderwerp had verzameld. Hoe hij hiertoe gemakkelijk in staat was, is door Prof. S. G. de Vries ontdekt, die in den catalogus van den verkoop van Huygens vond het *Florilegium Magnum, sive Polyanthea* van Jos. Langius, een boek, waaraan vele schrijvers de geleerde franje ontleenden, waarmede zij hun werken versierden. Zie meer hiervan in de Leendertz-uitgave van *Kostelick Mal en Voorhout, Inleid.* XXIV.

M. i. zou ik ook *Costelick Mal* (26) liever door kostbare dwaasheid, dan door kostbare ijdelheid weergeven, al moge dit door de verschillende bet. van ijdelheid uit kunnen komen op een nuanceverschil; dat *Costelick* zoowel als *Mal* voor het substantive gebruikte en *Mal* zoowel als *Costelick* voor het adjective kan genomen worden, betwijfel ik.

In *Is 't daer met all gesegt, soo ben ick meer dan all* (33), vat K. de laatste woorden op als „nog meer dan d i t alles"; m. i.: meer dan alles op de wereld, danal wat men denken kan, een verklaring, die bij K. ook is opgekomen blijkens zijn tusschen haakjes gegeven bijvoeging „Want mijn roem is onuitsprekelijk", wat in zijn *vorige* woorden n i e t ligt. De beide woorden *all* zijn verschillend van bet.: Is daarmede alles gezegd of *al wat te zeggen* is, is er dus niets meer te zeggen, dan ben ik toch meer dan *al wat er bestaat*. In *Stenen staen* (132) wordt *stenen* verklaard als „zuchtend sterven", waarsch. om 't volgende *staen* en *sterven*, toch zou ik hier geen reden zien om *stenen* niet alleen door „zuchten" te verklaren. In de belofte van H. om *Het naeste Jaer met lief.... Op Muydens hooghe Slot* [te komen] (113) zou ik in *met lief* iets meer zien dan „met genoegen"; indien wij de voorbeelden van deze staande uitdrukking in het *Ned. Woordenb.* nagaan, zou men er m. i. eer in zien zoo ongeveer „bij leven en welzijn." *Lijmen* (114) „kussen.' Mogelijk! en dan = kleven, mond aan mond, of het zelfde *lijmen*, dat in vele plaatsen, die ik kortheidshalve moet achterwege laten, iets als minnepraat houden, losjes keuvelen, beteekent, soms ook ± = verliefd doen? Of hier meer ww. dooreen loopen, of het ww. lijmen = kleven er één mede is, óf 't sax. *liman* = plagen; of er contaminatie is met *lemmen, lemen* = zeuren, vleiend spreken (of dit één is met mhd. *limman* = brommen knorren? zie echter *N. Wdb.* op *Lemmen* II), hierin kan nu niet verder ingegaan worden. De behandeling in 't *N. Wdb.* binnenkort zien we met verlangen te gemoet.

Nog op een verklaring wil ik de aandacht vestigen; ***de trotsche Pannerijen. En zoo menich spitze pad*** (18): sp. p. = „trotsche straat". Iets derg. kán wel bedoeld zijn; Leendertz, in de Ned. Klassieken teekent aan: „waarsch. de vertaling van eene Fransche uitdrukking. Maar welke?" Dan zoude men m. i. kunnen denken aan boulevard, of bolwerk, dus een militaire versterking, meestal met hoekige, spitsche vormen hier en daar. Behalve dat dit historisch misschien niet uitkomt, is er nog iets op te merken. Eenige bladzijden verder staat de uitdrukking ***spitsche ghevel toppen*** (21), waarbij K. aanteekent „*trotsche* (?) of de gewone beteekenis"; m. i. de gewone beteekenis; het mooie van een rij huizen ligt voornamelijk in de gevellijn, die te schooner is, als er sprekende, puntige daken in voorkomen. Nu staat hier *spitsch* met *tsch*, en in *spitze padt* is de spelling met *tz*. Zou men hier dus niet te doen kunnen hebben met een losgeschreven samenstelling ***spitzenpad***, een pad gevormd door puntdaken (voor: huizen), in plaats van boomen, dus in tegenstelling met *lindelaen* en *linde-lij*?

Ten slotte is er nog een plaats, waarover veel verschil van opvatting bestaat: *Daer met gaen de daeghjens crimpen, Die men langher hoopt als heit, Hey! wat's al des Werelts glimpen Min als tegenwoordigheyt?* (16). K. heeft aan de bestaande verklaringen een nieuwe toegevoegd; wel vernuftig gevonden, doch in de parafrase voldoet hij mij nog niet geheel, hoewel de opvatting van den zin wel juist lijkt. Hij ziet in *als* niet ons *dan* achter een comparatief, maar *als* = in hoedanigheid van; daardoor komt *min* dus vrij te staan, wat niet zoo algemeen voorkomt, maar toch geen bezwaar schijnt; tevens leest hij de twee eerste regels anders. Leendertz verklaarde: daagjes, „waarvan men hoopt dat ze langer zullen zijn, dan ze in werkelijkheid zijn" en „De heerlijkheid dezer wereld bezit geene eigenschap in minder mate dan die der tegenwoordigheid." Nu lijkt mij in het laatste gedeelte de uitdrukking niet gelukkig en wat gewrongen, al is dit bij H. niet zoo'n bezwaar. *Tegenwoordigheid* moet dan dienen om uit te drukken het tegenwoordig, het heden, en *wat is het minder dan*, voor: *welke eigenschap bezit het minder dan te zijn*. Het is mogelijk, dat H. het bedoeld heeft, maar zoo, dat we geheel niet twijfelen, is het niet. K. verklaart: daagjes, „waarnaar men langer verlangt dan dat zij duren. „Ach, hoeveel minder is al de glans der wereld als ze werkelijkheid is geworden." In deze verklaring komt het *glimpen*, het in 't oog schitteren beter in verband met *hopen*; lang vooruit hoopt men op, ziet men verlangend uit naar die mooie zomerdagen, en als ze komen, zijn ze zóó voorbij; dat lijkt beter, dan dat men hoopt, dat ze lang zullen duren en ze toch zoo kort zijn. In de formuleering van de klacht is bij K. echter het kortstondige niet, althans niet eigenlijk, uitgedrukt, zooals we dat bij L. zagen. Het glimpen is niet minder, maar duurt korter. Misschien ziet K. in het *minder zijn* een minder zijn van duur, wat H. zou bedoeld kunnen hebben. Is dit waar, dan is de zin in orde, en had K. in de parafrase dit ook kunnen vervangen b.v. door „minder in duur." Een andere verklaring zou nog mogelijk zijn, indien we voor *min* de tegenwoordige bet. van *gering, weinig* (dus geen comparatief) mochten aannemen reeds in dien tijd, wat ik betwijfel.

Het hier aangekondigd boekje is niet uitvoerig in zijn aanteekeningen, en heeft meer de bedoeling H.'s figuur als dichter te doen kennen in zijn geheel, dan af te dalen in bijzonderheden van tekstverklaring, wat steeds meer plaats vergt; dit moet in 't oog gehouden; toch wilde ik eenige bedenkingen en opmerkingen niet terughouden. Maar eindigen wil ik met het ter lezing aan te bevelen, en den bewerker toe te wenschen, dat het spoedig uit-

verkocht, en een herdruk [1]) noodig zal zijn, wat het heuglijk feit zou vaststellen, dat een zeer groot aantal Hollanders de gelegenheid aangegrepen heeft onzen Constanter te lezen en lief te krijgen, en dat dit aantal nog grooter staat te worden.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer.

Dantis Alagherii De Vulgari Eloquentia Libri II rec. **L. Bertalot.** — **Dantis Alagherii De Monarchia** Libri III rec. **L. Bertalot.** Friedrichsdorf apud Francofurtum apud editorem. 1917 en 1918 [2]).

Bij het vaststellen van de tekst dezer beide verhandelingen van Dante heeft de Heer Bertalot gebruik gemaakt van een „handschrift Bini" waarover hij belooft elders uitvoeriger te zullen schrijven en waarover wij inderdaad gaarne wat naders zullen vernemen. Ik heb Rajna's uitgave van *De Vulgari Eloquentia* met die van Bertalot vergeleken, en geconstateerd dat het nieuwe handschrift op veel plaatsen uitmuntende lezingen bevat. Het behoort tot een andere familie dan C (bij Rajna G) en T, zodat bij samengaan van CT, hetgeen de regel is, gekozen moest worden tussen B ter ener en CT ter anderer zijde; de uitgever heeft daarbij in elk speciaal geval een keuze gedaan, zonder een vaste regel te volgen, daar B wel vaak de beste lezing geeft, maar niet altijd. Natuurlik kan men soms van mening met de uitgever verschillen; zo zou, dunkt mij, in I, 15, 45 de lezing van CT (*latinum*) de voorkeur verdienen.

Deze nieuwe tekst wijkt slechts op ondergeschikte punten af van die van Rajna, wiens scherpzinnigheid hem meer dan eens een van CT, de handschriften die hij volgde, afwijkende vorm deed verkiezen, die tans door B wordt bevestigd. Ik noem o. a. I, 2, 4 *fuerit*; I, 3, 10 *conceptiones*; I, 16, 41 *municipalia*. Wèl heeft hij die vormen niet altijd in de tekst gezet, maar dan spreekt hij zijn instemming ermede uit in de noten.

De heer Bertalot heeft, aan de voet der bladzijden, enige verwijzingen gegeven, ter opheldering van Dante's tekst. Zijn uitgaven zullen zeker voortreffelike diensten bewijzen.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. van Nijlen, Francis Jammes (Fransche Kunst, IV). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij.

Tegenover Jammes' werk kan men zoo verschillend staan: men kan zijn verzen goddelijk vinden; men kan ze ook een voorgewend naïef, vriendelijk gezeur vinden, dat alle breedheid van inspiratie mist en allen ondergrond van gedachte. Hoe men ook oordeele over den dichter van *Il va neiger* en zooveel andere teedere stemmingsstukjes, die nu en dan herinneren aan de genuanceerde kunst van Ravel of Ducasse, het boekje van den Heer van Nijlen, met liefde voor 't onderwerp geschreven, is een uitstekende inleiding voor Jammes bij 't Nederlandsche publiek. Men kan bemerken dat de schrijver er van zijn best doet om rechtvaardig te zijn: hij wijst, zonder sterk aan te dringen, op den ongemotiveerd grilligen vorm van 't alexandrijn, op de pseudo-naïviteit, die men hem, ten onrechte, volgens van N., verwijt, op de ondramatische kwaliteiten van zijn *Brebis égarée*, bij welks lezing mij *Polyeucte* voor den geest kwam en niet in 't voordeel van Jammes, op de eentonigheid van zijn werk. Maar overigens ademt heel 't monographietje een diepe bewondering, intens medevoelen, geheel opgaan ten opzichte van Jammes, die hem niet doen terugdeinzen voor 't woord „aangrijpende schoonheid" (blz. 67), waar een nuchterder beschouwer zich minder enthousiast zou toonen.

't Boekje bevat in een achttal hoofdstukken een levensbeschrijving, een samenvatting van 't werk, beschouwingen over zijn werk in 't geheel en zijn invloed (blz. 1—88); als aanhangsel (88—120) eenige fragmenten uit zijn werk, waarbij ik vergeefs zoek naar iets uit zijn notities over *Jean-Jacques* (cf. p. 55) en over ***Ch. Guérin*** (cf. p. 77), zijn evocatief critisch proza dus. Jammer is 't, dat de schrijver niet wat litteratuur over Jammes aangaf, zooals de schrijvers van de beide eerste deeltjes der serie *Fransche Kunst*; waar vindt men de artikels van P. Quillard en Ch. Guérin b.v., die op blz. 5 en 26 zijn aangehaald?

Bij de lezing werd ik getroffen door de voortdurend vijandige houding van den schrijver tegenover Rousseau en Mme de Warens (z. p. 9, 10, 13, 37, 56, 57); hij kan geen schakeeringen genoeg vinden om zijn minachting voor hen uit te drukken, vooral voor haar. Ik wil niet gaarne doorgaan voor een kampioen van „idealistische, hysterische kostjuffrouwen" (blz. 9), maar ik zou, zoo de ruimte dit gedoogde, Mme de Warens nog wel anders willen voorstellen. En waar de Heer van Nijlen te velde trekt tegen de inferioriteit der geschiedschrijvers, die een Rousseau opbouwden „zonder geest en zonder ziel", daar kan ik hem, heel nederig, de lezing aanraden van 't boek van den Geneefschen hoogleeraar Bernard Bouvier. Maar deze houding ten opzichte van Rousseau hangt blijkbaar samen met de opvatting van den Heer van Nijlen omtrent het Romantisme; 't is die van Pierre Lasserre en baron Ernest Seillière, die nu, om niet-litteraire redenen, zooveel aanhangers vindt: Rousseau was gek, 't Romantisme komt uit hem voort en is dus een geestesziekte (45 en 51). Deze theorie van die navolgers van Brunetière zal wel weer worden opgeruimd, gelijk alle theorieën. In verband hiermede releveer ik de uitlating (p. 87), dat Claudel „een groot denker" is; een Plato, een Spinoza?

Een andere „roode lap" voor den Heer van Nijlen is 't Symbolisme (p. 5, 11, 20, 84), welks „vleeschlooze dagen" (p. 20) thans voorbij schijnen. Is 't wel rechtvaardig de geheele symbolistische beweging vooral te beoordeelen naar de uitbundigheden en de overdrijvingen?

Ik heb zoo nog wel eens een vraagteeken geplaatst: op blz. 32 zou een vergelijking met Mme Delarue-

---

[1]) Waarin de volgende drukfouten dan verbeterd konden worden: *Aetertinatis* in *aeternitatis* (2), *scheyden* in *scheyder* (77), en de punten in komma's op bl. 58, vs. 989 en bl. 60, vs. 1864.

[2]) De uitgever stelt er prijs op dat de volgende mededeling ter kennis van het publiek wordt gebracht. Deze werkjes zijn, voor de prijs van M. 1.80 voor het eerste, en M. 2.00 voor het tweede, te bekomen bij de uitgever (Friedrichsdorf im Taunus, Bahnstrasse 18) en worden tegen vooraf gaande zending van dit bedrag franco aan de besteller toegestuurd. Deze prijs wordt ook voor boekhandelaars berekend. Voor Seminaria van Universiteiten en dergelijke studieverenigingen wordt, bij gelijktijdige bestelling van 6 en meer exemplaren, de prijs tot M. 1.40 voor het eerste en M. 1.60 voor het tweede werk verlaagd.

Mardrus of Mme de Noailles of Henri de Régnier die ook den schoonen zin van het leven — maar dan in 't pantheïsme waarvan de auteur niet houdt — begrijpen, welkom zijn geweest; op blz. 34 vraag ik of 't verschil zoo groot is tusschen den dichter en dan prozateur Samain; bij blz. 17 merk ik op dat de kolonisatie om gevoelsmotieven reeds plaats had lang vóór de „sombere sentimentaliteit van Rousseau", men zie slechts Chinard's studies over *L'exotisme américain*; op blz. 41 vraag ik: geschiedden de bekeeringen, behalve van Brunetière, „uit sentimenteelen drang" alleen en cijfert de Heer van Nijlen de politieke invloeden weg?

Deze opmerkingen doen weinig af aan de waarde van 't boekje, dat 't thans aan waarde verminderende dichtwerk nader tot ons brengt van een man op wien de Heer van Nijlen van toepassing vindt, het schoone:

„Il fleurissait de vers comme un rosier de roses.',

Amsterdam. K. R. Gallas.

Th. J. A. J. Goossens, Franciscus Sonnius in de pamfletten. Bijdrage tot zijne biografie. 's-Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon. 1917. (Amsterdamsche diss.).

Zonder het debat over de vraag: Wat is een pamflet? te willen heropenen, moet ik toch even protest aanteekenen tegen de vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje, zooals wij die lezen in de dissertatie van Dr. Goossens. Langer dan mijn bedoeling was heb ik de bespreking van die dissertatie uitgesteld en nu ik mij eindelijk tot schrijven zet, moet eerst die bedenking over het pamflet mij uit de pen. Dr. Goossens schrijft (blz. 14): „Naast deze spotprenten .... staat het pamflet, en dan genomen in zijn tegenwoordige beteekenis van schotschrift of blauwboekje." Welnu, dit op één lijn stellen van schotschrift en blauwboekje is er naast. In de zestiende eeuw en ook nog wel later was blauwboekje een vrij dun geschrift met een blauwen omslag. Langzamerhand worden zij zeldzaam, maar ik heb er toch nog heel wat door mijne handen laten gaan. Meer en meer worden zij gebonden en verliezen dan natuurlijk het uiterlijk van blauwboekje. Onder die blauwboekjes bevinden zich schotschriften, zeker! maar een vereenzelviging van schotschrift en blauwboekje is eenvoudig onjuist. Men denke b.v. aan de tallooze pamfletten over het Bestand. Onder deze pamfletten bevinden zich schotschriften, maar minder dan men meenen zou. Herinnert u daarbij de niet te tellen nieuwstijdingen (Nieuwe tijdingen) — echte blauwboekjes — en men zal moeten toestemmen dat er groot onderscheid is tusschen schotschrift en blauwboekje. Wanneer wij dan ook spreken van pamfletten, van een verzameling van pamfletten, van een catalogus van pamfletten, dan denken wij zelfs niet in de eerste plaats aan schotschriften. Ik herinner er aan bijv. dat de Koninklijke Bibliotheek op het jaar 1695 meer dan 100 lijk- en grafdichten heeft op koningin Maria — de echtgenoote van onzen prins Willem III —, echte pamfletten, maar geen schotschriften. Typisch zeker, dat waar Dr. G. het heeft over de plaats van Franciscus Sonnius in de pamfletten hij juist in hoofdzaak vier echte schotschriften te pakken heeft.

Over die dissertatie zelve kan ik slechts goeds zeggen. Met veel ijver heeft Dr. Goossens zich de moeite getroost van een nauwgezet onderzoek van de pamfletten, die hierbij te pas komen. Hij had daarbij het buitenkansje de hand te kunnen leggen op een zoo goed als onbekend pamflet, de „Querela", waarvan nog maar een viertal exemplaren zich in Duitschland bevinden. In ons land is er geen. Een afdruk heeft de schr. onder de bijlagen van zijn dissertatie opgenomen. Van twee dier behandelde pamfletten was het reeds zoo goed als zeker dat zij Henricus Geldorpius tot auteur hadden. Daarmede niet tevreden heeft Dr. G. een minutieus onderzoek ingesteld naar het compleete viertal en uit het verslag van dat onderzoek — wel wat vermoeiend om te lezen —, waarbij het linguistisch gedeelte zeer op den voorgrond trad, hebben wij het recht gekregen Dr. G. geluk te wenschen met de door hem verkregen uitkomsten. Zeer veel is er voor te zeggen om met Dr. G. te beweren, dat al die vier pamfletten uit éene pen gevloeid zijn, n.l. die van Geldorpius, een begaafd, geleerd, maar lastig man, die het met tal van menschen, met wie hij in aanraking kwam, aan den stok kreeg en het met een man als Sonnius heelemaal niet vinden kon. Tijdsomstandigheden — het bezwaar om in deze maanden een onderzoek in Belgische archieven in te stellen — hebben Dr. G. belet, gelijk eerst zijn plan was, een biografie van Sonnius op te stellen. Hij heeft de levensgeschiedenis van dezen bisschop en inquisiteur tot later moeten uitstellen.

Thans behandelt hij alleen dat viertal pamfletten en dat geeft hem aanleiding tal van wetenswaardigheden uit den tijd van de oprichting der nieuwe bisdommen— waaraan Sonnius groot aandeel had — mede te deelen. Daartoe behoort o.a. wat hij over de personen van die nieuwe bisschoppen in het midden brengt, waarbij Dr. G. met prijselijke onpartijdigheid het *Audi et alteram partem* in toepassing gebracht heeft.

Den Haag. W. P. C. Knuttel.

Briefe von J. J. Reiske, Nachtrag von Förster. (Abhandl. der philol-hist. Klasse der Kön. Gesellsch. der Wissenschaften XXXIV, 4). Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.80. Teuerungszuschlag 20%).

De „Briefe von J. J. Reiske" werden door mij in dit tijdschrift aangekondigd nu reeds 22 jaar geleden. De uitgever prof. Förster heeft al dien tijd nog onderzoek gedaan naar brieven, die aan zijn aandacht mochten ontsnapt zijn; hij heeft er echter slechts enkele kunnen ontdekken. Wel een bewijs met welk een nauwgezetheid de verzameling reeds in den aanvang werd bijeengebracht, wel een waarborg dat er thans bezwaarlijk iets van belang meer ontbreken kan.

Reiske was zeker een der uitnemendste philologen, die ooit geleefd hebben. Op betrekkelijk nog jeugdigen leeftijd kende hij meerdere talen zóó, dat hij echt philologisch in haar aard was doorgedrongen. Men staat ook verbaasd over zijn werkkracht, te meer als men bedenkt dat de man, die dat alles tot stand bracht, allesbehalve een dier gunstelingen van het lot was, wier levensomstandigheden hun alle ruimte van tijd voor hunnen meest geliefkoosden arbeid schenken. Integendeel, hij heeft met vele uiterlijke moeielijkheden en bezwaren te kampen gehad en ook met de innerlijke van een niet sterk lichaamsgestel en vooral van een gemoedsgesteldheid, die hem het leven ook al niet gemakkelijk maakte.

Hij heeft eenige jaren ook in Leiden geleefd, waar vooral de roem van Schultens hem heen lokte. Hij had in ons land vrienden, doch vooral ook vijanden. Wie in

de verschillende kwesties gelijk had, is natuurlijk niet dikwijls uit te maken; dat hij echter een „perfida bestia" was, zooals een Leidsche philoloog hem genoemd moet hebben, is zeker onjuist. Hij was een man van stemmingen, zijne zenuwen had hij zeker niet altijd onder bedwang en in hooge mate bezat hij het talent aanstoot te geven; dat hij dat ook deed aan lieden die door hunne positie zich onaantastbaar achtten, berokkende hem ook al moeilijkheden. Zeker heeft hij ook wel eens vreemde dingen uitgehaald, doch lieden die op zich zelf laakbare handelingen, toch beoordeelen naar den geest, waaruit zij voortkomen, — als twee hetzelfde doen is het niet hetzelfde, — waren er ook in de toenmalige maatschappij waarschijnlijk niet vele.

Ook heeft Reiske in zijn Leidschen tijd en later wel eens het bewustzijn gehad en moeten hebben dat anderen maatschappelijk boven hem stonden, die in het wezen der zaak zijn minderen waren. Het is ook droevig, dat men zulk een man niet tijdig op een plaats heeft weten te brengen, die met zijne gaven overeenkwam. Men kan dit Holland euvel duiden, doch ook het Duitschland van den toenmaligen tijd was nog alles behalve het land, dat behoorlijk van de begaafdheden zijner zonen partij wist te trekken.

Het is daarom een zoo sympathieke daad, dat men thans in zijn vaderland zich zooveel inspanning getroost om een gedenkteeken voor hem op te richten. Want eene zoo uitgebreide brievenverzameling is dat werkelijk. Men ziet den man als het ware voor zich, in al zijn wetenschappelijke bedrijvigheid; men leert zijn persoon kennen, als het ware door persoonlijken omgang van jaren en daardoor kan men thans wel met zekerheid zeggen, dat hij ook als mensch vaak miskend werd.

Bijna alle brieven van Reiske in dit supplement zijn gericht aan professor Clodius in Leipzig, zijn vriend en beschermer. Aantrekkelijk is de lectuur van zulk een brievenverzameling, ook omdat zij ons als het ware midden in een maatschappelijken kring uit een lang vervlogen tijd verplaatst. Wij zien die menschen door de oogen van een ander, van een zeker niet altijd onbevoordeeld toeschouwer, maar toch wij zien ze. Professor Haverkamp hield er in het geheim eene boekdrukkerij op na! Wat mag mevrouw Schultens toch wel bewogen hebben een jeugdigen vriend van haar echtgenoot uit diens gunst te dringen? „Men zegt", dat zij dit gedaan heeft. Nu die jonge man had zin in haar dochter. Dat meisje moet hem zelfs zijn toegezegd; doch ziet, nu is zij getrouwd met een Groningsch advocaat. Dat de afgewezene nu met de familie Schultens gebroken heeft, is ook natuurlijk. — Wij zien de groote mannen van dien tijd ook wel eens erg in hun huisjapon. Wat een ruzie, wat een gekonkel! Ook bepaalde personen worden ons geteekend, een inhalig koopman, een winderig quasi-geleerde, zeker met de scherpte der eenzijdigheid, doch zeer actueel. Het is geen verheven tafereel dat voor ons ontrold wordt, doch een van krachtig realisme.

Reiske is vaak een gezellige prater, ook waar hij „on dits" opdischt. Zijn Latijn is niet ciceroniaansch, zeker niet geheel onberispelijk, doch wat weet die man in die doode taal te keuvelen. Dit brengt mij tot een opmerking tusschen haakjes. Dat teen Latijn de algemeene taal der geleerden was, kwam de toenmalige Nederlandsche Universiteiten met hare talrijke buitenlandsche studenten zeer ten goede. Wij zien hier in Reiskes brieven, hoe zich die oude taal, al is het ook met zekere vervorming van haar oorspronkelijk wezen, toch als een moderne gebruiken laat. Als dat zich eens had doorgezet, zou dat het wetenschappelijk verkeer niet ten goede gekomen zijn? Ik begrijp dat dit niet gebeurd is, dat het gebruik der moedertaal vooral veel voorheeft, in sommige gevallen bijna het eenige mogelijke is, doch dat men in het verdwijnen van het Latijn als taal der geleerden niets dan een vooruitgang zien kan, een overwinning van den verlichten tijdgeest op domme achterlijkheid, begrijp ik niet. En toch ziet men zich bij ons wel eens als een pionier der beschaving aan, wanneer men op het Latijn afgeeft, en als men het Latijn heelemaal niet kent, acht men zich licht zelfs een buitengewoon krachtigen geest.

Enkele brieven van „die Reiskin" zijn aan die haars mans toegevoegd, — van die edele vrouw, die de zorgzame steun van haar echtgenoot geweest is, zonder wier hulp hij niet zoo veel zou hebben kunnen arbeiden. Zij kon met recht van zich getuigen, dat zij even goed op de keuken kon toezien, als zich op de studeerkamer van haar man om zijnentwille in het Grieksch, het Latijn en moderne talen oefenen. Het was een vrouw van groote geestesgaven, die toch in de eerste plaats echte vrouw was, heldin der dienende liefde. Na zijn dood wil zij de toekomst van haar pleegzoon verzekeren. Er is daarvoor echter geld noodig en zij heeft het niet. De geschriften van haar echtgenoot, zooals zijn oratores graeci en Lysiae orationes, werden slecht verkocht en brachten haar dus weinig op. Een pijnlijken indruk maakt het, als wij haar in een harer brieven aan een vriend om hulp hooren vragen om eene verloting te houden van eenige exemplaren van haars mans geschriften, die als er veel loten genomen werden, wel zooveel zou kunnen opbrengen, dat zij dien pleegzoon helpen kon. Het doet ons goed in een volgenden brief te vernemen, dat zij zelf begrijpt, dat dit voorstel een wanhoopsdaad was en . . . . dat een Duitsch vorst haar geholpen heeft.

Evenals de brievenverzameling zelf is dit supplement de lezing ten volle waard.

Leiden. A. E. J. Holwerda.

SCHOOLBOEKEN.

Hundert deutsche Gedichte, gesammelt von **H. W. J. Kroes.** Vierte Auflage. Gouda, van Goor Zonen. (1919). (Pr. *f* 0.90, gec. *f* 1.25).

Dat na 4 jaren van deze verzameling gedichten reeds de 4e druk verscheen, is wel een bewijs, dat het boekje gaarne gebruikt wordt. De verzamelaar is dan ook in zijn keus zeer gelukkig geweest. Het werkje is bestemd voor de lagere klassen van H. B. S. en Gymnasium. Vele gedichtjes zijn juist gekozen, omdat ze gemakkelijk uit het hoofd kunnen geleerd worden en wie denkt dan niet aan oude bekenden als: „Der weisse Hirsch", „der Fischer", „Die Weiber von Winsperg", „Belsazar", „Stille Nacht, heilige Nacht." Maar ook grootere en moeilijkere treft men aan: „Die Bürgschaft", „Pegasus im Joch", Bertran de Born", „das Grab im Busento", of mooie

uit den nieuweren tijd: „Die Brücke am Tay", „Wer weiss wo ?"

Uit den derden druk zijn tot mijn spijt verdwenen o. a. „Der Peter in der Fremde" en „Das Huhn und der Karpfen", en uit den vierden „Der Riese Goliath", „Der Kaiser und der Abt" en „Die Trompete von Gravelotte", die in den eersten druk wel voorkwamen. Daarentegen zijn nu opgenomen het befaamde „Deutschland, Deutschland über alles", en twee, die jonge leerlingen niet kunnen waardeeren, n.l. „Gudruns Klage" en „Volkers Nachtgesang". Een verbetering van den laatsten druk vergeleken met den eersten (den tweeden heb ik niet ter beschikking) zijn de korte verklaringen achterin. Iets uitvoeriger konden die aanteekeningen hier en daar wel zijn. Waarom b.v. vinden we geen enkele verklaring bij Storm's „In Bulemanns Haus" ?

Ik bepaal me tot deze weinige woorden, doch durf gerust te voorspellen, dat dit boekje zich steeds meer vrienden zal verwerven.

Of dit ook het geval zal zijn met het tweede bundeltje van den zelfden verzamelaar „Deutsche Dichter des 19. Jahrhunderts, neuere Lyrik", betwijfel ik. Niet dat ook hier geen mooie voortbrengselen van de beste dichters der vorige en der tegenwoordige eeuw, van Novalis, Uhland, Grillparzer, Lenau, Freiligrath, Scheffel, Wildenbruch en zoo vele anderen zijn bijeengebracht, maar het lyrisch karakter der meeste gedichten lijkt mij voor schoolgebruik een groot bezwaar. (Deze beoordeeling heeft dan ook alleen het oog op dit boek als schoolboek). Nog daargelaten, of de jeugd zeer ontvankelijk voor zulke lyrische ontboezemingen is, zeker is het, dat er weinig van in 't geheugen blijft en voor het onderwijs is zulks een nadeel, om van eindexamen of proefwerk niet te spreken. — Maar moet dan het schrikbeeld van repetities en eindexamen ook al beletten mooie gedichten te lezen ? Volstrekt niet; leeraar en leerling willen echter beiden graag resultaten van het onderwijs zien en die zijn bij louter gevoelspoesie al heel ijl. Ik meen, dat ik op een ander standpunt sta dan de verzamelaar. Voor hem is hoofdzaak schoonheid in vorm en taal; voor mij is die schoonheid zeer zeker van groot belang, maar de inhoud moet in de eerste plaats de leerlingen boeien en indruk op hen maken, willen zij voor vorm en taal iets gevoelen. Dat ik niet alleen sta in deze opvatting bewijst de „Auswahl deutscher Gedichte" van Lyon, vroeger een veel gebruikt boek op de scholen, maar nadat de 4de druk geheel veranderd is en talrijke mooie balladen vervangen zijn door stemmingsliederen, wordt die bloemlezing veel minder hier te lande gebruikt.

Zou het niet mogelijk zijn, dat de heer Kroes bij een volgenden druk de gedichten uit de beide verzamelingen eenigszins anders rangschikte b.v. in gemakkelijke voor de lagere en moeilijkere voor de hoogere klassen, strenger dan hij nu gedaan heeft ? En als hij dan verschillende lyrische gedichten door epische verving, en tevens „Das Lied von der Glocke" en „Die Parabel der drei Ringe" een plaats in de tweede verzameling vonden, dan zouden die beide deeltjes te zamen een zeer gezochte bloemlezing voor onze scholen kunnen worden. Die laatste twee gedichten staan thans in de „Auswahl aus der deutschen Literatur" des heeren Kroes, maar juist over dergelijke dure Auswahlen, waarin werken als „Minna von Barnhelm", „Hermann und Dorothea", „die Jungfrau von Orleans" geheel of bijna geheel zijn opgenomen, ben ik zeer slecht te spreken.

Den Haag. J. P. Heyligers.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

STICHTING DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft sedert November 1917 geene verandering ondergaan en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de drie uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill te Leiden verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt; No. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturî's Ḥamâsah (1909) is verkrijgbaar voor ƒ 96; No. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915) voor ƒ 6; No. 3, Streitschrift des Ġazâlî gegen die Bâṭinijja-Sekte door I. Goldziher (1916) voor ƒ 4.50.

3. Het bestuur hoopt, dat de reeds twee jaren geleden aangekondigde uitgave van het werk van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen, welke veel vertraging ondervond, nu weldra zal kunnen plaats hebben.

4. Het bestuur heeft besloten voor rekening der stichting uit te geven: een werk van Dr. A. J. Wensinck, getiteld: „Bar Hebraeus' Book of the Dove, together with some chapters of his Ethikon" en een werk van Dr. I. Goldziher over de geschiedenis der uitlegging van den Qorân (eene vermeerderde bewerking der in 1913 te Uppsala door hem over dit onderwerp gehouden voordrachten).

November 1918.

De redaktie ontving de volgende boeken, alle betrekking hebbende op de oorlog: G. Jaspaers, *De Belgen in Holland*, N.V. van Campen, Amsterdam, z. d. (betuiging van erkentelikheid voor de gastvrijheid der Nederlanders); M. Muret, *Pas d'illusions sur l'Allemagne*, Payot & Co., Parijs, 1918 (voorspelt dat eerst na de nederlaag in Duitsland revolutie zal uitbreken); M. Talmeyr, *Portraits de la belle France*, 3de uitgave, Perrin & Co., Parijs, 1918 (dertien schetsen, met foto's, van personen die zich door buitengewone zelfopoffering hebben onderscheiden in de oorlog); Thellier de Poncheville, *Dans l'épreuve* (preken uitgesproken in de Notre-Dame te Montréal); V. Giraud *Abbert de Mun* (levensbeschrijving); G. Mugnier, *Aux paysans du front!* (opwekking om voor alles de Franse landbouw te herstellen). De laatste drie boeken zijn uitgegeven door de firma Bloud & Gay te Parijs in 1918.

La guerre qui passe, door C. Le Goffic (Bloud en Gay, Parijs-Barcelona, 1918), is verdeeld in vier hoofdstukken getiteld *paysages, figures, récits, impressions*. Zij geven ons schetsen van landstreken en personen die in deze oorlog vermaard zijn geworden, verder 't verhaal van krijgsbedrijven en opmerkingen van allerlei aard, gemaakt naar aanleiding van de gebeurtenissen van den dag (b.v. *le folk-lore des tranchées, les légendes de l'arrière, nos oiseaux sur le front, la lettre à la fiancée* enz.). Bij dezelfde firma (1918) verscheen, onder de titel *La terre sacrée*, een album, bevattende 28 tekeningen (de meeste in kleuren) van F. Combes; bijschriften in proza en poezie leverde J. Roussel-Lépine. Dit album behandelt de slagvelden aan de Marne, speciaal Chambry en Barcy; andere serieën zullen volgen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XII, 6: K. Lantermans, J. J. Cremer en het dialekt der Over-Betuwe. — J. Hoeksma, Jacobus Bellamy. — P. Koster, Oorlogswinst der Nederlandse taal. — Uit de tijdschr.

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot, Recueil de textes en Grec usuel, avec traduction française, notes et remarques etymologiques. (Collection de manuels pour l'étude du Grec moderne, N°. 2). Paris, Garnier frères. 1918. (Pr. fr. 3.50).

De verwachting in het Januarienummer (1918, kol. 77) van het *Museum* uitgesproken, dat weldra een bloemlezing met aantekeningen de spraakkunst van de heer Pernot zou aanvullen, is reeds verwezenlikt. Belangstellenden kunnen zich tans door eigen oefening uitmuntend op de hoogte stellen van het gesproken Grieks van onze tijd; de classici vooral zullen veel hulp ondervinden van de etymologiese verklaringen die de schrijver heeft gegeven van alle woorden die óf niet uit het Oud-Grieks zijn af te leiden óf waarvan de herkomst niet op 't eerste gezicht duidelik is. Uitvoerige indices maken het terugvinden van de etymologieën gemakkelik en kunnen zelfs gebruikt worden als een, natuurlik zeer onvolledig, etymologies woordenboek der Nieuwgriekse taal: het grote desideratum der neograeci. Gewaagde afleidingen zal men niet ontmoeten; wat onzeker is, wordt als zodanig vermeld. Bij een paar woorden, b.v. ἀγάλια en αὐτί, is de aangegeven etymologie voor mij nog niet geheel vaststaande. Bij het doorlezen der aantekeningen, die desnoods los van de tekst geraadpleegd kunnen worden, trof het mij dat μόνος μου (blz. 17) door „seul" wordt weergeven: ik zou „en personne" of „moi-même" beter achten; verder merkte ik op dat συναχωνόταν (blz. 46) wel vertaald, maar niet verklaard wordt, dat ἔλα niet uit het Byzantijnse Grieks behoeft afgeleid te worden, daar die imperativus reeds in de Oudheid voorkomt; κυττάζω moet niet in verband worden gebracht met κύπτω „se pencher", maar met κυπτάζω, dat bij Aristophanes een betekenis heeft die tot de Nieuwgriekse („oplettend naar iets zien") nadert; ik geloof echter dat de twee woorden niets met elkaar te maken hebben en de juiste schrijfwijze κοιτάζω is (op Kreta betekenend „schapen naar de kooi, ter ruste, brengen," „oppassen" en „toezicht houden").

De bloemlezing geeft ons spreekwoorden, disticha, gedichtjes en enige vertellingen, waaronder een paar meesterstukjes van Eftaliotis en Drossinis. Wie deze verhaaltjes eerst in het Frans van de heer Pernot en daarna in het oorspronkelike leest, zal twee maal genieten van frisse taal en voortreffelike vertelkunst.

Leiden D. C. Hesseling.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling, I. Utrecht, A. Oosthoek. 1918. (Leidsche diss.).

„Kieskauwer noch pilaarbijter, loop ik hoog met de Brabbeling van een onzer eerste dichters", betuigde met een toespeling op Roemer's „Tot den Leser", reeds de hoofsche, vormelijke Potgieter, hoe veel te meer zullen wij, die zooveel vrijer en onbevangener tegenover kunst en leven van alle tijden staan, hoogelijk ingenomen zijn met de vrije, boertige, goedronde uitingen van den dichter, die nimmer de hevige ontroering van een machtigen hoog heerschenden schoonheidsdrang heeft gekend, maar die toch innig doordrongen was van de hoogheid der kunst en geestig in krachtige taal zijn wereld en zijn eigen persoonlijkheid wist uit te beelden, zich eerlijk gaf in zijn zuivere, natuurlijke zinnelijkheid, zijn liefde voor het leven en de realiteit, zijn prachtig stoïcisme.

Van Hout was oneindig veel beter op de hoogte van de groote letterkundige beweging van zijn tijd, maar Visscher in al zijn eenvoud was meer geboren, onbewust kunstenaar.

Zoo begroet ik dan met vreugde deze nieuwe uitgave van een deel van Roemer Visscher's werk. Er is bijna niets dan goed van te zeggen, maar toch moet ik dadelijk onbescheiden mijn teleurstelling uiten, dat de Heer Van der Laan ons niet meer en vooral ruimer, met guller hand heeft gegeven.

In zijn inleiding geeft hij ons tal van feiten en we zijn hem dankbaar, dat alles bij elkaar te vinden, maar waarom niet getracht aan die inleiding wat meer kleur en leven te geven? En vooral: waarom het werk van Roemer Visscher niet in zijn geheel herdrukt? Hij is wel zulk een belangrijke figuur, dat we alles in een goede moderne editie tot onze beschikking behooren te hebben, ook schijnbaar onbeteekenende rijmpjes, al was het maar enkel om de taal. In een wetenschappelijke Vondel- Breero- of Hooft-editie zouden we immers ook niets willen missen.

Nu kan ik me voorstellen, dat een scrupuleuse uitgever wel eens een enkel gedichtje bij Roemer kan aantreffen, dat hij meent niet te mogen herdrukken. Goed, laat hij er dan desnoods kuischheidshalve een twintig weglaten. Maar in Van der Laan's uitgave bespeurde ik niet het minste systeem.

Vrij schuine neemt hij op; doodonschuldige, weerga's leuke, die soms een aardigen kijk geven op den auteur en zijn tijd, laat hij weg. Ik neem er nu maar op goed geluk een uit, Q. I, 46:

Op mijn Landt staet allerley kruyt,
Op mijn Landt staet lover en gras,
Op mijn Landt staet veelderley fruyt,
Op mijn Landt staet koren en vlas,
Dan daer staet op dat my qualijck komt te pas,
Onkruydt dat ick niet uyt kan wien,
Dat 's alle jaers hondert gulden en thien.

Dit is stellig niet meer of minder dan talrijke andere, die de Heer van der Laan wel opnam, en het laat ons Roemer al weer van een bijzonderen kant zien. Door zijn weglaten heeft v. d. L. soms ook personen geëlimineerd, die blijkbaar tot de intiemen van Roemer hebben behoord. Zoo in Rom. I, No. 4, 5 en 6. Wie is die Lambert, tot wien deze drie gericht zijn? Is het misschien dezelfde Lambert, waarvan Breero spreekt in zijn brief aan de Broeders In Liefde Bloeiende van 1615?
Dan Campen, Lambert, Hooft en Samuel zal 't gheschil
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil [1]).

Die Lambert Lambertsz. dus, van wien we weten, dat hij een hypotheek had op de Academie [2]). Ik acht dit niet onwaarschijnlijk en het had op den weg van den Heer Van der Laan gelegen hier verder onderzoek naar te doen. Zoo zouden er over tal van weggelaten rijmpjes nog opmerkingen te maken zijn. De onvolledigheid is het groote bezwaar, dat ik tegen deze verdienstelijke uitgave heb.

Onder het lezen maakte ik eenige kleine vluchtige notities: De schrijver behoeft er zich niet over te verbazen, dat R. V. in zijn Lof der Rhetorica „nog"vooral op het nut der dichtkunst den nadruk legt (p.XXVII). Dat hebben onze dichters nog een paar eeuwen na R.V. volgehouden. Sommige aanteekeningen b.v. wat een *referein* is en e. d. zijn in een zuiver wetenschappelijke uitgave vrijwel overbodig. Welke herinneringen Thaïs opwekt (Q. IV 33) zegt v. d. L. daarentegen niet.

Bij Q. II, 49 had hij nog even naar de vertaling der Basia door Van Hout en Dousa kunnen verwijzen (zie J. H. Scheltema, Het boek der kusjes, p. 39).

Bij Q. II. 38 vraagt hij, welke visch *hinckerl* is. Ik acht het niet onmogelijk, dat *heuckert* in mijn bijdrage over Van Hout [1]), *henckert* moet gelezen worden. Het kan dus een kleine soort snoek zijn.

Hoe na (Q. V. 35) krijgt wel de beteekenis van *misschien*, die het ook heeft Spaansche Brabander 1069, 1163, 1820.

Op ter tril (Q. VI. 54) zijn kan in het algemeen beteekenen heen en weer loopen; maar hier beteekent het toch wel, wat we vulgo noemen *aan de scharrel* zijn. Ik zie niet in, waarom we bij Q. II. 30 aan een koning der zotten zouden denken. Mij dunkt de beteekenis van den laatsten regel is: Wat gij als het hoogste verlangt, heeft dan ook zijn volle wijding verkregen. Ironisch bedoeld natuurlijk.

Patriot (Q. VII, 19 en 20). Dat woord moet dunkt mij in Roemers' tijd nooit gebruikt zijn werkelijk in de beteekenis van *oude geus, oprecht Amsterdammer.* Het moet altijd een ironisch tintje gehad hebben en gebruikt zijn voor schorrimorrie en vreemdelingen, die aan de bierbank als ware vaderlanders over de regeering zaten te zwetsen. Zie ook mijn aanteekening op p. 46 van mijn uitgave van den Sp. Brabander.

Nijmegen. J. Prinsen JLz.

C. Auerbach, Svensk-Tysk Ordbok. Ny upplaga med rättelser och tillägg. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner. (1918). (Pr. 36 kronen).

Nergens moet de aanmelder van een werk voorzichtiger zijn met het gebruik van zijn uitdrukkingen dan bij de aankondiging van een woordenboek dat pas onlangs verschenen is, of dat hem om welke reden dan ook pas onlangs in handen gekomen is. Want laat hij zich verleiden om termen te gebruiken die de indruk kunnen verwekken dat hij een k r i t i e k zou leveren, dan is hij verloren. Want gelijk de *proof of the pudding in the eating* is, zo kan een woordenboek pas de proef heten doorstaan te hebben wanneer het herkauwd, d.w.z. — liefst lange tijd — in gebruik geweest is. Maar van langwachten zijn de uitgevers dan weer niet gediend en zo is men op „Stichproben" aangewezen.

Is uit den aard der zaak i n 't a l g e m e e n de opinie over een woordenboek onder die omstandigheden niet meer dan een voorlopig oordeel, bij de bespreking van dit werk valt veel van dat voorlopige element weg, omdat het woordenboek in kwestie deel uitmaakt van een serie die bij de beoefenaars van het Zweeds wereld bekend zijn en het werk van Auerbach reeds op de eerste blik iets blijkt te bezitten wat niet weg te cijferen is: de zelfde praktiese inrichting van de woordenboeken van Schulthess voor het (Zweeds-) Frans en Wenström en Harlock voor het (Zweeds-) Engels, zodat hij wien dezen werken bekend zijn reeds op vaste grond staat, en ten tweede dat de schrijver, die deze twee woordenboeken in de meest strikte zin van het woord tot voorbeeld mocht nemen, al dadelik in het werk van die twee uitstekende voorgangers een materiaal vond dat hij maar voor het Duits te bewerken had.

Een derde omstandigheid die, zonder een direkt bewijs voor de voortreffelikheid van het boek te leveren, ons toch veel doet verwachten en zeker in het voordeel er van pleit, is het feit dat dit lijvig werk met zijn wan-

[1]) Breero, Werken III, p. 87, vs. 131.
[2]) Zie Wagenaar, Gesch. v. Amsterdam fo., II, 394.

[1]) Tijdschrift, XXXV, p. 290.

hopend hoge oorlogs-prijs, in 1916 voor 't eerst uitgekomen, nu binnen de twee jaar al een nieuwe uitgaaf beleeft, of om juister te spreken een nieuwe oplaag, maar met een supplement er bij van niet minder dan 54 bladzijden, klein gedrukt. Dat deze toegevoegde woorden, uitdrukkingen en supplementaire vertalingen niet in 't werk zijn i n g e l a s t, en er zo een werkelik nieuwe uitgave van is gemaakt, valt natuurlik te betreuren. Maar aan de eene kant begrijpen wij waar dit in zit : de platen van het woordenboek waren gestereotypeerd, en ten tweede is het werk van het naslaan uitermate vergemakkelikt door in het woordenboek zelf overal tussen de twee woorden waar een nieuw bij komt een kruis te zetten gelijk ook bij een woord of een betekenis waar de ene of andere kleinigheid bij te voegen was, zo dat men altans nooit het supplement als zodanig, vergeefs opslaat en altijd weet w a n n e e r het gebeuren moet.

En hiermede kom ik als van zelf op het eerste der door mij genoemde goede eigenschappen van 't werk terug : de praktiese inrichting, waarvan ik hier in dit tijdschrift maar geen verdere bewijzen zal aanhalen, al was 't alleen maar omdat de meeste lezers die zich voor 't Zweeds interesseren wel door Schulthess of Wenström met 't sisteem bekend zullen zijn.

Wat nu de woordvoorraad betreft, die is, voor zover ik mij daar over durf uitspreken (zie hier voor !), buitengewoon rijk. De heer Auerbach heeft dan ook behalve, zo als ik al zeide, het werk van zijn voorgangers ook andere woordenboeken en woordenlijsten geraadpleegd, benevens de uitdrukkingen die hij zelf uit de Zweedse literatuur had verzameld of die hij zelf gevormd heeft, en dit is 't enige punt op zijn programma wat bedenkelik lijkt, hoewel ik erken geen konkreet bewijs voor de geldigheid der objectie tegen te zijn gekomen.

Dat er toch nog wel een en ander zal blijken te ontbreken wat binnen de perken van Auerbach's programma valt, (de eigelike schrijftaal en de beschaafde spreektaal met de meest karakteristieke woorden en wendingen uit de vulgaire taal) zal niemand, zelfs de schrijver niet, verbazen. Niet alleen dat de bepaling van wat binnen die perken thuis hoort zeer subjektief is, niemand zal ooit een volkomen kompleet woordenboek verwachten, al was 't alleen maar omdat de perfectie nu eenmaal niet van deze wereld is. Van de uitdrukkingen en woorden die ik mis noem ik er slechts een paar.

In Frank Heller's detektiefroman Yussuf Khans giftermål vind ik *i brådrappet*, wat naast *i rödaste rappet* wel een plaats had mogen vinden, ook *byling* (agent van politie ; *kunde han vara arresterad av rättvisan ? Bylingarna voro jo vasse i London*) ontbreekt. Heller gebruikt ook 't franse *oublietter*, waarvan zelfs menig Zweed niet zal weten dat het de onderaardse kelders in de Middeleeuwse kastelen aanduidt waar men de gevangenen „vergat", maar misschien zal Auerbach zich verdedigen met het argument dat het juist daarom n i e t is opgenomen omdat hij alleen de „meer gebruikelike" geeft, en dan heb ik niets te zeggen. Uit het Svenska Dagblad citeer ik de treurige geschiedenis van een koetsier die van zijn *åkdon* valt omdat zijn paard *vid skenarefärd* was. Ja, mijn lezer zal misschien zeggen dat hij daar werkelik geen woordenboek voor nodig heeft want dat dit „natuurlik" betekent „op hol" — hoe kan een paard anders een koetsier van zijn kar gooien ? En *i sken* = op hol vindt men overal, vervolgt mijn snuggere lezer, die van wege die intuitie wel een lezeres zal blijken te zijn. Toch zal de heer Auerbach mij wel toe geven dat hij 't op had kunnen nemen.

Het boek is klaarblijkelik op touw gezet in de eerste plaats om Zweden bij de studie van 't Duits te helpen. Men leze de voorrede : ambachten en titels die in de twee landen grote verschilpunten opleveren, zijn weergegeven door het woord dat daar in 't Duits 't meest mee overeen komt" — meer kan men in alle billikheid niet verwachten — „bovendien is er bij zulk een woord een korte opheldering te vinden over de d u i t s e toestanden", — de spatiëring is van mij. Dat is wel jammer, niet natuurlik dat wij er iets over duitse toestanden kunnen horen (daar is genoeg duisters !) maar wat menig lezer zal zoeken die 't boek gebruikt is een verklaring hier en daar van *Zweedse* toestanden. Een van de woorden waar de nederlandse vertalers b.v. soms lelik mee zitten is *länsman*, no. d. ***lensmand***, en *fogde*, no. *foged, fut.* Wat hebben wij aan zulk een ouderwets woord als ***baljuw*** en ***schout***, waar ***lensmand***, meestal door weergegeven wordt, — ook Auerbach geeft voor *fogde* : Vogt. Hier zou een uiteenzetting, hoe kort ook, van de Zweedse toestanden even nuttig zijn als die van de Duitse, en niet altijd is de vertaling in al zijn beknoptheid zo gelukkig als die van *länsman* door Auerbach, die 't door : "ortspolizeibeambter, Landspolizeikommissar" weergeeft, hoewel ook dat niet alle mogelikheden altans niet van ***lensmand*** dekt; die man is n.l. niet alleen politie-k o m m i s s a r i s, maar ook a g e n t v. politie en treedt in allerlei hoedanigheden met akkefietjes op die o. a. bij ons aan een deurwaarder worden toevertrouwd.

Een desideratum mag wel met de nodige nadruk achteraan worden vermeld : w a a r i s d e u i t s p r a a k a a n g e g e v e n ?

Ik heb zoo'n idee dat de schrijver en de uitgever zich achter 't oor zullen krabbelen en zeggen : „T-ja ! . . . . natuurlik ! Heel nuttig. . . . voor U ! Maar heeft U zelf niet ontdekt dat het woordenboek in de eerste plaats bestemd is voor Zweden die Duits willen leren ? En *die* hebben dat immers niet nodig !"

Maar moest hier niet ook aan de behoeften van de vreemdeling gedacht zijn ?

Nijmegen. H. L o g e m a n.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke. Bibliotheek. Eerste Deel. Algemeen Overzicht en 850—1725. Den Haag, Drukkerij Humanitas. 1918.

Met dit lijvige boekdeel, het eerste der serie, is een belangrijke, zeer practische uitgave begonnen, die door alle beoefenaars der Fransche taal en letterkunde met waardeering begroet zal worden. Wij wisten dat de Koninklijke Bibliotheek bijzonder goed voorzien is op het gebied der Fransche literatuur, maar dit systematisch gerangschikte overzicht stelt ons in de gelegenheid ons in dien overvloed te orienteeren. De heer Byvanck is in de samenstelling van dit omvangrijk werk ter zijde gestaan door de wetenschappelijke assistente der Afdeeling Letterkunde, Mej. A. de Kempenaer. De eigenlijke taalkunde neemt slechts een zeer bescheiden

gedeelte (61 van de 677 pag.) in beslag. Beperking is zelfs in de K.B. noodzakelijk; zij heeft dus den aankoop van zuiver philologische geschriften grootendeels aan de universitaire boekerijen overgelaten en zich voornamelijk bepaald tot het verzamelen van litteraire werken.

Zooals de samensteller van den catalogus ons in de Inleiding mededeelt, is in de eerste plaats beoogd den gebruiker een zoo volledig mogelijk overzicht van de Fransche literatuur te geven. Niet alleen vinden wij, naast de werken der verschillende auteurs, de studies die aan hen gewijd zijn en zeer nauwkeurige bibliographische aanwijzingen, maar óók de tijdschriftartikelen (voor zoover in de Bibliotheek aanwezig) die op het leven en werken der schrijvers betrekking hebben. Een groot gemak voor den studeerende is, dat, wanneer slechts latere uitgaven van een of ander werk aanwezig zijn, dan toch de datum van het verschijnen der eerste editie voor zoover mogelijk aangegeven wordt. Bij de tooneelrubriek vinden wij, naast een korte aanwijzing omtrent den uiterlijken vorm der stukken, ook steeds het jaar der verschijning en der eerste opvoering vermeld.

Het is niet gemakkelijk de juiste grenzen vast te stellen van een zóó uitgebreid terrein, als het begrip „letterkunde" omvat. Vooral niet waar het Fransche auteurs betreft, die veelal de kunst verstaan om over de meest wetenschappelijke onderwerpen op artistiek-litteraire wijze te spreken en geleerdheid in een schoonen, aantrekkelijken vorm te hullen. Het is dan ook bezwaarlijk om een juiste scheidslijn te trekken tusschen wetenschap en kunst, en ook in dezen catalogus sluiten wij op die moeilijkheid. Om enkele voorbeelden te noemen: van Descartes vinden wij alléén het *Discours de la Méthode* aangegeven, dat toch niet meer letterkundig of minder philosophisch is dan zijn *Méditations métaphysiques*. Calvijn wordt geweerd als theoloog, hoewel hij door den stijl en vorm van zijn *Institution chrétienne* tot een der scheppers van het Fransche proza wordt gerekend, maar de theologische geschriften van Massillon en Fléchier staan wèl vermeld. Montaigne treffen wij natuurlijk aan, maar niet Charron, ofschoon de twee moralisten nauw aan elkaar verwant zijn. Jean Bodin's zuiver religieus-philosophisch geschrift *Colloque des secrets cachez des choses sublimes* wordt genoemd, maar niet zijn andere werken, hoewel ze in de bibliotheek aanwezig zijn (evenals die van Calvijn en Charron) en niet minder letterkundige waarde hebben dan het genoemde.

Jammer dat het algemeene namenregister pas met het laatste deel zal verschijnen; dit is een groot beletsel bij het gebruik van den catalogus. Men moet zelf bibliothecaris zijn, wil men niet jammerlijk verdwalen in het labyrint der verschillende afdeelingen en onderafdeelingen; zoo zoeken we soms hopeloos bij „verzamelde werken van één schrijver" als we bij proza, en bij proza als we bij „biographieën en brieven" moeten zijn. Zoo eischt de scrupuleuze indeeling bijv. dat de *Mémoires* van Bussy Rabutin, uitgegeven in 1731, vermeld staan onder de rubriek: „verzamelde werken van één schrijver" en zijn *Mémoires*, verschenen in 1773, onder „Biographieën van enkele personen met hunne brieven." Bij de „verz. werken van een schr." vinden wij, na de *Essais* van Montaigne, de studie van P. Villey, over de bronnen, de chronologie en de evolutie der *Essais* aangegeven en een honderdtal pag. verder, onder een andere rubriek, een artikel van denzelfden criticus over een onderdeel van hetzelfde onderwerp: *Montaigne a-t-il lu le Traité de l'Education de Jacques Sadolet?* Critische verhandelingen over de door Pascal tegen de Jezuieten gerichte *Lettres Provinciales*, zijn bij de verschillende uitgaven van dit geschrift ingedeeld, maar de studies van Wijnmalen, Sundby, Havet en Lasserre over Pascal als bestrijder der Jezuieten, staan onder de rubriek „Biogr. v. enkele pers. met hun brieven." Duiden de, boven de rubrieken, in jaartallen vermelde tijdvakken op het geboortejaar der schrijvers of op het verschijnen hunner werken? Een aanwijzing hieromtrent ware niet overbodig. Wil men bijv. Corneille naslaan, moet men dan zoeken bij rubriek 1550—1640, omdat hij in 1606 geboren werd (ook het verschijnen van den Cid valt in dat tijdperk), of bij 1640—1725, omdat zijn verdere bekende werken tusschen die data voor het voetlicht gebracht werden? (Ik zocht hem tevergeefs bij „Tooneel", en bemerkte daar, dat ik hem bij „Verz. werken van één schr.", vinden zou!) Al deze moeielijkheden zouden voor den gebruiker verminderen, wanneer reeds nu elk deel afzonderlijk van een alphabetischen index voorzien was.

Het zou aangenaam zijn wanneer de namen van de behandelde schrijvers, in boeken of tijdschriftartikels vermeld, gespatieerd en de hoofden der rubrieken op meer in het oog vallende wijze gedrukt waren.

Een overzichtelijke bespreking van den inhoud der bibliotheek, van haren rijkdom en hare leemten, zooals de catalogus die openbaart, behoud ik mij voor tot het laatste deel verschenen zal zijn.

Leiden. C. Serrurier.

N. Forbes, Russian grammar. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 6 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op de zeer goede Russiese grammatika van de heer Forbes, een symptoom van de vermeerderde belangstelling voor Rusland en Russiese taal, die in Engeland in de laatste jaren konstateerbaar is.

Hoewel door een wetenschappelik man geschreven — hetgeen duidelik uit opzet en bewerking blijkt — is dit boek bestemd voor 't prakties leren der Russiese taal. En aan dit doel beantwoordt het uitstekend: het is klaar geschreven; de schrijver heeft verstandig geschift tussen datgene wat opneming verdiende en datgene wat in een beknopt boek onvermeld mocht blijven; een zeer groot aantal paradigma's en andere voorbeelden geven een goede kijk op flexie en op idioom; vooral dit laatste is van grote betekenis. Het valt in 't biezonder te prijzen, dat de syntaktiese e. a. voorbeelden in zeer goed Russies geschreven zijn.

Zeer zeker zal dit boek, waarvan betrekkelik gauw een tweede uitgave nodig bleek, nog meerdere drukken beleven. Met het oog hierop zou ik de volgende opmerkingen onder de aandacht van de auteur willen brengen.

Het was m.i. goed geweest, aan het begin van sommige hoofdstukken enige algemene opmerkingen in te lassen: zo zou vóór de klankleer gewezen kunnen worden op de krachtige artikulatie van de Russiese klanken, uiterlik zichtbaar aan een veel sterker openen van de mond onder het spreken, dan waaraan de Engelsen gewoon zijn. — Bij het konsonantisme zou een algemene

opmerking over de niet-geaspireerde uitspraak van alle konsonanten op haar plaats zijn, — alsmede een hoofdstukje over het wezen der mouillering. Wat hierover bij de verschillende afzonderlike klanken wordt gezegd, is niet altijd geheel juist en bevordert niet het juiste begrip van konsonantmouillèring in het algemeen. — Ook een samenvattende behandeling van het vokalisme der zwakbetoonde lettergrepen is gewenst. — M.i. staat de gehele klankleer niet op dezelfde hoogte als het overige deel van het boek. Zo stelt de schrijver zich, misschien omdat de juiste uitspraak toch niet uit boeken te leren is, te veel tevreden met een van verre benaderen der uitspraak. Nu ik de laatste tijd aan Engelsen Russiese les geef, merk ik telkens weer op, hoe sommige Engelse klanken, wat klankwaarde en intonatie aangaat, zeer ver afstaan van die Russiese klanken, die er het meest op gelijken: zo is bijvoorbeeld Forbes' mededeling, dat *u* „when accented is pronounced like English *oo* in *boot*" bezwaarlik juist te noemen. — Wat de vormleer aangaat, is het te hopen, dat de schrijver in een volgende uitgave ook aksentregels zal geven: hij liet ze tans weg, daar hij meende, dat de lektuur van geaksentueerde teksten en het daarbij bezigen van een woordeboek meer zullen uitwerken dan aksentregels. Ik moet echter uit eigen ervaring verklaren, dat ik, toen ik Russies leerde, zeer veel gehad heb aan de aksentregels der grammatika, en misschien nog meer, toen de grammatika van leerboek naslaboek werd. Wanneer men nu ziet in een boekje als Černyšow's Zakony i prawila russkago proiznošenija, hoe weinig bladzijden voldoende zijn voor betrekkelik volledige lijsten der onder de voornaamste aksentschema's vallende woorden, mogen wij hopen, dat Forbes in een volgende druk de aksentregels zal opnemen.

Eveneens met het oog op een volgende druk wijs ik op enige kleinigheden. Hierbij zijn o.a. een paar aksentfoutjes; deze verdienen te meer gesignaleerd te worden, daar ze zo zeldzaam zijn:

Blz. 22: „there is nothing to prove that there was a sound corresponding to this letter [hard teken] in the Russian as spoken then [10e eeuw]." Er zijn wel degelik gegevens, wijzende op de uitspraak van *ŭ*, *ĭ* zelfs na de 10e eeuw; zie Šachmatow Očerk drewnějšago perioda istorii russkago jazyka 210 vv. — Blz. 36: Dat *l* voor cons. + pal. vokaal als ital. *gl* gesproken wordt, is onjuist, zowel in 't als voorbeeld gegeven *lže-prorók* als bijvoorbeeld in *zapólnit'*. — Blz. 47: *bez tolku* betoont de praepositie. — Blz. 48: Naast *graždáne* spreekt men *gráždane*. — Blz. 52: Naast *jáblok* staat *jáblokow*. — Blz. 74: Op de veel voorkomende uitspraak *-kəj*, *-gəj*, waar *-kij*, *-gij* geschreven wordt, diende gewezen te worden. — Naast *anglíjskij* ook *ánglijskij*. — Blz. 86: *činy* is oxytonon. — Blz. 92: *Obě sestry'* kan wel degelik gezegd worden. — Blz. 94: NB. *sam-drúg*, *sam-tretéj*, *sam-četwërt*. — Blz. 96: *Dés'atero*, aldus betoond. — Blz. 103: Gewoner dan *dwugriwennik* is *dwugriwennyj*. — Blz. 105: *Cholodnó* is mij onbekend.—Blz. 107: Voor *ols'udá* lees *ols'úda*. — Blz. 109: Voor *dawním dawnó* lees *dawným dawnó*. — Blz. 119: Naast *sredí* ook *sred'*. — Blz. 121. *Iskat'* kan ook een akkusatief regeren. — Blz. 124: Naast *u nejó* ook *u nej*. — Blz. 131: Als *k kakoj stati* vermeld wordt, had hogerop ook *s kakoj stati* opgegeven moeten zijn. — Blz. 133: Gewoner, minder emphaties dan *cěloe lěto* is *vsě lěto*. —Blz. 156: Naast *súju*, *-ješ* gewoner *sujú*, *-jëš*. — Blz. 157: lees *waját'*. — Blz. 166: *Kl'alo* en *dalo* zijn paroxytona. — Blz. 192: Dat de imperfektieve imperativus beleefder is dan de perfektieve, dat gaat niet altijd op: *sadítes'*: (*pri*)*s'ád'te*. — Blz. 203: Het elders goed geaksentueerde *nráwit's'a* is hier bij vergissing paroxytonon. — Blz. 223: *Lomát'*: *lomít'* staat niet geheel op één lijn met *letát'*: *leté't* e. dgl. — Blz. 231: *vzo-jti'*, niet *vz-ojti'*: we mogen niet zeggen, dat „the word with which it [*vz-*] is compounded begins with a vowel." — Blz. 232: In de zin van „Zondag" is de gewone vorm *woskresen'e*, niet *-ie*. — Blz. 245: Naast *čéstnoe slowo* ook *čestnóe slowo*. — *Neúžlo*, *néšlo* paroxyt. — Blz. 247: De verwijzing naar blz. 130 is zonder een aanvulling aldaar onjuist.

Waarschijnlik zal de auteur voor een volgende druk veel kunnen profiteren van de helaas in West-Europa weinig bekende Očerk sowremennago russkago literaturnago jazyka van Šachmatow, in 1913 door het Studenčeskij Izdatel'skij Komitet der Petersburger hist.-phil. fakulteit gepubliceerd.

Leiden. N. van Wijk.

J. Moll, Bilderdijk's Geschiedenis des Vaderlands. Assen, G. F. Hummolen. 1918. (Utrechtsche diss.).

Dit goedgeschreven proefschrift, onder den hoogleeraar Kernkamp als promotor in Juli te Utrecht verdedigd, is misschien wel wat kort, en wat al te veel ineengedrongen, maar uit het voorbericht blijkt dat de hr. Moll gemobiliseerd is, en volkomen terecht gewaagt hij aldaar van de moeilijkheid om het soldaten- en studieleven te vereenigen; wij hebben dus dankbaar te aanvaarden dat de schr. niettegenstaande dat alles toch zulk een belangrijk en omvangrijk onderwerp heeft durven kiezen.

Het geheel bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste handelt over het ontstaan van de Geschiedenis des Vaderlands (de schr. zet den titel niet zonder reden tusschen haakjes), en Tydeman's uitgave er van (blz. 9—31). Het tweede bespreekt: Bilderdijk's denkbeelden over historie en historieschrijven; hoe hij die in praktijk brengt; zijne bronnenstudie; Bilderdijk en Wagenaar (blz. 32—59). Het derde en laatste geeft ons een verdere karakteristiek van de Geschiedenis des Vaderlands, en een en ander over taal en stijl (blz. 60—91).

Uit alles blijkt ons dat de schr. goed thuis is in dit merkwaardige prosawerk van den dichter, door sommigen bewonderd, door anderen te veel verguisd, een werk dat in ieder geval, als afkomstig van iemand als Bilderdijk, de aandacht van het nageslacht ten volle verdient. Niet alleen de Geschiedenis zelf heeft hij goed doorgewerkt, maar ook de zoo onmisbare Brieven (vooral aan en van Tydeman), ook het standaardwerk van Kollewijn, en de publicaties van Breen, van Colenbrander, van Fruin en vele anderen. En het komt mij voor dat hij in de meeste opzichten een billijk oordeel uitspreekt, niet alleen over Bilderdijk zelf, maar vooral ook over het nagelaten werk, dat zeker vele leemten heeft — noemde Groen het niet: récit superficiel, entremêlé d'observations acerbes et d'invectives parfois très-inconvenantes? — maar dat toch aan den anderen kant weer een schitterend bewijs is van des dichters profetischen blik en alomvattende geleerdheid.

Volkomen juist zegt onze schr. dat Bilderdijk in de middeneeuwen leeft, dat zijn sympathie uitging naar den riddertijd: wat na de middeneeuwen kwam, een

koopmansrepubliek, dat was hem niet veel waard (blz. 85). Wij moeten dit natuurlijk cum grano salis opvatten, want B. was zeer zeker ook een kind van zijn tijd, een echte 18de-eeuwer, maar toch blijkt uit deze uitspraak dat onze schr. in de psyche van Bilderdijk — om 't eens modern te zeggen — uitstekend is doorgedrongen. De Gesch. des Vad. is een zeer subjectief geschreven werk van een zeer subjectief mensch, maar tegelijkertijd van een groot denker en dichter, die ook het schijnbaar dorre onderwerp weet te bezielen. En bedenkt men tevens dat het niet veel anders is dan een schets of legger, in de drie jaren 1817—1819 geschreven, herschreven en aangevuld, als leiddraad bij de lessen of privatissima van Bilderdijk (blz. 21), dan zal men zeker geen te hooge eischen mogen stellen aan een werk, uit de viva vox geboren en door een vriend aan den drukker toevertrouwd, een werk waaraan de laatste hand nimmer gelegd is.

Vele deugden en vele gebreken, die zal een onpartijdig onderzoek ook in dit werk van den grooten dichter en geleerde naar waarheid kunnen aantoonen. Waar veel licht is, is veel schaduw.

Bilderdijk's hart en gevoel spraken dikwijls luider dan zijn verstand. Bij voorkeur haalt hij geestverwanten aan. Zijn aanhalingen zijn vaak slordig en niet na te gaan. Hij bestrijdt Wagenaar allerminst op waardige manier. Zijn resultaat is meer te danken aan intuïtie, dan aan ernstig zoeken. Dit oordeel van Moll (blz. 58—59), dat ook in hoofdzaak met het oordeel van Fruin en van Kernkamp overeenstemt (blz. 58), geeft zeker in 't algemeen volkomen juist de schaduwzijden terug van des dichters geschiedwerk, dat zelfs nog in onze dagen meer een strijdschrift dan een onpartijdige historische arbeid mag worden genoemd. Hoeveel hooger staat, naar onze meening, in dit opzicht de schrijver der Historiae et Annales, Hugo Grotius, toch ook in vele opzichten een partijman!

Maar hoeveel deugden, ook door Moll erkend, staan hiertegenover. Ik heb reeds onlangs (in de Vox Medicorum; Oct. 1918) bij het behandelen der geneeskunde in Bild. Gesch. des Vaderlands aangetoond, welk een rijke bron van kennis hier voor ons vloeit, en welk een profeet Bild. ook op dit terrein geweest is. Onze schr. vermeldt met voldoening dat sommige studenten, waaronder van de besten, hoog met B. en zijn colleges wegliepen, dat zijn frissche, nieuwe en opgewekte voordracht in hooge mate suggestief moet zijn geweest (blz. 84). Dit is een waar en rechtvaardig oordeel. L'essentiel dans l'éducation, zeide Renan terecht, c'est le réveil. Het was een geluk, dat Bilderdijk zoo vrij stond tegenover alle officieel gedoe — deze woorden van den schr. maak ik tot de mijne (blz. 85). En, last not least, ook de taal en stijl van dit nagelaten werk bezit vele en groote verdiensten.

Over die taal en dien stijl nog eenige opmerkingen; de hr. Moll is ook hier, wij zagen reeds waarom, noodgedrongen kort geweest, maar het onderwerp zelf verlangt meer. Komt later eens de door mij op touw gezette groote Bilderdijk-uitgave, in den trant van van Lennep's Vondel, tot stand, dan zal ook aan Bilderdijk's prosa de aandacht moeten worden geschonken, die deze hoofdfiguur in onze letterkunde ten volle verdient.

Hetgeen Moll over de Gesch. des Vad., van dit standpunt bezien, opmerkt toont een vlijt en een belezenheid die allen lof verdient (blz. 85—91), maar kan natuurlijk overal worden aangevuld. Een samenvattend oordeel, een soort van eindoordeel dus over B.'s prosa, liefst na vergelijking met al zijn andere prosageschriften, wordt hier gemist, en dit is jammer, want het onderwerp zou zulk een studie ten volle verdienen. Evenals het fraaie en gespierde prosa van Vondel (b.v. in zijn Horatius) nog dikwijls te weinig gekend, en dus miskend wordt, zoo is het ook met het prosa van Bilderdijk, niet alleen in dit zoogenaamde geschiedwerk, maar ook in zijn taal- en dichtkundige verhandelingen, in zijn brieven, en zoovele andere prosageschriften. Wel schittert de dichter bovenal in den versvorm, in onvergankelijke gedichten, maar ook zijn rijmeloos (naar Vondel het uitdrukte tegenover Hooft) verdient ten volle te worden gekend. Het hartstochtelijke, bijna Oostersche karakter van den dichter komt in zijn prosa zeer goed te voorschijn, wel liep de groote man zelf met driekanten steek en deftig achttiende-eeuw's kostuum, maar in zijn voordracht, in zijn prosa zooals 't door Tydeman en leerlingen is opgeteekend, gooit hij alle deftigheid over boord en toont ons het volle leven. Ook dit is een der groote verdiensten van dezen nagelaten arbeid.

Utrecht. H. C. Muller.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament; VI, Römerbrief[1.2] **Th. Zahn.** Deichert, Leipzig. 1910. (Pr. geb. 14 M.).

Den 10en Oct. vierde deze nestor der N. T.ische wetenschap zijn 80en verjaardag met alle eer, die zijn vaderland hem geschonken heeft. In 1838 in de Rijnprovincie te Meurs geboren, studeerde hij te Bazel, Erlangen en Berlijn. Na een loopbaan als leeraar aan een gymnasium en als „repetent", werd hij in '71 buitengewoon hoogleeraar te Göttingen, dat hem in '72 tot dr. theol. hon. causa promoveerde. In '77 werd hij gewoon hoogleeraar te Kiel, in '78 te Erlangen, in '88 te Leipzig, in '92 weder te Erlangen. In 1897 verleende Cambridge (Engeland) hem een eeredoctoraat. In 1909 nam hij emeritaat, waarbij Erlangen hem tot dr. phil. hon. causa bevorderde. Verder was hij ook „geheimraad." Van meer beteekenis is 't wellicht zijn werken te noemen: Forschungen z. Gesch. des N.T.l. Kanons, 9 deelen (1881—1916), Geschichte des N.T.l. Kanons, 1889—90, Einleitung in das N. T., 2 dln., [3]1907 en in den Commentaar: Mattheüs [3]1910, Lucas [1.2]1913, Johannes [3.4]1912, Romeinen [1.2]1910, Galaten [2]1907. In de „Forschungen" zijn ook texten uitgegeven, evenals in de „Geschichte"; apart dienen echter vermeld te worden in de Acta Apostolorum Apocrypha van Lipsius en Bonnet de Acta Johannis 1880 en de met Gebhardt en Harnack bewerkte groote editie der Patres Apostolici, 1875—78. Hij schreef studiën over Marcellus van Ancyra ('67), Hermas ('68) Ignatius ('73), Constantijn ('76), Cyprianus en de Duitsche Faustsage ('82), Epictetus en het Christendom[2] ('94), over 't Wereldverkeer en de Kerk in de eerste drie eeuwen ('77), de Geschiedenis van den Zondag vooral in de oude Kerk ('78), Slavernij en Christendom in de oude wereld ('79), De aanbidding van Jezus in den tijd der apostelen ('85, [5]'09), Zendingsmethode in den tijd der apostelen ('86), Het apostolisch symbolum ('93), Schetsen uit het leven der oude kerk ([3]'08) etc. Volkomen op de hoogte, technisch en critisch, van het werk van zijn vak, heeft hij, dwars door een tijdperk, dat de critiek

overspande, tegenovergestelde conclusies verdedigd met een geleerdheid en volharding, welke medegewerkt hebben tot de revisie van veel, waarbij velen zonder voldoenden grond als resultaat zou hebben willen berusten.

Zahns commentaren dragen dan ook alle het stempel van zwaren arbeid. Men moet ze bepaald *lezen*, want voor het naslaan van een textverklaring, wat b.v. bij Sanday en Headlam door druk en indeeling vergemakkelijkt wordt, zijn ze niet bedoeld. Alles hangt hier samen — gelijk in het oorspronkelijk alles samenhangt. De verwardheid, waartoe zulk een methode kan voeren, treft men hier echter niet: een meester in het vak, een geoefend academisch docent is hier aan het woord. Het kan wonderlijk schijnen, dat men na 622 pp. uitlegging van de 23 pp. 8o van „Romeinen", nog aan 't spreekwoord „in der Beschränkung zeigt sich der Meister" herinneren wil. Toch dringt inderdaad de lectuur daartoe. Wie met de enorme litteratuur over Paulus en over dezen brief eenigszins vertrouwd is, weet wat dit beteekent. Als tegenhanger b.v. tegen Lietzmanns *Römer* (HB. z. N. T., 1906), waar het vergelijkingsmateriaal uit de antieke wereld dikwijls te weinig gezift is voor een korten commentaar, kan Zahns terughoudendheid — die niet uit onbekendheid voortkomt — zijn nut hebben. Wanneer hij echter b.v. (p. 251) naar aanleiding van Rom. 7 : 14 sq. en Epict II 26 : 1. 4 (οὐ θέλει ἁμαρτάνειν ἀλλὰ κατορθῶσαι, δῆλον ὅτι ὁ μὲν θέλει σὺ ποιεῖ... πῶς δ θέλει οὐ ποιεῖ καὶ ὁ μὴ θέλει ποιεῖ) zegt, dat dit „noch ferner liegt" heeft hij, wat die plaats betreft, tegen Windisch (*Taufe und Sünde* 1908, p. 183) wel gelijk. Met een uitspraak als „het praesens der psychologische analyse, dat den stijl der Stoïcijnsche diatribe's nabootst" komt de wetenschap niet verder. Maar, dat „das Wollen und Tun schon zu des Ap. Zeiten Schlagworte der stoischen Moralphilosophie und Psychologie gewesen sind", had hij, m. i., niet moeten ontkennen. Het is natuurlijk in abstracto juist, dat „als er dan een afhankelijkheidsbetrekking tusschen Paulus en Epictetus, die jonger was, bestaan moet. . . . E. minstens evengoed zich de „ergreifende in der Litteratur einzig dastehende Konfession des Paulus" herinnerd kon hebben om daaraan een teekenende uitdrukking voor zijn alledaagsche waarneming te ontleenen" — maar zoo eenvoudig ligt de quaestie toch niet. Zahn noemt die heele vergelijking „gerade an diesem Punkte recht zweifelhaft" en dat wel terecht. Doch waarom mist men hier het overbekende *video meliora proboque deteriora sequor*, om nog te zwijgen van Sophocles, Euripides, Plutarchus en Seneca? De psychologische diepte van Paulus' woorden — die men echter niet overschatten moet, zooals vooral bij den Luthersch-protestantsch geconstrueerden Paulus vaak geschiedt — is wellicht „einzig dastehend", maar het conflict, dat Paulus beschrijft, was *mutatis mutandis* reeds door de Grieksche tragici ontdekt. Ook waarschuwt Zahn den lezer, die Epictetus niet genoeg kennen zou, in 't geheel niet voor 't feit, dat diens losse, huiselijke stijl en alledaagsche voorbeelden, toch vaak heel wat diepers verbergen. Eigenlijk had hier de gansche quaestie van „nabootsing" der *diatribe* als een verkeerde *casus positio* terzij geschoven kunnen worden. Zahn zegt dan ook p. 352, dat 't te mal is, dat Paulus „der stoistischem Schulsprache die Gegensetzung von Wollen und Tun oder Können entlehnt haben sollte, die so alt ist wie die Tatsache dasz es Menschen giebt deren Können und Tun sich nicht mit ihrem Wollen deckt." Doch dit is eigenlijk het eenige bizonder treffende voorbeeld van een gebrek aan „Beschränkung" en van minder zuivere behandeling van het vergelijkingsmateriaal.

Wat men bij Zahn ook niet zoeken moet, is weerlegging van de duizend en een vondsten van „interpolaties" en dergelijke, vgl. C. Clemen *Die Einheitlichkeit der paulinischen Briefe*, 1894, ten onzent Van Manen en Völter. Zahn acht het niet de taak van den uitlegger om alle invallen en alle kluwens van hypothesen, die daarmee samenhangen, te gaan bespreken. De taak van opperscheidsrechter over alle textcritische, philologische, litteraire, critische, bestaande en slechts gefingeerde moeilijkheden aanvaardt hij niet: (p. 23) „Den ingewikkelden gang der gedachten van Rm. op te helderen en tevens alle mogelijke of toch in de litteratuur opgedoken opinies, uitleggingen en gissingen voortdurend te behandelen, zou mij onmogelijk geweest zijn. Ook thans zijn de opvattingen der oudkerkelijke exegeten en de opvattingen, waarvan de oude vertalingen blijk geven, veel vaker in rekening gebracht dan de nieuwe commentaren, die iedereen ter hand kan nemen." Wat hij in dat opzicht, vooral met het oudste Syrisch en Latijn, weet te bereiken, is bewonderenswaardig. Het philologisch gebruik van de LXX vergoedt grootendeels dat het getuigenis der Papyri niet zoo zelfstandig en grondig is bewerkt als geëischt mocht worden. Toch moet ik verklaren, dat Zahns gebruik der oude Grieksche exegese mij eenigszins heeft teleurgesteld. Het is een vermoeiend werk hier 't kaf te scheiden van het koren, doch na Zahns opzettelijke vermelding zou men als vrucht van levenslange bekendheid met deze volumineuze litteratuur, een rijker oogst, meer consequente en uitvoeriger citeering hebben verwacht. In Rom 8 : 28 leest men b.v.: οἴδαμεν δὲ ὅτι τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν. Wat is hier 't subject: πάντα of ὁ θεός, desverkiezend τὸ πνεῦμα (vs. 27)? Zahn erkent, p. 414, dat συν in συνεργεῖ niet op een meervoudig subject wijst, maar decreteert verder kortweg: „Falsch *Syr.*[1] „in allem hilft er (Gott) ihnen zu Guten", eine Auffassung, welche gelegentlich schon bei Orig. (*Orat.* 29. 19, *Philocalia*, ed. Robinson, p. 257, nicht so pp. 227, 229; nur wenig verdunkelt *Tom.* 20, 23 *in Joh.*) und in AB Einschiebung von ὁ θεός vor εἰς veranlasste. Paulus würde ἐν πᾶσιν für πάντα geschrieben, überhaupt sich deutlicher ausgedrückt haben." Dit laatste is geen argument; was Paulus op duidelijkheid uit geweest, Zahns commentaar zou geen ruim 600 pp. gehaald hebben. Het eerste is tegenover de Grieksche exegeten en codices als A B bij een schrijver als Paulus, wel al te vrijmoedig. Ondanks het feit, dat Origenes ervoor was, vindt men deze exegese b.v. ook bij „Oecumenius" — vaak de grootste gemeene deeler of de publicke opinie der Grieksche kerkelijke exegese — n.l. (ed. Veronensis 1532) fol. 315:

...βοηθούμεθα ὑπὸ τοῦ πνεύματος ὅτι καὶ τὰ κακὰ εἰς ἀγαθὰ ἡμῖν περιτρέπει. ΠΑΝΤΑ συνεργεῖ. πάντα, φησί, καὶ τὰ κακά. καὶ γὰρ καὶ ταῦτα περιτρέπει ὁ θεὸς εἰς ἀγαθά. εἰς γὰρ εὐδοκίμησιν τῶν πασχόντων περιστρέφεται. μεῖζον δὲ τὸ εἰς ἀγαθὰ περιστρέφεσθαι τοῦ μὴ παντελῶς ἐπελθεῖν...

Zahn behoort ook in zooverre nog geheel tot het tijdperk, waarin men het N. T. vooral in isolement zocht te

verstaan, dat hij aan de „exegetische Kärnerarbeit", den soliden onderbouw van „wissenschaftliche Kleinarbeit in ganz systematisch durchgeführten speziellen und speziellsten Untersuchungen und Zusammenstellungen geschichtlicher, grammatischer, lexikalischer, Textkritischer Art u. s. w." zijn deel meer dan overvloedig heeft geleverd. Daarom kon hij, evenals wijlen B. Weiss († 1918, zie: Scheffen, *Zum Gedachtnis von* —, 1918, p. 55), het recht hebben om van de „religionsgeschichtliche Schule" te zeggen: „Ich lese die Bücher, die von jener Seite veröffentlicht werden, überhaupt nicht mehr. Meine Lebensarbeit ist abgeschlossen." Zoo is het hier niet, al konden de *extravagances* van sommigen de groote waarde van de scherping van het onderscheidingsvermogen door deze studiën soms doen betwijfelen. Toch mist men b. v. bij de behandeling van Rom. 6 en verder bij de sacramentalistische problemen een voldoende uiteenzetting b. v. met Reitzenstein (*Hellenistische Mysterienreligionen* 1910). Wanneer deze b.v. beweert dat Rom. 6 : 1-14 „ganz hellenistischen Mysterienvorstellungen entspricht, vgl. συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον mit Lietzmann's Kommentar..." dan is dit m.i. zeker te veel gezegd, maar Zahns verzekering (pp. 296-297), dat „het begraven zijn hier niet als een zelfstandige gebeurtenis naast het sterven wordt beschouwd, maar als de bezegeling van den dood, als 't ware als het zichtbaar wegzinken in den toestand van dood-zijn" hier op zijn plaats was wegens Christus' dood en opstanding „alsmede om analoge gebeurtenissen in het leven der Christenen" bevredigt niet. Uitdrukkingen als, „auf den Tod Christi getauft sein" zijn ons juist tot problemen geworden. Antwoord op zulke vragen geeft Zahn slechts zelden — dan echter blijkt telkens weer, dat zijn grondige exegetische betrouwbaarheid een fundament voor verder onderzoek biedt.

Drukfouten en andere kleinigheden zijn er uiterst weinig (p. 159 l. r. v. o. Wircklichkeit). Tot die categorie zou men ook haast rekenen de vertaling van διὰ τῆς ἀγάπης τοῦ πνεύματος door „geistige Liebe" Rom. 15:30 (p. 603), waar 't evenwijdige διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (vgl. Gal. 5:22) duidelijk voor eene opvatting van πνεῦμα als persoon pleit: „That brotherly love which is one of the fruits of the Spirit working in us" (Sanday & Headlam *ad loc.*). Voor de opvatting van 't geen ἀγάπη beduidt — 't is niet identiek met ons „liefde" — is dat niet geheel onverschillig.

Alles saamgenomen voldoet deze commentaar als uitlegging aan hooge, op 't gebied van philologische nauwkeurigheid aan zéer hooge, op dat der textcritiek aan de hoogste eischen; een excurs als die op pp. 618—620 over πώρωσις en πήρωσις is een toonbeeld van zakelijk beknoptheid, helderheid en zuiver wetenschappelijk oordeel, die het diepste respect wekte voor het werk, dat achter dezen commentaar schuilt. Hij doet den grooten en welverdienden naam van Zahn weder ten volle eer aan.

Groningen. J. de Zwaan.

Maria E. Lulius van Goor, De Buddhistische non, geschetst naar gegevens der Pāli-literatuur. Leiden, E. J. Brill. 1915. (Leidse diss.).

Allereerst acht ik mij verplicht mijn verontschuldigingen aan te bieden aan Mej. Lulius van Goor en mijn lezers voor de lange, zeer lange tijd sinds het verschijnen der hier te bespreken dissertatie verstreken. Had ik voorzien, dat zo vaak ander werk mij zou noodzaken de studie er van ter zij te leggen, ik zou deze beoordeling nimmer op mij genomen hebben. De keuze van het veeleisende onderwerp en de prijzenswaardige uitvoering van het werk, zijn redenen te meer, waarom het mij spijt, de Schr. te kort te hebben gedaan.

Zoals zij in haar voorbericht meedeelt, had zij zich onder Prof. Speyer de kennis van het Pāli eigen gemaakt en in overleg met hem het onderwerp van studie gekozen; op dat ogenblik ontviel haar haar leermeester. Toen bood Prof. Kern haar zijn hulp, zowel in het algemeen bij de opzet van het werk, als in het biezonder bij de vertaling van de Gotamī-legende.

De eigenschappen, die ons in het werk treffen, zijn de zorgvuldige voorbereiding, de raadpleging ener omvangrijke vakliteratuur, bescheidenheid, eerlikheid en nauwgezetheid. Behalve de algemene werken over Buddhisme en Indiese beschaving — alles bijeen heb ik een vijftig titels geteld — zijn ook de betreffende tijdschriftartikels geëxcerpeerd. En de Schr. brengt haar kennis te pas, waar we er inderdaad behoefte aan gevoelen.

De belangrijkste bronnen, door haar gebruikt, zijn de Bhikkhunī-vibhaṅga (1), het tiende hoofdstuk van de Cullavagga (2), de Therīgāthā (3) en het Apadāna van Gotamī (4). Daarbij komt uit de kommentatoren-literatuur: Dhammapāla's Paramattha Dīpanī op de Therīgāthā (5) en stukken uit Buddhaghoṣa's Manoratha Pūraṇī (6).

Van de stukken 2, 3, 5 (ten dele) en 6 (voorzover geraadpleegd) bestaan vertalingen; aan de Bhikkhunī-vibhaṅga loopt de Bhikkhu-vibhaṅga, door Oldenberg vertaald, parallel. Had de Schr. aldus voor veel van haar werk over bestaande vertalingen te beschikken, toch levert haar boek in de vorm van toelichting of korrektie oorspronkeliks genoeg. Bovendien is de vertaling van het Gotamī-apadāna, zoals gezegd, haar eigen werk.

Het boek is in zeven hoofdstukken verdeeld:

I. Overleveringen omtrent het ontstaan der nonnenorde; o. a. bevattende: vertaling van Cullavagga X, 1; de tegenstrijdigheden in de berichten omtrent het koncilie te Rājagaha; de inleiding van Dhammapāla's kommentaar.

II. De Bhikkhunī in het werkelike leven: een thematiese behandeling van stof, gevonden in de Vibhanga en een klein gedeelte van de Cullavagga.

III. Het reglement van de tucht: verhouding tussen Cullavagga en de voorschriften van de Vibhaṅga; toelichting van Oldenberg's mening; bespeking van Cullavagga X en de Bhikkhunī-vibhaṅga in de volgorde van de tekst.

IV. De Therī in de legende: vertaling van vijf legenden uit de Manoratha Purāṇī met okkasionele kritiek op de vertaling van Mrs. Bode.

V. De Therīgāthā: vergelijking in wetenschappelik en literair opzicht der vertalingen van Neumann en Mrs. Rhys Davids; literair-historiese beschouwingen over de gedichten zelf; inhoudsopgave der gedichten groepsgewijze. (Door de volstrekte afhankelikheid van Mrs. Rhys Davids' werk is dit hoofdstuk vrijwel overbodig en weinig aantrekkelik).

VI. Mahāpajāpatī Gotamī en haar geslacht: een

hoofdstuk, dat evenals de aantekeningen achter in het boek, aan de Schr. de volle gelegenheid geeft haar ijver in het verzamelen en haar belezenheid te tonen.

VII. Het apadāna van Gotamī. (Zie boven).

Op een tweetal punten zal ik hier slechts uitvoerig ingaan.

De grote bewondering, die de Schr. voor Mrs. Rhys Davids gevoelt, heeft haar een enkele maal parten gespeeld. Hoe anders is het mogelik de vertaling van Therīgāthā 23 (Psalms of the Sisters p. 25) „zeer fraai" te noemen en te beweren, dat daarin de aanwijzingen van het Pali-kommentaar gevolgd zijn! Inderdaad maakt de Schr. zich van haar taak al te gemakkelik af met de meedeling, dat ze de waarde van het kommentaar hier niet waagt te beoordelen. Heeft ze het wel behoorlik gelezen? Anders zou haar gebleken zijn, dat *jīvitahetukena kariyamānaṃ chattakam pi me na vucchati* onmogelik kan betekenen: „my husband calls me not even an umbrella which he makes for his livelihood"! Zowel de genetivus (-dativus) *me*, als het passivum *vucchati*, dat *āsi* (was) in de tekst omschrijft, is daarmee in strijd. Volgens de kommentator betekent het bedoelde tekstvers: „de schaamteloze! zelfs een parasol werd niet van mij genoemd", d. w. z. „schaamteloos als mijn man was, gunde hij mij bijvoorbeeld (*vā*) niet eens het gebruik van een rieten parasol, zoals hij die in zijn beroep vervaardigde." Met deze vertaling is dan tevens de waarde van het kommentaar gevonden; deze is nul. Trouwens het vervolg van de passage wordt nog dwazer. Het leest achter *ahiriko me chattakaṃ vā''si* (waarin het willekeurig een negatie had gelast) een nieuw zinnetje in de tekst, luidende *ahitako me tato vasi*, niets anders dus dan een varia lectio van het voorgaande; *vāsi* wordt daarin uitgelegd als aoristus van *vāyati* (Childers, s. v.: to emit an odour, to be emitted); een der twee uitleggingen van dit zinnetje komt in vrije weergave hierop neer: „door de zware arbeid van het vlechten van parasols raakten mijn ingewanden in de war." Om de kroon op zijn werk te zetten, wordt vervolgens *vāsi* verbonden met *ukkhalikā*, dat in de tekst volgt. Hoe iemand bij al die onzin kan zeggen, ik durf er de waarde niet van beoordelen, is mij een raadsel. Ik meen, dat de geanalyseerde passage mij rechtigt tot de volgende konklusies: 1. Dhammapāla's exegese heeft alle gebreken, die aan Indiese kommentaren plegen eigen te zijn; 2. Reeds ten tijde van Dhammapāla was de oorspronkelike redaktie van Therīgāthā 23 verloren. (Vgl. Mrs. Rhys Davids' opmerkingen over het metrum).

Wat de apadāna-vertaling betreft, komt het mij voor, dat de Schr., die zich alle moeite geeft om haar boek ook toegankelik te maken voor lezers, die zich niet met Pālistudieën hebben beziggehouden, in haar aantekeningen meer hulp had moeten bieden. Zo zou een beknopte analyse goede diensten hebben bewezen. M. i. laat zich het apadāna het best in vieren splitsen: I. inleidende dialogen en Gotamī's toespraak tot Buddha, II. de wonderen van Gotamī en haar vroegere levens, III. de wonderen der nonnen en haar toespraak tot Gotami, IV. vaarwelzegging, dood van Gotamī en van de nonnen, Buddha's lijkrede. Ook een karakterisering van de stijl zou voor de Westerse lezer gewenst zijn, maar in ieder geval had de dogmatiek meer aandacht verdiend; inzonderheid de parallele, dogmatiese passages (vs. 80—81; 128—131, 185—187), die aan het einde van drie der genoemde hoofddelen voorkomen. Zo had de Schr. bij vers 80 een noot over de „drievuldige leer" moeten geven (zie Childers, s. v. *vijjā*); bij de verzen 129—130, 185—186 aantekenen, dat hier van de zes *abhiññās* sprake is; bij vers 187, waarin de vier *paṭisambhidās* verkeerd zijn weergegeven, en bij vers 131 verwijzen naar haar eigen noot op p. 111, die een juiste verklaring van prof. Kern bevat. Verder zou ik bij vers 17 een verwijzing gewenst hebben naar Mahāvaggu I, 6, 19; bij vers 180 naar Childers' artikel over *pañcacakkhu*. Maar bovenal behoorde het allerlaatste vers beter vertaald en juister toegelicht te zijn. De vertaling van *-gocarā* is breedsprakig en zonderling; *satipaṭṭhāna* is niet een dvandva, maar een tatpuruṣa, zoals de schr. bij Childers s. v. of bij Kern (Manual p. 67) had kunnen vinden. Bovendien geeft het vers tot de volgende opmerking aanleiding: in de vroeger genoemde, parallele passages worden deugden van Arhants opgesomd; hier, in de vermaning der discipelen, *smṛty-upasthāna*'s en *bodhyaṅga*'s vermeld, deugden, die het systeem der dogmatiek onder de *bodhipakkhiyā dhammā* opsomt; deze zijn over 't algemeen van een meer innerlike aard dan de bekwaamheden en magiese gaven van de Arhant.

Hier en daar ben ik op grammatikale moeilikheden gestuit, waarvan de Schr. geen rekenschap geeft; bijv. in vers 56, waar men of *sussanti* of anders *yebhi* zou verwachten; in vers 127 lijkt mij de emendatie onvoldoende, moet men wellicht *cira* door een aoristus *cari* of *vasi* vervangen (vgl. Childers s. v. *saṃvāso*)?

Intussen deze opmerkingen zijn slechts bijzaak; ik wil eindigen de Schr. mijn dank te betuigen voor het genot, dat de lezing van haar boek mij geschonken heeft.

Doorn. B. Faddegon.

E. G. Browne, Materials for the study of the Babi Religion. Cambridge, University Press. 1918. (Pr. sh. 12/6).

Het werk, welks titel, hierboven is afgedrukt, bevat een elftal opstellen van grooteren en kleineren omvang, die verschillende tot dusver onbekende of althans onvolledig bekende, de religieuse beweging der Babis betreffende zaken ophelderen. Het is dus te beschouwen als eene aanvulling op de reeds eerbiedwaardige lijst van geschriften, welke de schrijver aan dit onderwerp gewijd heeft. Daardoor is het uiterst moeilijk, om niet te zeggen ondoenlijk, in een kort bestek een eenigszins volledig overzicht te geven van den rijken inhoud. Toch wil ik trachten op het voornaamste de aandacht te vestigen, want ik onderschrijf van ganscher harte wat de auteur op bladz. 8 zijner Inleiding van de Babis zegt, nl.: „a movement which, even if its practical and political importance should prove to be less than I had once thought, will always be profoundly interesting to students of Comparative Religion and the history of religious Evolution", zoodat het niet nutteloos kan geacht worden hen, die in deze zaken belangstellen en het boek nog niet kennen, op de belangrijkheid daarvan te wijzen. Laat mij daarom beginnen met te vermelden dat dit, evenals andere werken van den geleerden schrijver, smaakvol uitgevoerde boekdeeltje versierd is met tal van illustratiën, portretten van bekende Babis, facsimilé's van gewichtige oorkonden enz., dat het vlot en frisch geschre-

ven en aan het einde met een alfabetischen Index voorzien is, waarin ieder met een oogopslag kan vinden wat hem in het bijzonder belang inboezemt. Zeer te waardeeren voor de studie van het Babisme is bijvoorbeeld de inhoud van het derde artikel, bevattende aanteekeningen omtrent boeken en geschriften door of over de Babis geschreven, die hetgeen de schrijver daaromtrent reeds vroeger mededeelde aanzienlijk uitbreiden, daar hier tal van zeldzame Perzische uitgaven en handschriften bekend gemaakt worden, van welks bestaan wij te voren onkundig waren. Zijn deze mededeelingen hoofdzalijk voor vakmannen bestemd, de gewone lezer zal met belangstelling kennis nemen van den inhoud der beide voorafgaande artikelen. Het eerste (bladz. 1—112) bevat de Engelsche vertaling van een oorspronkelijk in het Arabisch geschreven overzicht van de geschiedenis der Babis tot 1898. Het tweede (bladz. 114—173) bevat tal van interessante bijzonderheden omtrent de propaganda der Babis in Noord-Amerika en den hoofdleider daarvan I. G. Khairu'lláh, bij de lezing waarvan het bekende *mundus vult decipi* ons af en toe voor den geest komt. De overige opstellen zijn van geringeren omvang en om niet te uitvoerig te worden moet ik er van af zien hier zelfs de titels daarvan te noemen. Ik eindig dus met eene opmerking van meer algemeenen aard. Uit de boven door mij aangehaalde woorden van den schrijver straalt niet onduidelijk door, dat zijn standpunt in de waardeering der Babis niet meer geheel hetzelfde is als vroeger. Verwachtte hij vroeger van hun optreden eene politieke regeneratie van Perzië, de gebeurtenissen der laatste jaren hebben hem blijkbaar daarvan doen terugkomen. Inderdaad hebben de Babis in de Perzische revolutie geen noemenswaarde rol gespeeld. Maar ook in praktisch opzicht verwacht hij niet meer veel van hen. Hij bedoelt wel daarmede, dat ook in het religieus-zedelijk leven van het Babisme ter nauwernood een invloed ten goede verwacht kan worden. De onverkwikkelijke strijd om het primaat tusschen de afstammelingen van Behā Allāh en de daardoor veroorzaakte verdeeldheid onder de Babis zelve geeft daarbij veel te denken. Maar er is meer. Onder de hoofdstukken van het hier door ons besproken boek is er ook een (het 10de), waarin Browne een résumé geeft van een dertigtal ketterijen, die een orthodox Shiietisch schrijver in de leer der Babis heeft opgemerkt en dáár lezen wij onder Nr. 21 (bladz. 334), dat Behā Allāh wel is waar steeds den mond vol had van verdraagzaamheid en algemeene menschenliefde, maar dat zijne volgelingen in de praktijk daarvan verre afwijken. Browne zelfs teekent daarbij aan dat dit verwijt niet geheel ongegrond (with some reason) is. Wanneer een zoo hoog staand geleerde, niettegenstaande zijne warme sympathie voor het Babisme zich in dien zin uitspreekt, dan kunnen wij het voor zeker houden, dat zijn oordeel juist is.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

Scribisne litterulas latinas? Kleine moderne Korrespondenz in lateinischer Sprache. Von **K. Thieme.** Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Dresden und Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung. 1916. (Pr. M. 1.60, geb. M. 2).

„Die Gepflogenheit, lateinische Briefchen und Korrespondenzkarten zu schreiben", lezen wij in het voorbericht van dit smaakvolle boekje, „ist noch mehr verbreitet, als mancher glauben möchte. Gerade hier empfiehlt sich das Lateinische als eine verhältnismäszig nur wenigen bekannte Sprache, um in der Abfassung des Inhaltes sich gröszere Freiheit zu wahren." Inderdaad werd de eerste uitgave, die in 1908 verscheen, in betrekkelijk korten tijd uitverkocht, daar 't werkje reeds lang voor 't verschijnen van den tweeden druk niet meer te krijgen was. Thieme's verzameling Latijnsche briefjes behoort tot dezelfde collectie, waarin 't aardige boekje van Capellanus „Sprechen Sie Lateinisch?" opgenomen is. De bewerker schrijft over het algemeen uitstekend Latijn; hij is vertrouwd met de dictie van Cicero's en Seneca's brieven, met de comici, met Erasmus en Muretus. Hij houdt zich dan ook niet angstvallig aan het z.g. Ciceroniaansche Latijn en zorgt er voor, dat zijn zinnen niet te lang zijn en voor ieder begrijpelijk. Het boekje is in 11 afdeelingen verdeeld. Zoo vinden wij uitnoodigingsbriefjes; een verzoek van een neef, die student is en aan zijn oom geld te leen vraagt, brieven op reis geschreven. Wij lezen over een bal, een felicitatie met een examen, een verloving; verder is de studie 't onderwerp van verschillende briefjes; ziekte en overlijden worden behandeld. Ook de politiek krijgt zijn beurt. Men vindt modellen voor aanbevelingsbrieven. De laatste afdeeling is aan de kerk gewijd, terwijl een geografisch aanhangsel in alfabetische volgorde de Latijnsche namen van steden, landen, bergen, rivieren enz. meedeelt.

Men leest Thieme's brieven met genoegen, zonder dat we den indruk krijgen, dat we met „potjeslatijn" te doen hebben. De moderne begrippen worden meestal op eenvoudige wijze weergegeven; zoo lezen wij no. 35 *maxima me laetitia affecit nuntius per telegraphum delatus te despondisse tibi Annam sororem meam*; nog eenvoudiger *modo telephonice mihi nuntiatum est* eqs. Leelijk en bovendien foutief is een omschrijving als in brief 25: „den 18den 's middags zijn wij van plan met den sneltrein naar Magdeburg te reizen", wat in 't Latijn zoo uitgedrukt wordt: *die 18 h. m. citatiore personarum vectura vapore mota Parthenopolim volumus proficisci.* Dit doet denken aan de Latijnsche vertaling van 't woord sigaar en is bizonder geschikt om de heele moderne Latijnsche correspondentie in discrediet te brengen. Natuurlijk is er niets tegen, dat iemand, die nu eenmaal in 't Latijn wil correspondeeren, schrijft: *Rostochium via ferrata veni*, maar men moet de taal geen geweld aandoen. Over 't algemeen echter is 't Latijn zuiver en vlot, en slechts enkele briefjes en uitdrukkingen zijn, wat de Engelschen „wooden" noemen.

Zwolle. P. J. Enk.

Ch. Dickens, A Christmas Carol in Prose. With an Introduction and notes by **E. Kruisinga.** Utrecht, Kemink & Zoon. 1918. (Pr. *f* 1.10).

Al sedert jaren komt Dickens' *Christmas Carol* voor op de lijst van leer- en leesboeken van veel H.B.Scholen en Gymnasia, en het ziet er vooreerst niet naar uit dat het zijn plaats zal verliezen. Behalve om het verhaal zelf, dat steeds met genoegen zal worden gelezen, wordt het ook gebruikt om een kijkje te geven op maat-

schappelijke toestanden in Engeland in de eerste helft van de vorige eeuw. De eigenaardige moeilijkheden, veroorzaakt niet alleen door het idioom, maar ook door toespelingen op allerlei wetten en gebruiken, maken dat men, om het recht te kunnen genieten, een goede geannoteerde editie moet gebruiken. Totnogtoe werd hierin op uitnemende wijze voorzien door de bekende editie van ten Bruggencate, met verklaringen in 't Nederlandsch onderaan de bladzijden.

Nu heeft Dr. Kruisinga een editie bezorgd, die in sommige opzichten verschilt van de bovengenoemde, en die het verhaal tot een welkome lectuur zal maken niet alleen voor schoolleerlingen, maar ook voor meergevorderden.

Behalve een korte levensschets van Dickens gaat aan het verhaal vooraf een beknopte en zeer duidelijke beschrijving van „England during the Era of the Reform Act." De verhoudingen tusschen de verschillende partijen in het Parlement, de toestand van nijverheid en landbouw, de Reform Act, de Poor Law Amendment Act, Chartism, de misbruiken van den kinderarbeid, enz., worden genoemd en in 't kort beschreven, en hierin vindt de lezer de verklaring van de, in 't verhaal voorkomende, toespelingen op vele gebruiken en op de wetten waaronder het Engelsche volk toen leefde.

De verklarende noten aan den voet der bladzijden zijn in 't Engelsch, wat tegenwoordig in dergelijke boeken verlangd schijnt te worden. Ze zijn zeer volledig en geven ook de verklaring van sommige moeilijkheden, die door vroegere *annotators* over 't hoofd waren gezien. Het boek bevat ook eenige plaatjes, maar ze moeten onderdoen voor die in de editie van ten Bruggencate.

Rijsenburg. J. de Josselin de Jong.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Een commissie, benoemd door het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond stelde een belangrijke brochure samen *Over hervorming en beheer onzer musea* (A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij., Leiden). In deze brochure wordt gehandeld over *Reorganisatie onzer Rijksmusea*, een *Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea* gegeven, *De opleiding van onze museumdirecteuren behandeld*, en aan het slot een aantal in de vergadering van den den Nederl. Oudheidk. Bond van 3 Juli 1913 aangenomen stellingen gepubliceerd.

De redaktie ontving de derde, geheel herziene, druk van het tweede stuk der *Blijspelen van Terentius*, met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. P. Hoekstra, Haarlem, 1918. Dit stuk bevat de *Phormio* en de *Adelphoe*. Ook van Ernst Diehl, *Res gestae divi Augusti*, werd ons de derde druk toegezonden. Het boekje geeft de Latijnse en de Griekse tekst van het *Monumentum Ancyranum*, met uitvoerige aantekeningen aan de voet der bladzijden; de prijs is M. 1.60 (Bonn, 1918).

Bij de firma Perrin en Co. te Parijs verscheen G. Goyau, *Le cardinal Mercier* (met twee portretten); G. Goyau, *Les catholiques allemands et l'empire évangélique*. Voorts zagen het licht bij Bloud en Gay (Parijs-Barcelona), *L' Arménie martyre* en *Syriens et Chaldéens*, beide boeken geschreven door E. Griselle. Eindelik moeten wij als ons toegezonden geschrift dat op de oorlog betrekking heeft, nog vermelden n°. 7 van de *Internationale Bibliotheek* (Uitgeversmaatschappij „de Hofstad", te 's-Gravenhage) getiteld *De ware oogmerken van Duitschland ten opzichte van België*, een gedenkschrift en twee nagelaten brieven van Gouverneur-Generaal von Bissing.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1917, Nov.-Déc.: Ch. Diehl, La destruction de Saint-Démétrius de Salonique. — P. Girard, Au tombeau d'Oedipe. — A. de Laborde, De quelques manuscrits à pointures des bibliothèques de Pétrograd. — E. Chavannes, Rapport sur les traveaux de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient en 1916-1917. — A. L. Delattre, Une grande basilique voisine de Sainte-Monique à Carthage — P. Durrieu, Un barbier de nom français, membre de la corporation des libraires et enlumineurs de Bruges en 1472. — J. B. Chabot, Note sur l'alphabet libyque. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome en 1916-17.

1918, Janv.-Févr.: G. Mendel, Les travaux du Service archéol. de l'armée française d'Orient. — M. Dieulafoy, Le Maroc et les Croisades. — P. Paris, Fouilles à Bolonia (prov. de Cadix). — Carton, Note sur des chapiteaux chrétiens de Tozeur (Tienisie). — A. Thomas, L'identité de Maitre Jean de Meun, étudiant à l'Univ. de Bologne en 1265—1269. — A. Moret, Un nomarque d'Edfou au début de la VIe dynastie.

Mars-Avril: L. Léger, Un petit problème de littérature comparée. — Ph. Fabria, Fourvière en 1493. — L. Carton, Nouvelles recherches sur le littoral carthaginois. — Seymour, de Ricci, Trois bornes milliaires du Soissonnais. — Zeiller, L'activité littéraire d'un évêque arien de la région danubienne: Palladius de Ratiaria. — Cl. Huart, Les derviches d'Asie Mineure.

Mai-Juin: Mlle J. Duportal, Note sur un dessein qui pourrait être de Germain Pilon. — Capitan, L'entrelacs cruciforme. — E. Cuq, Note complém. sur l'inscription de Volubilis.

Rheinisches Museum, LXXII, 1: L. Weniger, Vom Ursprunge der Olympischen Spiele. — O. Hense, Chares u. Verwandtes. — F. Boll, Zu Demetrius de elocutione. — H. Schenkl, Zur Biographie des Rhetors Himerios. — W. Heraeus, Zu Petronius u. d. neuen Arvalekten-Fragmenten. — E. Bickel, Beitr. zur röm. Religionsgeschichte. — W. Kroll, Arnobiusstudien. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, I. — Miszellen.

2: E. Fraenkel, Lyrische Daktylen. — B. A. Müller, Zum Ninosroman. — W. Bannier, Zu griech. u. lat. Autoren, I. — W. Schmid, Die sogen. Aristidesrhetorik, II. — U. Kahrstedt, Zwei Beitr. zur älteren Röm. Geschichte. — G. Helmreich, Zu Marcellus de medicamentis. — P. Cauer, Platons Menon u. sein Verhältnis zu Protagoras u. Gorgias. — Miszellen.

Journal of Hellenic Studies, XXXVIII: P. Gardner, A Female Figure in the Early Style of Pheidias. — W. Lamb, Seven Vases from the Hope Collection. — W. R. Lethaby, Greek Lion Monuments. — W. G. Arkwright, Lycian a. Phrygian Names. — W. Ashburner, Studies in the Text of the *Nicomachean Ethics*, III. — A. Gwynn, The Character of Greek Colonisation. — W. M. Ramsay, The Utilisation of Old Epigraphic Copies.

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LXXIV, 3: G. P. Rouffaer, De agrarische rechtstoestand der bevolking op Java en Madoera. Rapport uitgebracht door Mr. C. Th. van Deventer op 16 April 1904. — C. van Vollenhoven, Antirouffaer. — Ph. S. van Ronkel, Mededeelingen aangaande een palataliseerend Minangkabausch dialect. — N. J. Krom, De Bodhisattwa's van den Mendut. — N. Adriani, J. A. T. Schwarz als taalbeoefenaar.

Studiën. XC, Nov.: Is. Vogels, De Dordtsche Synode en het recht v. h. individueel geweten (1618-1918). — C. Wilde, Kardinaal Fr. Ximenez, de Katholieke Hervormer van Spanje, IV. — P. Albers, In Memoriam † P. Joannes v. Kasteren. — H. Bolsius, Koolwitje en Kleinbuikje, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. No. 5. Februari 1919

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Carl D. Buck, Studies in Greek Noun-Formation. Dental Terminations I. Chicago, University of Chicago Press. 1918. (Pr. $ 0.50).

Dit deeltje, gewijd aan de behandeling der Grieksche dentaal-sufflixen, heeft vooral waarde als verzameling van materiaal — ten deele gebaseerd op een voorloopige verzameling van wijlen A. W. Strabon, — minder door nieuwheid en oorspronkelijkheid van zienswijzen. Toch valt in enkele punten een vooruitgang op de tot nog toe verkregen resultaten aan te wijzen. Zoo b.v. beschouwt men ἄλειφα doorgaans als een geïsoleerd geval van een nom.-acc. op -α uit *n̥*, vgl. het frekwente -μα uit *mn̥* (skr. *-ma*, lat. *-men*). Buck meent echter dat de vorm ἄλειφα, naast ἄλειφαρ, te danken is aan den analogischen invloed van sommige vormen of -μα (vgl. Fraenkel KZ., XLIII, bl. 1168), wellicht ἄλειμμα; of wel het was oorspronkelijk een plurale tantum *o*-stam. Merkwaardig is ook de verklaring der sekondaire τ-flexie van γέλως, ἔρως, ἱδρώς en χρώς als wortelend in de overgeleverde τ-flexie der verbaaladjektieven op -ώς, al is het een bezwaar, dat de anologie hier zuiver formeel is en zonder eenigen semantischen steun.

Schrijver bespreekt achtereenvolgens de neutra met genit. op -ατος (met uitzondering van -μα, -ματος), de woorden op -ᾶς, -ᾶτος en -ης, ητος (met uitzondering van die op -της, -τητος), de woorden met genit. op -ωτος, en die met genit. op -ιτος, -κτος, -ρτος (die op -ντος zullen later behandeld worden). Vooral aan persoonsnamen als Μένης, Φέρης is de noodige aandacht gewijd: hypocoristica, blijkbaar gebaseerd op appellativa, die personen aanduidden, als πένης, πλάνης enz. Buck verdeelt ze in benamingen van: legendary heroes, Greek citizens en foreigners.

De ongemeen groote bekendheid van den auteur met de Grieksche dialekten is aan de behandeling van het onderwerp in niet geringe mate ten goede gekomen. Ook dient vermeld, dat de waarde en bruikbaarheid van dit fascikel niet weinig verhoogd wordt door een in verhouding zeer uitvoerige woordenlijst.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

K. Hude, Les Oraisons Funèbres de Lysias et de Platon. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. I, 4). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917.

In dit artikel, dat nog geen dozijn pagina's vult, tracht de schrijver een lans te breken voor de echtheid van Lysias' Epitaphios, daarmee positie nemend tegenover een lange reeks van bestrijders, door Reiske geopend en door Sauppe en Blass — en vele anderen — voortgezet.

Een zaak van zulk een lijvig dossier in zoo'n kort bestek te behandelen is gewoonlijk weinig vruchtbaar, tenzij men de communis opinio met enkele nieuwe argumenten komt steunen. Deze omver te werpen of haar een gevoeligen stoot toe te brengen, heeft Hude, zelf trouwens te weinig zeker van zijn zaak (zie p. 4, reg. 8 en p. 13), dan ook allerminst bereikt. Valckenaer's stellig oordeel over den Epitaphios: „Nil in illa Lysiacum" vereischt toch wel een forscher bestrijding, dan het weinige, wat schrijver over den stijl van deze redevoering opmerkt (pag. 8).

De bewijsvoering, door Hude gevolgd, is in hoofdzaak deze: „De Epitaphios vertoont overeenkomst met Plato's Menexenos; Plato kan alleen van een authentieke rede van Lysias gebruik hebben gemaakt; dus is Lysias werkelijk de schrijver."

Dat twee redevoeringen van eenzelfde, weinig afwisseling toelatend type eenige gelijkenis vertoonen, spreekt wel van zelf. De aanrakingspunten, door H. opgenoemd, zijn onbeduidend en worden door het gemeenschappelijk doel der beide oraties voldoende gemotiveerd, zonder dat men aan nadere verwantschap behoeft te denken.

Bovendien — en dit is mijn voornaamste bezwaar tegen

deze verhandeling — wordt met geen enkel woord gerept van een andere vraag, die met deze ten nauwste samenhangt, de vraag n.l. naar de verhouding tusschen den Epitaphios en Isocrates' Panegyrikos, wel het volledigst behandeld in de Berlijnsche dissertatie van E. Wolff, Quae ratio intercedat inter Lysiae Epitaphium et Isocratis Panegyricum, 1896, waarin de opvallende gelijkenis tusschen deze redevoeringen in een helder licht is gesteld en zeer waarschijnlijk is gemaakt, dat de Epitaphios — ten onrechte aan Lysias toegeschreven — een navolging van de rede van Isocrates is. Wie het standpunt van Hude inneemt, zal dus eerst de krachtige argumenten van Wolff moeten ontzenuwen, voordat hij eenige aanspraak op geloof zal kunnen maken.

Leiden. M. A. Schwartz.

A. Eftaliotis, Verhalen van de Grieksche Eilanden. — A. Karkavitsas Verhalen van de Zee. — K. Palamas, De dood van den Pallikaar. Nieuwgriekschе Novelles, vertaald uit het Nieuwgrieksch door **J. A. Lambert-van der Kolf.** Rotterdam, W. L. en J. Brusse. 1918. (Pr. ƒ 0.65 het deeltje).

De novelles door Mevr. Lambert-van der Kolf vertaald, zijn in West-Europa weinig bekend, al bestaan er ook van sommige overzettingen in het Frans, in het Duits en het Italiaans. Slechts Palamas' de Dood van den Pallikaar heeft een zekere vermaardheid gekregen, dank zij een hoofdartikel in de Figaro, dat de grote litteraire waarde van het stuk in een helder licht stelde. De overige novelles werden bijna alleen gelezen, en tevens bewonderd, door het kleine getal niet-Grieken die zich tot de oorspronkelike taal van de schrijvers voelen aangetrokken. Het is te hopen dat de fraai uitgevoerde deeltjes die de firma Brusse tans in de handel heeft gebracht, wat meer bekendheid zullen geven aan deze kunst van fijne psychologiese waarneming en heldere kompositie.

Mevr. Lambert heeft er naar gestreefd om de kleur van het oorspronkelike te behouden zonder de Hollandse lezers al te zeer te verbazen door 't ongewone van dit Nieuwgriekse proza, dat in woorden van de allergewoonste spreektaal stoute beelden uitdrukt en de poëtiese levensopvatting van de eenvoudige vissers en zeelui weergeeft. Gemakkelik was dit niet, en de taak werd nog zwaarder door de talrijke techniese termen die in de novelles voorkomen en door het ontbreken van een woordenboek dat op alle vragen antwoord geeft. Op zeer verdienstelike wijze heeft de vertaalster haar werk ten einde gebracht. Ieder die haar vertaling leest zal gevoelen dat zij de gedachtenuiting weergeeft van een dichterlik volk.

Men mag verwachten dat deze drie deeltjes door nieuwe bundeltjes gevolgd zullen worden.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt rec. **C. Halm.** Editionem quintam curavit **G. Andresen. Tomus posterior,** qui historiarum libros, Germaniam, Agricolam, Dialogum de oratoribus continet. Leipzig, Teubner. 1914 (verschenen 1916). (Pr. M. 1.50, geb. M. 2).

Wat ik in der tijd (*Museum* 1915, p. 37, 38) over het eerste deel dezer Tacitusuitgave schreef, geldt ook van de pars posterior: het is de beste teksteditie van Tacitus, die wij bezitten. Ook weer dezelfde deugden: een verstandig conservatisme, dat niet koppig verdedigt, wat de taal geweld aan doet, voldoende durf om, waar 't noodig is, emendatie's op te nemen, mits deze ook uit een palaeografisch oogpunt verdedigbaar zijn, volledige kennis der uitgebreide Tacitus-literatuur, en bovendien intieme vertrouwdheid met het Latijnsche taaleigen — geen geringe verdienste in een tijd, die, zooals de scherpzinnige en sarcastische Housman het ergens uitdrukt, is out of touch with Latinity (Class. Rev. 1905 p. 318).

Evenmin als den vorigen keer zal ik de plaatsen opsommen, waar Andresen van Halm's tekst-constitutie afwijkt. In het algemeen kan men zeggen, dat Andresen nòg voorzichtiger is dan zijn voorganger, waar de vraag rijst, of de overlevering veranderd moet worden. Op enkele plaatsen gaat die voorzichtigheid te ver, bv. Hist. III. 33, 13 *cum omnia sacra profanaque in igne considerent,* waar met Ernesti *ignes* had moeten gelezen worden, cf. Verg. Aen. II 624 *omne mihi visum considere in ignis Ilium,* IX. 144 *at non viderunt moenia Troiae / Neptuni fabricata manu considere in ignis?* Juist aan deze parallellen is veel te hechten, daar Tacitus, zooals algemeen bekend is, een navolger van Vergilius was, cf. Schmaus, Tac. ein Nachahmer Vergils, Diss. Erlangen 1887. Vergel. verder Prop. III. 9. 37 *non flebo in cineres arcem sedisse paternam* (aldus Heinsius voor *paternos*), Stat. Theb. III. 183.

Agricola 38 kan *secreti colles* niet verdedigd worden. De beteekenis moet zijn volgens den samenhang „niet meer door menschen bezet", maar dat zit niet in *secreti*; Gudeman vergelijkt German. 40 *secreto lacu,* waar *secretus* echter „van menschelijke nederzettingen verwijderd" beteekent; lees met Ernesti *deserti*; wij hebben hier met een letteromzetting te doen, zooals bv. Propertius II. 32. 5 waar de Neapolitanus heeft: *deportantes sed abitur,* en waar de goede lezing is *deportant esseda Tibur.*

Er komen ook gevallen voor, waarin de lezing der mss. ten onrechte door conjectuur verbeterd is, bv. Hist. v. 8, waar *praepotuere* met Halm in *praepolluere* veranderd is, hoewel 't perfect. van *polleo* eerst bij zeer late auteurs voorkomt. *Praepotuere* is een reeds door Forcellini erkend ἅπαξ λεγόμενον. Terecht is Hist. I. 15 de onregelmatige infinitiv. *arcersiri* gehandhaafd, die door de meesten met J. Fr. Gronovius in *arcessi* veranderd wordt. Ik vermeld dit punt, omdat de uitnemende Latinist W. Heraeus in zijn kritiek op onze editie schrijft „bedenklich ist mir *arcessiri*", vgl. echter Liv. III. 45. 3, waar Conway en Walters aan de overlevering niets veranderen en *placere itaque patrem arcessiri* uitgeven, zie ook de interessante aanteekening van onzen nog altijd onmisbaren Drakenborch op deze plaats, Sall. Jug. 62. 4 met de opmerking van Kritz p. 332 en verder Neue-Wagener Lat. Formenl. III[3], p. 248, Kühner-Holzweissig I, p. 836.

Ook Hist. IV. 84 *insignibus quaeque in ipso manifesta* heeft Andresen verstandig gedaan met Puteolanus' conjectuur *quae* voor *quaeque* te versmaden; Heraeus teekent aan „nicht verständlich", vgl. echter W. A. Baehrens in de Mnemosyne van het jaar 1910 (vol. 38) p. 147 en vol. 40, p. 255, en Bonnet, le Latin de Grég. d. T. p. 302.

Er blijven natuurlijk in auteurs als Tacitus en Propertius steeds allerlei plaatsen over, waar de een de overgeleverde lezing zal handhaven, terwijl een ander haar absoluut onverdedigbaar acht. In zulke gevallen mag men er den uitgever van een ouden schrijver geen

verwijt van maken, dat hij deze of gene conjectuur niet *in den tekst* heeft geplaatst, tenzij men met onwederlegbare argumenten voor den dag komt. Wel hebben wij echter recht te verlangen, dat de *apparatus criticus* zulke gissingen vermeldt. In dit verband kan ik niet nalaten de woorden van den grooten Havet te citeeren, die naar aanleiding van Baehrens' conjectuur *iam poscentes* bij Propert. II. 1. 11 in zijn „Notes critiques sur Properce" (Paris 1916), p. 31 schrijft: „Hosius ne daigne même pas citer cette correction certaine"; waarop hij zeer waar laat volgen: „Rien ne caractérise mieux la déplorable mode de sélection qui sévit aujourd'hui et en vertu de laquelle les éditeurs laissent leur travail à recommencer à leurs lecteurs". Ook deze Tacitus-editie ontkomt niet geheel aan dit verwijt; ik wees daar in mijn vorige aankondiging reeds op, en ook voor dit tweede deel handhaaf ik mijn oordeel over de onvolledigheid van den apparatus criticus. Eenige voorbeelden zullen mijn bedoeling duidelijk maken.

Hist. II. 38 *nunc ad rerum ordinem venio*; Tacitus gebruikt op andere dergelijke plaatsen een werkwoord, dat „terugkeeren" beteekent, vgl. Ann. XII. 40 *ad temporum ordinem* r e d e o. Daarom stelde Heraeus op onze plaats *redeo* voor, wat Andresen vermeldt; hij vergeet echter de conjectuur van van Herwerden *ad rerum ordinem* <re>*venio*, vgl. Ann. II. 24 *ut quis ex longinquo revenerat*. Hist. II. 87 mis ik de gissing van Leopold *severos* voor *servos* (zie Mnemosyne 32. p. 139).

Hist. III. 73 lezen wij: *inrumpunt Vitelliani et cuncta sanguine ferro flammaque miscent*. De uitdrukking *ferro flammaque* is een vaste verbinding, vgl. Tacitus I. 51 *quinquaginta milium spatium ferro flammisque pervastat*; Liv. I. 29. 2 *omnia ferro flammaque miscet*, een bijna woordelijke overeenkomst met onze Tacitusplaats, Liv. XXXV. 11. 11 *ferro flammaque omnia pervastant*. De vergelijking dezer plaatsen maakt 't zeer waarschijnlijk, dat *sanguine* een embleem is ter verklaring van *ferro*, zooals Hartman zag. Hiervan vermeldt de adnotatio critica echter niets.

Dialog. 13 ontbreekt de gissing van van Wageningen *labantem* voor *pallantem* (zóo de Vaticanus), zie Mnemos. 34, p. 148. — De histor. II. 70. 14 vermelde gissing *species* is niet van Hartman, maar van Leopold.

Drukfouten vond ik niet behalve p. 201, regel 20 *nocturuos* in pl. v. *nocturnos*. Het boek heeft een *index historicus*, die 80 pag. beslaat.

Zwolle. P. J. Enk.

J. H. van Haeringen, De Augustini ante Baptismum rusticantis operibus. Groningae apud M. de Waal. 1917. (Diss. der Vrije Gereformeerde Universiteit te Amsterdam).

Geen der oude Kerkvaders heeft in den loop der eeuwen zooveel belangstelling en sympathie gewekt als de groote Afrikaansche Leeraar. Wie wordt niet geroerd door het verhaal van zijn onstuimige jeugd en zijn treffende bekeering, verkregen door de tranen eener vrome moeder? Wie kent niet, althans van hooren zeggen, de titels van eenige zijner vermaardste werken — de Libri Confessionum bv. of de Civitate Dei —, die hem niet alleen onder de grootste kerkleeraars, maar onder de heerlijkste genieën der wereldliteratuur een eereplaats hebben verzekerd?

Ook Dr. v. Haeringen voelde zich, als zooveel anderen, tot Ambrosius' grooten leerling getrokken. In zijn proefschrift, den 9 Jul. 1917 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam verdedigd, behandelt hij de werken, die Augustinus kort na zijn bekeering heeft voorbereid en te boek gesteld.

Tegen het begin der *feriae vindemiales*, October 386, had Augustinus zijn betrekking van leeraar der welsprekendheid te Milaan neergelegd en begaf zich naar Cassiciacum, een dicht bij de stad gelegen buitengoed van den grammaticus Verecundus. Daar bracht hij, dank den vrijgevigen steun van zijn rijken vriend Romanianus, eenige maanden door, zoowel tot herstel zijner geknakte gezondheid, als ter voorbereiding voor het ontvangen van het Doopsel.

Ten einde gedurende die dagen van rust ook anderen van nut te zijn, hield hij met eenige vrienden en leerlingen, die zijn afzondering deelden, van tijd tot tijd twistgesprekken over wijsgeerige en godsdienstige onderwerpen. De woorden der disputeerenden werden aanstonds, nog tijdens het gesprek, door een notarius opgeteekend en later door Augustinus zelf, gedeeltelijk eenigszins gewijzigd en verkort, te boek gesteld.

Zoo ontstonden de volgende werken, door Augustinus zelf in het eerste boek zijner *Retractationes* vermeld: Contra Academicos Libri III, De Beata Vita Liber I, De Ordine Libri II; ten laatste nog Soliloquiorum Libri II, waarin Augustinus niet met anderen maar met zich zelf redetwist.

Dat ook deze geschriften den weetgierigen lezer een rijke stof voor vruchtbaar onderzoek aanbieden, zal niemand verwonderen. Om slechts één zeer belangwekkend punt te noemen, men heeft zich de vraag gesteld, of en in hoever de gegevens, die wij hier omtrent Augustinus' bekeering en toenmaligen zieletoestand ontvangen, met die der dertien of veertien jaren later geschreven Confessiones geheel overeenstemmen.

Met deze kwestie houdt Dr. v. Haeringen zich in zijn proefschrift niet bezig. Hij bepaalt zich bij de bespreking van eenige minder belangrijke capita, die voornamelijk plaats, tijd, personen, volgorde der disputationes en dergelijke zaken betreffen.

Het zou mij natuurlijk te ver voeren, wilde ik hier de elf hoofdstukken der dissertatie een voor een doorloopen. Ik bepaal mij in hoofdzaak bij een enkel punt, dat mij van het meeste belang toeschijnt en waaraan de schrijver dan ook het grootste deel van zijn arbeid heeft gewijd.

Dit punt raakt de orde, waarin bedoelde twistgesprekken door Augustinus en zijn vrienden werden *gehouden*.

Zooals wij reeds opmerkten, heeft Augustinus tegen het einde zijner lange en vruchtbare loopbaan *in zijn Retractationum Libri* zijn vroegere werken opgesomd en hier en daar verbeterd of herroepen. Daar vermeldt hij ook de hier bedoelde disputationes: „Contra Academicos, vel de Academicis *primum* scripsi" (Retract. I 1). „Librum de Beata Vita non *post* libros de Academicis, sed *inter illos* ut scriberem contigit" (Retract. I 2). „Per idem tempus *inter illos*, qui de Academicis scripti sunt, duos etiam de Ordine scripsi" (Retract. I. 3).

Uit deze citaten maakte men veelal op, dat de disputationes in het eerste Boek contra Academicos verzameld, het eerst waren gehouden; daarna die van den Liber de Beata Vita, vervolgens die van Liber I de Ordine, dan die van Libri II en III contra Academicos en ten

laatste die van Liber II de Ordine, welke zeker na alle genoemde blijken gehouden te zijn.

Hiertegen maakt v. H. de m.i. zeer gegronde opmerking, dat Augustinus op de geciteerde plaatsen wel de orde aangeeft, waarin die gesprekken door hem werden *te boek gesteld* (scripsi), maar daaruit volgt niet noodzakelijk, dat zij ook in dezelfde orde *gehouden* zijn. Integendeel, door een zeer scherpzinnige redeneering komt hij tot het besluit, dat alle disputationes contra Academicos—dus de drie Libri van dien naam—met een tusschenpoos van zeven dagen, waarop *niet* werd gedisputeerd, onmiddellijk op elkander volgden. Daarna kwamen die van Liber I de Ordine, vervolgens die van De Beata Vita, eindelijk die van Liber II de Ordine. Anders was de orde van *het schrijven en uitgeveü* dezer dialogen. Hier komt Liber I contra Academicos, die afzonderlijk werd uitgegeven, op de eerste plaats; dan het Boek de Beata Vita, vervolgens de beide Libri de Ordine, die beide tezamen werden *uitgegeven*, hoewel althans het eerste gedeelte van Liber I de Ordine vóór De Beata Vita werd *geschreven*. Ten laatste werden Libri II en III contra Academicos te boek gesteld en gepubliceerd. De Soliloquia zijn gedeeltelijk tusschen de andere Disputationes geschreven, maar werden het laatst van alle voltooid.

Met dit betoog, waarvan ik hier alleen de uitkomst mededeel, kan ik mij zeer goed vereenigen; evenzoo met het zeer lezenswaardige hoofdstuk, waarin v. H. aantoont, dat Augustinus in deze dialogen zijn voorbeeld en voornaamste bron, Cicero, geenszins slaafs navolgt, maar aan hetgeen hij bij den grooten Romein ontleende, veel van eigen vinding toevoegt.

Waarom is deze degelijke dissertatie niet met een weinig meer zorg en sierlijkheid gesteld? Een Doctor in de klassieke Letteren dient toch de Latijnsche taal genoegzaam meester te zijn om een honderdtal bladzijden te kunnen uitgeven, zonder ze door tal van soloecismen en barbarismen te ontsieren, die niet alleen aan den zetter te wijten zijn.

Mariendaal b/Grave. C. Wilde.

Ordbog over Det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup, . . . udgivet af Det Danske Sprog-og Literatur selskab. Förste binds förste halvbind A—Anledning. Redigeret af H. Juul-Jensen, Köbenhavn Gyldendalske boghandel, Nordisk Forlag, 1918. (Pr. kr. 6.—).

Deze aflevering is de eerste manifestatie van de t w e e d e poging om de woordenschat van het Deens— „alle . . . . overalt brugelige og upaatvivelige Danske Oord" — in een Thesaurus vast te leggen en het is „upaatviveligt" om dit maar dadelik te zeggen, dat het deze keer beter zal slagen dan de eerste, waarvan het ter wille van de tegenstelling de moeite en de plaats loont een en ander in herinnering te brengen. Het was reeds ongeveer 1737 dat de Deense Staatsarchivaris Rostgaard en de historicus Langebek met de bovenstaande woorden aangaven wat zij van hun sedert 1693 door de eerste aangelegde collecties in het ontworpen woordenboek wilden opnemen en, zoals die daar nu geciteerde woorden luiden, zouden ze even goed altans de hoofdmassa kunnen aanduiden van de woordvoorraad die het werk van 1918 op wil nemen. Maar geheel anders wordt de zaak voor wie weet welke twee woorden de stippen hier vervangen. Langebek had n.l. uitdrukkelik gezegd dat hij alle „gode reene" woorden wenste op te nemen, maar dat hij onverbiddelik „alle grove, plumpe og liderlige Oord . . . som stride imod ærbarheden" er uit zou houden. En zulk een taalpolitie hoort nu volgens onze moderne begrippen niet bij een woordenboek thuis, waarvan de e n i g e bedoeling kan zijn — binnen zekere grenzen, natuurlik, maar alléén die van het hoevéél — a l l e s te geven wat feitelik a l g e m e e n in gebruik is, zodat bij de samenstelling ervan de subjektieve opvatting van het al of niet „goede" of „passende" absoluut buiten spel blijft.

Het genoemde werk waar dus in 1693 de eerste kiemen van gelegd werden, heeft een buitengemeen lang incubatie tijdperk doorgemaakt, want het eerste deel kwam pas 1793 in het licht en het laatste . . . in 1905! — na meer dan tweehonderd jaar. En het is dan ook geen wonder dat reeds lang voor het verschijnen van dit laatste deel, de „Danicus" van de Universiteit van Kopenhagen, Prof. Verner Dahlerup zich aan het werk had gezet om op het voetspoor van de grote Europese woordenboeken er zelf een van zijn moedertaal voor te bereiden dat, al zou het dan ook niet in u i t g e b r e i d h e i d Grimm, de N.E.D., of ons Woordenboek trachten te evenaren, toch in de prinsiepes en in wetenschappelikheid daar niet voor onder zou doen; met dankbaarheid herdenkt Dahlerup het nut dat hij van een wetenschappelike reis gehad heeft die hij in 1903 op staatskosten naar Oxford, Göttingen en Leiden heeft kunnen maken. Het enorme Zweedse woordenboek valt in dat opzicht geheel buiten vergelijking; indien er geen verandering in de opzet en uitvoering komt, zal de algehele publicatie daarvan ook een paar honderd jaar in beslag nemen!

Wanneer ik het werk van Dahlerup, dat later door het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is overgenomen, onmiddelik volgen laat op het in de tweede plaats genoemde, dat van de Deense Akademie van Wetenschappen, is dit, waar we slechts aan de grote Nationale Woordenboeken denken, volkomen in den haak. Want èn het bekende Woordenboek van Molbech, lang het enige standaardwerk èn het in de jaren 1904—1914 uitgekomen werk in twee delen van Dahl en Hammer (Dansk ordbog for Folket) vallen buiten ons bestek en wel volstrekt niet alleen wegens de omvang. Want ook Molbech was het er slechts om te doen de tolk te zijn van het „zuiver korrekte" gebruik van de b e s c h a a f d e taal, waardoor een massa van de prachtigste stof voor ons verloren moet zijn gegaan, terwijl zelfs het Da. O.f.F. in een tijd die de verzamelaars de plicht oplegt te weten hoe het hoort, zich leent tot een wanhopige poging om de Deense taal te „verrijken" door de formatie van allerlei gekunstelde neologismen die zonder enige waarschuwing als zeer gewone woorden worden aangevoerd; wat zouden de Leidse Heren zeggen als men hun in alle ernst voorsloeg „geschutman" voor artillerist en „deugdloon" voor... premie op te nemen? Bewonderenswaardig is, wat ik in 't voorbijgaan even zou willen aanstippen, dat de enige kritiek welke de Redactie zich hiervan veroorlooft de opmerking is, niet zonder humor, dat het woordenboek in kwestie in dit purisme „zijn eigenaardig karakter vindt". *Never was false pride humiliated so decorously.*

Dàt er al sedert enige tijd een nieuw groot Deens woordenboek in voorbereiding was, zal ook anderen dan de woordenaren van professie bekend zijn door een opstel

van Dahlerup zelf voor enige jaren in de Zeitschrift für Deutsche Wortforschung. Maar wat Dahlerup zich toen voorstelde was niet veel meer dan een „aflöser" voor Molbech, — hoewel volgens het eerste contract dat Dahlerup met zijn uitgever sloot, deze plaatsvervanger tóch al ongeveer twee maal zo groot zou zijn als de voorganger.

Maar voor velen zal het een verrassing zijn te merken dat het werk in 1915 door Dahlerup, wien het over het hoofd gegroeid was, aan de goede zorgen van het Deense Taal- en Letterkundig Genootschap is toevertrouwd en in verband daarmede, volgens het voorlopige plan altans, ongeveer 15 à 17 delen zal beslaan van een 640 blz. of ruim 1200 kolommen elk. Deze eerste aflevering gaat met zijn 640 kolommen tot *anledning* en belooft dus met deze eerste koene greep vlugger werk dan b.v. indertijd een ons niet onbekende voorganger, welks eerste deel in 18 jaar met ruim 2000 kolommen tot *ajuin* kwam. De bedoeling van de Deense Redactie is elk jaar een deel af te leveren, wat zelfs met de staf van jonge aktieve medewerkers zeker hard werken zal betekenen en misschien wel .... menige teleurstelling ook !

Het werk zal, in aansluiting aan de bestaande glossaren en woordenboeken van Wimmer voor de Runentaal, Lund voor de taal der oude Deense wetten (een volledige uitgave mèt woordenboek dat het werk van Lund zal vervangen, is in voorbereiding) en Kalkar voor de taal der 14de—17de eeuw (incl.), de moderne Deense woordvoorraad van de 18de—20ste eeuw omvatten, met dien verstande dat de Danske Lov van 1683, de volksliederen en de geautoriseerde bijbel en psalmen ook geexcerpeerd zijn, hoewel ze strikt genomen tot de oudere perioden behoren. Voor die oudere tijd heeft men uit den aard van de zaak alleen de boekentaal om uit te putten, dat voor de 19de en 20ste eeuw de spreektaal het nodige kontingent levert spreekt van zelf.

En dit is een D e e n s Woordenboek. Noorse schrijvers zijn dus hier alleen gerepresenteerd voor zo ver hun woordvoorraad nog steeds met de Deense samenvalt, alleen zijn die Noren wier werkzaamheid geheel of gedeeltelik voor de scheiding van 1814 viel, hier geheel en al opgenomen. Noorse eigenaardigheden van de laatste tijd zal men hier dus vergeefs zoeken, — een echt Noors woordenboek is nog slechts in verre voorbereiding, v e r helaas in de zin van zeer ver van de verwezenliking af. De dood van Torp is voor die zaak een hele slag en wij zullen nog lang op de waardige Noorse pendant van Dahlerup moeten wachten, het beste substituut, het No. Eng. Wdb. van Brynildsen niet te na gesproken.

In ons woordenboek van het Deense r i k s m a a l zullen dialektwoorden alleen dàn opgenomen worden, indien ze óf over het hele land bekend zijn óf in werken gevonden worden die over het algemeen in 't rijks-Deens geschreven zijn. En mutatis mutandis is dit prinsiepe ook van toepassing op Deens Slang, Argot en de vulgaire taal. Uitdrukkingen die daar toe behoren worden alléén dan opgenomen, indien ze ook buiten die klasse der maatschappij gebruikt worden, waar ze thuishoren of geboren zijn.

Eigennamen worden alleen opgenomen waar ze als *communia* voorkomen, maar zelfs dan alleen als ze „algemeen" in gebruik zijn. Dat is een lastig kriterium. B ö o t e r (Deens : Molbo) neemt de O.D.S. (is dit niet een even geschikte verkorting als N.E.D. voor de New English Dictionary ?) al net even min op als van Dale ons vertelt wat voor luguber luchtje er aan een „Kamper" ui is. Kwestie van appreciatie !

Van vreemde volksnamen neemt de O.D.S. alleen die van de grote Europese landen op, niet die van de kleine landsd e l e n, dus wel I r e r en I r l æ n d e r, maar niet b.v. A l b a n e r en A n d a l u s i e r. Kwestie van appreciatie alweer ? Ja, maar ook toch nog iets anders. Niet alleen wegens de misschien pas morgen geldende grond dat, wat nu een landsd e e l is, dan een onafhankelik land kan zijn onder een nieuwe *mbret* (niet vergeten, dit woord, meneer Dahlerup !) of de zoveelste republiek in ons spiksplinter nieuw Europa zal vormen, — afgezien hiervan is op te merken dat dit juist meestal geen vormen zijn die ieder kent, en dat dus b.v. vreemdelingen moeten kunnen naslaan of de Denen van een Alban, of een Alb*anes*, of een Alb*aner* praten en hoe b.v. de meervoudsvormen zijn.

Maar ik geef toe: hier en elders zijn de grenzen onmogelik zo te trekken dat er niet altijd iets buiten valt wat een ander met recht en klem er binnen zou mogen wensen. Zéér treffend zegt de redactie na een uitvoerig verslag over de vreemdelingen die ze hebben opgenomen en welke niet : „wij hebben *aluminium* opgenomen maar niet *anthracit*" ('t is wel kras !) o m d a t w i j n u e e n m a a l k i e z e n m o e s t e n, maar wij geloven niet dat wij in strijd met onze prinsiepes gehandeld zouden hebben als wij juist anders om gedaan hadden" !

In verband met die wijze woorden zal een ieder ook hun twijfel op 't stuk der neologismen begrijpen. Het prinsiepe is, dat alleen die opgenomen worden welke buiten de enge kring van de „uitvinder" door zijn gedrongen en dit is allesins verdedigbaar. Zo verbaast 't mij volstrekt niet ook zelfs in de laatste van Dale niet het woord Batavist te vinden dat ik ruim dertig jaar geleden eens met jeugdig entoesiasme voor Nederlandicus heb voorgeslagen — dat ik nog altijd even lelik vind, — ik geloof n.l. niet dat ooit iemand mij de eer aangedaan heeft mij hier na te volgen. Maar wat een vreemd idee dan wel *ad-led*, — letterlik, *bij-lid*", voor een nieuwe grammatiese kategorie op te nemen. Het werd pas in 1913 door Jespersen in zijn *Sprogets logik* voorgeslagen, en zal 't ooit doordringen ? Dezelfde geleerde spreekt van *tyd* (vgl. l y d) voor de *betydning* van een woord. Zal die vorm ook opgenomen worden ? Hier is werkelik ruimte voor twijfel !

Ook voor de samenstellingen moesten zij zich sterk beperken. Men zal zich veilig neer kunnen leggen bij de opmerking dat men evenmin van een woordenboek kan verwachten dat het elke samenstelling opgeeft als van een rekenboekje dat het alle getallen opneemt ; volkomen begrijpelik stellen ze dan ook als prinsiepe op slechts *die* samenstellingen op te nemen, welke als zodanig een nieuwe eenheid vormen, een nieuw begrip welks betekenis zich niet zonder meer laat vaststellen uit de kennis van wat de samenstellende delen betekenen, — tegen dit prinsiepe wordt nu wel eens gezondigd, maar gelukkig dan zo dat het werk eerder iets te veel dan te weinig geeft. Maar één vraag zal toch wel bij vele gebruikers opkomen. Samenstellingen van i n d i v i d u e l e aard werden niet opgenomen, „al zijn ze ook nog zo mooi, eigenaardig of interessant", behalve een hoogst enkele keer als ze eens in een zéér populair werk voorkomen. Het komt mij voor dat de redactie hier in strijd handelt met haar eigen prinsiepes van de voorafgaande kategorieën. Wanneer nu

een woord als „dugfaldstid" (om er maar één te noemen) van Joh. Jörgensen's *Slemninger* eens „aansloeg" en ook door andere gebruikt werd? En eigelik: zelfs als dit niet 't geval was! Waarom *deze* kategorie van individuele woorden zo stiefmoederlik behandeld en neologismen met zulke open armen ontvangen? Komen woorden als *mindeslynget, stövregnsdrys, toneregn* niet eerder in aanmerking om als „echte(s), der Nachwelt unverloren" te blijven dan het stijfpedante *adled*, meminisse horresco?

Indien wij nu het voorafgaande samenvatten, zien wij dat de O.D.S. de algemene Deense taal van ± 1700 af wil omvatten, met enkele kategorieën slechts in een omvang opgenomen die noodzakelik subjektief door de persoonlike opvatting der redactie beperkt is. Met een „moge deze niet àl te verschillend zijn van die der gebruikers", ontwapent zij eventuele scherpe kritiek alweer even beminnelik als afdoende.

* * *

Naast en na de vraag wàt opgenomen dient, komt dit zeker niet minder belangrijke: hoe het opgenomene, d.w.z. de artikels bewerkt zijn.

In de orthografie die de offisiële Deense ministeriële verordeningen consakreert, zijn de woorden in streng alfabetiese orde opgenomen. Elk artikel bestaat uit twee delen: het „hoofd" en de betekenissen. Onder het eerste vindt men de grondvorm van het woord in kwestie, zijn grammatiese kategorie, zo nodig met aanduiding van verbuiging of vervoeging, de uitspraak, de etymologie, geschiedenis er van (dit klinkt ietwat alsof de etymologie en de historie van een woord twee geheel verschillende dingen waren, maar misschien is dit niet de bedoeling?) en het „gebruiksgebied" d.w. zo veel zeggen als de rang en de stand van de woorden. Na het „hoofd" komt dan de indeling in verschillende kategorieën van de „betekenissen" van het woord, elk door citaten en verwijzingen geillustreerd.

Niettegenstaande de redactie van het Museum de grenzen van deze aankondiging, zeer welwillend, toch al zeer wijd trok, heb ik nog alleen maar plaats voor een enkel woord bij het bovenstaande, en kies daar voor een opmerking over de uitspraak, die foneties aangegeven is, begrijpelikerwijze volgens het in Denemarken zeer bekende sisteem van Jespersen.

Dat die uitspraak voor zeldzame en vooral verouderde woorden *niet* is aangegeven, lijkt op 't eerste gezicht als van zelf sprekend: hoe kan men de gebruikelike uitspraak van een woord aangeven dat niet meer in gebruik *is*?, zal menigeen vragen en een dergelijke consideratie zal dan ook wel de reden zijn waarom de ongebruikelike woorden in den regel ook onuitsprekelik moeten schijnen. Maar de vraag is of de zaak, door een kleine dubbelzinnigheid in het woord „gebruikelike uitspraak," zo niet verkeerd wordt voorgesteld. Neen, natuurlik kunnen wij niet verwachten dat de uitspraak van een sedert lang overleden, of een stervend woord in alle détails vaststaat, iets waar de redactie de nodige nadruk op legt, maar wat moet een arme vreemdeling nu doen, die toch ook mee mag spreken — en ik denk bovendien dat het probleem ook voor menige *indfödt* zal bestaan — wanneer ze in hun lektuur zulk een verouderd woord als b.v. *adrienne* tegen komen of *ameublement* of zelfs een echt Deens woord als *afgudinde*? Zij kunnen zulk een woord toch maar niet eenvoudig niet uitspreken d.w.z. in de lektuur kalm overslaan? Kan iemand er een ogenblik aan twijfelen dat er bij die, ik erken het: twijfelachtige woorden toch wel altijd *iets* van die uitspraak „vast staat", n.l. als resultaat van de onbewust in de geest van de Deen heersende analogiewerking, een norm natuurlik nog niet (of niet meer) maar toch wel iets dat daar veel op lijkt en iets dat met zo goed als onfeilbaar gevoel of gehoor b.v. weet aan te geven of „men" in het laatste woord de eerste *d* als stop of als spirant uitspreekt en of in *ameublement* de laatste sillabe als — *ent* of als — *ang* klinkt. En wie kan beter dan de redactie dit onbewuste taalgevoel hunner landgenoten in een bewust geformuleerd resultaat omzetten? Wat ze merkwaardigerwijze, naar 't mij wil voorkomen, feitelijk al menigmaal gedaan *hebben*! Of wat is het anders dan zo iets, wanneer ze bij een massa woorden die door hen zelf met 't teken voorzien zijn, dat de boekentaal aanduid, waartoe het woord behoort, — wanneer ze van die woorden toch wel de uitspraak aangeven? Zo b.v. *affotografere, afhöste, afjævne* enz. enz.,; bij *afruste* zijn er zelfs twee nuances aangegeven! Bestaat hier bij zulke zeldzaam in de spreektaal voorkomende woorden die „vaste uitspraak" in de leestaal anders dan in een met tamelike zekerheid in 's sprekers brein werkend analogiegevoel? Welnu, alles wat hun gevraagd wordt is dat de redactie de werking daarvan op veel meer gevallen toe zal passen. Is het niet merkwaardig dat bij het werkwoord *afrejse* de uitspraak wel vast heet te staan, maar dat die bij het substantief *afrejse* niet aangedurfd werd?

Indien er verder plaats beschikbaar was, zoude er nog menige opmerking hierbij te maken zijn, — over de fijne onderscheiding der semasiologiese nuances — die misschien wel eens in al te veel subtiliteitjes ontaardt — over het eigenaardige idee de volgorde der citaten te rangschikken niet (of altans slechts bij hoge uitzondering, cf. *adled*) volgens het jaar waarin de stukken in kwestie zelf geschreven zijn, maar volgens het debuutjaar van de schrijver (dat er dan nog niet eens altijd bijstaat! Hier is het schitterend voorbeeld van de N.E.D. vergeefs geweest), — maar dit moet volstaan.

Ik wil ten slotte de *joyeuse entrée* in de wetenschappelike wereld van dit welgeschapen kindje vieren door nog de aandacht te vestigen op een paar omstandigheden die *m.i.* alle lof en algemene navolging verdienen, ofschoon deze laatste *sincerest form of flattery* voorlopig misschien alleen maar het a.s. Noorse Woordenboek te stade zal komen.

Ten eerste dat het, o, zeldzame uitzondering in deze benarde tijden, zo buitengewoon goedkoop is. Vervolgens dat de redactie de uitstekende gedachte heeft gehad zo hier en daar, vooral waar het etymologiese problemen geldt, naar een uitvoeriger discussie en het een of ander tijdschriftartikel te verwijzen. Dit mist men, meestal op grond van voorgewend plaatsgebrek, maar al te veel in de etymologiese woordenboeken.

Maar vooral wil ik eindelik op een derde punt wijzen dat van een buitengewoon brede opvatting getuigt en dat wel eens aan andere woordenaren, *past, present and to come* mag worden voorgehouden, voor de twee laatste kategorieën als een opwekkend en navolgenswaardig voorbeeld.

De duizenden en nog eens duizenden *fiches* met gebruikte èn ongebruikte citaten van het grote Engelse woordenboek worden gelijk bekend zal zijn, te Oxford wel is waar b e w a a r d (wat al heel mooi is, want die van ons grote Woordenboek worden vernietigd, naar het schijnt omdat er geen *plaats* is ze te bewaren), — maar zorgvuldig in grote kisten gepakt, ergens in de onderaardse gewelven van de Clarendon Press weggestopt, o p d a t z e n i e t v o o r e e n k o n k u r r e n t g e b r u i k t z o u d e n k u n n e n w o r d e n, een kleinheid van denken die men bij die grote natie niet zou verwachten. Daarentegen worden die van het Deense Woordenboek met àl het materieel dat voor de samenstelling er van gediend heeft en nog dient, b.v. ook de veel vollediger oorspronkelike woordenlijsten, enz., op de Koninklike Biblioteek te Kopenhagen bewaard en zij zullen steeds door belangstellenden gekonsulteerd kunnen worden.

Waarlik, hier herkent men de geest van de bekende Maecenas, Brygger Jacobsen, te Kopenhagen, die aan de ingang van het door hem geschonken laboratorium, een inscriptie deed plaatsen met de heerlike boodschap dat geen van de aldaar verkregen resultaten der wetenschap ooit geheim gehouden mag worden, maar altijd voor een ieder toegankelik en beschikbaar moet zijn.

Nijmegen. H. L o g e m a n.

G. Chinard, L'exotisme américain dans l'œuvre de Chateaubriand, Paris, Hachette. 1918. (Pr. fr. 3.50).

Als een vervolg en, waarschijnlijk, als het slot van zijn studies over de exotische elementen van Amerikaanschen oorsprong in de Fransche letterkunde (z. *Museum*, XIX, 423 en XXI, 263), geeft Chinard dit nieuwe werk, waarin de geschiedschrijver, dien we kenden, zich ook doet gelden als een fijn kunstrechter. De stof trouwens moest hem wel er toe brengen aan het esthetische element een bijzondere aandacht te wijden: waar tot nu toe in de vorige werken slechts hier en daar de invloed van 't amerikanisme doorflitste in een letterkundig of artistiek trekje of in een lichte gevoelsuiting, daar heeft men in dit nieuwe boek over Chateaubriand's Amerikaansche exotisme vóór alles te doen met een psychologisch en esthetisch vraagstuk.

Want hij is de toovenaar, in wien veel van de ideeën die het amerikanisme in de 16e tot 18e eeuw had aangebracht, terug te vinden zijn : de behoefte aan daden en de drang naar ongekende avonturen in ongerepte landen, de overtuiging dat te midden der oervolkeren een gelukkig natuurleven te leiden is, een zoeken naar absolute vrijheid, een herschepping van de naar nieuwe indrukken vaag dorstende ziel, een ziel immers waarop duizenden jaren van beschaving hun last van angstig zoeken hadden doen neerploffen. En de toovenaar Chateaubriand kwam. René l'Enchanteur noemden hem Pauline de Beaumont, die het voorrecht had doodelijk vervelende boeken voor hem te excerpeeren, waaruit hij *le Génie du Christianisme* deed opbloeien, en zijn vrienden, Joubert of Fontanes ; veel, veel later, vijftig jaar wel, deed een andere vriendin van den toovenaar, Hortense Allart de Méritens, de herinneringen aan hun dwaasheden weer opdoemen in *les Enchantements de Mme Prudence de Saman l'Esbatz* (1872).

De toovenaar ! Maar die vertrokken was, niet om kleuren aan zijn palet te voegen, zooals de pelgrim naar het Heilige Land eenmaal een beetje cynisch en ontnuchterend zou erkennen, maar gedreven door drang naar daden. Chinard zet in het eerste hoofdstuk. *la Préparation au Voyage*, uiteen hoe de lichamelijk krachtige, kerngezonde Bretagner, door zijn omgeving, zijn lezen, zijn aangeboren zwerflust tot de daad wordt gedreven; Rousseau, Raynal, de Malesherbes, drie elementen werken samen om hem naar Amerika te doen gaan met een tweeledig, schijnbaar onvereenigbaar, doel: het epos van den natuurmensch te schrijven en de Noord-Westelijke doorvaart te vinden. Was bij hem de drang tot actie het sterkst, toen hij den achtsten April 1791 zijn reis ondernam? Chinard (p. 25) acht dit waarschijnlijk en meent in hem een activiteit te ontdekken, die Victor Giraud in zijn *Nouvelles études sur Chateaubriand* niet sterk genoeg heeft in 't licht gebracht.

Le Voyage en Amérique is de titel van het tweede hoofdstuk. Er is, na Joseph Bédier's baanbrekende artikels over de data ervan, over den gevolgden weg, over de schriftelijke bronnen, over de reddende plagiaten, die hem toestaan ons vóór te tooveren alles wat hij niet gezien heeft, een heele litteratuur ontstaan: l'abbé Bertrin, die het eerst Bédier vruchteloos bestreed, E. Dick's *Plagiats de Chateaubriand*, Madison Stathers met zijn Grenobler dissertatie *Ch. et l'Amérique*, Chinard, Giraud, Beaunier e.a. En de toovenaar is niet in een gunstiger toestand gekomen sinds zijn waarheidsliefde opnieuw zwaar op de proef werd gesteld door de publicatie van het dagboek van zijn bediende Julien (1904), en de onderzoekingen van Pater Garabed over *Ch. en Orient* (1914). Het derde hoofdstuk, *le Voyage dans les terres de l'Ouest et en Louisiane* sluit zich bij het tweede hoofdstuk aan ; samen vormen zij een preciseering van hetgeen we thans weten over zijn reis, de indrukken die hij moet hebben gehad toen hij in Juli aankwam — zijn heele verblijf gaat van 10 Juli tot 10 December 1791 —, de ontnuchteringen die hem moeten hebben gekwetst, het afzien van zijn plannen als ontdekkingsreiziger, den gevolgden weg en de gedeelten die hij er bij heeft gefantaseerd door zijn plagiaten en zijn herinneringen aan lectuur heen. In deze beide hoofdstukken weegt Chinard de waarde der resultaten die Dick en Stathers of Feugères (*Mercure de France*, 15.7. 1908) hebben verkregen ; hierbij is 't zeer eigenaardig te bemerken, dat Chinard, die met Racine zou kunnen zeggen:

„Je sens deux hommes en moi",

het nu eens betreurt dat hij en anderen Chateaubriand betrappen op grove onwaarheid, dan weer vergoelijkende woorden voor den schepper van nieuwe esthetische bekoringen vindt. Wat Chinard reeds uiteenzette in zijn *Notes de Voyage de Ch. en Amérique* (Univ. of Calefornia Press, 1915) wordt door hem nog eens onderstreept : de opstand der Indianen, die een reis naar het Westen zooals Ch. die voorstelt in zijn *Voyage en Amérique* en de andere werken, onmogelijk maakte en de ontdekking van het boek van den Amerikaanschen aardrijkskundige Gilbert Imlay, *A Topographical description of the Western Territory of North America* (1792), als bron voor zijn fantasie-bezoek aan Scioto en de Ohiostreken. Ch. beschrijft de streek zooals Imlay die zag in 1785, niet zooals hij zelf haar had moeten zien in 1791 ; Chinard (p. 88) bestrijdt ook de conclusies van

Dick die in Beltrami's *Pilgrimage* (1824) een bron van zijn verhaal ziet. Deze beide hoofdstukken bevestigen de ontdekkingen van Bédier ten volle.

Wanneer Ch. Amerika verlaat, hebben zijn illusies omtrent de jeugdige democratie en haar deugdzaamheid, die Franklin met zijn eenvoud in kleeding en doen als een quaker en een ouden Romein had doen voorkomen, een geduchten knauw gekregen; zijn voorliefde voor de primitieve wereld die Rousseau hem had ingegeven, was er zóó door versterkt, dat hij weer aan het epos van den opstand der Natchez dacht. Wat hij echter vooral meebracht dat waren indrukken van landschappen en menschen, die zijn wezen zouden hernieuwen: „*il était* tourmenté de la muse", hij die nog slechts in een Musenalmanak één elegie had geschreven, *l'Amour de la Campagne* (1790).

Années d'exil et de documentation, zoo noemt Chinard zijn vierde hoofdstuk. Het is 't tijdstip waarop Ch. rondzwerft met zijn manuscript, dat hem, zoo zijn verbeelding hem geen parten speelt, 't leven redde bij Thionville, waarop de eerste verhalen bij 't bivakvuur ontstaan; 't is ook 't tijdstip waarop hij, handelaar in kousen of leeraar à la Saint-Preux, met Charlotte Ives flirt en waarin *René* in hem rijpt, omdat hij dan afdaalt tot in het diepste leed, en waarin het thema van 't afscheid — het thema dat in Loti's romans het groote thema is naast dat van den dood — karakteristiek wordt voor zijn werken, 't vertrek, en de vertwijfeling en de ontzetting die er op volgen, na 't afscheid uit Bungay. 't Is ook dat van *l'Essai sur les Révolutions*, dat anti-christelijke en anti-sociale boek. Chinard geeft over deze periode een psychologisch zeer juist beeld; ze is ook het incubatietijdperk van *les Natchez*, waarvoor hij thans veel leest en het moment waarop hij, om welke redenen dan ook, tot 't catholicisme weerkeert.

Een eenigszins speciaal hoofdstuk, dat misschien een beetje de eenheid van zijn boek verbreekt, geeft Chinard de gelegenheid *Les Sœurs aînées des héroïnes de Ch.* te schetsen: de verlatene wilde die een oogenblik in de eenzaamheid der Nieuwe Wereld een blanke aan zich heeft weten te binden, een avontuur dat reeds in 1624 door captain Smith werd verhaald. 't Staat hem ook toe stelling te nemen tegenover Cassagne en tegenover Baldensperger en Carré die *Azakia et Célario*, dat in Mei 1798 in de *Bibliothèque britannique* te Genève verscheen, aan Ch. toeschrijven, en het verband ervan met *Ouabi or the virtues of nature* van Mrs. Marton (1790) te onderzoeken. Zoo men, meent Chinard, niet kan spreken van invloeden hiervan op Ch.'s *Atala*, dan moet men dit wel doen voor *Odérahi* (1798), een geschiedenis uit de *Veillées américaines* welke Chinard weer heeft opgediept. De onbekende schrijver ervan was de eerste die in een nieuwe uitgave van zijn werk *Odérahi* als een „sœur aînée d'Atala" aankondigde terwijl men in den *Moniteur* Ch. van plagiaat beschuldigde en zijn werk beneden dat van den onbekende stelde.

De vier laatste hoofdstukken vormen één geheel; zij onderzoeken de *Natchez* en *Atala* wat „couleur locale", documentatie en exotisme betreft en analyseeren de techniek der compositie en de karakters in *Atala*. Ook hier wordt men getroffen door keurige opmerkingen van Chinard, die aan dit boek een groote bekoring verleenen en de lezing ervan tot een genot maken. Heel fijn weet hij te doen zien, dat Homerische en Vergiliaansche herinneringen zich mengen met minder talrijke uit Tasso of Milton én de elementen van het Indiaansch exotisme, zooals de reizigers dat reeds hadden geschilderd, al die vergetenen en weder door de eruditie opgediepten. — Lafitau, Charlevoix, Imlay, Carver, Casteby —, wier visie en proza „l'Enchanteur" omtoovert tot een werk van harmonische schoonheid. Is hij 't niet die, in *les Natchez*, waarvan Chinard de waarde onderstreept (p. 162), de uitdrukking vindt „la Vierge des dernières amours", waar de brave Charlevoix nuchtertjes neerschrijft: „On leur abandonne même quelquefois des Filles, pour leur servir comme de femmes pendant le temps qui leur reste à vivre"? En is er grooter contrast denkbaar dan dat tusschen Bartram's beschrijving van een mossoort, *Tillandsea usnoides* (p. 261): „What adds to the magnificence of their appearence is the streamers of long moss that hang from the lofty limbs and float in the winds" en de visie van Ch.: „Quand la nuit, au clair de la lune, vous apercevez sur la nudité d'une savane, une yeuse revêtue de cette espèce de draperie, vous croiriez voir un fantôme, traînant après lui ses longs voiles". Met veel aanhalingen weet Chinard (p. 246—259) te doen zien, dat Ch. wel degelijk goede bronnen had voor de Mississipi-beschrijving die o. a. door Sainte-Beuve is aangevallen (*Chateaubriand et son groupe littéraire*, Paris, Garnier, 1861, I, 195).

In 't laatste hoofdstuk, *Atala: la composition, les caractères*, tracht Chinard een oplossing te geven van de tegenstelling die men moet constateeren tusschen de Epiloog, die een precies aangegeven inhoud van 't boek aangeeft wat den opzet betreft, en de uitwerking die Ch. er aan gaf. Evenzoo wijst Chinard op de tegenstelling tusschen de *Nuit chez les Sauvages du Niagara* en den Epiloog; de verandering die Ch. heeft ondergaan sinds hij het *Essai* schreef is zeer merkbaar. Een even delicate kwestie is die van de verandering welke *Atala*, eerst opgezet als de geschiedenis van een slachtoffer van het godsdienstig fanatisme, heeft ondergaan in het laatste gedeelte, vóór hij *le Génie du Christianisme* uitgaf. Lemaître had 't eerst de onderstelling gewaagd van een primitief anti-godsdienstig *Atala*-manuscript en V. Giraud was hem bijgevallen. Chinard (p. 289) bestrijdt die meening met niet al te overtuigende argumenten.

In zijn laatste bladzijden vat hij den invloed samen dien 't amerikanisme op Ch. heeft gehad, en hij doet dit in zeer gloedvolle woorden (298—300). Te midden daarvan klinkt wel vreemd het: „il importe peu maintenant que Chateaubriand ait vu ou non le Mississipi" (cfr. p. 2)... Integendeel: cela importe beaucoup. 't Is een moreel vraagstuk, waarmee samenhangt een deel van onze houding tegenover hem en tegenover zijn geheele werk, ook tegenover zijn *Génie* en zijn *Mémoires*, ook tegenover zijn invloed en zijn nakomelingschap en hen die een paladijn in hem zien van het Christendom. „René l'Enchanteur"? Zeker. Maar ook de onbetrouwbare.

In drie deelen heeft Chinard doen zien hoe het amerikanisme op het gebied van letterkunde en moraal en sentiment invloed op de Fransche begrippen uitoefent. 't Sterkst uit zich dat, van af Rabelais en Montaigne, in „le bon sauvage", dien ook Vigny nog had gekend, maar in *La Sauvage* ontrouw werd. In 1826 voegde Chateaubriand bij zijn *Essai sur les Révolutions* 't zin-

netje „les bons sauvages qui mangent leurs voisins"? En dat was 't eind van een droom, van „le rêve exotique", waarvan Chinard de ijverige, kunstrijke beschrijver is.

Amsterdam. K. R. Gallas.

O. Neurath, Antike Wirtschaftsgeschichte. 2e umgearb. Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt. 258). Leipzig u. Berlin, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 + 30 %).

Op 98 bladzijden klein formaat wordt ons hier de oeconomische geschiedenis geboden van c. 3000 v. C. tot c. 500 n. C. Dat dit niet meer kan zijn dan een summier overzicht, spreekt van zelf. Vooral de behandeling van het Oosten is mager uitgevallen, en ook overigens geeft de schrijver slechts hoofdlijnen. Deze heeft hij echter duidelijk getrokken, de verschillen tusschen de opeenvolgende perioden der oeconomische ontwikkeling zijn goed gekenschetst. Dit is te meer te waardeeren, omdat een grooter werk over dit onderwerp ontbreekt: al neemt de bespreking der staathuishoudkundige verschijnselen in de geschiedwerken van Beloch, Eduard Meyer en Cavaignac eene ruime plaats in (trouwens ook reeds bij Mommsen), en van hoe groote waarde de monographiën van Pöhlmann, Francotte, Gummerus e.a. mogen zijn, eene oeconomische geschiedenis der oudheid bezitten wij nog niet. Het werkje van Neurath is het eenige samenvattende boek op dit gebied. Het staat sterk onder den invloed van Beloch en vooral van Eduard Meyer, zoowel van diens Geschichte des Altertums als van de in zijne Kleine Schriften vereenigde studiën. Als inleiding verdient het warme aanbeveling.

In dezen 2en druk (de eerste verscheen in 1909) is de opzet van het werk dezelfde gebleven, en ook de wijzigingen en uitbreidingen van den text zijn niet van overwegend belang. Bij de behandeling van het ptolemaeïsche Egypte wordt nu ook het geld- en korengiro besproken. Gewenscht ware eene uitvoerige literatuuropgave geweest bij elk hoofdstuk. Vooral op dit gebied, waar de literatuur, al is zij nog niet omvangrijk, toch zeer verspreid is, zou dit nuttig zijn geweest. De schrijver had dan in eene behoefte voorzien. We krijgen nu slechts in het voorbericht een aantal artikelen van den schrijver zelf geciteerd, maar overigens ontbreekt elke literatuuropgave. Ik acht dit een ernstig gebrek.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 42 wordt gezegd, dat sommige rijke familiën te Athene den staat schepen ter beschikking moesten stellen. De triërarchie rustte echter niet op de familie, maar op den persoon.

Bij de bespreking der afpersingen, waaraan de, onbezoldigde, Romeinsche stadhouders zich onder de Republiek in de provincies schuldig maakten, meent de schrijver, blz. 66, dat het „wirtschaftlich" op hetzelfde neergekomen zou zijn, indien de Romeinsche staat het bedrag dier afpersingen als belasting had geheven en dit dan aan zijne ambtenaren als bezoldiging had toegewezen. Ik vermoed, dat de beroofde provincialen aan de laatste methode de voorkeur gegeven zouden hebben, daar het toch zeer zeker verschil uitmaakt, ook voor het oeconomisch leven, of men tot afdokken gedwongen wordt door willekeurige afpersing of door geregelde belasting. Dat de Romeinen er evenzoo over dachten, blijkt wel hieruit, dat sinds Augustus de provinciale stadhouders bezoldigd worden.

Waar de schrijver op blz. 78 het heeft over den aanzienlijken overzeeschen handel der Syriërs tijdens het Romeinsche keizerrijk en daarbij hunne factorij te Ostia noemt, had hij ook aan de groote rol moeten herinneren, die de Syrische kooplieden in dien tijd, en nog in het begin der Middeleeuwen, in Gallië, speciaal in Massilia, speelden.

Papier en band van dezen druk zijn belangrijk slechter dan die van den eersten.

Groningen. A. G. Roos.

Paul Fournier, Les collections canoniques Romaines de l'époque de Grégoire VII. (Extr. d. Mém. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L. XLI). Paris, Klincksieck. 1918. (Pr. fr. 5.50).

Bij het wereldberoerend hervormingswerk, dat paus Gregorius VII ondernam, beriep hij zich herhaaldelijk erop dat zijn uitspraken en wetten, niets nieuws, niets ongehoords bevatten, maar dat dit alles in overeenstemming was met hetgeen zijn voorgangers op den H. Stoel reeds hadden vastgesteld. Zooals begrijpelijk is, lieten zijn felle tegenstanders dat beroep niet onaangevochten, maar trachtten te betoogen dat de eischen, welke „Hildebrand" aan vorsten, bisschoppen en priesters stelde, ontwijfelbaar in strijd waren met de kerkelijke wetgeving van voorheen. Het conflict vorderde derhalve als van zelf raadpleging van den tekst der kerkelijke wetgeving uit den voortijd. En daar de bestaande collecties van zulke uitspraken, door vroegere concilies en pausen gegeven, niet talrijk waren en bovendien nog zeer onbeholpen saamgesteld, zien wij in het begin der elfde eeuw niet minder dan vier verzamelingen van kerkelijke wetten uit de oudheid aanleggen om in die behoefte te voorzien. Het lid van het Instituut, Paul de Fournier, heeft een diepgaande studie gewijd aan elk dezer vier collecties, welke in de naaste omgeving van Gregorius VII zijn opgesteld en grootendeels zelfs haar ontstaan aan zijn initiatief hebben te danken. Die vier verzamelingen zijn: 1°. een nog in h. s. berustende collectie, welke gewoonlijk wordt aangehaald onder den titel van „Diversorum patrum sententiae"; 2°. het „Capitulare" van Atto, kardinaal van San Marco 3°. de collectie van Anselmus, bisschop van Lucca, en 4°. de collectie van kardinaal Deusdedit. Deze studie heeft al de eigenschappen, welke geschriften van sommige Fransche geleerden zoo aantrekkelijk maken: kalme en bondige betoogtrant; daarbij een glasheldere manier van voorstelling.

Warmond. A. Hensen.

F. de Bas, Waakzaam en Weerbaar. Schiedam, H. A. M. Roelants. 1918 [1]).

„Levendig verlangen om te midden der gevaren, die nu meer dan ooit den zwakkere van den kant der sterkeren bedreigen, het volk, waartoe wij het voorrecht hebben te behooren tot voortdurende waakzaamheid op te wekken:

„om aan de hand der wereldgeschiedenis, vooral partij trekkende van de ondervinding, gedurende de mobilisatie opgedaan, de o.i. alleen afdoende middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid aan te geven—

„leidde tot dit geschrift, hetwelk wij met vol vertrouwen aan het oordeel onzer landgenooten onderwerpen."

---

[1]) Op verzoek van den Schrijver deelt de Redactie mede dat zij dit artikel reeds op 9 Augustus 1918 ontvangen heeft.

Zoo luidt het Voorwoord der 100 bladzijden tellende brochure, waarin generaal De Bas zijne landgenooten wil opwekken tot waakzaamheid en het treffen van maatregelen tot weerbaarheid, ook nadat de nog steeds voortwoedende oorlog zal geëindigd zijn. Hij gaat hierbij van het standpunt uit dat „de oorlog, machtstrijd der volkeren evenmin uit de wereldorde valt te verbannen als krakeel uit de kinderkamer", dat de sterkere steeds de stelling zal blijven handhaven: „macht gaat boven recht", en dat hij, die zulks zou willen ontkennen, utopieën aanziet voor werkelijkheid.

Hoewel ik mij rangschik naast hen, die meenen, dat uit dezen wereldbrand eene nieuwe maatschappij moet voortkomen, die ontwapening in haar vaandel zal voeren, is het mij en mijnen medestanders — althans op dit oogenblik — nog niet mogelijk, eenig overtuigend bewijs te kunnen aanvoeren voor de juistheid van dit inzicht. Ik kan mij dan ook voor de aankondiging van dit geschrift zeer gemakkelijk op het standpunt stellen, hetwelk Schr. innam, het standpunt, hetwelk wij tot dusverre helaas! als het eenig juiste hebben moeten erkennen.

Blijven de toestanden in Europa na den oorlog met betrekking tot de landsverdediging zoo, als ze vóór den oorlog waren, dan *moet* Nederland, wil het Nederland blijven, zich zoo goed mogelijk ter verdediging toerusten. In dit opzicht — maar ook onder dit voorbehoud — deel ik de meening van generaal De Bas geheel en al. Of dit zal noodig zijn, daarover hebben wij niet te beslissen. Wij mogen al — wanneer die beslissing zal genomen worden — onze stem kunnen doen hooren, naar ik hoop, zoo krachtig mogelijk; maar de Groote mogendheden zullen den toon aangeven, waarmede wij zullen moeten instemmen. Ontwapening alleen in Nederland zou groote dwaasheid zijn.

Schr. heeft zijn geschrift in drie deelen gesplitst: Gisteren — Heden — Morgen. Blijkens het voorwoord is het laatste stuk het voornaamste. Daarin wordt in hoofdtrekken uiteengezet, hoe Nederland zich weerbaar heeft te maken. In de beide eerste stukken wordt, met aanstipping van een aantal feiten, cijfers, data, in 55 bladzijden de militaire geschiedenis van alle landen der wereld van meer dan 3000 jaren vóór den aanvang onzer jaartelling tot op onzen tijd — zelfs de Azteken in Mexico worden genoemd — als in een kaleidoscoop den lezers voor oogen gesteld, „ten einde uit de studie van het verledene het tegenwoordige beter te begrijpen."

Hoewel dit overzicht stellig niet van belang ontbloot is, en het zich in elk geval aangenaam laat lezen, komt het mij toch voor, dat, zonder opname van al die feiten, cijfers en data deze beide stukken beter aan het doel hadden beantwoord, indien Schr. had kunnen goedvinden de gevolgtrekkingen, waartoe die studie hem geleid had, in enkele groote, algemeene trekken weer te geven. Nu moest hij, waar hij zooveel heeft willen meedeelen, noodwendig in oppervlakkigheid of onvolledigheid vervallen. Een enkel voorbeeld moge tot staving dezer bewering dienen. Op bl. 38 wordt als aanleiding voor het uitbreken van den oorlog van 1870 opgegeven: „naijver der Tuillerieën op Pruisen wegens de candidatuur van prins Leopold van Hohenzollern Sigmaringen voor den Spaanschen troon," en wordt zelfs niet met een enkel woord gewag gemaakt van de geheime machinatiën van Bismarck voor die candidatuur, zooals we die (hoewel de Duitsche staatsman ze tot zijn dood toe heeft verloochend) uit het in 1899 door Sturdza uitgegeven werk: „Charles I, Roi de Roumanie — Chronique — Actes — Documents" hebben leeren kennen. Evenmin lezen we iets van het verdraaide telegram uit Ems, hoewel wij uit Bismarck's „Gedanken und Erinnerungen" mochten vernemen, dat hij zelf wel had begrepen, welke uitwerking de door hem gestijleerde depeche op de licht ontvlambare Fransche gemoederen zou teweegbrengen. Naar gelang men nu dit al of niet naar voren brengt, kan men de schuld van het uitbreken van dien oorlog op Pruisen of op Frankrijk doen vallen.

Bij de behandeling van den tegenwoordigen oorlog daarentegen heeft Schr., in zijne verontwaardiging over de schending van België's neutraliteit, zelfs beproefd het bewijs te leveren, dat de Duitsche legers bij den aanval op Frankrijk den weg over België niet noodzakelijk hadden behoeven te volgen. Dit bewijs, welks beoordeeling ik aan den lezer overlaat, had voor het doel van het geschrift stellig achterwege kunnen blijven.

Het derde stuk evenwel — de hoofdzaak — is der ernstige overweging van allen, die eene krachtige verdediging van Nederland wenschen, ten volle waard. Schr. vat zijne uiteenzetting hiervan samen in de woorden (bl. 61): „De middelen tot handhaving onzer vrijheid en onafhankelijkheid, zonder verlies van een duimbreeds gronds, tot verstandig en rechtvaardig beheer onzer koloniën, zijn viervoudig: *een wijze regeering, gewapende-, economische- en intellectueele weerbaarheid.*" Elke van die middelen wordt dan uitvoerig toegelicht.

Uit dit gedeelte zij nog bijzonder de aandacht, niet het minst van regeeringspersonen, gevestigd op hetgeen Schr. noemt: „intellectueele weerbaarheid". Hij schetst daarin de positie van den tegenwoordigen officier in het leger, niet in het soldaten-leger, maar in het leger, dat der Nederlandsche maatschappij toebehoort, dat wortelt in het Nederlandsche volk. Meer dan tot nu toe het geval is geweest, moet de officier, ook de militie-, landweer- en reserve-officier, bekend zijn met de inrichting en de eischen van het maatschappelijk leven, met de wetten, die de samenleving beheerschen, met de voorschriften, tot wier toepassing hij mede kan geroepen worden, zooals dit in deze jaren van mobilisatie van het leger zoo duidelijk aan den dag treedt. Maar elk Nederlander, en vooral elk regeeringspersoon, moet ook het leger kennen als onderdeel van de staatsmacht. Duidelijke begrippen over de verdedigbaarheid van ons land — gen. De Bas heeft van 1865 af hierop bij alle voorkomende gelegenheden steeds aangedrongen — mogen den ontwikkelden niet-militair, maar vooral onzen bestuurders niet vreemd zijn. Opnieuw wordt een pleidooi gehouden voor een leerstoel voor het krijgswezen aan een of meerdere van onze universiteiten, of althans voor de behandeling van onderdeelen van het krijgswezen bij het onderwijs in overeenkomstige takken van wetenschap.

Hier is Schr. in zijne volle kracht en geeft hij, nog met jeugdig vuur bezield, niettemin op bescheiden wijze den weg aan, die z. i. zou kunnen worden gevolgd.

Mogen zijn geschrift vele lezers, en zijne denkbeelden in dezen bij hen ingang vinden — tenzij .... het niet meer mocht noodig wezen. Wat zou dat een vooruitgang zijn!

's-Gravenhage. G. J. W. Koolemans Beijnen
(gep. luit.-generaal).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., XLVI, 4: J. J. Hartman, Ad Ovidi de Ceyce et Alcyone narrationem. — G. Vollgraff, Ad Sophoclis *Antigonam*. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 29, 62-64. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Thyesten*. — J. van Wageningen, De quattuor temperamentis. — J. J. H., Polenarianum ad Hor. *C.* IV, 4, 68. — H. D. Verdam, Quo tempore *Phaedrus Platonicus* scriptus sit. — J. J H., Polenarianum ad Hor. *C.* III, 24, 58. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Medeam*. — J. J. H., Ad Pindari *Od.* XIII, 53. — G. Vollgraff, De lege collegii cantorum Milesii. — P. H. Damsté, Ad Senecae *Herculem Furentem*. — F. Muller, De origine participii futuri linguae latinae. — P. H. D., Emendatur locus Gellianus (II, 21, 8). — J. J. Hartman, Annotatiunculas criticas ad Pindari locos quosdam.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLI-XLII, 3: E. Howald, Heraklit und seine antiken Beurteiler. — J. Geffcken, Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums. — A. Götze, Deutsche Handwerkernamen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: Ph. Wegener, Schillers Pädagogik u. ihr Einflusz auf Herbart. — K. Ziegler, Lessings Laokoon u. d. Schule.

4-5: A. Gercke, Eine Niederlage des Sokrates. — R. Pestalozzi, Seelische Probleme des Hochmittelalters. — J. Richter, Der Charakter des Mephistopheles im Urfaust.

In het paedagog. ged.: E. Stemplinger, Hellenisches im Christentum. — W. Olsen, Wie sollen die Schüler in ein Literaturwerk eingeführt werden? — Mitteil.

6: W. Nestle, Politik u. Moral im Altertum. — H. Fischer, Schiller u. d. griechische Tragödie. — H. Engert, Idealismus u. Realismus im deutschen Drama.

In het paedagog. ged.: A. Messer, Wert, Norm, Person in der Ethik. — Th. Litt, Lehrfach u. Lehrpersönlichkeit. — Mitteil.

7—8: O. Gruppe, Die Anfänge des Zeuskultus. — E. Bruhn, Zur dramatischen Technik des Sophokles. — E. Pernice, Pompejiforschung u. Archäologie nach dem Kriege. — G. Mayer, Das wesen der Landschaftslyrik. — J. Hashagen, Italiens Kriegsverträge mit dem Verband. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. Jaeger, Geschichte u. Leben. — G. Wolff, Antike Klassikerstellen im Lichte der röm.-germ. Altertumsforschung. — Mitteil.

9: B. Sauer, Antike Feldherrbildnisse. — H. Werner, Barbarus. — A. Götze, Aus dem deutschen Wortschatz schweizerischer Zeitungen.

In het paedagog. ged.: P. Pendzig, Die griech. Studien im deutschen Mittelalter. — G. Reichwein, Über den Sinn geschichtl. Bildung in unserer Zeit.

Tijdschrift v. Nederlandsche Taal- en Letterkunde, XXXVII, 4: P. Leendertz, *Mariken v. Nieumeghen*. — R. Foncke, Wie is de samensteller van „*den Nederduytschen Helicon*"? — C. G. N. de Vooys, Broeder Thomas' traktaat over natuurkennis. — M. Boas, De oudste Nederlandsche vertaling van Epictetus' Enchiridion en haar auteur. — G. J. Geers, *Geuse-vesper*. — C. G. Kaakebeen, Enkele plaatsen uit de poëzie van Constantijn Huygens. — Kleine Med. — Verbet.

Neophilologus, IV, 2: S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie lyrique néerlandaise (1544-1565). — P. Valkhoff, Sur quelques ouvrages d'Elie Luzac, II. — H, W. J. Kroes, Nhd. *Krawall*. — O. Walzel, Die künstlerische Form der Deutschen Romantik. — H. Annema, *Touter—Tille—Tolle*. — R. Volbeda, *Half* preceded or followed by the (in)definite article or other modifiers. — W. v. d. Gaaf, The pronunciation of *Word*. — A. G. v. Hamel, Tondalus' visioen en Patricius' vagevuur. — J. v. Wageningen, Stopwoorden — Aankond. v eigen werk. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Bijdragen Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde, VI, 1: De Jonge van Ellemeet, De Drentsche Marken-organisatie. — Japikse, De minuut van het plakkaat der afzwering 26 Jul 1581. — Tonckens, De Grammatica Latina van Vossius en de Schoolordre van 1625. — Hist. literatuur (Juli-Nov. 1418).

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIII, 5: Gysberti Hodenpijl, Govert Cnoll (slot). — Portheine De samenzwering van Von Görtz, I.

6: Portheine, De samenzwering van Von Görtz (slot). — Geest, Terschelling in de Middeleeuwen.

Economisch Historisch Jaarboek, IV: Posthumus, Voorgeschiedenis van de wetgeving tegen den kinderarbeid. — Van Dillen, Stukken betreffende den termijnhandel in graan. — Van Brakel, Bescheiden over den slavenhandel der W. I. Compagnie. — Timmer, Brouwerscontracten 18de eeuw. — De Boer, Amsterdamsche veemcontracten. — Huart, Observantie betreffende de geldtheorie, 17de eeuw. — Hoeffnagel, De Surinaamsche bacovencontracten.

Revue Historique, CXXVIII, 2: L'Allemagne et nous (correspondentie Keizerin Eugénie en Wilhelm I, 26 Oct., 1870). — Bourrilly, Charles Quint en Provence. — Tricoche, Busky Run (Aug. 1763). — Reuss, L'affaire des faussaires de Vienne à Huningue (1790—1792). — Bulletin historique: Hauser, France (ép. moderne).

CXXIX, 1: Puaux, Origines de la guerre des Camisards, I. — Marion, La question du papier-monnaie 1790. — Van Dijke, Les prétendues mémoires de Jeanne d'Albret. — Bulletin historique: France, moyen âge.

English Historical Review, Oct. 1918: Stenton, Supremacy of the Mercian Kings. — Round, Barons and Peers. — Goldingham, The navy under Henry VII. — Notes and Documents (o. a. Beyson, Ostend in 1587).

Historische Vierteljahrschrift, XXVI, 4: Buchner, Zum Briefwechsel Einhards. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, XC, Dec.: B. W. Speekman, E. v. Handel-Mazzetti's Brüderlein u. Schwesterlein. — J. P. v. Kasteren, De Tweede Petrus- en de Judasbrief. — P., De Katakomben Rome Valkenburg. — M. v. Steen, Uit de Geschiedenis der Bulgaren. De tijden van den eersten Boris. — Is. Vogels, Dramatiek. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

XCI, Januari: J. v. Ginneken, De Taaltechniek v. P. C. Boutens. — P. H. J. Hoenen, De Exploitatie der Atmospherische Stikstof. — H. Padberg, Een leven v. Guido Gezelle. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel I. — L. P. P. Franke, Van Vertelsels, Sproken en Legenden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Catal. Fransche Letterk. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A—s).

Catal. Goethe-verz. Kon. Bibl.: Zschr. f. Bücherfr. 1918/19, n°. 7 (A—s).

Davids, Nederl. en Spaansche Letterkunde: Studiën XCI, Januari (Daniels).

Goossens, Fr. Sonnius: Studiën XC, Dec. (P. A.).

Hampe, Belgien u. Holland vor dem Weltkriege: Lit. Zentralbl. 1918, n°. 45.

Hartman, De Plutarcho scriptore et philosopho: Gött. Gel. Anz. 1918, 9-10 (Pohlenz).

Van 't Hoog, Anthonis de Roovere: N. Taalg. XII, 6 (Acket).

Opstelten, Penning's Benjamins Vertellingen: N. Taalg. XIII 1 (de Vooys).

Poort, Bredero: N. Taalg. XII, 6 (de Vooys).

Schrijnen, Handleiding Indogerm. taalwetenschap: N. Taalg. XII, 6 (v. Wijk).

Spitz, Lans. v. Denemarken: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

Valckenier Kips, Der deutsche Staatsgedanke: D.Lit.Ztg. 1918, n°. 44/45 (v. Martin).

Worp, Onwaerdeerlycke Vrouw: N. Taalg. XIII, 1 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. C. Clark, The Descent of Manuscripts. Oxford, at the Clarendon Press. 1918. (Pr. 28 sh.).

Dit werk is eene voortzetting en samenvatting van tal van scherpzinnige onderzoekingen waarvan de heer Clark sedert jaren reeds in verschillende publicaties de uitkomsten heeft medegedeeld. Hoofdzakelijk golden zij de handschriften van Cicero's redevoeringen en wijsgeerige werken. Deze treden ook in dit nieuwe boek op den voorgrond, ofschoon daarnaast veel studie gewijd is aan andere, bv. van Latijnsche Kerkvaders, van Plato en den beroemden Parijschen Demosthenes. Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn te vragen, of zulk een boek na L. Havet's *Manuel de critique verbale* nog wel noodig was. Maar men behoeft niet vele blzz. er van te lezen, of men bemerkt dat het veel eigens en nieuws bevat en overal berust op zeer nauwkeurige studie, ook waar een onderwerp ter sprake komt dat de heer Havet reeds voortreffelijk behandeld had. Voor tekstkritiek is het ook naast dien *Manuel* onwaardeerbaar, vooral waar het telkens toont hoeveel er nog uit oude handschriften te leeren valt, wanneer zij slechts nauwkeurig in al hunne eigenaardigheden bestudeerd worden. Bijzonder leerrijk is daarvoor het 3e hoofdstuk blz. 53—103 „The Evidence of Marginalia." Deze zijn in vroeger en later tijd al te zeer verwaarloosd, deels niet begrepen of met de woorden van den tekst zelf verward geraakt. Uitvoerig behandelt Cl. het teeken dat iets niet in orde schijnt of nader onderzocht moet worden, soms door den afschrijver, meermalen door een corrector aan den rand geschreven als ζ = ζήτει, Q̄ = quaere, R̄ = require. Hoe dit tot corruptie van den tekst of tot vergissing kon leiden, wordt met allerlei bewijzen aangetoond. Curieus is bv. blz. 453 Lucretius VI 840 na eene lacune waar de tekst zeker niet in orde is : *Que* (verbeterd in *Quæ*) *frigidior porro in puteis aestate fit umor* in de beide Leidsche hss., hetgeen in de jongere veranderd is in *Cur frigidior* enz. Blijkbaar moet de versregel beginnen met *Frigidior* en is *Que* in het voorbeeld der Leidenses de randnoot Q̄ voor *quaere* geweest.

Zoo is R̄ = *require* te verklaren ook daar waar eene andere verklaring verleidelijk is, bv. als afkorting van een eigennaam des afschrijvers of noot van een corrector (= recognoui), gelijk het resp. door Chatelain en Plasberg in den Vossianus 84 van Cicero's philosophica is geschied.

Een aardig geval van een randnoot in den tekst geslopen levert blz. 199 cod. C van Cic. Nat. D. I 85 *sententiis* GR̄ *quas appellatis cyrias doxas*, waar cod. Harl. de juiste lezing geeft *sententiis quas appellatis cyrias doxas* met de randnoot GR̄ = Graeca uerba of dgl. (κυρίας δόξας).

Uitvoerig en leerrijk is ook het 12e hoofdstuk, over de hss. van Plato. Hier was Cl. in bijzonder gunstige conditie doordat de twee merkwaardigste hss. van Oxford en Parijs in volledige reproductie toegankelijk waren. Door vergelijking met andere jongere hss., inzonderheid met den verloren gewaanden, maar onlangs teruggevonden Vaticanus 796 saec. IX — X, wordt allerlei bijeengebracht tot bewijs dat Cobet's theorie over het éene betrouwbare hs. („vile damnum, si [ceteri] omnes ad unum flammis comburerentur") door latere vondsten en onderzoekingen niet houdbaar is gebleken. Evenzoo gaat het p. VII met de vroeger zoo geliefde opvatting „breuior lectio potior".

Een bewijs, dat vele oude hss. precies volgens hun voorbeeld afgeschreven werden, wordt blz. 42 gevonden in de omstandigheid, dat dikwijls aan het einde van een katern de woorden zeer dicht ineen gedrongen of zeer wijd uit elkaar getrokken zijn, blijkbaar om juist daar te eindigen waar het voorbeeld eindigde. Merkwaardig genoeg komt dit ook in het midden van een katern voor, zoodat de afschrijver elke bladzijde of elk blad afzonder-

lijk nauwkeurig volgens het model schreef. Daarvan worden eenige voorbeelden genoemd uit Londensche hss. Ik zou die met enkele kenmerkende uit Leidsche hss. kunnen aanvullen. Maar zonder reproductie kan dit het ware nut niet opleveren.

Blz. 163 vv. zijn belangrijke mededeelingen over hss. in drie kolommen, hetgeen behalve bij eenige Bijbelhss. of Psalters (bv. het Utrechtsche en zijn repliek te Parijs 8846) en ook bij Glossaria (Leid. Voss. L.F. 82), zelden voorkomt en wijst op overoude traditie. Juist om die merkwaardigheid zou het dienstig geweest zijn nog te vermelden, dat de genoemde hss. Egerton 1934 en Add. 24142 afgebeeld zijn in den Catalogue of ancient MSS. in the Brit. Mus. II pl. 36 en 45. Van een aldus geschreven werk van een klassieken auteur is nog de heugenis bewaard door een „codex tristilus = tribus columnis exaratus" dien Dalechamp gebruikte voor de uitgaaf van Seneca's brieven (1627).

Doch genoeg reeds om aan te toonen dat dit lijvige boek veel belangrijks bevat en den auteur alle aanspraak geeft op den dank van allen die het zullen moeten raadplegen of liever nog, tot hun groot nut nauwkeurig doorlezen.

Leiden. S. G. de Vries.

J. Geffcken, Die Griechische Tragödie. (Aus Natur und Geisteswelt No. 566). Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.50 geb.).

Een pittig boekske van een niet tot oratorie overslaanden schrijver, fijn van opmerking en gedragen door een nobel idealisme. Haast zouden wij dit werkje verkiezen boven Geffckens uitvoeriger arbeid over hetzelfde onderwerp (Aus deutschen Lesebüchern VI. Bd. 1 Abt. 1911); want wie zijn stof zóó beheerscht, dat hij in kort bestek den lezer precies op het belangwekkende wijst, zij in deze dagen van tijd- en geldbesparing de gekozen gids. Ongetwijfeld vergelijkt de belangstellende dit deeltje met dat andere dezer reeks: Körte's Griechische Komödie (No. 400), en zal dan wellicht met mij erkennen, dat Körte nóg beter geslaagd is, omdat hij nóg meer in plaats van bespiegeling over een tooneelwerk te geven dit zelf tot den lezer laat spreken. Wij willen kunst zien en hooren in ongestoorde rust en de gewichtigdoende cicerone met zijn „let hierop", „hoe verrukkelijk", „hoe anders dan bij X," wordt dan even onverdragelijk als de commentaar onder een tekst. Cliché-bewondering in klassieken trant heeft bij Körte en bij Geffcken moeten wijken voor een frisschen eigen kijk; geen stijlbloempjes maar nuchtere verstandige taal .... alles in de goede richting. Wij wenschen deze uitgave in veler handen en aandacht.

Leiden. J. Vürtheim.

Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis recensuit **E. Nachmanson.** (*Collectio scriptorum veterum Upsalensis.*) Gotoburgi, Eranos' förlag. 1918. (Pr. M. 15.—).

Het betrekkelijk magere maar daarom niet onbelangrijke excerpt, dat twee epitomatoren uit de Middeleeuwen ons hebben overgelaten van Erotianos' τῶν παρ' Ἱπποκράτει λέξεων συναγωγή, was voor het laatst uitgegeven door Joseph Klein in 1865. Deze uitgave was weliswaar de eerste waarin meerdere handschriften voor de constitutie van den text waren gebruikt, maar van handschriftenfiliatie en -kritiek was daarbij geen sprake. Den Heer Nachmanson dankt de beoefenaar van Hippokrates' geschriften de eerste wetenschappelijke uitgave. Nachmanson heeft waarlijk al het mogelijke gedaan om zijn werk afdoende te maken. In zijn Erotianstudiën had hij reeds uitvoerig oorsprong vorm en aard van het glossarium uiteengezet, de lotgevallen van dit boek behandeld en de waarde der handschriften bepaald; in deze uitgave geeft hij van één en ander een kort overzicht. Vooral het vergelijken en schatten der verschillende codices was geen kleinigheid: immers het werkje is ons in niet minder dan 15 hs. uit de 14e—16e eeuw overgeleverd. Dank zij Nachmansons scherpzinnigheid en ijver is nu gebleken dat er slechts 5 daarvan werkelijke waarde hebben voor den text. Daardoor kon natuurlijk de ann. crit. heel wat worden besnoeid en verduidelijkt. Bovendien heeft de uitgever de moeite gedaan om de scholiën in de hs. van Hippokrates nogmaals te vergelijken of af te schrijven, om te bepalen welke daarvan naar alle waarschijnlijkheid zijn geput uit het werk van Erotianos. Deze fragmenten zijn in de uitgave achter het glossarium opgenomen.

Door dit alles maakt deze editie een prettige en betrouwbare indruk, en voorzoover ik heb nagegaan wordt die indruk bij nadere beschouwing bevestigd. Bijna overal ontmoette ik voorzichtigheid die niet in angstvalligheid ontaardde, en verder kortheid en helderheid. Van groot belang is het ook, dat tusschen text en ann. crit. nauwkeurig zijn opgegeven, behalve de vindplaatsen van het betrekkelijk vele door Erotianos geciteerde, ook zooveel mogelijk de Hippokrates-plaatsen waaruit de lemmata zijn of schijnen te zijn genomen. Verder vindt men achterin een index auctorum en een index glossarum et verborum notabilium. Hoewel mij een volledige verborum index altijd wenschelijker voorkomt in een wetenschappelijke uitgave, kunnen we met dit alles tevreden zijn. We hebben nu inderdaad een editie die, tenzij het oorspronkelijke werk uit Nero's tijd nog eens ergens opduikt, de basis zal blijven van alle verdere Erotianos-studie.

Deze uitgave was eigenlijk bestemd voor het corpus medicorum graecorum en is slechts noodgedrongen voorloopig in de collectio scr. vet. Upsalensis opgenomen. Laten we hopen dat de tijden weldra weer van dien aard zullen zijn, dat het oorspronkelijke plan nog kan worden volvoerd.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **Brix—Niemeyer. IV Miles Gloriosus.** 4e Aufl. bearbeitet von **O. Köhler.** Leipzig, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 2, geb. M. 2.60).

De nieuwe uitgave van den Miles Gloriosus in de verzameling van Plautijnsche stukken van Brix-Niemeijer is niet meer door Niemeyer zelf maar door O. Köhler verzorgd. Ik bezit de vorige door Niemeyer nog bewerkte uitgave van den Miles niet, zoodat het mij niet mogelijk is precies na te gaan, waarin Köhler's bewerking van de vorige verschilt; bij vergelijking evenwel van de inleiding tot de Menaechmi, die van Niemeyer is, met die van den Miles, waarvan de definitieve vorm in ieder geval aan Köhler moet worden toegeschreven, vind ik in deze laatste wel het een en ander, dat mij voorkomt ongunstig af te steken bij de eenvoudigheid en helderheid van Niemeyers inleiding. Voor alles kan het mij niet bekoren, dat de manier, waarop de dramatische ontwikkeling der

komedie wordt geschetst, op kermisachtige wijze begeleid wordt met een soort van slagen op de groote trom, die vernederend zijn voor 't respect des lezers voor zijn eigen begrip. Zoo krijgen wij achtereenvolgens, steeds tusschen haakjes, p. 2 Erregendes Moment, Beginn der Handlung, p. 3 Erster Erfolg des Palästrio, Zweiter Erfolg des Palästrio, en zoo maar voort, zelfs bij 't Höhepunkt is 't nog niet uit.

En de vorm, waarin het betoog gegoten is, dat het stuk, zooals Plautus het geeft, in hoofdzaken één Grieksch origineel weergeeft, en dus niet gecontamineerd is, is zoo weinig klaar en treffend, al blijkt bij nauwkeurig lezen en weer lezen, dat alles er wel in staat.

De opvatting omtrent de vraag, hoe de Miles Gloriosus door Plautus gecomponeerd is, heeft, meen ik, invloed gehad op de geheele opvatting omtrent de contaminatie bij Plautus. De vraag reikt verder dan het stuk zelf.

En daarom ga ik hierop wat uitvoeriger in dan eigenlijk wel met het evenwicht in mijne kritiek overeen is te brengen.

Vroeger gold omtrent den Miles vrij algemeen de opvatting, die treffend door Leo in zijn Plaut. Forsch. is verdedigd. Thans is het getij der wetenschap gekenterd en houdt men behoudens de Lucrioscène (III, 2) de Plautijnsche komedie meestal voor de vertaling van één Grieksch stuk, dat in hoofdzaak al de eigenaardigheden van bouw reeds had, die wij in den Miles aantreffen. Deze opvatting vinden wij, zooals ik zei, ook in de inleiding van Köhler weergegeven. De beslissende invloed is in dezen, naar het mij toeschijnt, uitgegaan van het boek van een Franschman, ik bedoel Daos van Legrand. De quintessens van het betoog van Köhler is in ieder geval een verkorte weergave van de bladzijden, die in dit werk aan den Miles zijn gewijd.

Leo vond, op het voetspoor van Zarncke, in het verhaal van Kamaralsaman en de vrouw van den juwelier een bewijs, dat er vroeger een Grieksch stuk geweest was, dat de val, waarin de Miles bij Plautus gelokt wordt, niet had: „dasz dieses zweite Stück eine Handlung für sich ausmachte, dasz die Falle in die der Miles im Ἀλαζών gelockt wird jenem fremd war, wie ungefähr dort die Handlung zu Ende ging, erfahren wir aus den Spiegelungen, die das unbekannte attische Original in die orientalische Novellenliteratur geworfen hat."

Legrand gaat net van de omgekeerde veronderstelling uit. In het verhaal van Duizend en een Nacht dient tot het laatste toe de opening in den muur voor het bedrog van den echtgenoot. Dat schijnt de mogelijkheid uit te sluiten, dat 't Oostersch verhaal een navolging is van 't Plantijnsche stuk of zijn Grieksch model. „En ce cas à l'origine des deux oeuvres pourrait être un conte ionien."

Wij hebben hier een zonderling geval. Leo meent, dat uit de komedie zich een verhaal ontwikkeld heeft en dat dit op welke wijs dan ook bij de Arabieren is gekomen en zoo in de groote verzameling van Arabische vertellingen is opgenomen. Legrand meent dat er een Grieksche vertelling is geweest, die naast andere trekken door den Griekschen komediedichter in zijn stuk is verwerkt en die, een zelfstandig bestaan voortzettend, ook onder de Arabische vertellingen is opgenomen.

Op zich zelf is zoowel het eene als het andere beloop van zaken denkbaar. Opvallend is evenwel, dat Legrand, wiens boek zoo sterk gedocumenteerd is, zoo rijk is aan verwijzingen, bij het vermelden van die Ionische vertelling naar niets verwijst, waaruit blijken kan dat er reeds ten tijde van Alexander den Groote vertellingen van dit soort, in novellevorm gegoten, onder de Ioniers in omloop waren.

Wellicht heeft Legrand dit bezwaar zelf gevoeld, Köhler die spreekt van „der Schlichten Natürlichkeit, wie sie die Erzählungen bieten," alsof de natuur en het wezen van deze x is ons volkomen bekend was, heeft dat niet gedaan.

Legrand heeft, wel inziende, dat de bizondere trek in de vertelling waarbij de opening in den muur tot 't einde dienst doet, bij de onderstelling, dat wij in het stuk van Plautus contaminatie hebben, alle waarde verliest, naar zoogenaamde inwendige bewijzen voor de prioriteit van de vertelling gezocht. .... nous pouvons y remarquer encore par comparaison avec l'histoire du Caire quelque chose de moins simple et de moins naturel, comme si l'histoire du Caire représentait le thème primitif." En dit wordt eenigszins uitgewerkt, en in deze uitwerking volgt ook Köhler Legrand.

Evenwel vergeet men hierbij dat een speelstuk, uitgedacht om gespeeld te worden en een vertelling, al eenige eeuwen naverteld, noodzakelijkerwijs ieder zijn eigen wezen moeten hebben. Als wij eens aannemen, dat de vertelling inderdaad uit de komedie ontstaan was en nagaan, welke trekken langzamerhand moesten vallen, dan zien we dat de redeneering van Legrand datgene bewijzen wil, wat al gegeven is. Om een voorbeeld te nemen, de trek, dien Köhler aanvoert als een aanwijzing, dat de Miles het thema sterker en gekunstelder heeft doorgevoerd dan de vertelling, dat Sceledrus de zgn. Dicea die in waarheid Philocomasium is, vasthoudt om haar in het huis van Pyrgopolinices te sleepen, heeft alleen waarde bij het spelen en moet bij 't bloote vertellen langzamerhand verdwijnen.

Waar men evenwel niet op gelet heeft, is dat naar zijn aard zulk een bedrog met een gewaande tweelingzuster een voor de planken bedacht motief is. Vergelijkt men daarmee eens twee heusche antieke vertellingen, die tot 't zelfde genre behooren, het verhaal van de weduwe en den miles bij Petronius en dat van den bakker en zijn ontrouwe vrouw en de ton bij Apuleius, dan ziet men hoe verschillend deze naar den aard van hun bedenksel zijn.

Daarbij komt dat — het bestek van dit tijdschrift laat niet toe dit in bizonderheden uit te werken — een intrigue waarin twee figuren door een persoon gespeeld worden niets anders is dan het spiegelbeeld der intrigue, waarin twee op elkaar gelijkende personen voor één worden aangezien, zooals in de Menaechmi en de verschillende Δίδυμοι De intrigue zooals wij die hier hebben, kunnen wij dus uit de ontwikkeling der νέα zelf verklaren zonder dat wij daarbij een ergens anders vandaan gekomen motief hebben aan te nemen. Trouwens het motief van de muur waarin een geheime opening was, was reeds in het Phasma van Menander gebruikt.

Het is dus niet mogelijk op eenige wijze de Arabische vertelling te gebruiken voor een betoog. dat de Miles een Grieksch origineel weergeeft. Aan den anderen kant mag men er niet meer uit afleiden dan dat er eenmaal een Grieksch stuk heeft bestaan, waarin de intrigue gesponnen was om het motief van de doorboorde muur. De mogelijkheid blijft altijd bestaan, dat dit stuk ouder was dan het origineel van de Miles en dat de Grieksche schrijver het gebruikt heeft voor het verwikkelen der intrigue,

terwijl hij van het begin af aan een andere ontknooping beoogde.

Een volledig onderzoek van het stuk moet hier de beslissing geven. In zekeren zin heeft Köhler dit ook gedaan of liever hij schijnt mij een artikel te volgen, waarin dit gedaan is; ik maak dit hieruit op, dat hij p. 14 spreekt van „wiederholten Erwähnungen des Durchbruchs", terwijl in de aangehaalde passage gezinspeeld wordt op de gewaande tweelingzuster. Met de redeneering, die hierop gebouwd wordt, ben ik het evenwel niet eens.

Evenmin kan naar mijne meening eenige conclusie worden getrokken uit de zoogenaamde eenheid in de karakterschildering. „Eine Figur aber, so fest umrissen, dasz ungestraft sich kein Kontaminator an ihr vergreift, is dem Dichter in Palästrio geglückt." Ik stel hier de bewering tegenover, dat men deze figuur gerust had kunnen opsieren met eenige trekken aan Chrysalus, Davus of zelfs Tranio ontleend zonder dat hij daardoor uit den toon zou zijn gevallen. En zoo staat het eveneens met de andere figuren.

De hypothese van contaminatie blijft voor de eigenaardigheden van den Miles, de eenvoudigste werkhypothese, als men eenmaal de invoering van de Lucrioscène niet loochenen kan. Men moet dan immers èn contaminatie en een rare manier van werken bij den dichter van 't origineel aannemen. Inzonderheid de eigenaardigheden van sc. 1 van Actus III, die toch werkelijk, zooals Leo ook heeft uiteengezet, groot genoeg zijn, vinden heelemaal geen verklaring door de hypothese van de enkele invoeging der Lucrioscène. Aan den anderen kant kan ik, anders dan Köhler, er niet een te groote waarde aan hechten, dat verder op in het laatste gedeelte nog wel eens gezinspeeld wordt op 't eerste, b.v. op de opening in de muur. De contaminatie is minder te herkennen uit wat de dichter van 't gecontamineerde stuk gedaan heeft, want dit doet hij bewust, dan uit wat hij gelaten heeft.

Zoo blijft voor mij de hypothese van contaminatie de beste verklaring van de eigenaardigheden in de compositie van de Miles.

Bij het doorlezen van den eigenlijken commentaar wordt men getroffen door de nuttelooze uitvoerigheid. Deels had de formuleering korter kunnen zijn, deels zijn er verklaringen, inzonderheid van den samenhang, opgenomen, die even goed hadden kunnen gemist. Ook de taalkundige opmerkingen zijn dikwijls zeer uitvoerig, maar deze grondigheid beschouw ik niet als verlies. Door dit alles is gemaakt, dat de alinea's zijn weggevallen en hierdoor heeft de overzichtelijkheid zeer geleden; dat de cijfers der verzen vet gedrukt zijn, maakt dit niet geheel goed.

Dat van het verband verschillende dingen, die gerust zonder toelichting hadden kunnen blijven, verklaard zijn, dikwijls nog al uitvoerig ook, wil ik met een enkel voorbeeld staven. Bij vs. 9 teekent de sch. aan: Artotrogus, der bisher, angewidert von den immer wiederholten Prahlereien (20 ff.) beiseite gestanden hatte, wird jetzt durch Nennung seines Namens den Zuschauern vorgestellt (s. Trin. Einl. S. 24 Anm.). Kaum hat er die Frage des Miles gehört, als er wie ein aufgezogenes Uhrwerk die ihm nur allzu geläufigen Schmeicheleien herschnurrt. Er weisz, dass er damit stets die richtige Antwort trifft." Eenige nut ligt alleen in de woorden „Artotrogus — vorgestellt."

Van de overige overbodige verklaringen eveneens een paar voorbeelden. Argumentum I vs. 1 m e r e t r i c e m Philocomasium, m i l e s Pyrgopolinices; vs. 2 e r o a m a n t i Pleusicles, s e r v o Palaestrio. Vs. 1 van het stuk; „c l i p e o. Der Dativ stellt das Schild als persönlich beteiligt dar enz. 8 regels in het geheel; vs. 21/22 alles wat hierin uit het Grieksch is aangehaald (want een eigenaardigheid van het Latijn wordt door het Grieksch niet verklaard) en een deel der Lat. voorbeelden. Vs. 63 wordt ergo verklaard, voor den tekst overbodig, taalkundig niet voldoende, Vs. 95 servitutem servire, Vs. 96 devenerim en eindelijk in vs. 98 date operam; en zoo gaat het 't heele boek door.

Maar dit gebrek der omslachtigheid is voor een commentaar toch maar een bijkomstige fout. De voornaamste vraag is, of de sch. goed verklaard heeft en of hij wetenschappelijk voor zijn taak berekend is geweest. En hierop moet ik volmondig ja antwoorden. Evenals de commentaar op de Menaechmi geeft deze tallooze kleine verhandelingen over spraakgebruik en metriek bij Plautus, van groot nut voor den beginner, voor den meer ervarene van groot gemak. In de wetenschappelijke literatuur is de schr. volkomen thuis en meermalen geeft hij naar deze nuttige verwijzingen. Zoo bij v.s. 1232 Spero ita futurum quamquam illum multae sibi expetessunt de opmerking. dat hierin een gewichtig, zij het dan ook op zich zelf staand argument gelegen is tegen de theorie van Skutsch over de apocope van ille. Zoo bij vs. 645, dat ae van de Gen. Sing. bijna nooit wordt geëlideerd. Dat regelmatig naar de werken van Leo, de Analecta en de Plaut. Forsch. en naar Ribbeck wordt verwezen, treft niet zoozeer als dat bij vs. 808 ook wordt verwezen naar Otto Crusius, Untersuchungen zu Herondas, bij vs. 1092 naar Nötzel, De archaismis, Berl. dissertatie van 1908, en zoo meer.

De behandeling van den tekst is conservatief. Sch. is zich, beter dan menig beroemd geleerde, bewust van de groote veranderingen, die het Latijn tusschen Plautus en het midden der 1ste eeuw v. Chr. heeft ondergaan en menige wending, die vroeger als onmogelijk werd beschouwd, omdat ze niet strookte met het klassieke spraakgebruik wordt door hem op juiste wijze verdedigd. Het meest gewaagd is in vs. 1253 amore perdita est te misera voor te deperit; toch heeft hij volkomen gelijk, dat, waar de cdd. voor deze lezing pleiten, hij ze aanvaardt. Het is hiermede in overeenstemming, dat hij in de constitutie van den tekst nog al rekening gehouden heeft met de editie van Lindsay.

Een zelfden geest vinden wij in schr. opvattingen van Plautijnsche prosodie en metriek, d.w.z. een redelijk aanvaarden van wat de teksten geven zonder ze te willen dwingen in een aprioristisch schema, dat zooveel mogelijk met de feiten van den klassieken tijd overeenkomt, een opvatting waarvan zelfs Leo nog niet geheel vrij is. Wat den hiaat aangaat, hij erkent de hiaten, die in de kleine editie van Goetz en Schoell door een vertikale lijn zijn aangegeven, als gerechtvaardigd. Hij kent voor den hiaat een zekere waarde aan de zinspauze toe. Metrische onregelmatigheden als de proceleusmaticus met accent op de 1ste syllabe en dactytische woorden die oxytonon zijn erkent hij als juist overgeleverd.

Het is bij de massa van detail, die in zoo'n commentaar wordt besproken, natuurlijk, dat, hoe goed ik mij ook met de inhoud daarvan in het algemeen kan vereenigen, er allerlei overblijft, waaromtrent ik anders denk dan de sch. Ik begin met twee meer algemeene opmerkingen.

De eerste over de prosodie. Schr. geeft den indruk, dat dit voor hem grootendeels een wetenschap van streepjes en boogjes is. Is een lettergreep, die gewoonlijk zich als lang voordoet, kort, dan zet men er een boogje op. Met een woord, b.v. Iambenkürzung is dan verder alles in orde. Bv. bij vs. 55 quid tibi ego dic a m q u o d o m n e s mortales sciunt; de derde voet is volgens hem een dactylus, wat juist is omdat elke andere scansie een ondraaglijk vers geeft. Maar is nu met de verklaring „q u o d o m n e s Iambenkürzung" alles afgedaan? Hoe kan bij de gewone uitspraak, nog reconstrueerbaar uit 't Ital. Ogni (o n'j i) deze lettergreep kort zijn? Dat probleem ziet hij niet. Ik vermoed, dat wij hier een geval hebben van vulgaire uitspraak, volkstaal als men wil, waarbij als eindresultaat, na assimilatie tot n, de m heelemaal was weggevallen. Niet anders is het, waar hij spreekt van p r o f e c t o Iambenkürzung, t a b e r n a e, f e n e s t r a, die alle drie geheel verschillende phonetische gevallen vertegenwoordigen. Phonetische problemen ziet hij, zooals trouwens zoovelen met hem, niet. Ik ben opnieuw versterkt in mijne meening, dat het goed zou zijn, als men in theorie en praktijk zich wat meer ging bezig houden met de phonetiek van het Latijn.

De tweede opmerking van algemeenen aard geldt zijne kennis van het oud-Latijn. Ouderwetsche vormen zijn voor hem afwijkingen van de norm, niet de oorspronkelijke, dus voor Plautus de rechtmatige. Zie b.v. zijn aanteekenign bij v.s. 33 „vgl. die Wortverrenkung bei Stat. Caec. voltis emptast, n o l t i s non emptast. Dat n o l t i s een vorm is, die bestaan heeft, niets onregelmatiger dan nolis, gepostuleerd door nevis en nevolt bij Plautus, heeft hij niet kunnen inzien. Deze verkeerde beschouwing blijkt ook bij v.s. 35 „m e n t i b i t u r wie auch andere Futura der 4 Konjug. nach Versbedürfnis (c o n g r e d i a r und a d g r e d i b o r in demselben Verse Pers. 15) mit dieser Endung gebildet sind, m e n t i b i m u r 254 enz. Juister en voor studeerenden, voor wie 't boek toch ook dient, ware de opmerking geweest, dat mentibitur 't oude regelmatige fut. is, mentietur de indringer. Niet veel juister is zijn redactie, waar hij naar aanleiding van het fut. op so en de opt. aor. op sim zegt: „(sie) treten für das Fut. Ex. und den Conj. Perf. ein (p. 28). Van n a m kent hij niet de beteekenis van asseverativum „waarlijk', enkele verklarende bokkesprongetjes zijn er van 't gevolg.

Een regel heb ik gevonden, een heel zonderlingen, die, zooals dat in commentaren nog wel eens vaker gebeurt, wel speciaal voor de plaats, bij welke hij gegeven werd, scheen te zijn gemaakt. Vs.4 praestringat oculorum aciem in acie hostibus zegt hij „i n a c i e die Dichter ändern bei Wiederholung desselben Wortes in einer a n d e r n Bedeutung gern die Betonung." Eenig voorbeeld tot staving wordt, hoewel anders de rijkdom van voorbeelden een der goede eigenschappen van deze editie is, niet aangehaald. Naar mijn meening moet met hiaat na acie gelezen worden praestringat oculorum aciem in ácie/ hóstibus.

Vs. 66 vl. De parasiet heeft hoog opgegeven van de bewondering der vrouwen voor den Miles, die naief vraagt: „Werkelijk?" Dan antwoordt Artotrogus: Quaén me ambae obsecraverint/Ut te hódie quasi pompam illa praeterducerem. In den commentaar wordt dit verklaard: „also wie in feierlichem langsamem Paradeaufzuge um seinen Anblick recht genieszen zu können." De zin evenwel is, naar ik meen, „net zoo als in 'n optocht"; evenals men graag had, dat de optocht zijn huis voorbij trok, en daarvoor alle moeite deed, net zoo hadden deze vrouwen, zegt A., moeite gedaan, dat Pyrgopolinices voorbij hun huis zou komen.

Vs. 203 Ècce avortit: nixus laevo in fémine habet laevám manum verklaart de comm. nixus door „die Füsze fest gegen die Erde gestemmt." Dat is evenwel met laevo in femine habet laevam manum in strijd; men moet, naar mij schijnt, verklaren: „in leunende houding."

Vs. 359 vl. Sceledrus bewaakt zorgvuldig de deur van het huis van den officier, opdat Philocomasium niet ongemerkt naar den buurman kan overglippen. Palaestrio doet alsof hij hem af wil leiden, maar hij houdt onverstoorbaar wacht. Dan spreekt Palaestrio

Credo égo istoc exempló tibi esse péreundum extra [pórtam
Dispéssis manibus, patibulum quom habebis.

De commentaar zegt hierbij: „Sceledrus will sagen: „ich habe hier zu tun, wie du siehst, aber sprich nur, ich höre schon." Diese Worte begleitet er mit einer Bewegung beider Hände, die den Pal. zu dem folgenden Vergleich mit einem Gekreuzigten veranlaszt; jedenfalls verwendet er beim Sprechen keinen Blick von der Tür des Nachbarhauses." Van iemand, die vast uitkijkt, is zulk een handbeweging niet erg waarschijnlijk en, kortstondig als zij is als gebaar van ongeduld, zou zij een slecht uitgangspunt zijn voor de vergelijking met een gekruisigde. De verklaring is dunkt mij hierin gelegen, dat 't tweede vers niet een direkte voortzetting van 't eerste is, maar een aanvulling: „in zoo'n houding zult gij sterven, ja, en dan met de handen wijd uiteen, terwijl ge den dwarsbalk draagt. Ongetwijfeld is hier aan een eenigszins ander soort van kruisiging te denken.

Bij vs. 373 begaat de sch. een hem onwaardige fout, waar hij zegt: „p a t e r zeigt noch die ursprüngliche Länge, ebenso Pers. 57, 355 und p u ē r Men. 31." Of pater inderdaad nog de lange eindlettergreep kan hebben schijnt mij onzeker. Misschien moeten we eerder met Vendryès syllaba anceps bij de meerderheid der eindlettergrepen aannemen. Maar in ieder geval puer heeft noöit een lange eindlettergreep gehad en heeft die ook niet Men. 31, want 't vers begint met een tribrachys. In de aanmerking van Niemeyer is daar alleen sprake van de oxytoneering van puer. En van de aangehaalde verzen l a a t alleen Persa 355 de scansie met lange eindlettergreep van pater t o e, overal elders is de eindlettergreep kort, maar geoxytoneerd.

Wat eindelijk de kritiek aangaat, schr. heeft in het algemeen met verstand een keuze gedaan uit de verschillende gegeven lezingen, zonder dat daarbij, zooals zoo vaak in Duitschland het geval was, voorliefde voor een bepaalde school zich laat merken. Erg veel persoonlijkheid ontdek ik daarbij niet. Een leesbaren tekst te geven, dat is voornamelijk zijn streven en voor een editie als deze is dat zeker een beginsel, dat men kan aanvaarden.

Dat hij daarbij evenwel niet een scherp kritisch inzicht toont, wil ik nog met een enkel voorbeeld aantoonen Vs. 595 geeft hij volgens de lezing van Leo

Ibo íntro. ne, dum absum, alter sorti defuat. en verklaart dit: „'der eine die Verlosung versäumt'; die s o r t i t i o p r o v i n c i a r u m i n s e n a t u wird hier scherzhaft auf die Verteilung der Rollen bei der

Täuschung des Miles übertragen; Peripl. erhält seine provincia von Palästrio 766 ff. zugeteilt, Pleusicles (alter) 805, 1175 ff. Bij zulk een verklaring wordt Palaestrio met den senaat gelijkgesteld. Stelt men, wat logisch is, de verzameling der drie als senatus voor, dan komt men in moeilijkheden met alter. Maar de hoofdzaak is, dat het hier een willekeurige verandering geldt tegen de in den kern der zaak gelijk luidende lezing van Ambr. en Pal. in. Omtrent 't begin van 't vers stemmen beide overeen, voor het slot heeft de Ambr. multae sortitae fiat en hebben de Pal. multi sortito fuam; dit moet leiden tot de lezing multae, want i kan ontstaan zijn uit e en de verwisseling tusschen e en ę is in de Pal. zeer veelvuldig, sortito of sortitae, waarbij ik het met de Pal. houd, en fiat of fiant. Het heele vers wordt dan ibo intro: ne, dum absum, multae sortito fiat (of fiant). Dit geheele vers is klaarblijkelijk te lang; en dan komt absum het meest voor glosseem in aanmerking. Ik zou dus willen lezen

Ibo intro: ne dum multae sortito fiat. Dum als adv. temp. in de hier gevorderde zin komt nog voor Rud. 778 abi modo, ego dum hoc curabo recte. Zijn zeldzaamheid gaf aanleiding tot 't glosseem. Het geheele vers is een niet precies meer te verklaren zinspeling op een te laat komen of niet komen in den senaat (Vgl. A. Gell. XIV,7, 10) [1]. In elk geval kan men de verandering van Leo moeilijk aanvaarden.

Vs. 660 geven de codd. (hier alleen de Pal.)

Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amicus amico sit magis. In deze editie is de daaruit door Bentley afgeleide lezing

Lépidiorem ad omnis res nec qui amicus amico sit magis. Maar het is, dunkt mij, bij eenig toekijken duidelijk, dat de lezing der cdd. ontstaan is uit die lezing en nog een andere, nl. Lépidiorem ad omnis res nec magis qui amico amicu' sit. Wanneer men bedenkt, dat Plautus nog geschreven moet hebben amico amicos sit, dan wordt 't duidelijk, hoe gemakkelijk dat. en nom. zich konden verplaatsen, waardoor het aanzijn werd gegeven aan een onmetrisch vers, welks correctie de verplaatsing van magis bracht. Bij de keuze tusschen de twee geef ik dan ook de voorkeur aan 't laatste boven 't eerste, dat mij ook voor Plautus wel wat hard klinkt.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Abhandlungen zur semitischen Religionskunde und Sprachwissenschaft, Wolf Wilhelm Grafen von Baudissin zum 26 September 1917 überreicht von Freunden und Schulern, herausgegeben von Wilh. Frankenberg und Friedr. Küchler. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 33). Giessen, A. Töpelmann. 1918.

Deze verzameling van 26 opstellen, geschreven ter eere van den 70sten verjaardag van den op het gebied der Semitische godsdienstgeschiedenis zoo verdienstelijken Baudissin, was ten gevolge van de tijdsomstandigheden nog maar voor 2/3 door de pers gegaan, toen de gedenkdag aanbrak; in Mei 1918 werd de druk voltooid. Hieraan is het waarschijnlijk te danken, dat de jubilaris zelf in de gelegenheid kwam om de lijst zijner geschriften, waarmede *O. Eissfeldt* de reeks opende, met nog 13 nummers aan te vullen, die nu aan het slot zijn afgedrukt. Eissfeldt geeft bovendien eene studie over de tiendopbrengst bij de Babyloniërs; ofschoon deze niet vóór 600 v. C. vermeld wordt, acht E. het „niet onmogelijk", dat de Babylonische instelling de moeder der Israëlitische is geweest. *A. Deissmann* geeft eene verklaring van *ephesia* in *ephesia grammata* voor tooverwoorden uit het Assyrisch. *P. Jensen* laat, deels op grond van nieuwe gegevens, de drie paren droomen in de Josefsage licht verspreiden over den samenhang dezer sage met het Gilgamesch-epos. *O. Schroeder* somt oud-Babylonische opschriften van brieven (adressen en zegenspreuken) op. *H. Gressmann* betoogt, dat de in de Amarna-brieven met het ideogram An. Im. aangeduide god der Amurrieten niet Hadad is, maar Baäl, en dat deze hemelgod zijn karakter in hoofdzaak aan Egyptischen invloed verschuldigd is. In de overige bijdragen tot dezen feestbundel komen de in spijkerschrift overgeleverde documenten slechts zelden, en dan in het voorbijgaan, ter tafel.

De zuivere taalwetenschap is hier vertegenwoordigd door de studie van *W. Frankenberg* over de vorming der Semitische pronomina. Hij ziet in al deze voornaamwoorden oorspronkelijk deiktische klanken of samenstellingen van zulke klanken, die oorspronkelijk alleen locale beteekenis hebben met naar de talen verschillende schalen van kracht. Deze waarheid onthult zich eerst, wanneer men alle gelijke of op elkaar gelijkende klankvormingen van deze soort bijeenzet, zonder te letten op hare toevallige waarde in het gebruik eener bijzondere taal.

Het in omvang kleine, maar van inhoud fijne artikeltje van *Th. Nöldeke* over de etymologie en de overgeleverde vormen der liturgische formule „Halleluja" waarschuwt ook op grond van de geschiedenis van dit woord tegen pogingen om door quantiteit of zelfs door strenge telling der syllaben bepaalde dichtmaten te willen vinden in den overgeleverden tekst der Oud-testamentische poëzie. Als ware het om de gepastheid dezer waarschuwing aan te toonen, hebben *G. Beer* in zijne proeve van herstelling van den tekst der „Gedichte vom Knechte Jahwes" in Jesaja 40 55, *K. Budde* in zijne studie over Jesaja 13, *M. Lohr* in zijne behandeling van eenige stukken van Job en *K. Marti* in zijne reconstructie van Amos 1:3—2:3 met volle overtuiging van strophiek of metriek als tekstcritische werktuigen van den eersten rang gebruik gemaakt, Löhr en Marti zelfs met het doel om de bedenkingen tegen zulke operaties te weerleggen.

Nog een aantal aandere opstellen bewegen zich op het gebied der geschiedenis van Israëls godsdienst. *A. Bertholet* ziet verband tusschen Hooglied 4:8 en de Adonismysteriën. *Fr. Buhl* beschrijft het karakter der Oud-Testamentische dankbaarheid en verzamelt de uitdrukkingen daarvoor in het Hebreeuwsch en in verwante talen. *G. Dalman* zoekt den historischen draad in de verwarde en vaak tegenstrijdige berichten over Juda en Benjamin, in het bijzonder in de betrekking dier beide stammen op de stad Jerusalem en den tempel. *H. Guthe* laat zien, hoe door Josia's hervorming, die eenheid van tijd en plaats en historische motiveering aanbracht, het uit nomadische gebruiken ontwikkelde, in Kanaän gevierde herdersfeest werd omgezet in het Paaschfeest naar Deuteronomium 16. Tegen de verklaring, vooral door Beth, van den godsnaam El met behulp van het onpersoonlijke mana der ethnographie komt *P. Kleinert* in een uitvoerig betoog op, zoover de historische godsdienst van Israël

[1]) Misschien moet ik voor de duidelijkheid nog opmerken dat multae een gen. part. is.

erbij betrokken is. *F. Küchler* ontwerpt uit de teksten een beeld van de wijze, waarop in Israël en Juda de priesters hunne oorspronkelijke functie: het orakelgeven uitoefenden en vindt in verschillende psalmen sporen van priesterlijke godspraak. *W. Nowack* bestrijdt den Mozaischen oorsprong van den dekaloog, inzonderheid van de oudste redactie (Exodus 20). *J. Meinhold* brengt een aantal gegevens bijeen, die volgens hem het vermoeden wettigen, dat Kanaäns oudste bevolking ook Indogermaansche bestanddeelen heeft gehad. *P. Kahle* licht zijne lezers volledig in over de oudste Pentateuchrol, die in de 14de eeuw door den hoogepriester der Samaritanen werd ontdekt en die sedert in de Samaritaansche synagoge te Nabloes bewaard en vereerd wordt; zijne gegevens zijn de vrucht van grondige studie en eigen plaatselijk onderzoek.

„Miszellen zu Lukians Schrift über die Syrische Göttin" is de titel der bijdrage van *C. Clemen*, waarin hij voornamelijk aantoont, dat Garstrang en Strong in hunne uitgaaf met commentaar (1913) beter werk hadden kunnen leveren, indien zij bekend geweest waren met studiën van Duitsche geleerden, vooral van Baudissin.

Wij komen in het gebied van het Christendom met de studie van M. *Dibelius*, die in de voorstelling der lijdensgeschiedenis door het Johannes- en het Petrusevangelie motieven opspoort, die hun ontstaan te danken hebben aan als voorspelling geïnterpreteerde teksten uit het Oude Testament, en die volgens hem uit de homiletische overlevering hunnen weg naar de litteratuur gevonden hebben. Hoe men messiaansch geachte uitspraken van het Oude Testament in de Christelijke kunst van de oudste tijden tot Michel Angelo toepaste op het leven van Jesus, wordt door *E. von Dobschütz* met een aantal merkwaardige voorbeelden geïllustreerd. De zuiver Christelijke oorsprong van de Testamenten der 12 Patriarchen wordt door *Nils Messel* tegen alle bedenkingen van Schnapp, Bousset en Charles gehandhaafd. *Ed. Sachau* levert eene vertaling en historisch-critische waardeering van het in de Arabische kroniek van Seert aangetroffen legendarische bericht over de invoering van het Christendom in Merw.

Wij eindigen met de vermelding van het opstel van *Joh. Bauer*, dat wel na de bibliographische lijst de eerste plaats in den bundel inneemt (de bijdragen zijn alphabetisch naar de namen der schrijvers gerangschikt) maar dat ons door zijn onderwerp het verst van het gebied der Semieten afleidt. Het behandelt de beteekenis van het verbod van beelden als voorwerpen van eeredienst of als hulpmiddelen bij godsdienstonderwijs in den Heidelbergschen catechismus, in verband met de geschiedenis der reformatie in de Palts.

Als geheel maakt deze feestbundel ongetwijfeld een waardig figuur onder de exemplaren zijner soort, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de samenstelling in het vierde oorlogsjaar heeft plaats gehad. De soort zelve heeft echter veel bedenkelijks. Het dreigt langzamerhand tot de regelen der welvoegelijkheid te gaan behooren, dat men trouwe dienaren der wetenschap beloont door hen te dwingen naar aanleiding van hun 60sten, 70sten of 80sten geboortedag eenige tientallen opstellen over zeer uiteenloopende onderwerpen en van zeer verschillende waarde te lezen en aan de schrijvers hunne ingenomenheid met die huldeblijken te betuigen, waardoor soms hun wetenschappelijk geweten op eene zware proef wordt gesteld. Voor de vakgenooten der jubilarissen levert deze *'âdah* een ander ongemak op. De meeste dier feestbundels bevatten enkele bijdragen van blijvende waarde, maar de omgeving, waarin deze het licht zien, maakt de kans groot, dat zij aan de aandacht van vele belangstellenden ontsnappen. Het wordt tijd om dit goed bedoelde euvel te stuiten in zijne onheilspellende vaart en voor de niet weinige geleerden, die een hoogen leeftijd bereiken, doelmatiger vormen van huldebetoon te bedenken.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Catalogus der Goethe-Verzameling in de Koninklijke Bibliotheek. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1918.

„In der kleinen Gruppe unserer grossen Büchereien nimmt die Königliche Bibliothek neben den Universitätsbibliotheken eine besondere Stelle ein. Wie diese letzteren untersteht sie dem Ministerium des Innern (jetzt: dem Unterrichtsministerium), aber während die (staatlichen) Universitätsbibliotheken zur Abteilung *Unterricht* gehören, ist die Königliche Bibliothek der Abteilung *Künste und Wissenschaften* angegliedert. Der Unterricht muss sich, zwar nicht in der Theorie, sondern in der Praxis mehr oder weniger, auf gewisse Grenzen beschränken; die Königliche Bibliothek hingegen soll ein Mittel zur steten Hebung des ganzen intellektuellen Niveaus der Bevölkerung sein. Sie will in aktive Beziehung zu den gebildeten Niederländern treten durch besonders geeignete Kataloge, die nicht bloss Inventare sein sollen, sondern auch Uebersichten, in denen die moderne Wissenschaft möglichst verarbeitet ist. Die Geisteswissenschaften sind dabei besonders betont, die Naturwissenschaften und die Mathematik blieben hinter jenen ein wenig zurück."

Met deze woorden heeft Dr. C. H. Ebbinge Wubben, conservator der afdeeling Letterkunde aan de Koninklijke Bibliotheek, voor eenige jaren in een der opstellen van het verdienstelijke, door de Vereeniging van Bibliothecarissen en Bibliotheek-ambtenaren in het leven geroepen geschrift *Niederländisches Bibliothekwesen*, Utrecht 1914, de positie en sfeer van invloed der Koninklijke Bibliotheek, alsmede de richting, waarin zich haar werkzaamheid bij voorkeur ontplooit, geschetst. Op de geestelijke wetenschappen en in het bijzonder op de letterkunde richten de talrijke ambtenaren der bibliotheek hun voornaamste bemoeiïngen, waarbij zich evenwel in de laatste jaren — ik heb hier bepaaldelijk het directoraat van Dr. W. G. C. Bijvanck op het oog — een verschuiving van doel laat constateeren. Dr. Bijvanck begon met de traditie van zijn voorgangers voort te zetten en op de vaderlandsche letterkunde den hoofdnadruk te leggen, o.a. door het verzamelen van handschriften en brieven van de groote mannen onzer literatuur. Het ontstaan van speciale bibliotheken en musea, aan een Vondel, een Bilderdijk, een Multatuli gewijd, bracht hierin verandering. Terecht begreep de Bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, dat het gewenscht was, aan deze speciale pogingen haar werkkring over te laten, en, zonder het streven om op het gebied der Nederlandsche letterkunde belangrijke verzamelingen bijeen te brengen op te geven, begon hij daarnaast een intensiever ontginning van het veel uitgebreider gebied der buitenlandsche letterkunde. Voor een gedeelte een gevolg van de meer

wetenschappelijke orienteering der studie in de moderne talen, kwam deze uitbreiding der werkzaamheden in hooge mate aan de beoefening der taal- en literatuurwetenschap der ons omringende volken ten goede. Er is stellig niemand, die op het gebied der neophilologie zelfstandig werk verricht en niet jegens de Koninklijke Bibliotheek verplichtingen, verbonden aan raadpleging en uitleening, gevoelt. Daarbij voegt zich thans de erkentelijkheid voor orienteerende catalogi als dien van het Engelsche tooneel in zijn grooten tijd, dien van de Fransche taal en letterkunde, in twee deelen doorgevoerd tot 1815, en ten slotte voor den catalogus, dien ik thans het genoegen heb aan te kondigen.

Aan de samenwerking van de beide mannen, wier namen ik in het bovenstaande noemde, Bijvanck en Ebbinge Wubben, is deze Goethe-catalogus te danken. Het is een genot, hem te raadplegen, omdat het een sprekende gids, geen zwijgend register is: inderdaad de „interpretatie" van een boekerij, persoonlijk in rangschikking en indeeling, belangwekkend door menig citaat of korte omschrijving. Uit Bijvanck's inleiding proeft men de bibliophile neiging van den Directeur der Koninklijke Bibliotheek, voor wien het een verfijnd genot is, den *Werther* in de editio princeps te lezen, maar evenzeer zijn wetenschappelijk overleg, dat zich bij aanschaffingen laat leiden door de overweging, dat tegenover de kritische uitgave het origineel slechts hors d'oeuvre is.

Wat Goethe betreft is de Koninklijke Bibliotheek niet overrijk aan bibliophile schatten, maar toch is het de moeite waard de aandacht te vestigen op eenige belangrijke *Musenalmanache*, o.a. 1773, 1776, 1798, 1799, 1800, op Jacobi's *Iris*, Wieland's *Teutschen Merkur*, Herder's *Von Deutscher Art und Kunst*, Schiller's *Horen*, Goethe's *Propyläen* en *Kunst und Altertum*, op de *Schriften* (Göschen), de *Neue Schriften* (Unger), de *Ausgabe letzter Hand* (met de gravures, maar zonder de deelen 56 — 60), op origineele uitgaven van *Hermann und Dorothea, Werther, Wahlverwandtschaften, Dichtung und Wahrheit* e.a.

De afdeeling *Handschriften* is uiteraard weinig omvangrijk: zij omvat als autographen brief van Goethe slechts het in het jaar 1874 door Campbell gepubliceerde schrijven aan R. M. van Goens d.d. 31 Dez. 1794 (W. A. Br. X, 223—225), maar in den Catalogus is deze brief op interessante wijze in de omgeving van de Gore's te Weimar geplaatst.

Hoofdzaak van de Goethe-verzameling in de Koninklijke Bibliotheek zijn nieuwere uitgaven en commentaren, biographisch en bibliographisch materiaal, te zamen met het bovenaangeduide een collectie van meer dan tweeduizend nummers, die thans beter onder het bereik gebracht is van hen, die zich met Goethe bezighouden, vooral van diegenen, „die dikwijls op groote afstanden van aanzienlijke bibliotheken hun studie aan den gang willen houden in een omgeving, waar hun niet alleen de letterkundige werken ontbreken, maar ook de hulpbronnen, waardoor zij zich op de hoogte kunnen stellen wat er aangaande hun studie in 't algemeen is gepubliceerd." Ik wensch daarvoor den Catalogus in veler handen.

Zijn uiterlijke inrichting is practisch. Een flinke letter doet het kenwoord (in den regel den naam van den schrijver) en links daarvan het standnummer onmiddellijk in het oog vallen; in een gewoon type volgt daarop de titel van het werk en zich aansluitende bij de rechter marge het volgnummer van den catalogus; daaronder staan, klein gedrukt, de veelal belangrijke aanwijzingen en opmerkingen. De titres courants geven links de hoofdafdeeling, rechts het speciale onderwerp aan; alleen de eerste hoofdafdeeling wijkt in dit opzicht af. De meerdere vastheid in systeem gaat hand in hand met een zorgvuldiger correctie; de eerste vellen zondigen nog al eens tegen het Duitsch: vgl. de nos. 5, 6, 11, 12, 19, 49, 55, 66, 71, 75, 76, 78, 102 e.a. Ten gevolge van de systematische inrichting zijn de registers een hoofdbestanddeel van het boek; wij vinden er een van Goethe's *werken*, een van *personen en zaken in betrekking tot Goethe*, een van *geschriften over Goethe* en een van *namen van plaatsen en landen*, dat naar het mij voorkomt zonder bezwaar met het tweede had kunnen worden samengevoegd. Een onderafdeeling van het register der werken vormt een lijst van *Nederlandsche vertalingen van kleinere gedichten*, die in bijzondere mate mijn belangstelling heeft gehad in verband met een afdeeling van het onder mijn leiding staande Duitsche Seminarium der Universiteit van Amsterdam, waar naar een vast systeem alle aanrakingen tusschen Duitsche en Nederlandsche letterkunde als werkmateriaal voor de leden en oud-leden van het Seminarium worden vastgelegd. De Goethe-catalogus van de Koninklijke Bibliotheek geeft blijk, dat ook daar gevoeld wordt, hoe de systematische bestudeering van de beinvloedingen der Nederlandsche letteren door vreemde literaturen en omgekeerd een nog vrijwel braakliggend gebied is, waarvan de bewerking van wetenschappelijk standpunt nuttig en uit vaderlandslievend oogpunt verdienstelijk is te achten. Met betrekking tot dit onderdeel van den Catalogus uit ik den wensch, dat het zich bij een herdruk niet tot de „kleinere gedichten" moge beperken. Verder is de inhoud niet in overeenstemming met den titel: de nos. 178 en 179 hadden onder den terecht gekozen titel niet in deze rubriek verwerkt moeten worden. Na „Das Wasser rauscht'" leze men in plaats van 173—176, 178: 173, 175, 176; na „Ich denke dein": 177; na „Wer reitet so spät": 176, 177; men korrigeere „Nahe des Geliebten" in: „Nähe".

Ook het innerlijke organisme van den Catalogus voldoet aan de te stellen eischen. Wie ooit aan een systematischen catalogus heeft gewerkt, kent de zich telkens hernieuwende moeilijkheden, die de scheiding in hoofdrubrieken en onderafdeelingen meebrengt. Gelukkig, dat verwijzingen als overbruggingen dienst kunnen doen; in den Goethe-catalogus wordt daarvan dan ook herhaaldelijk, hoewel m. i. nog niet voldoende, gebruik gemaakt. Afgezien van de reeds besproken rubriek der handschriften worden drie hoofdafdeelingen onderscheiden: *Werken*, *Leven* en *Kritiek*. Reeds door deze hoofdindeeling wordt het voorgevoel van moeilijkheden gewekt, waar de „commentaren", die in de eerste afdeeling in aansluiting aan de afzonderlijke werken zijn geplaatst, zich niet zonder bezwaar van de „historisch-literaire kritiek en verhandelingen" (ook over afzonderlijke werken), die in de derde afdeeling een plaats vinden, laten scheiden. Tot dergelijke bezwaren geven ook de verdere indeelingen aanleiding. Maar dit is inderdaad onvermijdelijk.

De afdeeling WERKEN, voorafgegaan door *periodieken* en *bibliographie*, behandelt achtereenvolgens de *verzamelde werken*, de *gedichten*, het *drama* en het *proza*, waarvan de beide laatste groepen elkander ook bij Goethe niet uitsluiten. Als bijzondere afdeeling zijn hieraan de

teekeningen — de reproductie's wel te verstaan in no. 3 van de „Schriften der Goethe-Gesellschaft"—toegevoegd.

De afdeeling LEVEN vormt de hoofdmassa van den Catalogus; zij bevat ongeveer dertienhonderd titels, terwijl de eerste afdeeling uit ruim vijfhonderd en de derde uit iets meer dan tweehonderd titels bestaat. Zij rubriceert in de eerste plaats documenten als *dagboeken, brieven* — waarbij de groepeering van vorsten tegenover andere stervelingen als Beethoven, Carlyle en Madame de Staël minder gemotiveerd schijnt —, *gedenkschriften, gesprekken* en dgl.; in de tweede plaats geeft zij onder het hoofd levensbeschrijving *biographieën* en *biographisch detailwerk*, in hoofdzaak chronologisch gerangschikt; in de derde plaats levert zij onder het opschrift karakteristiek studie-materiaal over Goethe's verhouding tot den *godsdienst*, de *wijsbegeerte*, de *ethiek*, de *psychologie*, de *aesthetica*, de *paedagogiek*, de *staatkunde*, de *geschiedenis*, *de volkskunde*, de *woordkunst*, de *plastiek*, de *toonkunst*, de *natuurwetenschap*, de *geheime wetenschap* en het *bibliotheekwezen*. Hier ontbreekt de *vrijmetselarij*, die minder gelukkig in de voorafgaande onderafdeeling is verzeild: Goethe's verhouding tot geheime genootschappen als de Loge te Weimar is belangrijker als abstracte geestesrichting dan als concrete levensfactor.

De afdeeling KRITIEK bevat, behalve de als inleiding genoemde *methodisch-philologische werken, algemeene verhandelingen* en *studie's over de afzonderlijke werken*, waarbij evenals in het correspondeerend gedeelte van de eerste afdeeling de *Faust-literatuur* de voornaamste plaats inneemt; de Faust-bibliotheek in Den Haag, die in dezen catalogus ongeveer tweehonderdvijftig nummers beslaat, is inderdaad een belangrijke collectie.

Natuurlijk is aanvulling mogelijk. Maar het kan niet de bedoeling van deze aankondiging zijn, een lijst van leemten samen te stellen. Uitbreiding en completeering is in hoofdzaak een financieele quaestie. De nieuwe druk van het vierde deel van Goedeke's *Grundriss* is een onuitputtelijke bron van aanwijzingen tot completeering, terwijl de regelmatige uitbreiding zich op eenvoudige wijze laat aansluiten bij kritische overzichten over de nieuwste Goethe-literatuur, zooals geregeld door geleerden als Witkowski, Maync e.a. in de Germanistische tijdschriften worden gegeven.

Ik eindig derhalve de aankondiging van het werk, waarvoor ik aan Dr. Bijvanck en Dr. Ebbinge Wubben erkentelijk blijf, met de vraag: wanneer zal het mogelijk zijn, een dergelijk werk voor alle openbare bibliotheken van ons land samen te stellen? hoe lang zal de centrale catalogiseering van de officieele boekerijen in Nederland nog op zich laten wachten?

Amsterdam. J. H. Scholte.

E. Brall, Lat. ***foris, foras*** **im Galloromanischen** (besonders im Französischen). Berlin, Mayer & Müller. 1918. (Pr. M. 4). (Diss. Berlijn).

Dit zorgvuldig bewerkte proefschrift geeft een uitvoerig en methodies overzicht van het gebruik van *fors, hors, defors* en *dehors* in het Frans, en van *fors* en *foras* in het Provençaals, voorafgegaan door een, op gegevens van de *Thesaurus* berustende, uiteenzetting van de functies en betekenissen van lat. foris en foras. Twee kwesties van meer algemene aard worden erin behandeld, n.l. het verband tussen het prefix *for-* en germ. *ver-*, en de verandering van *f* in *h* in *dehors*.

In de eerste kiest de schrijver in hoofdzaak partij vóór de Latijnse oorsprong van het prefix, die o.a. door G. Paris tegen Baist (en Nyrop) is verdedigd. Wat de *h* van *dehors* betreft, zo licht hij een geestige, door Morf voorgestelde hypothese toe, volgens welke *defors*, regelmatig tot *deors* geworden, als het emfaties werd gebruikt vóór de *o* een „coup de glotte" heeft gekregen. Emfaties nu werd *dehors* vaak gebezigd in de zin van: „Er uit! weg!" De schrijver zou nog hebben kunnen aanhalen de door Nyrop, *Manuel du français parlé*², p. 54, gegeven voorbeelden: *fléhau* (*fléau*), *géhant* (*géant*).

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

J. Greshoff, Latijnsche Lente. Opstellen en aanteekeningen. (Fransche Kunst, onder redactie van P. Valkhoff, V). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1918. (Pr. *f* 1.75).

Dit werkje getuigt van grote belezenheid. In de inhoudsopgave vinden we o.a. studies vermeld over Léon Daudet, Emile Verhaeren, Pierre Hamp, Marcel Berger, Adrien Bertraud, Georges Duhamel, Rodin, Mirbeau, André Fernet, Henri (lees: *André*) Rouveyre [1]), Bloy en Gide; daarnaast vele andere artikelen, waaronder een beschouwing over Franse en Duitse beschaving, Geloof in Frankrijk, Fransche literatuur in België, de Prix Goncourt 1917.

De heer Greshoff schrijft in zijn Woord vooraf: Dit boekje bevat een reeks dagbladartikelen zonder veel samenhang.... Velen zijn geschreven à l'improviste en in de haast die het bedrijf ons soms als eerste eisch stelt." Het werkje heeft daardoor de frisheid, dikwijls het enthousiasme bij het neerschrijven der indrukken behouden: de schrijver spreekt met warmte over al die jongere schrijvers, wier literaire lente zulk een rijke zomer voor Frankrijk belooft te worden. De kompositie van dit boekje heeft evenwel door het gebrek aan samenhang geleden. Zo vinden we b.v. op blz. 42 zowel als op blz. 130, hier en daar zelfs met dezelfde woorden, een beschrijving van Jules Romains' Unanimisme; op blz. 69 èn op blz. 78 verschijnt dezelfde zin over Mevrouw Verhaeren.

In enkele beschouwingen kan ik niet met de heer G. meegaan. De aanval op de fraaie bloemlezingen van de heer Walch, in 't biezonder op zijn *Poètes d'Hier et d'Aujourd'hui*, lijkt me niet billik. Ik zou kunnnen volstaan met te verwijzen naar het afdoende Verweer van de heer Walch, verschenen in de *Telegraaf* van 14 Julie 1916, onder de titel *Een rectificatie*, indien dit artikel niet moeilik te bereiken ware. *Poètes d' Hier et d' Aujourd'hui* is, zoals in het „avertissement" te lezen staat „une anthologie-revue, où figureront successivement, à côté de leurs aînés, les meilleurs poètes des nouvelles générations," en moet dus niet beschouwd worden als een kompleet overzicht der jonge franse dichtkunst. De samenstelling van een „salon des refusés" zou dus voorbarig zijn. De dossiers voor verscheidene andere dichters, waaronder de meeste dergenen die de heer G. mist, liggen gereed, en zullen een nieuw boekdeel vormen. Hiermede vervalt het grootste gedeelte der kritiek van

[1]) Aan de inhoudsopgave moet toegevoegd worden: Henri Rousseau, blz. 171.

de heer Greshoff. Over de keuze van dichters en gedichten kan men lang twisten : dat is een kwestie van smaak. Maar een Paul Hyacinthe-Loyson is toch ongetwijfeld wat anders dan een „rijmziek polemicus", en verdient, om de grote invloed die hij op het moderne franse Protestantisme uitoefent, ongetwijfeld opgenom n te worden.

Het enthousiasme van de heer G. voor Demolder' *Route d'Emeraude* kan ik niet delen ; de schildering van oud-Holland, in àl te felle kleuren, doet vermoeiend aan, en brengt ons niet dichter bij het zieleleven der schilders van de zeventiende eeuw.

„Franse Kunst" doet een goed werk met deze propaganda voor het werk der jongere franse schrijvers. Moge dit boekje tot het sukses van haar streven bijdragen.

Groningen. J. van der Elst.

H. M. R. Leopold, De ontwikkeling van het heidendom in Rome. Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1918.

Met het allergrootst genoegen heb ik dit boek gelezen. Genoegen, in den besten, ruimsten zin genomen. Het boek heeft mij geboeid van het begin tot het eind en veel heb ik er uit geleerd dat mij onbekend was of wat ik was vergeten ; meer nog, dat ik al lang wist, of waarvan ik althans wel had gehoord, heeft nu pas waarde en beteekenis voor mij gekregen nu ik het met vele andere zaken van den zelfden aard zag in verband gebracht.

Wil men weten wat er nu eigenlijk in staat in dat zoo belangrijk en lofwaardig geschrift, dan moet men niet op den titel afgaan. Wij leeren er niet uit dat — als een bloem uit een knop of een boom uit een zaadje — uit het oude heidendom der Romeinen langs „natuurlijken" weg een godsdienst is gegroeid, die in alle eeuwen het angstig zoekend menschenhart vrede en rust kan geven. En gelukkig dat de Heer Leopold zelf niet tracht ons zoo iets te leeren, zoo iets onwaars en onzinnigs. Het Christendom heeft zich niet „ontwikkeld" uit vroegere godsdienst-vormen, het is aan de menschheid *geopenbaard*. Waarom zouden wij schromen dat oude, alles afdoende woord te gebruiken ?

Een veel betere titel van ons boek zou zijn : „de lotgevallen van het heidendom in Rome." En die lotgevallen worden ons omstandig en duidelijk verhaald. Toch kan men ze in een korte formule samenvatten : „in den beginne was er een losse bijeenvoeging van twee godsdiensten, dien van afzonderlijk levende bergbewoners en dien van een boeren-stad, en met die dualistische eenheid is eeuwen lang gebeurd wat wij in het vermaarde hoofdstuk over de Christenen in onzen Tacitus lezen : (*Romam*) *cuncta undique .... confluunt celebranturque*, niet alleen *atrocia aut pudenda*, als Bacchanalia en Cybeledienst maar ook ernstige en achtingwaardige pogingen als Grieksche philosofie, Orphisme, Pythagoreisme en andere mystiek."

Al die elementen, die ten slotte de weinig samenhangende veelheid van het heidendom te Rome hebben gevormd, worden ons, gelijk ik reeds zeide, omstandig en duidelijk beschreven. Het zou mij moeielijk vallen te beslissen welk onderdeel van het boek mij het best geslaagd voorkomt, ze staan ongeveer alle op hetzelfde hooge peil. Toch wil ik op een paar onderdeelen de bizondere aandacht vestigen : de verklaring van Caligula's „waanzin" uit zijn Aegyptische neigingen en bevliegingen, de gevoelvolle woorden aan Marcus Aurelius gewijd, de geestige verklaring van al die voorstellingen op de Igeler zuil, die den oppervlakkigen beschouwer slechts zinledige versieringen toeschijnen, de (vooral in 't eerste gedeelte) uitnemende beschrijving van den invloed van maatschappelijke toestanden op den Romeinschen godsdienst, en (misschien wel boven alles) de uiteenzetting der philosofie van Plotinus.

Wat in dit alles nu eigen vinding van den geleerden schrijver is, kan, wie wil gemakkelijk nagaan : we worden met groote nauwgezetheid verwezen naar bronnen en voorgangers. Doch slechts weinigen zullen dat *willen* nagaan, want wat des schrijvers onvervreemdbaar eigendom is, dat is het boek in zijn geheel genomen. Wat hij ook van elders moge hebben ontleend en vlijtig bijeengegaard, hij heeft er het merk op gedrukt zijner persoonlijkheid ; dat blijkt o.a. uit de, vooral in 't eerste gedeelte, veel voorkomende gemeenzame termen, waaraan sommige lezers misschien aanstoot zullen nemen, maar die voor mij een sprekend bewijs zijn dat de schrijver leeft in zijn onderwerp en er *schik in heeft*.

En die persoonlijkheid is die van een artist, die blijkbaar veel over kunst heeft nagedacht en veel met artisten verkeerd. Ook is hij, wat hier van zeer veel belang is, door en door tehuis in Rome en Italië, en gevoelt innig en hartelijk voor *de* wereldstad en haar heerlijk land.

Ten bewijze dat ik het boek nauwkeurig gelezen heb maak ik attent op één foutje : de Scipio van pag. 45 is niet de veroveraar van Karthago, maar de *oudere* Africanus.

Met een hartelijk gemeend eeresaluut aan den Heer Leopold wil ik deze aankondiging besluiten. Moge zijn kostelijk boek vele lezers vinden ! Het is een boek, dat door mannen van het vak zeker hoog gewaardeerd zal worden en waarvan de lezing aan alle beschaafden een edel genot kan schenken. Mocht het eens in een goede Fransche vertaling het licht zien ! 't Is voor den roem onzer philologie te wenschen dat het ver buiten ons beperkt taalgebied gelezen wordt.

Leiden. J. J. Hartman.

SCHOOLBOEKEN.

M. Ten Bouwhuys, Twee Eeuwen. Kleine Wereldgeschiedenis van ± 1700 tot onze dagen, met 18 kaartjes. Groningen—Den Haag, Wolters. 1918. (Pr. *f* 2.75).

Bij een dergelijk werkje, dat voor het Middelbaar en Voorbereidend Hooger Onderwijs bestemd is, komt het in de eerste plaats aan op eene goede keus uit de massa der gebeurtenissen, op duidelijkheid en levendigheid van voorstelling. Aan deze eischen voldoet het boek wel. De 18de eeuw is iets beknopter, de 19de iets uitgebreider behandeld, wat met het oog op de belangrijkheid van het laatste tijdperk voor hen, die met de op deze wijze verworven kennis het leven moeten ingaan, verdedigbaar is. Om te doen uitkomen, wat de schrijver als hoofdzaken en wat hij als bijzaken beschouwt, maakt hij gebruik van groote en kleine letters. M. i. staat er in de laatste te veel ; soms wordt er een geheele § (zie blz. 54 en 155) in afgedrukt. Over het algemeen is het boek onderhoudend geschreven. De politieke stroomin-

gen zijn duidelijk aangegeven; in de verwikkelingen tusschen de verschillende machten is de samenhang steeds gezocht; belangrijk zijn in dit opzicht de hoofdstukken over de Oostersche Kwestie, het Gele Gevaar, de koloniale politiek en de wereldpolitiek na 1870. In het laatste hoofdstuk valt op te merken, dat de wording der entente eerder wordt behandeld dan die van de tripp e alliantie, waardoor de chronologische orde is omgekeerd. De oeconomische invloeden en de geestelijke stroomingen komen goed tot hun recht. De inleidende afdeelingen, die over rationalisme, verlichting, de leer der physiocraten, den modernen tijd enz. laten zich zeer goed lezen. De schrijver verwerkt de stof, die hij behandelt zelfstandig; invloed van bekende handboeken is hier en daar merkbaar, maar van slaafsche navolging is geen sprake.

Enkele malen ontmoet men eene minder gelukkige uitdrukking. Zoo waar ministers als Aranda, Pombal, Struensee en Turgot Verlichte Despoten genoemd worden (blz. 33), terwijl men zou verwachten, dat als zoodanig alleen vorsten kunnen worden aangeduid. Op enkele punten zou men aanvulling wenschen. Bij de regeering van Friedrich Wilhelm I van Pruisen mist men eene vermelding van de kolonisatie der woeste terreinen in zijn gebied (blz. 44). Bij de uiteenzetting van de beginselen der partijgroepen, die zich in het begin der fransche revolutie vormden, wordt de club der Cordeliers niet besproken (blz. 75). Onder de oorzaken tot verwijdering tusschen Napoleon en Alexander I treft men niet aan de onttrooning van het huis Oldenburg (blz. 112). Bij den aanslag op Napoleon III door Orsini gepleegd, worden de brieven, die deze aan den Keizer richtte, hetzij uit eigen beweging, of op initiatief van anderen, niet vermeld (blz. 180). De directe aanleiding tot de oorlogsverklaring door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika aan Spanje in 1898 wordt niet aangegeven (blz. 237 en 242). Enkele woorden hadden kunnen gewijd worden aan de geschiedenis der Zuid-Amerikaansche staten en van Mexico in den laatsten tijd. Voor de gebeurtenissen in Zuid-Afrika was de moord op Pieter Retief en de zijnen in Natal en de verwerving van West-Griqualand door Engeland in 1871, waardoor de Oranje-Vrijstaat Kimberley verloor, van belang geweest om te vermelden.

Al zijn misschien meer dergelijke opmerkingen te maken, men moet toegeven, dat weinig wat van wezenlijk belang voor het gestelde doel is, over het hoofd gezien is. Enkele malen ontmoet men eene verkeerde schrijfwijze als Tartaren voor Tataren en Sédan voor Sedan. De kaartjes geven eene goede toelichting tot den teks .

Arnhem. S. P. Haak.

Van *Kaegi's Grieksche Grammatica*, bewerkt door Dr. P. V. Sormani is bij P. Noordhoff te Groningen de vierde druk verschenen. De prijs is *f* 2.50, geb. *f* 2.90. Bij dezelfde uitgever zag de tweede druk het licht van *Petites Poésies pour Jean et Jeanne, recueillies par* H. et M. du Crocq. Het boekje is het derde nummer van een serie Franse leesboekjes met aantekeningen, en kost *f* 0.65, geb. *f* 1.—.

Onze redactie ontving herdrukken van de volgende geschriften: E.-E.-B. Lacomblé, *François Coppée, Contes choisis* (5e éd. pr. *f* 0.75, geb. *f* 1.—); G. Leffertstra, *Taaloefeningen voor Gymnasiaal, Middelbaar en Voortgezet Lager Onderwijs* (7e dr., pr. *f* 1.30, geb. *f* 1.50); L. P. H. Eykman and C. J. Voortman, *Florence Montgomery, Misunderstood* (The Gruno Series IV, 4e ed., pr. geb. *f* 2.25); P. Roorda, *Engelsche Spraakkunst voor schoolgebruik*, Dl. I (46e dr., pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.—) en II (11e dr., pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.25); A. de Froe, *Oefeningen bij de Kern der Engelsche Spraakkunst* (4e dr., pr. *f* 1.10); A. L. de Bont, *Kleine Schoolatlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis (ook voor het Handelsonderwijs)* (2e dr., pr. *f* 2.25, geb. *f* 2.75). Allen uitgegeven door de firma P. Noordhoff te Groningen.

Van het bekende werk van J. M. Vos, *Van Oude Tijden tot heden* (Groningen, Noordhoff, 1918), verscheen de 15de druk, herzien door J. E. Dijkstra.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XIII, 1: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — N. v. Wijk, Opmerkingen over taalkundig nationalisme en internationalisme. — J. v. d Elst, De hervorming van de Nederl. versbouw. Kritiese beschouwing van enige citaten. — J. J. le Roux, Het onderspit delven. — Dez., Het lidwoord „die". — G. A. Nauta, Nog iets over „een". — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Uit de tijdschr.

Anglia, XLII, 2-3: M. Förster, Kleine mittelengl. texte. — B. Münz, Shakespeare als philosoph. — Dez., Zwei Shakespeare-studien. — R. Mothes, Das flugwesen i. d. neuengl. wortschatz. — H. Lange, Chaucers „Myn auctour called Lollius" u. d. datierung des Hous of Fame. — Dez., Über die farben könig Richards II von England in ihrer beziehung zur Chaucerdichtung, II. — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — M. Förster, Zu den Erfurter pflanzennamen.

Beibl., XXIX, 8: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 19—21. — Dez., Zum nordhumbr. Liber Vitæ. — F. Holthausen, Zu dem me. gedichte „De arte lacrimandi", II. — Dez., Beitr. zur engl. wortkunde, II.

9: F. Holthausen, Die Geschichte von Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*". — Dez., Zu alt- u. mittelengl. denkmälern, 1—3.

10: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 22 — 26.

11: E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten, 27—30.

12: F. Holthausen, Zum älteren engl. Drama, 1—2. — M. F. Mann, Die Gesch. v. Martin Waldeck in W. Scotts „*The Antiquary*".

Hist. Zeitschrift, 119, 2: Dvořák, Idealismus und Realismus in der gotischen Skulptur und Malerei. — Freitag, Entwicklung und Katastrophe Martin Luthers. — Miszelle (Stählin, Zur Beurteilung der russischen Geschichte).

Studiën, XCI, Febr.: Is. Vogels, De kracht der Organisatie. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikst f, II. — L. P. P. Franke, Edmond Rostand. — A. Borret, Uiteenzetting v. h. Taylorstelsel. — L. v. Miert, Canisiusportretten. — L. Steins Bisschop, Joseph Gratzy. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: Lit. Zentralbl. 1919, n°. 1 (Erkes).
Wensinck, Semitic rites of mourning: D.Lit.Ztg. 1919. n°. 1 (Schwally).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 7.** **April 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Stählin, Editionstechnik. Ratschläge für die Anlage textkritischer Ausgaben. Völlig umgearbeitete 2e Aufl. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2, geb. 2.80, + 30%).

In het nummer van Juni 1911 van het *Museum* schreef ik een woord van warme aanbeveling voor Stählin's werk, dat, als „Sonderabdruck" uit de Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, in 1909 verschenen was. Nu er een tweede, veel vermeerderde, druk van is uitgekomen, kan ik die aanbeveling slechts herhalen. Wie voornemens is, eene critische uitgave van een classiek auteur te bewerken, mag aan dit boekje niet achteloos voorbijgaan: zoo wèldoordachte, op groote praktische ervaring gebaseerde en met voorbeelden verduidelijkte raadgevingen worden er in gegeven, dat het de catechismus dient te worden van iederen editor.

De indeeling van Stählin's werk is ongewijzigd gebleven. Evenals in den eersten druk behandelt de schrijver, na eene inleiding, in zijn eerste hoofdstuk de voorbereiding tot de uitgave, waarbij achtereenvolgens ter sprake komen het gebruik, dat de editor moet maken van vroegere uitgaven en van de oudere literatuur over den uit te geven auteur, ook wanneer zij eventueel ongedrukt gebleven mocht zijn, verder het met vakgenooten te plegen overleg, ten einde te voorkomen, dat twee hetzelfde werk doen, vervolgens het opzoeken, zichten en collationeeren der handschriften, het vaststellen van hunne onderlinge verhouding, de recensio van den text en de inrichting van het voor den drukker bestemde manuscript. In het tweede hoofdstuk, over het drukken der uitgave, worden behandeld de inrichting van het titelblad en van de inleiding, de vragen, die zich bij den druk van den text voordoen (keuze der letters, textcritische teekens, alinea's, interpunctie enz.), het gebruik, dat van de randen gemaakt moet worden, en de inrichting van den apparatus criticus, tenslotte de vervaardiging der registers. Vooral in dit tweede hoofdstuk zullen misschien aan sommigen enkele der besproken quaesties (b.v. die over de text-critische teekens in den text) van weinig belang voorkomen, doch eene dergelijke opvatting is m. i. onjuist. Het is immers de plicht van hem, die eene uitgave bewerkt, het gebruik daarvan zoo gemakkelijk mogelijk te maken, niet slechts voor wie de editie van begin tot eind wil dóórwerken, maar ook voor wie haar slechts op bepaalde plaatsen wenscht na te slaan, en om aan dien plicht te kunnen voldoen, moet de editor zich rekenschap geven van al die schijnbaar onbelangrijke vragen, die Stählin hier met groote kennis der praktijk bespreekt. Uit den aard der zaak zijn de meeste zijner adviezen niet nieuw, en gelukkig voldoen vele uitgaven in meerdere of mindere mate aan de door hem gestelde eischen, maar het was een nuttig werk, deze duidelijk te formuleeren en in een systematisch geheel te brengen.

Terwijl, zooals ik zeide, de opzet en indeeling van het werk onveranderd zijn gebleven, blijkt bij vergelijking met den eersten druk, dat bijna elke paragraaf grootere of kleinere uitbreiding heeft ondergaan. Als voorbeeld wijs ik er op, hoe de schrijver nu nog meer dan vroeger nadruk legt op de wenschelijkheid, zich photographiën te verschaffen althans van de voornaamste handschriften, die men dan telkens weer kan raadplegen. Door de wit-op-zwart-methode is men nu in staat, op veel goedkoopere wijze aan dezen wensch te voldoen dan vroeger mogelijk zou zijn geweest. De schrijver geeft den raad, als men de foto's niet meer noodig heeft, ze aan eene inrichting te schenken, die zich de verzameling van handschriften-photographiën ten doel stelt, zoodat ze ook later aan anderen van nut kunnen zijn, een denk-

beeld, dat ongetwijfeld toejuiching verdient. In Duitschland hebben twee bibliotheken te München zich voor de verzameling en bewaring beschikbaar gesteld. In ons land zou als verzamelplaats voor photographiën van handschriften van *classicke* auteurs, zeker die bibliotheek de voorkeur verdienen, die hier verreweg de belangrijkste verzameling van Grieksche en Latijnsche handschriften bezit, nmlk. de Leidsche.

Eene andere belangrijke toevoeging tot den ouden druk is die, welke de schrijver op blz. 35 v. maakt over het nut van het gebruik van den spiegel, wanneer ten gevolge van vochtigheid de letters van eene pagina van een handschrift onleesbaar zijn geworden en op de volgende bladzijde zijn overgedrukt: dan is dàar soms het *spiegelbeeld* ervan nog te ontcijferen. Ook kunnen op deze wijze soms nog bij handschriften, die ernstig van vocht geleden hebben, schriftsporen, die tot dusverre tot misverstand aanleiding gaven, herkend worden als niets anders dan doorschemerende letters van de achterzijde van het blad.

Verwezen zij verder naar de in dezen druk toegevoegde belangrijke uiteenzetting op blz. 38 v. over het al of niet wenschelijke van de opneming van conjecturen in den text.

Doch niet slechts heeft de schrijver zijn werk uitgebreid, hij is er ook niet voor teruggedeinsd, hier en daar zijne meening te wijzigen, en hij geeft dus op sommige punten een ander advies dan vroeger. Deze veranderingen zijn m.i. zonder uitzondering verbeteringen. Zoo, waar hij blz. 67 v. adviseert, de cijfers 5, 10, 15, enz., die het aantal regels op iedere bladzijde aangeven, op den binnensten rand der pagina, de cijfers voor hoofdstukken en paragraphen op den buitensten rand te plaatsen. Deze manier is veel duidelijker dan de vroeger aangeradene, om op elke bladzijde de cijfers voor de regels steeds op den linker-rand, die voor capita en paragraphen steeds rechts te plaatsen. Toe te juichen is het ook, dat de schrijver nu niet meer den editor adviseert, voor voorrede en apparatus criticus zijne moedertaal te gebruiken, maar terugkeert tot het gebruik van het beproefde Latijn. In die taal heeft zich daarvoor in den loop der eeuwen eene vaste terminologie gevormd, die voor iedereen, van welken landaard ook, zonder moeite begrijpelijk is, en die niet zoo gemakkelijk in moderne talen kan worden nagevolgd. Zoo ergens, dan heeft hier het Latijn reden van bestaan.

Dat het boek van Stählin in eene leemte voorzag, blijkt reeds hieruit, dat er in betrekkelijk korten tijd een nieuwe druk van noodig was: het voorbericht is gedateerd Juni 1914. In den handel gebracht is het werk echter eerst in het voorjaar van 1918: de firma Teubner heeft blijkbaar met de uitgave betere tijden willen afwachten, maar heeft ten slotte het wachten opgegeven. Het is te hopen, dat, als buiten onze grenzen de wetenschappelijke arbeid straks zijne rechten geheel hervat — stilgestaan heeft hij nergens —, de lessen van Stählin bij ieder, wien zulks aangaat, ook buiten Duitschland, behartiging zullen vinden. Zij verdienen dit ten volle.

Groningen. A. G. Roos.

A. W. de Groot, Untersuchungen zum byzantinischen Prosarhythmus (Prokopios von Cäsarea), mit fünf Tabellen. Groningen, K. L. Noording. 1918.

Dez., A Handbook of antique proserhythm I (history of greek prose-metre. Demosthenes, Plato, Philo, Plutarch and others; bibliography, curves, index). Groningen-the Hague, J. B. Wolters. 1918.

Het eerste van deze beide geschriften is te beschouwen als een voorproef van hetgeen het handboek, vooral in het tweede deel, zal bevatten; het werd in 1915 geschreven en wàs bestemd om in de *Byzantinische Zeitschrift* te worden opgenomen. Door de oorlog is het verschijnen van dit tijdschrift tot heden verhinderd; daarom liet de schrijver zijn opstel als afzonderlike uitgave het licht zien. Een bespreking van hetgeen de heer de Groot wenst te onderzoeken, en van de wijze waarop hij dat heeft gedaan kan de twee hier aangekondigde uitgaven als een geheel beschouwen.

Over metries proza is in de laatste dertig jaar met grote ijver geschreven, en voor zover de onderzoekers tot enigszins scherp geformuleerde gevolgtrekkingen kwamen, is hun werk met even groot scepticisme door hun kollega's ontvangen. Die twijfel was, gelijk de heer de Groot aantoont, gerechtvaardigd. De methode die men volgde liet veel te wensen over, de eigenaardigheden die men vaststelde, en waarop men zelfs steunde bij 't maken van verbeteringen in de tekst, bleken zeer los te staan, al verklaarden sommigen, b. v. Zielinski, dat zij „felsenfest" waren. Beroemde philologen, als Blass en von Wilamowitz, kwamen tot konklusies van verstrekkende betekenis op grond van een zeer eenzijdig of onvolledig onderzoek. De hoge waarde van de Groot's werk, waardoor het ongetwijfeld een vastere basis aan de gehele studie van het Griekse kunstproza geeft, ligt m.i. hierin dat het de fouten der voorgangers heeft aangewezen en tevens een nieuwere, betere methode voorstelt en toepast. De schrijver erkent zelf dat nog heel wat studie nodig is eer het onderzoek, zoals hij het instelt, zijn beste vorm en daarmee alle te verwachten resultaten heeft bereikt.

De eerste onderzoekers van het metries proza leden aan clausulomanie. Niet alleen dat zij dikwels de zinsneden vrij willekeurig bepaalden, maar zij bestudeerden gewoonlik uitsluitend de metriese eigenaardigheden van de laatste woorden van elke zin of van elk zinsdeel, zonder zich af te vragen of die eigenaardigheden ook te beschouwen waren als verbindingen die een bepaald schrijver in zijn gehele werk, aan 't begin, 't midden en 't einde der zinnen, bij voorkeur gebruikt, en ook zonder er voldoende rekening mede te houden dat uit de aard der Griekse taal (de betrekkelike frekwentie van lange en korte lettergrepen, in later tijd van beklemtoonde en niet betoonde sylben) de talrijkheid van verschillende serieën volgde. Het gebrekkige van deze methode heeft menig filoloog wel gevoeld, maar dat gevoel leidde òf tot een algemeen scepticisme, zich tevreden stellend met het vage „de Ouden hadden een fijn orgaan voor numeri, ook in proza", òf wel tot een verbetering die onvolkomen moet heten omdat zij niet voldoende rekening hield met het karakter van het oudgriekse proza. Dit laatste geldt van Thumb, die bij zijn interessante behandeling van het vraagstuk in de bewerking van Brugmann's *Griechische Grammatik*, blz. 666, de methode volgde van zijn kollega te Marburg, de psycholoog Marbe, die tot uitgangspunt nam een moderne taal, waarin zelden twee of meer aksenten onmiddellik op elkaar volgen, terwijl een opeenvolging van verschei-

dene lange sylben in het Grieks niets buitengewoons is. Een woord als het voor enige jaren in onze schrijftaal aangeprezen *werkloos* (naast *werkeloos*, de enige vorm die een Nederlander in ongebonden taal uit de mond wil), blijft een dood woord, maar drie of meer lange lettergrepen achterelkander (b. v. ἀνθρώπων) leverden voor een Griek niet 't geringste bezwaar op.

Hoe de heer de Groot te werk gaat, moge uit een paar voorbeelden blijken. Hij begint bij de principiële vraag: is er inderdaad een scherp te omschrijven rytme in 't klassieke proza, een telkens terugkomende voorliefde voor een bepaalde afwisseling van lang en kort? Om dit te uit te maken nam hij van verschillende schrijvers stukken, ieder 1000 lettergrepen lang; hij telde uit elke groep van 1000 sylben de twee korte sylben waartussen òf geen andere lettergreep òf een of meer lange sylben zich bevinden. Zo verkreeg hij b. v. voor Thucydides en Plutarchus twee lijsten, waaruit o. a. blijkt dat een opeenvolging van twee korte bij Thucydides 180, bij Plutarchus 237 malen voorkwam. Is dit toeval? Zouden de volgende 1000 sylben niet een ander resultaat kunnen opleveren? Om zeker te zijn telde de schr. niet alleen de 1000 sylben die 't hoofdvoorwerp van zijn onderzoek vormden, maar van elke schrijver 12 zulke groepen, en bij vergelijking bleek de verhouding die in de eerste groep gevonden was ook in de andere groepen aanwezig. De oorzaak van het veelvoudig voorkomen van een bepaalde opvolging kan natuurlik van verschillende aard zijn: 't kan een bewust zoeken naar een bepaald rytme wezen, 't kan samenhangen met de keus van woorden en partikels die de talrijke vorm vertonen, maar in beide gevallen is toch een zekere toonval ontstaan die de ene schrijver van de andere onderscheidt. Zo vermijdt Demosthenes de tribrachys en heeft hij niet (gelijk Norden beweert) een voorkeur voor cretici, maar voor dactyli en choriamben; voor de *Leges* van Plato is een opeenvolging van korte sylben kenmerkend, waardoor het metrum zich b. v. onderscheidt van dat der *Respublica*: zie daar de reden, zegt de schrijver, waarom Plato in zijn latere werken zo dikwels uitdrukkingen gebruikt als κατὰ τὸ δυνατόν, μέχριπερ, καθάπερ enz., waarom hij τινὰ τρόπον en niet τρόπον τινά zegt, enz.; bij Plutarchus vindt men veelvuldig een lange tussen twee korte sylben (◡—◡) en zelden een opeenvolging van lange lettergrepen. Die neiging is voor hem karakteristiek, en zij komt *niet* voor in de *Consolatio ad Apollonium* die op zijn naam staat. De Groot meent dat de echtheid van verschillende stukken der *Moralia* hieraan getoetst kan worden. Waar nu de bedoeling duidelik is om, 't zij door het gehele werk, 't zij alleen in de clausula bepaalde metriese verbindingen te doen uitkomen, kan men van metries proza spreken; bij een schrijver als Thucydides, bij wie zulk een bedoeling niet valt waar te nemen, vindt men (hoe ingewikkeld zijn stijl moge zijn) in *dit* opzicht „artless and natural prose" (blz. 24).

Om uit te maken of een schrijver een bepaalde vorm verkiest voor de clausula, wordt door de Groot eerst vastgesteld hoe talrijk die vorm in de gehele zinsbouw voorkomt, daarna wordt de frekwentie in de clausula onderzocht, en bij het opmaken van de verhouding tussen die twee getallen wordt rekening gehouden met de waarschijnlike fout die in zulk een bepalen van het percentage is gelegen. Die waarschijnlike fout wordt berekend door gebruik te maken van de voorschriften der kansrekening, een onderdeel van de wiskunde waarmee ik zo weinig vertrouwd ben, dat ik in deze de beschouwingen van de schrijver, en de resultaten waartoe hij komt, nauweliks kan volgen en in 't geheel niet beoordelen.

De uitkomsten van het nauwkeurig en veelzijdig onderzoek zijn eigenlik in hoofdzaak neergelegd in de tabellen en grafiese voorstellingen („curves"); de inhoud zou alleen door een wijdlopige omschrijving zijn weer te geven en dan nog weinig indruk maken, vergeleken bij het beeld dat cijfers en heffing of daling van lijnen vertonen.

Voor de studie van het metries proza is misschien geen periode belangrijker dan die waarin de klinkers geheel of zo goed als geheel isochroon waren geworden. Hoe en waardoor dat geschied is, zouden wij misschien alleen kunnen begrijpen als wij een even duidelike voorstelling ons konden vormen van het antieke aksent als de proefondervindelike klankleer ons van lieverlede doet krijgen in zake het aksent van het tegenwoordige Grieks. Pernot heeft aangetoond dat dit niet in hoofdzaak een „dynamies" aksent is, maar veeleer een verbinding van verhoging van toon met verlenging van duur, een ontdekking die zich goed laat verenigen met de opmerking van de Groot dat in 't latere Grieks gevonden wordt „a certain connection between long syllables and accented ones", en die misschien bij kan dragen tot de verklaring van Plutarchus afkeer van vele op elkander volgende lange sylben. Plutarchus toch, al is zijn prosametrum kwantitatief, leefde in een tijd waarin de klinkers waarschijnlik niet meer de kwantiteitsverschillen met de vroegere absoluutheid hadden bewaard; in het gesproken woord zal, naar de onderzoekingen van Hatzidakis, reeds toen de isochronie grote vorderingen hebben gemaakt. Zou hiervan geen invloed zijn uitgegaan op de schrijvers? Mij dunkt, dat is waarschijnlik, zelfs wanneer men aanneemt dat nog in de tweede en derde eeuw van onze jaartelling bij voordrachten de kwantiteit der vokalen in acht werd genomen. Dat dit laatste geschiedde, maar tevens dat het niet altijd gebeurde, blijkt uit het verhaal van Philostratus omtrent de rhetor Pausanias (een Kappadociër) aan wie men verweet dat hij de kwantiteit verwaarloosde en die daarom vergeleken werd bij een kok die een kostbare schotel slecht toebereidde (*Vitae Sophistarum* II, 13).

Over 't ontstaan van 't nieuwe rytme, dat naar 't aksent zich regelt en in 't gehele Byzantijnse kunstproza heerst, zal het tweede deel ons waarschijnlik nog veel wetenswaardigs mededelen. Nu vernemen wij reeds dat het vermoedelik een imitatie is van 't kwantiterende metrum, waarbij 't aksent de vroegere lengte verving, een overgang die, gelijk ik zeide, door Pernot's onderzoekingen begrijpelik wordt gemaakt. Ook over 't metrum in Prokopius, waarbij 't aksent de regulator is, horen wij interessante dingen, die verklaren waarom deze historicus bij zijn navolgen van Thucydides zo dikwels de woorden van plaats deed veranderen; hier komt 't vooral aan op een juiste kennis van 't nieuwgriekse aksent, dat van proparoxytona die door een enclitica

gevolgd worden, oxytona maakt, partikels als enclitica behandelt enz.

De mededelingen die de grammatici en rhetoren der Oudheid ons over het metrum in het proza hebben nagelaten, bleken zeer dikwels in strijd te zijn met de uitkomst van de tellingen door de schrijver ondernomen. Geleerden die de uitspraken der antieke schrijvers tot uitgangspunt van hun beschouwingen hebben genomen, zijn tot hypothesen gekomen die door de nog heden te kontroleren feiten worden gelogenstraft. Blijkbaar hebben de oude rhetoren de natuurlik zeer subjectieve en van vele bijomstandigheden afhankelike indruk weergegeven, die de voordracht uit eigen of uit anderer mond op hen maakte; van systematies onderzoek schijnt geen sprake te zijn geweest, even weinig van scherp geformuleerde regels die de schrijvers zich stelden.

Het werk van de heer de Groot is biezonder fraai uitgevoerd en zeer onderhoudend geschreven. Zijn boek is verdeeld in negen „lectures". Gemoedelik vertellend doet hij ons vergeten dat wij eig nlik door een menigte cijfers, door een opeenhoping van streepjes en boogjes ons moeten heenslaan om zijn betoog te volgen; als wij het daarna nog eens overzien, doet het gezicht van al die grafiese middelen ons er over verwonderen dat de zware lektuur geen ogenblik verveling heeft veroorzaakt. Zou dat niet komen omdat de schrijver ons duidelik laat gevoelen welke vraagstukken van allerlei aard, vooral ook kwesties van aesteties karakter, in 't nauwste verband staan met de becijferingen die oppervlakkige of haastige mensen „dor" noemen, en waarvan zij 't geringschatten gaarne aanzien voor 't kenmerk van een poëties gemoed?

De methode door de heer de Groot gevolgd kan natuurlik ook toegepast worden op tans levende talen, in casu op 't Nieuwgrieks. Ik geloof zelfs dat een moderne taal nog vaster resultaten bij het bepalen van een methode kan opleveren. Hier kan men aard en plaats van aksent en duur zelfstandig onderzoeken; men behoeft er niet naar te gissen of een schrijver zich bewust is van voorkeur voor zekere verbindingen; tal van eigenaardigheden die bij het op schrift brengen verloren gaan kan een geoefend oor waarnemen. Hoeveel verrassends wordt ons niet geopenbaard als we een schrijver die we uit boeken hebben leren kennen, zijn werk horen voordragen!

Behandeling van nieuwgrieks proza zou vergelijking uitlokken met het aksentuerend metrum van het latere Grieks, en zo wellicht leiden tot de verklaring van het ontstaan der versus politici, waarover de geleerden het nog altijd niet eens zijn.... Doch al deze wensen en verlangens worden onbescheiden, als men denkt aan het vele dat de schrijver ons nu reeds heeft gegeven.

Leiden. D. C. Hesseling.

M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia. Fasc. 39. **De Re Publica Librorum VI quae manserunt** recogn. **K. Ziegler.** Lipsiae, Teubner. 1915 (doch verschenen in 1917). (Pr. M. 2, geb. M. 2.25).

In vreedzamen internationalen wedijver was voor het uitbreken van den oorlog in verschillende landen een nieuwe uitgave van Cicero ondernomen: in de Oxfordsche serie verschenen voornamelijk de Orationes (hoofdzakelijk uitg. door Clark), daarnaast de Epistulae (Purser) en eenige deelen der rhetorische geschriften (Wilkins), in de Coll. Scr. Vet. Upsaliensis de Epistulae (Sjögren), terwijl de Teubneriana met het plan van een uitgave in 50 fasciculi voor den dag kwam, waarin de taak, die C. F. W. Müller tot dusver bijna geheel voor zijn rekening had genomen (alleen de op. rhetorica waren van den meer door zijn Catullus bekenden G. Friedrich), op de schouders van niet minder dan 13 medewerkers kwam te rusten. Van eenige fasc. der op. rhet. en philos. dezer serie, welke de redactie mij verzocht aan te kondigen, vermeld ik alleen met een enkel woord *de finibus* van Th. Schiche (1915), *de inventione* van E. Stroebel (1915), *Cato* en *Laelius* van K. Simbeck (1917), *de natura deorum* van O. Plasberg (1917), *Tusculanae* van M. Pohlenz (1918), en wijd een uitvoeriger bespreking aan K. Zieglers uitg. der *Republiek*, de eerste uitgave, die na Mais editio princeps (1822) en volgende uitgaven (ed. 2. 1828, ed. 3. 1846) op een geheel nieuwe lezing van het Vaticaansche palimpsest (Vat. lat. 5757) berust.

Ziegler heeft zich aan het werk gezet οὐκ ἀμελέτητος. Reeds in den winter 1906/7 had hij voor Skutsch, wiens leerling hij is, den text van een aantal plaatsen in het hs. onderzocht, en daarna heeft hij door zijn uitgave van Firmicus Maternus de errore prof. relig. (1908) bewezen, dat de uitgave van een auteur, die slechts in één en dan nog moeilijk leesbaar hs. overgeleverd is en waarvoor bijzondere palaeographische kennis wordt vereischt, bij hem in goede handen berustte. Zoo viel hem na den dood van Skutsch, wien aanvankelijk de uitgave der Republiek van toevertrouwd, deze taak te beurt.

Hij verklaart zelf (praef. p. XXVII), dat de moeizame opbouw tot een geheel uit de op zich zelf staande en de aaneengeschakelde fragmenten van het Vaticaansche palimpsest en uit de rijke neventraditie (de citaten bij de grammatici en de kerkvaders, — waarvan betrekkelijk weinige met den in het palimps. overgebleven text parallel loopen of dezen direkt aanvullen —, hunne niet woordelijke citaten en résumés, het Somnium Scipionis enz.) reeds geheel door zijn talrijke voorgangers, in het bijzonder echter door Kardinaal Mai, den ontdekker van het hs., verricht is. *Zijn* taak bestond in: 1) het verkrijgen van een definitieve voorstelling omtrent hetgeen in het oorspronkelijk hs. geschreven stond, vooral ook omtrent de werkzaamheid van den Corrector, die den door den 1en en den 2en librarius (— Ziegler heeft deze zelf onderscheiden en hun eigenaardigheden vastgesteld, vgl. praef. p. XI vgg. —) geschreven vaak zeer bedorven text naar den zelfden codex (niet naar een ander hs., praef. p. XX, Herm. 51, 268), dien de eigenlijke librarii gebruikt hebben, heeft verbeterd; 2) het hernieuwd nagaan der volgorde der oorspronkelijke pagina's van den cod. rescr ptus, den inhoud der nog bestaande quaternionen en den omvang der lacunes, en dit alles den gebruiker zoo voor oogen te stellen, dat hij het raadplegen van Mais 2e of 3e uitg., in tegenstelling met alle andere uitgaven overbodig zou maken (praef. p. VIII vgg.). Hierin is Ziegler in alle opzichten geslaagd, zoodat wij, om met een kleine wijziging van Cicero's eigen woorden te spreken (de Rep. I. 15), *oculis ea cernere videamur aut tractare plane manu.* De nieuwe lezing van het hs. is werkelijk een prestatie. Een aantal kwesties van handschriftelijken en palaeographischen aard, waarvoor de reeds uitvoerige praefatio geen plaats bood, heeft Z.

intusschen behandeld in den Hermes 51, 1916, 261—272.

De behoefte aan een zorgvuldige herlezing van het hs. was sedert lang reeds gevoeld, men herinnere zich de Schedae Vaticanae 1860 p. 1—126 van onzen landgenoot du Rieu, die het eerst na Mai het handschrift zelf onderzocht. In 1908 heeft een Amerikaan, van Buren, een transscriptie van het hs. gegeven, maar zooals Ziegler aantoont, volkomen onbruikbaar, al was het alleen daarom reeds, dat hij, met kleine letters liet drukken zoowel den text van den corrector als den in sommige gevallen werkelijk met kleinere letters geschreven oorspronkelijken text; nog afgescheiden van niet weinige mistastingen. P. Ehrle, de (vroegere) praefectus der Vat. Bibl., heeft daarnaast een photographische reproductie van het heele hs. voorbereid, waarvan de uitgave, naar ik meen, door het uitbreken van den oorlog is uitgesteld; doch tevens heeft hij deze photographieën aan Ziegler ten gebruike gegeven en hem bovendien toegestaan op twijfelachtige plaatsen het hs. zelf — of liever de losse folia van het thans uit elkander genomen hs. — te raadplegen: immers de Vaticana beschouwt deze bladen in dubbelen zin als een κειμήλιον, dat zelfs ten behoeve van een uitgever van den text niet dan in hoognoodige gevallen naar voren mag gehaald worden. Uit het materiaal van Ehrle — wien Ziegler zijn boek opdroeg — heeft deze de reproductie van twee photo's aan zijne uitgave kunnen toevoegen ter kenschetsing der hand van den 1en en van den 2en librarius, jammer dat daarop toevallig geen spoor der werkzaamheid van den — door Niebuhr en Halm gewraakten — corrector zich vertoont. De vele fouten van den text zijn voor een deel ontstaan bij het overbrengen van het kapitale in het unciaalschrift (vgl. Hermes l.l. p. 269). Ziegler heeft heel wat meer dan zijn voorgangers kunnen erueeren, vooral van het schrift van den corrector; vgl. praef. p. XIX, in het bijzonder zij zijn ontcijfering van de correctie van II. 51 p. 68, 15: *Socrates* p e r i p e a t e t o *illo in sermone* in peri*politeias* = περὶ πολιτείας vermeld. Van enkele lastig te ontwarren bladzijden geeft hij praef. p. XXIII vgg. een kritisch toegelicht afschrift.

Verklaarbaar is het, dat wie een hs. als het onderhavige hanteert, aan den inhoud een, om zoo te zeggen, lapidair karakter toekent, en zelfs haar orthographische eigenaardigheden bij de constitueering van den text doet gelden. Een auteur echter, ons in slechts één hs. bewaard, was daarom nog niet uniek voor den librarius of diens corrector. Ziegler verwerpt hun schrijfwijze alleen, wanneer die nostra consuetudine aliena (p. XX) is, b.v. s*a*enatus, zoo vaak de Corr., s*a*eparatio, jazelfs o*p*portunus m. 1. Nu schrijft hij echter I, 5 = p. 4, 10 vinclum met het hs., daarnaast eveneens met het hs. p. 29, 18 en p. 101, 6 vinc*u*lum (ook saec*u*lum p. 86, 23), maar p. 25, 28 en 81, 22 eveneens vinc*u*lum, hoewel hier de *u* alleen van den Corrector afkomstig is; hier wijst reeds de overlevering (vgl. reeds Osann ed. 1847 ad I, 5) op den ouderen vorm zonder den anaptyctischen vocaal. Het heeft geen zin i*n*perium en i*m*perium, co*n*m- et co*m*m-, co*n*p- en co*m*p-, enz. voortdurend naar de willekeur van den librarius of den corrector in den text te plaatsen, omdat wij zelf beide vormen als normaal beschouwen. Van editoriaal standpunt zou er dan veel meer voor te zeggen zijn geweest ook de veel belangrijker *vulg. lat.* vormen een plaats in den text te gunnen, wat Z., omdat ze niet de gebruikelijke zijn, natuurlijk niet doet: ik bedoel de herhaaldelijk voorkomende vormen a*d*que en a*d*qui, die, gelijk een door Z. zelf eerst met nauwkeurigheid aan het licht gebrachte correctie van een uitlating van den librarius (I 60, p. 35, 23: ducebat a*d*que eam consilio sedari volebat a*d*de) bewijst, ouder zijn dan het hs. zelf; verder p. 28, 23 im*u*ellis, p. 35, 25 li*u*idines (naast 38, 2 libido), p. 51, 9 ad*s*ci*b*it, p. 51, 5 colloca*b*it (= -vit), e.d. In den text zelf verdient een normale orthographie de voorkeur; de apparatus is de plaats, waar degeen, die dergelijke gegevens voor een onderzoek noodig heeft — en dat kan ik mij heel goed voorstellen — de orthographica behoort te zoeken.

Gaat met een vulgaire schrijfwijze een splitsing in woordvormen gepaard, dan wordt het probleem nog ingewikkelder. Moet men nu met Z. op grond van het hs. Cicero een pron. subst. interrogativum quod (p. 23, 11, p. 32, 11) en pron. subst. indefinitum aliquod (p. 28, 4) toekennen? (Quod? = quid? slechts in één hs. ad fam. 7. 5, 2 vgl. Neue-Wag. 3e dr. II. 448). Hoogstens is te vgl. Varro L.L. 5, 28, p. 10, 16 G.-Sch.: amnis id flumen quod circuit aliquod). Dat reeds Baiter aliqu*i*d in den text plaatste, ware de vermelding waard geweest, ondanks de beknoptheid van den appar. Is het niet een praepostera recensio p. 32, 11 met Halm het overgeleverde qu*i*d in quod te veranderen: e tribus istis *quid* maxime probas? — recte quaeris quod (*Corr.* quid) maxime e tribus etc.? Veeleer is aan te nemen, dat vulgaire vormen (vgl. aliquod subst. bij Juristen, Thes. L. L. I. 1608) Cicero's eigen taalgebruik hebben verduisterd. De moeilijkheid eener beslissing in het alternatief: vorm gebruikt door den auteur of door den librarius, ontveins ik mij geenszins, men vgl. een analoog geval prode esse-prodesse, dat ik onlangs in Glotta IX (1918) 193 vgg. behandeld heb.

De text is over het algemeen conservatief behandeld, en dit verdient toejuiching, des te vreemder indruk maakt het opnemen van volkomen onberedeneerde conjecturen van anderen. Wanneer Furius uitgenoodigd wordt contra iustitiam te pleiten, aanvaardt hij schoorvoetend (p. 83, 21, III, 5.8) die taak met een bekende schertsende wending (vgl. Cat. I. 28): *p r a e c l a r a m v e r o causam ad me defertis, cum me improbitatis patrocinium suscipere voltis*, waarop Laelius in den zelfden toon herneemt: *atqui id tibi verendum est, si ea dixeris quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare.* Het is een frigidissima coniectura hier, met miskenning van het ironisch gebruik van *verendum est ne* (vgl. Cat. I. 5), <*non*> in te lasschen, en roekeloos is het zoo'n conjectuur te aanvaarden. Evenmin is I. 7. 12 *pluribus* verbis, een conj. reeds van Moser (1826), i.p.v. *plurimis* verbis (uitvoerig) bepaald noodig (vgl. Osann ad l.), al zou het op zich zelf niet onmogelijk zijn (meer dan men verwacht zou hebben), vgl. Caes. B. G. I. 20.5, met meer woorden dan aangehaald zijn, Nep. Att. 21. 5, — dan ik zal gebruiken, Cic. Cluent. 115 — dan ik gebruikt heb.

Het uitbreken van den oorlog heeft ongetwijfeld (vgl. p. XXIX) op de voltooiing der uitgave belemmerenden invloed gehad: naast de buitengewone zorg aan het Vat. palimpsest besteed, viel het Somnium — Z. heeft het zelf gevoeld (p. XXIX) — een stiefmoederlijke behandeling ten deel. Van de 15 hss. „*quos adhibui*" (p. XXVIII) heeft Z. geen enkel, hoewel 13 zich in Duitschland bevinden, zelf gezien, filiatie en recensie steunen op collaties in oudere edities hetzij van de Republiek hetzij

van Macrobius. Van één hs., een Darmstadiensis, ontbreekt, gelijk bij Z.'s bron, de ed. van Osann p. XXI, zelfs het nummer (bedoeld wordt Darm. 2161 = thans Colon. 186, vgl. Jaffé-Wattenbach, Eccl. Metr. Col. cod. mss. 1874, p. 77, saec. IX, terwijl Osann het s. XII/XIII dateert). Zelfs al zou een nieuwe recensio geheel in Zieglers geest uitvallen, een vollediger grondslag dan zijn heterogeen materiaal is een vereischte. (In de ed. minor der serie is alleen het Somnium opgenomen, n.l. in fasc. 47 na Cato en Laelius van Simbeck, in de ed. maior van dezen fasc. staan aldaar de fr. de gloria van Plasberg).

Zou dus in een tweeden druk het Somnium een grondiger behandeling verdienen, ook in een ander opzicht mag de editie nog eens herzien worden, wil zij de vroegere uitgaven geheel antiqueeren: op het punt der citaten, waarvan ik er enkele, die Mai reeds aanvoert, mis. Op II. 5. 10, waar de gunstige geographische ligging van Rome besproken wordt, zinspeelt Servius ad Georg. II. 157: quod laudat etiam Cic. in libris de R. P. (Thilo p. 234); verder is de opmerking bij het uit Schol. Juv. getrokken fr. over Sardanapallus (III. fr. inc. 4, p. 104: *Sard. ille vitiis multo quam nomine ipso deformior*) „Vincent. Be lov. spec. hist. 3. 93 *addidit Baiter*" onvolledig en overbodig tevens. Vincentius n.l. paraphraseert Cic. Tusc. 5. 101, waar het bekende epigram op Sard. geciteerd wordt (vgl. Anth. Pal. VII. 325), en voegt ter kenschetsing van Sard. de woorden toe *turpior vitiis quam nomine*, die weliswaar een vereenvoudigde traditie van Cicero's woorden zijn, maar niet direkt aan dezen, doch veeleer aan een plaats in Hieronymus' bijbelcommentaar ontleend zijn, welke juist dezen textvorm bevat, en door Baiter overzien doch reeds door Mai aangehaald is. *Deze* plaats had Ziegler moeten noemen, het tweedehandscitaat van den polyhistor is waardeloos.

Een register der vindplaatsen der citaten uit de Rep. is in een toekomstigen herdruk gewenscht, eveneens een duidelijke afscheiding in den text tusschen de niet aan het palimps. ontleende fragmenten; dan kan ook met de sleur gebroken worden om in I. 25. 40 een stuk van Lactantius in te voegen, dat, gelijk Z. zelf erkent, weinig met Cic. heeft uit te staan; verder de mij onverklaarbare asteriscus III. 21. 32 p. 95, 11 vóór het fr. uit Gellius worden weggelaten, en de storende drukfout p. 78, 3 in den apparaat tot het geëmendeerde fr. uit Nonius op*t*eritur *codd.* (i. p. v. operitur) worden verbeterd. Intusschen zij deze degelijke eerste druk den vakgenooten met warmte aanbevolen.

Amsterdam. M. Boas.

Seneca's Phaedra met inleiding en aanteekeningen voorzien door **J. van Wageningen.**

Seneca's Phaedra in het Nederlandsch vertaald door **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.90 en *f* 0.90).

Dat is nu eens een aangename taak die mij daar door de Redactie van het *Museum* wordt opgegeven, om bovengenoemde werken aan te kondigen. En ook een gemakkelijke taak, althans voor mij. Want reeds geruimen tijd te voren had ik ze niet alleen met de verschuldigde belangstelling bestudeerd, maar ze ook als leiddraad voor mijn candidaten-college gebruikt.

Welnu, ik kan na een zoo nauwgezette kennismaking verklaren dat ik niets mis in dit nieuwste werk van prof. van Wageningen. Of neen, toch één ding, maar dat gemis kan den schrijver geenszins tot een verwijt strekken. Hij heeft geen gebruik gemaakt of kunnen maken van de te gelijkertijd in de Mnemosyne verschenen voortreffelijke tekstverbeteringen van prof. Damsté. Nu, van deze uitgave en deze vertaling verschijnt zeker wel binnen niet te langen tijd een nieuwe druk en daarin zal dan ongetwijfeld met gezegde tekstverbeteringen worden rekening gehouden, in de eerste plaats met die op vs. 831:

et ora iuveni paria *Pittheo* gerit

een, naar mij voorkomt, magistrale emendatie.

Als alles wat prof. van Wageningen in het licht geeft is ook dit weer uiterst gesoigneerd, knap, smaakvol en overzichtelijk werk. De inleiding bestaat uit: 1 een uiteenzetting van den mythe van Hippolytus en Phaedra, 2 een bespreking der beide Hippolyti van Euripides, van welke de eerste, de verloren gegane, Seneca's voorbeeld is geweest, 3 een ontleding van Seneca's stuk, 4 een verhaal van Hippolytus en Phaedra in den loop der tijden. Alles even wetenswaard en alles even duidelijk en aangenaam behandeld. De commentaar voorziet elk woord, waaromtrent maar iets valt op te merken, van een aanteekening en toch is hij noch te uitvoerig noch wijdloopig. En, wat het voornaamste is, die commentaar vindt zijn bekroning in een even nauwgezette als smakelijke vertaling. Alleen ten bewijze dat ik ook die aandachtig heb gelezen merk ik op dat *pelex* vertaald behoort te worden met „mededingster" of „medeminnares".

Prof. van Wageningen is iemand die Latijn en latijnsche literatuur lief heeft (hoe zou hij 't ook anders in beide zoo ver hebben kunnen brengen?): daardoor kan hij aan Seneca's tragedies, en aan deze in 't bizonder recht doen wedervaren. Hij doet den lezer gevoelen dat de Phaedra wel degelijk Seneca's eigen werk, geen slaafsche navolging, is en maakt hem, waar dat pas geeft, op de verdiensten van het stuk opmerkzaam. Ook wat er afkeurenswaardigs in voorkomt ontgaat hem niet, bepaaldelijk de, waarschijnlijk van Seneca zelven afkomstige, onsmakelijke scène van het bijeenzoeken van 't verscheurde lijk. Hier echter kunnen wij, naar mij voorkomt, Seneca's misslag, zooal niet geheel verontschuldigen, dan toch verklaren. Theseus boet voor zijn overijlde verwensching en 't is, dunkt mij, juist iets in 't algemeen voor den Stoicus en in 't bizonder voor Seneca om die boete, die straf tot in bizonderheden te teekenen. We zouden hiermee de voorliefde van sommige boetpredikers voor nauwkeurige beschrijving der helsche straffen kunnen vergelijken.

Ongetwijfeld zal dit werk van prof. van Wageningen de Latijnsche literatuur en in 't bizonder Seneca tragicus ten goede komen. Want hoe groot het nut ook is dat de geleerde vak-man er van kan hebben, 't is daarbij uitnemend geschikt om ook in veel wijderen kring te worden gebruikt. Wie ooit Latijn heeft geleerd kan, met gebruik van de door prof. van Wageningen verschafte hulpmiddelen, ten volle genieten van de overweldigende schoonheid der dictie van den grooten Romeinschen tragicus. En waarom zou, in deze editie, de Phaedra niet ook op 't gymnasium worden gelezen?

De zesde klasse dient toch niet alleen tot het „doen van stukjes voor het eindexamen!"

Leiden. J. J. Hartman.

G. C. van 't Hoog, Anthonis de Roovere. Amsterdam, J. Emmering. (Amsterdamsche diss.).

Een monografie over den eenigen onder de rederijkers der vijftiende eeuw, over wien het mogelijk is er een te schrijven, een dichter wiens beteekenis in onzen tijd evenzeer is miskend, als ze in den zijnen overschat werd, heeft zeker recht op onze belangstelling en behalve om zijn onderwerp, verdient Dr. van 't Hoog haar om de toewijding waarmede hij zijn werk verrichtte. Ook aan grondigheid ontbreekt het zijn studie niet: zij beslaat een boekdeel van 268 bladzijden — en dat over een dichter van wien betrekkelijk weinig werk is overgeleverd, van wiens leven niet heel veel bekend is en omtrent wien archiefonderzoek niet mogelijk was! De vraag mag zeker gesteld worden of minder hier niet meer zou geweest zijn. Voor een korte studie over De Roovere zou een niet onbelangrijke kring van lezers verwacht mogen worden, slechts enkelen zullen zich genoeg voor hem interesseeren, om dit lijvige werk door te lezen. Doch ook afgezien van deze practische overweging meen ik, dat het proefschrift van Dr. Van 't Hoog door beperking alleen maar had kunnen winnen. Van een zekere breedsprakigheid zijn de grootendeels parafraseerende beschouwingen over schier alle afzonderlijke gedichten niet vrij te pleiten en stellig was het niet noodig, voortdurend met tamelijke uitvoerigheid terug te vallen in altijd dezelfde polemiek met Kalff, waarin de schrijver het ongetwijfeld bij het rechte eind heeft, maar die men hem gaat verdenken als aanloopje of opvulling uit te buiten. Naar mijn smaak zouden ook de parallellen tusschen De Roovere en Maerlant en Cats, naar aanleiding van de behandeling van hetzelfde onderwerp, met voordeel hebben kunnen wegblijven. Een tertium comparationis van eenige waarde levert het onderwerp niet en de vergelijking verleidt allicht tot gewaagde gevolgtrekkingen. Zoo kan ik niet inzien, dat er voldoende gronden zijn voor de conclusie: „De poëzie van Maerlant is zeker wel bekende en over 't algemeen geliefkoosde lectuur van De Roovere geweest, die in dezen, hem bijna twee eeuwen voorafgeganen, landsman veel zal gevonden hebben, dat hem sympathiek was. De vader der Dietsche dichtren algader kan in verschillende opzichten ook de geestelijke vader van De Roovere zijn geweest" (blz. 109). Het kan, misschien — maar het kan minstens zoo goed anders geweest zijn. Verder komen we niet met zulke willekeurige vermoedens. Doch geheel afwijzend sta ik tegenover wat volgt: „In elk geval staat hij als moraliseerend en hekelend dichter hem zeer na, is hij als Mariavereerder zijn geestverwant." Voor mij zegt dit ongeveer evenveel als de mededeeling dat twee menschen familie zijn van Adam's wege! Heeft Dr. Van 't Hoog wel een juiste voorstelling van de algemeenheid der Mariavereering in de middeleeuwen?

Als een hoofddeel van zijn taak beschouwt de schrijver het, aan de dichterlijke verdiensten van De Roovere recht te doen wedervaren en hierin is hij wel geslaagd. Overschatting van den auteur in wiens werk men zich geheel heeft ingeleefd, is een zoo natuurlijke verschijnsel, dat men er Dr. Van 't Hoog moeilijk een verwijt van kan maken, dat ook hij daaraan niet altijd ontkomen is. Wel had hij zich misschien wat meer kunnen hoeden voor de neiging algemeene verschijnselen van diens tijd als karakteristiek juist voor De Roovere te beschouwen — diens critiek op kerk en geestelijkheid, bijvoorbeeld, heeft niets opmerkelijks en het is wel wat veel gezegd, daaruit te besluiten dat De Roovere was „een vrij mensch in zijn tijd" en vooral de vraag te stellen: „rijst ook niet onwillekeurig Erasmus' beeld voor u op?" (blz. 175-176).

Een kleine vergissing is het, wanneer Dr. Van 't Hoog het epitheton „geestich poete" met „amuseeren" in verband brengt (blz. 31). De oude beteekenis van „geestig" is veeleer die van het Duitsche „geistreich" en komt dichter bij ons „pittig" dan bij ons „geestig". Tot zijn verontschuldiging moet ik zeggen, dat het Woordenboek verzuimt het oudere van het jongere gebruik te onderscheiden. Een uitvoerige discussie zou ik met hem kunnen opzetten over de mogelijkheid van „groot werk in 't genre der 15e eeuw" (blz. 11). Een helder begrip van oorzaken en gevolgen in de litteraire productie kan ik in zijn opvatting niet ontdekken. Beter kan ik mij vereenigen met zijn betoog aangaande De Roovere's maatschappelijke positie. In het algemeen zijn de gegevens over diens leven met zorg verzameld en met oordeel beschouwd.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

R. C. Boer, Korte Deensche Spraakkunst. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon. 1918.

Of zijn werk inderdaad ingang zal vinden bij, en in den geest en den smaak vallen zal van „dien breederen kring van gebruikers", op welken Prof. Boer (blijkens zijn „Aan den Lezer" blz. v) bij de samenstelling van deze Korte Spraakkunst mede het oog heeft gehad, zou ik niet durven verzekeren. Ik twijfel er namelijk aan, of hij er in is geslaagd „de stof zoo te behandelen dat het boek (ook) door den ontwikkelden lezer desnoods zonder hulp gebruikt (kan) worden". Ik hoop dat ik mij vergis. Voor die vele belangstellenden in Skandinavische taal en letterkunde, die niet tot academische kringen behooren en die geen philologen zijn (verg. „Aan den L.", t. a. pl.); want dan heb ik van den belangstellenden-leek — den „beschaafden Nederlander" — en van de bij hem aanwezige vereischten om dit werkje te kunnen gebruiken en genieten, te geringe gedachten. Ook voor den samensteller; want zijn werk verdient een zoo ruim mogelijke verspreiding.

Maar voor hen die in de bestaande leerboeken der Deensche taal niet vinden wat zij meenen noodig te hebben (op wensch van dezulken heeft Prof. Boer zich tot de samenstelling van deze spraakkunst gezet); voor hen die niet geheel vreemdelingen zijn in het Deensch, maar die hetgeen zij er van kennen wenschen te begrijpen; die antwoord verlangen op, en inzicht wenschen in, allerlei vragen, raadsels, inconsequenties, spellinggeheimenissen die er in het geleerde en gelezene voor hen zijn, is dit zeker wel het leerboek dat hun beknopt en zakelijk geeft hetgeen waar zij behoefte aan gevoelen. Met een beknopte zakelijkheid nochtans, welke menigeen die hulpmiddelen of een helper mist om hem nader in te lichten, zal doen verlangen naar die

historische Deensche Spraakkunst, welke Prof. Boer — reeds sedert jaren — eenmaal hoopt te schrijven (blz. VIII). Maar ik moet niet over 't hoofd zien, dat de Schrijver op blz. 4—6 een aantal, ook wetenschappelijke, „Hulpbronnen" vermeldt.

Deze opmerkingen betreffen natuurlijk de eigenaardigheden en bijzonderheden van de eigenlijke grammatica. Welkom in den breederen, en den ruimsten, kring van wie het Deensch beoefenen of willen beoefenen, zullen zeker zijn, in de Inleiding, de geschiedenis, met een paar trekken, van het Deensch in Noorwegen en van het ontstaan van het Noorsch; de omschrijving, kort en helder, van wat het Deensch en het Noorsch nog gemeen hebben en waarin het eene van het andere verschilt; hoe thans het Noorsch en de „landstaal" tegenover elkander staan, en welke hun onderscheidene beteekenis is. Eigenaardigheden van het Noorsch worden — natuurlijk — ook verder in het boek telkens aangewezen en verklaard; maar de hoofdnadruk is gelegd op het Deensch van het moederland (blz. 2). De Inleiding geeft verder een overzicht van de verschillende dialecten van het Deensch, een karakteristiek van de „rijkstaal" en van de Deensche taal in het algemeen. De Deensche „stoot" wordt natuurlijk, bij de Klankleer, in een afzonderlijke afdeeling (blz. 33—39) — ik durf wel zeggen: in een Nederlandsch werk van dezen aard voor het eerst — in bijzonderheden en op wetenschappelijke wijze besproken. Een belangrijk en allernuttigst onderdeel van het werk vormen de Klankschriftproeven, blz. 94—113 tot oefening in de uitspraak, gedeeltelijk begeleid door denzelfden tekst in gewoon schrift en in de gebruikelijke spelling.

Op de laatste bladzijde van zijn werk geeft de Schrijver eenige weinige Corrigenda. Maar moet niet op blz. 32, r. 2 v.o.: eerste, in plaats van: tweede gelezen worden? Op blz. 52, r. 12 v.b.: *jeg er lidet torstig*, „ik ben maar weinig, d. i. niet dorstig": lees: „d. i. niet erg dorstig"? Blz. 100, r. 13 v.o. staat: hun van, lees: hun var; r. 5 v.o.: se und som, lees: se ud som.

Voor hen die het er met Prof. Boer over eens zijn dat het niet slechts nuttiger maar ook gemakkelijker is, eene taal te leeren met het verstand dan met het geheugen (blz. VIII), is deze Korte Deensche Spraakkunst zeker een uitstekend leerboek, en zij konden het van geen betere hand verlangen. Er zijn er ook die zich de vormenkennis eener taal alleen door memoriseeren zonder verdere inspanning willen eigen maken, en onder degenen die Deensch of Noorsch willen kennen alleen om een of meer schrijvers te kunnen lezen of om er in den omgang en op reis wat aan te hebben, zal hun aantal zoo gering niet zijn. Zullen nu dezen, die uitsluitend „papagaaienwerk" willen doen (blz. VII), zoo gemakkelijk als de Schrijver zich dat voorstelt, in zijn werk kunnen vinden, er uit kunnen afzonderen, wat aan hunne behoefte voldoet; zullen zij er, naar hun zin, genoeg in vinden; zouden dezen niet wat meer en wat uitvoeriger voorbeelden van verbuiging en vervoeging noodig hebben? Ik zal niets liever vernemen, dan dat de praktijk al mijn twijfelingen en bezwaren logenstraft.

Leiden. A. Beets.

Mitteilungen aus der königlichen Bibliothek, herausgegeben von der Generalverwaltung, III **Neue Erwerbungen der Handschriftenabteilung, 2 Die Schenkung Sir Max Wächters 1912.** Berlin, Weidmann. 1917. (M. 10.—).

IV **Kurzes Verzeichniss der romanischen Handschriften.** Berlin, Weidmann. 1918. (M. 10.—).

Slechts een korte bespreking kunnen wij aan deze publikatie wijden. Het eerstgenoemde werk bevat een beschrijving der handschriften die Sir Max Wächter, een Duitser van geboorte maar in Engeland genaturaliseerd, in 1912 aan de keizer van Duitsland geschonken heeft, en die alle uit de beroemde handschriftenverzameling van Philipps afkomstig zijn. Het geldt hier voornamelik Duitse handschriften van overwegend godsdienstige aard; maar ook geschriften over geneeskunde, recht en geschiedenis ontbreken niet. Wij volstaan met de vermelding van het Latijns-Duits glossarium dat op bl. 24 beter en vollediger is afgedrukt dan in de uitgave van Steinmeyer; enkele woorden als *polix* (pollex) en *unges* (unguis) zijn ook voor de Romanist belangrijk.

Het is heel jammer dat het tweede hier aangekondigde boek slechts een „kurzes Verzeichniss" der Romaanse handschriften bevat en niet een uitvoerige beschrijving zoals dit met de handschriften uit het eerste werk het geval is; natuurlik had men zo'n beschrijving niet kunnen opdragen aan een student. Toch moeten we Lemme, die nog vóór het voleindigen van zijn inventarisatie gesneuveld is, dankbaar zijn voor de arbeid die hij volbracht heeft, en zijn vriend Dr. Löpelmann voor de index, die ons toont welk een rijke schatten de verzameling bevat.

We vinden hier allerlei wat de historicus belang inboezemt: oorkonden betreffende de regeering van Hendrik III en IV, de Staten van Blois, Orleans en Parijs; verdragen door Frankrijk gesloten met Spanje, Engeland Schotland en Italië, en wel vanaf de XIIIe tot de XVIIe eeuw; huwelikskontrakten; de bekende *relazioni* van gezanten uit Venetië en Genua; brieven, verslagen van conclave's en wat niet al. De verzameling bevat verschillende handschriften die wel bekend zijn, maar niet door de uitgevers gebruikt waren, zó *Le dit du lion* van Guillaume de Machaut in een ms. daterende uit de XIVe eeuw, een *Lapidaire* uit de XVIe eeuw, een verzameling van *Demandes et responses d'amour*, en vooral een handschrift uit de XIVe eeuw van *Le roman de la Rose*, dat door Langlois niet vermeld wordt. Belangrijk zijn verder twee ontdekkingen van Lemme: ten eerste die van een onbekend gedicht van Alain Chartier, een *Débat* tussen een ridder, een *vassal* en een dorpeling; ten tweede die van het sinds honderd jaren verdwenen handschrift van de kardinaal de Rohan, een verzameling ballades, rondeaux en chansons bevattende. In het *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Litteraturen*, CXXXII, 1 en 2, heeft Lemme zelf zijn ontdekking medegedeeld en het *Débat* uitgegeven.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

Vom Mittelalter zur Reformation, Forschungen zur Geschichte der Deutschen Bildung.

Dritter Band, Erster Teil: **Der Ackermann aus Böhmen,** herausgegeben van **A. Bernt** und **K. Burdach.** Berlin, Weidmann. 1917. (Pr. M. 20).

Reeds vroeger heb ik twee deelen van dit breed-opge-

zette werk besproken en gewezen op hun verdiensten : scherpzinnig onderzoek en reusachtige feiten- en literatuurverzameling. Daarnaast wees ik op een zeer ernstige fout, die trouwens ook door de meeste andere critici werd gesignaleerd : de schreeuwende wanverhouding tusschen den uitgegeven tekst (brieven en documenten van en over Cola di Rienzi) en den begeleidenden commentaar. In dit nieuwe deel nu zijn de verdiensten gebleven, maar ook de fout treffen wij weer aan en wel in veel verhoogde mate ; ja de echt-Duitsche hebbelijkheid van zwaar-op-de-handsche eruditie is in *Der Ackermann* tot een monstruositeit uitgegroeid, waartegen ik in naam der bruikbare en leesbare wetenschap ernstig wensch te protesteeren.

Zeker, het kan harteloos en brutaal schijnen het jarenlange onderzoek, het onuitputtelijke geduldswerk van twee zeer geleerde en hoogst vernuftige mannen aldus af te breken ; ik leg er dan ook den nadruk op, dat beide bewerkers toonen geleerden van hooge en onverdachte wetenschap te zijn, tegen wie ik met eerbied opzie ; maar de manier, waarop zij hun uitgebreide kennis verwerken is, naar mijn diepste overtuiging, verderfelijk en in staat alle historich onderzoek in totaal miscrediet te brengen. Daarom mijn protest ; thans enkele gronden waarop het steunt.

Der Ackermann aus Böhmen is een strijdschriftje ; een Duitsch stuk proza-literatuur uit Bohemen uit het tijdvak der Luxemburgsche Keizers, en als zoodanig een der factoren, die heeft ingewerkt op de „Deutsche Bildung". Vandaar zijn plaatsing in het kader van dit werk. Naar mijn schatting telt het eigenlijke geschrift in Burdach's uitgave ± 35 wijd-bedrukte bladzijden. Dit wordt ingeraamd tusschen ± 55 kleingedrukte blz. met uitsluitend verschillende lezingen volgens ruim een dertigtal manuscripten en oude drukken. Daarbij komen dan 20 blz. Vorwort, 150 blz. Einleitung, 12 blz. zeer klein gedrukte Anhang, 48 blz. Glossar, 250 blz. Kommentar en 16 blz. Nachträge en facsimilé's, te zamen ± 550 bladz., waarin het wemelt van letters en teekens, cijfers en streepjes, kapitalen en vetten, cursieven en gespatiëerden druk, alles om 35 pagina's tekst volgens de eischen der „Wissenschaft' uit te geven ! En boven en behalve dit alles staat ons nog een „Zweiter Teil" te wachten, waarin behandeld zullen worden *Der Dichter des „Ackermann", biografische und ideengeschichtliche Untersuchungen* en een *Einführung in das Gesamtwerk* !

Zulk een eruditie is niets minder dan verpletterend. Hier wordt het middel : een bruikbaren tekst te leveren voor de definitieve geschiedbeschrijving, verheven tot een doel op zichzelf : het genot van te betuttelen, varianten op te geven, verklaringen bij te brengen, en bij elk ook maar terloops voorkomend woordje of ideetje geheele tractaten te voegen, die stijf staan van de meest minutieuze geleerdheid.

Dat beide bewerkers dit ook zelf wel gevoeld hebben, blijkt uit de verontschuldiging, die zij voor hun werkwijze den lezers aanbieden :

„Zwischen dem Umfang des hier herausgegebenen Streitgespräches," zegt Burdach, „und unseren kritischen und exegetischen Beigaben klafft äusserlich ein Missverhältnis. Die Einleitung, der Lesartenapparat, der Kommentar scheinen das Werk, dem sie gelten, zu erdrücken und mit dessen künstlerischen Geschlossenheit in einem üblen Widerspruch zu stehen . . . Es liegt hier ein Ausnahmefall vor, der schwerlich sonst seines Gleichen finden wird. Der Ackermann aus Böhmen ist bisher so vernachlässigt und verkannt worden, dass die Bedeutung seiner Erscheinung wie die Fülle schwieriger Probleme, die sich in ihm bergen, möglichst erschöpfend und mit möglichst reichem und objektivem Material nachgewiesen und zur vollen Sinnfälligkeit gebracht werden muss."

Ziedaar een wel zeer magere motiveering voor een allerzonderlingste arbeidsmethode. Ook na de bestudeering van het voor mij liggende boek is de „Bedeutung" van *Der Ackermann* mij niet zóó wereldschokkend gebleken, dat een apparaat gerechtvaardigd zou zijn, zoo als ik mij niet herinner ooit bij eenigen zuiver-historischen tekst te hebben ontmoet. En wat die „Fülle schwieriger Probleme" aangaat, het zijn meestal vragen die men zich naar aanleiding van elk moraal-didaktisch stuk uit de latere Middeleeuwen kan stellen, b.v. bij onze *Wapene Martijn*'s, die in dit opzicht nog heel wat „schwieriger" zijn ! Natuurlijk kan men het zich wel buitengewoon moeielijk máken, en bijvoorbeeld bij elk zinnetje vragen : Aan wien kan de dichter dit idee ontleend hebben ; maar dit soort van „afhankelijkheids- en invloedsbepaling" is ook al niet van de gezondste in de historisch-critische arbeidsmethoden van de tegenwoordige Duitsche (en ook wel andere) wetenschap, en wordt zeer vaak, en vóoral hier, overdreven.

Eveneens voelt Bernt zich verplicht zich te rechtvaardigen : „Manchem wird der umfängliche Lesartenapparat ein überflüssiger Ballast erscheinen und wenige werden mir Dank wissen. Doch will die Ausgabe durch die Vorlage der ganzen reich gegliederten und manchmal recht zerlesenen und wunderlich umgeschriedenen Überlieferung der wissenschaftlichen Forschung auf lange Zeit hinaus genügen und die Nachprüfung des kritischen Textes ebenso wie die Einreihung weiterer Funde erleichtern." Ik heb eerbied voor deze opvatting, die zelfs met geen enkel woord gerechtvaardigd wordt, maar deelen kan ik ze niet !

De inhoud van *Der Ackermann aus Böhmen* is de volgende : Een boheemsche Boer, „wiens ploeg de veder is," dus een schrijver heeft zijn vrouw door den dood verloren, en houdt nu een heftig twistgesprek met den als persoon voorgestelden Dood. Op elken uitval, klacht of beschuldiging van den Boer heeft de Dood een weerleggend antwoord, deels ontleend aan de Christelijke, deels ook aan de Stoïcijnsche levensopvatting, in zoover deze laatste leerstellingen bevat, welke met de eerste vereenigbaar zijn. De Boer laat zich allengs tot kalmte stemmen en vraagt ten slotte den Dood om raad : Zal hij opnieuw trouwen, of zich in een klooster begeven ? De Dood toont van beide levensstaten het onvolmaakte aan en vindt slechts één oplossing : „kere von dem bosen und tue das gute . . . . uber alle irdische dinge habe lieb rein und lauter gewissen." Ten slotte doet God uitspraak tusschen den Dood en den klager : Beiden hebben zich dapper geweerd : „Darumb, clager, habe ere ! Tot, sige ! Jeder mensche dem tode das leben, den leib der erden, die sele uns pflichtig ist zu geben." Het slot is een gebed van den Boer voor de zielerust van zijn vrouw.

Dit kleine stukje verheft zich hier en daar tot de hoogte van een prozagedicht ; sommige lofspraken van den Boer op zijn vrouw en op het huwelijk zijn bizonder mooi ; niet minder de rede, waarin de Dood het bekende *Vanitas*

vanitatum illustreert. Over de totaal-bedoeling van het gedicht wil ik nog niet spreken; het is beter af te wachten wat Burdach ons daar in het tweede deel over heeft mede te deelen. Doch tusschen de regels door van den uitgebreiden commentaar kan men reeds dit als zijn vermoedelijk resultaat lezen:

Der Ackermann is de eerste (Duitsche) uiting van de nieuwe levensbeschouwing, de Renaissance; de Boer verdedigt het recht op aardsch geluk en de waarde van het „Diesseits" tegenover de door den Dood gehandhaafde middeleeuwsche opvatting: de vijandschap tegenover alle levensvreugde en het besef van het vergankelijke van het tegenwoordige. De juistheid dezer tegenstelling laat ik daar; zij heeft het voordeel eenvoudig te zijn, maar zoo ver ik mij als katholiek in de middeleeuwsche gedachtensfeer kan indenken, is de waarheid heel wat gecompliceerder. Doch het ware onbegonnen werk hierover thans te twisten. Wel mogen wij echter vragen, met welk recht Burdach de eigenlijke meening des schrijvers vooral bij den Boer ziet uitgedrukt, dien hij zelfs bedoeld meent te zijn als type van het algemeen menschelijke; terwijl hij de denkbeelden door den Dood verkondigd beschouwt als de middeleeuwsch-christelijke levensopvatting, waartegen de dichter van *Der Ackermann* in opstand komt. Veeleer zie ik in Boer en Dood beiden de elkaar weerstrevende gevoelens in één en denzelfden mensch belichaamd, wiens tweestrijd dan wordt opgelost door de uitspraak van God, d.i. de rede en het Geloof. Doch over dit alles zal pas het tweede deel meer licht doen schijnen.

Ten slotte merk ik op, dat in dit boek een schat van cultuur-historische gegevens ligt besloten, vooral van de hand van Burdach (Bernt verzorgde meer het tekstkritische gedeelte). Door de talrijke *Anmerkungen* heen ligt een overrijk materiaal verspreid van laat-middeleeuwsche geschiedenis; 't gaat daar over Universiteiten en geleerden; goochelaars, kwakzalvers en vaganten; ketters en toovenaars; *Eselsallegorik* en *Turteltaubensymbolik*; dienstcontract en rechtsgebruiken; huwelijksopvattingen en het dooden van kinderen; peripatetische en stoïcijnsche ethiek; erfzonde en zondenval; trivium en quadrivium; alchemie, astrologie, magie enz., enz. Wanneer dit alles door een uitvoerig register op het eind van het tweede deel overzienbaar wordt gemaakt voor den belangstellende, zullen wij ten slotte den bewerkers toch uitermate dankbaar moeten zijn voor den ontzaglijken rijkdom van wetenswaardigheden, die in dit en de overige deelen van hun weidsch opgezette onderneming is opeengestapeld. Schatten liggen hier verzameld, maar . . . in een pakhuis, niet in een keurige etalage.

Amsterdam. G. Gorris s. J.

SCHOOLBOEKEN.

Anthologie aus den Elegikern der Römer für den Schulgebrauch erklärt von **K. Jacoby.** In vier Heften: Catull, Tibull, Properz, Ovid. **Erstes Heft**: Catull. Dritte, verbesserte Auflage. Leipzig, Teubner. 1917. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + M. 0.20 toeslag voor gebonden boeken).

Idem: **Zweites Heft**: Tibull. Dritte, verbesserte Auflage, Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 1.20; geb. M. 1.60 + 25% duurtetoeslag).

Daar deze beide boekjes deel uitmaken van één geheel en op dezelfde wijze zijn ingericht en bewerkt, lijkt 't mij het best ze samen te bespreken. Wie den hier voor mij liggenden derden druk van Jacoby's bekende bloemlezing met den vorigen vergelijkt, die in 1893 en '94 verscheen, zal al spoedig opmerken, dat wij hier inderdaad met een „verbeterde" editie te doen hebben. Zoowel de tekst als de aanteekeningen zijn in vele opzichten gewijzigd. Daar in Duitschland geen uitgave met commentaar op den volledigen Tibullus bestaat, en de woorden „für den Schulgebrauch" wegens de uitgebreide verklaringen in zeer ruimen zin moeten worden opgevat, zal menig lezer der Elegiaci 't boek gaarne bezitten. De beide deeltjes verdienen dan ook een meer dan vluchtige bespreking. Dat Jacoby zich goed op de hoogte gesteld heeft van hetgeen in Duitschland over de Romeinsche minnedichters in de laatste 25 jaar gepubliceerd werd, blijkt ook uit den achter ieder van beide schrijvers geplaatsten „Anhang", die in „Catullus" 10, in „Tibullus" 11 pagina's beslaat. Wat ons in die aanhangsels echter minder bevalt, is de groote eenzijdigheid, waarmee Engelsche en Amerikaansche editie's doodgezwegen worden, iets wat des te opmerkelijker is, daar de meest onbeteekenende Duitsche geschriftjes vermeld zijn. Zoo worden b.v. in 't aan Catullus gewijde deeltje p. 72 noch de Catullus van Merrill (College series of Latin Authors, Ginn and Company, Boston) noch de bloemlezing van Simpson (Macmillan) met haar uitstekende appendices genoemd; maar erger nog: de Tibullus-bibliographie mist p. 59 de editie van K. F. Smith (American Book Company) met haar uitgebreiden en leerrijken commentaar, den besten, dien wij op 't oogenblik bezitten. Verder zocht ik tevergeefs de „Selections from Tibullus" van Postgate, een werkje, dat bizonder rijk aan fijne opmerkingen is over 't Latijn in het algemeen, en een dergelijk boek (3-4 pag. groot) van Ramsay (Oxford, Clarendon Press). Waar de aankondigingen in 't *Museum* in de eerste plaats bestemd zijn voor Hollandsche lezers, voel ik mij als recensent gedrongen eens op deze in verscheidene Duitsche boeken voorkomende eenzijdigheid te wijzen. Een ergerlijk voorbeeld van partijdig weglaten van hoogst verdienstelijke werken biedt b.v. de nieuwste druk van Teuffels Geschichte der Römischen Literatur, die (erster Bnd. p. 3) vergeet te noemen het standaardwerk van Clovis Lamarre in 8 lijvige deelen: „Histoire de la littérature latine," een boek dat ook bij ons, als ik mij niet vergis, zoo goed als onbekend is. Doch dit tusschen haakjes; illuc, unde abii, redeo. Wat mij in de beide deeltjes van Jacoby bijzonder bevalt, is de warme toon, waarmee hij over de door hem uitgegeven dichters spreekt. Met de keuze van Tibullus' gedichten kan ik mij geheel vereenigen; in 't andere deeltje mis ik ongaarne 't geestige carmen 13, 't mooie 35ste, de gedichten no. 12, 17, 34, 45. De interpretatie is verstandig en houdt zich vrij van de vooral bij Catullus-commentatoren veel voorkomende fout, om gezochte verklaringen te geven, waar een eenvoudige uitlegging voor de hand ligt. Dit geldt b.v. van 't 30ste gedicht, waar ik zelf ook door Friedrich op een dwaalspoor gebracht werd: met de woorden *inducens eq.*, wordt niets anders dan „vriendschap voor Alfenus" bedoeld. Trouwens men kan niet anders dan verstandige verklaringen verwachten, wanneer men in 't voorbericht de volgende gezonde uiting leest: „Wer allerdings unbefangen die äuszerst reichhaltige Literatur über Catull durchmustert

und die geäuszerten Ansichten selbst von anerkannten Gelehrten prüft, musz sich doch oft wundern, wie sonst verständige und klar denkende Männer so eigentümlich urteilen können."

De vaststelling van den tekst is niet overal even gelukkig. Als voorbeelden noem ik eenige plaatsen waar ik mij met de opgenomen lezing niet kan vereenigen: Catullus No. 2 (p. 42) kan *solaciolum sui doloris* geen vocativus zijn, evenals *deliciae meae puellae*, wegens 't zich bij vs. 7 aansluitende vers 8. Jacoby leest 7, 8 *et solaciolum sui doloris | credo, cum gravis acquiescet ardor*; dit is primo onvertaalbaar en secundo wijst de overlevering een anderen weg, want in V M staat vs. 8 niet *cum*, maar *ut cum*. Lees dus *ut solaciolum sui doloris | (credo, ut tum gravis acquiescat ardor)*.

In carmen 64, 243 (p. 63) leest Jacoby *cum primum inflati conspexit lintea veli | praecipitem sese scopulorum e vertice iecit*. Er was afgesproken, dat Theseus als hij succes had gehad, witte zeilen zou hijschen; hij vergat dit en daarom stortte Aegeus zich in zee. Dit moet in ons vers duidelijk uitgedrukt worden: op *donkere* zeilen komt 't aan; lees dus met de Itali voor *inflati* „infecti", wat vs. 225 alle codices geven: *inde infecta vago suspendam lintea malo*.

Tibullus I. 1. 25 (p. 9) beteekent *posse* in *iam modo iam possim* niet „die Kraft besitzen, es über sich vermögen." maar *mihi liceat*; I. 10. 26 (p. 30): vóór dit vers is een lacune; de aanvulling van *vobis erit* is zoo hard, dat men daaraan vooral bij Tibullus niet denken kan; II, 2, 17 (p. 40) is voor *utinam* te lezen *viden ut*: de woorden *vota cadunt* zeggen immers dat de wensch vervuld is, wat ook uit vs. 10 blijkt: *adnuit ille* (nl. de Genius); hoe kan dan na die toezegging weer volgen *utinam advolet Amor*? II. 5. 4 (p. 42) *nunc precor ad laudes flectere verba meas*; hier kan *laudes meas* onmogelijk beteekenen „Lobesworte aus meinem Munde"; ook is *verba* zonder meer in dit verband vreemd. De verbetering is hoogst eenvoudig en reeds door Lachmann gevonden; men behoeft slechts de *s* van *meas* te schrappen, en beide bezwaren zijn verdwenen.

IV. 6. 19 (p. 54) leest Jacoby *sic iuveni grata; veniet cum proximus annus | hic idem votis iam vetus adsit amor*. Ook deze lezing houd ik voor onjuist, niet om de *ā* van *grata*, zie mijn editie van Grattius vol. II p. 148, maar omdat, als wij Jacoby volgen, 't verband tusschen de door de ; gescheiden zinnen onbegrijpelijk en buitengewoon hard is. Trouwens ook *sic* is slechts conjectuur, A geeft *si*. Door vergelijking met vs. 8 *sed iuveni quaeso mutua vincla para* komen wij tot de volgende, voor de hand liggende, verbetering: *si(t) iuueni grata (ut) ueniet cum proximus annus hic idem uotis iam uetus adsit amor*, 't geen ook uit een palaeografisch oogpunt bevredigt.

Ik heb nog meer in petto, maar de aankondiging mag niet in een commentariolus criticus ontaarden. De verklaringen bieden veel, waar de lezer zijn voordeel mee doen kan. Ook de parallellen uit moderne dichters zijn welkom. Met belangstelling zie ik uit naar 't derde deeltje dat gedichten van Propertius bevat.

Zwolle. P. J. Enk.

H. Jansonius, Engelsche Handelsbrieven I voor beginners. Vijfde druk, Gouda, Van Goor Zonen. 1919. (Pr. *f* 1.30).

Dez., Engelsche Handeslsbrieven II voor examen-candidaten. Tweede druk. Gouda. Van Goor Zonen. 1918. (Pr. *f* 1.70).

Dat er van het eerstgenoemde werkje, waarvan de eerste druk in 1895 verscheen, thans reeds een vijfde druk noodig gebleken is, toont voldoende aan dat het een in alle opzichten bruikbaar hulpmiddel bij het onderwijs is. Het is dan ook in alle opzichten voortreffelijk werk dat de heer Jansonius geleverd heeft. De oefeningen, die zich bij de brieven aansluiten, zijn met veel zorg gekozen en op elke bladzijde toont de schrijver niet alleen een ervaren docent maar ook zijn onderwerp volkomen machtig te zijn. Slechts een enkele aanmerking. Het wordt tijd dat in den zesden druk een paar onjuistheden verdwijnen: op p. 20 staat nog steeds *if the goods turn out satisfactorily* inplaats van *satisfactory* en op p. 33 dient eindelijk *errare* verbeterd te worden tot *errore* (salvo errore et emissione).

Ook voor het andere werkje, waarvan de tweede druk voor me ligt, heb ik niets dan lof. Het is bestemd voor leerlingen, die reeds eenigermate gevorderd zijn. Evenals in het eerste deel is de stof geheel aan de moderne handelspraktijk ontleend; de oefeningen zijn talrijker dan in het eerste deel en stellen zwaarder eischen aan den leerling. Daarbij toont de schrijver volkomen op de hoogte te zijn zoowel van de Engelsche als van de Nederlandsche handelsphraseologie. Het was goed gezien de inleiding, waarin den leerlingen foutief Engelsch ter verbetering voorgezet werd, in den tweeden druk te laten vervallen; aan dergelijke oefeningen toch is het gevaar verbonden dat juist de foutieve vormen, die de studeerende in druk voor zich ziet, in het geheugen blijven hangen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle gaf een vijfden, herzienen en vermeerderden druk uit van *Verzen van Noord- en Zuidnederlandsche dichters*, bijeengebracht door Pol de Mont.

Met het zesde deel is de uitgave van *Hardenbroek's Gedenkschriften* (Werken Hist. Gen.) door prof. Krämer voltooid — een belangrijke bron voor de kennis van den Patriottentijd en de intieme geschiedenis der regentenheerschappij in haar laatste dagen. De ontijdige dood van dr. A. J. van der Meulen belette dezen dit deel uit te geven.

De heeren De Leur en Van Klaveren bewerkten een nuttig en nauwkeurig register op de *Catalogussen van de bij het stads-archief te Utrecht bewaarde archieven* (Utr., Leydenroth, 1918).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. voor Taal en Letteren, VII, 1: P. C. de Brouwer, Het temperament van Aeneas. — P. Rongen, De symboliek in Frankrijk — H. M. S. Bernsen, Het waarheidsmotief in Goethe's Iphigenie en in Sophocles' Philoktetes. — Th. E. Absil, Zu den ethischen Auffassungen Walthers von der Vogelweide.

Anglia, XLII, 4: M. Förster, Zu den Erfurter Pflanzennamen. — Dez., Das elisabethanische sprichwort nach Th. Draxes *Treasurie of Ancient Adagies* (1616). — F. Holthausen, Zu me. romanzen. VIII-X. — O. B. Schlütter, Weitere beitr. zur ae. wortforschung.

Tijdschrift voor Geschiedenis. Land- en Volkenkunde, XXXIV, 1: De Boer, Wereldoorlog en historie. — Van Hamel, De Schelde-beslommeringen. — Wiltink, Twee boeken over Amerika (Van Mourik Broekman, The Yankee; Te Lintum, Gesch. van het Amerik. volk).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

**P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.**

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden. **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

E. Slijper, Eene eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw. Utrecht, Kemink & Zoon. 1918.

De eigenaardigheid van den stijl van een schrijver vast te stellen is niet gemakkelijk. Veelal moet men zich beperken tot algemeenheden. Wil men echter een stijl geheel juist bepalen dan ontbreekt gewoonlijk een vaste objectieve maatstaf. Van daar dan ook dat 't zoo uiterst moeielijk is op grond van stijl te beslissen, wie de schrijver van een bepaald geschrift is. Dr. Slijper tracht de eigenaardigheid van Tacitus' zinsbouw uit te drukken in cijfers. Tacitus' zinsbouw berust volgens Dr. S. op het getal, op een evenredigheid der deelen, waaruit een zin bestaat, en der zinnen onderling. Tacitus heeft in zich een gevoel van maat gehad, dat hem bij voorkeur zulke zinnen in de pen geeft, die een gelijk of bijna gelijk aantal lettergrepen hebben. — Voor zijn onderzoek onderscheidt Dr. S. tweeledige, drieledige en meerledige zinnen. De tweeledige en drieledige zinnen hebben weer verschillende onderdeelen. Als voorbeelden van zuiver parallelisme van de deelen van een tweeledigen zin worden een honderdtal plaatsen aangehaald. Zoo Agric. 32. *vacua castella* (6 lettergrepen), *senum coloniae* (6 lettergrepen). Agric 33. *ego veterum legatorum* (9 lettergrepen) *vos priorum exercituum* (9 lettergrepen).

Uit het feit, dat Tacitus zijn zinnen zóó tracht te bouwen, dat de onderdeelen van gelijke lengte worden, zijn ook praktische voordeelen te winnen voor interpretatie of voor de vaststelling van de juiste lezing van den overgeleverden tekst, wellicht ook voor de hoogere critiek. Ter toelichting worden verschillende voorbeelden gegeven.

Ten slotte merkt de schrijver op, dat met hetgeen hij mededeelt het punt van onderzoek slechts begonnen, volstrekt niet voleindigd is, dat slechts een verschijnsel is vastgesteld maar niet naar de oorzaken is gezocht. Het voornaamste vraagstuk zal zijn bij andere vooral bij moderne schrijvers dergelijke voorbeelden te verzamelen om met behulp daarvan al naar de veelvuldigheid van het verschijnsel Tacitus zijn plaats aan te wijzen onder de schrijvers van alle volken en tijden. — Dr. Slijper's verhandeling 60 bladzijden groot is zeer interessant.

Leiden. I. W. Lely.

Gratti Cynegeticon quae supersunt cum prolegomenis, notis criticis, commentario exegetico edidit **P. J. Enk.** (I prolegomena et textum continens, II commentarium continens). Zutphen, W. J. Thieme en Cie. 1918.

Grattius is noch in de oudheid noch in den nieuweren tijd een bekend dichter geweest. Zijn naam wordt slechts éénmaal door Ovidius in een zijner brieven uit Pontus (IV 16, 34) genoemd, terwijl wij alleen bij Manilius en Nemesianus navolging van den dichter der Cynegetica kunnen constateeren. Een gecommentarieerde uitgave van Grattius uit de zeventiende of achttiende eeuw was zeker niet in het bezit van veel philologen. Wie wat in Grattius had op te slaan, nam daarvoor de teksteditie van Baehrens of Vollmer in de Poetae Latini minores of die van Postgate in het Corpus poetarum Latinorum. Thans schenkt ons Dr. Enk een keurig verzorgde, uitvoerig gecommentarieerde uitgave in twee deelen, die er zóó smakelijk uitziet en zóó tot het bestudeeren van dezen poëet uitlokt, dat de schim van Grattius den Zwolschen Rector wel dankbaar voor zijn arbeid mag zijn. Want — laat ik het onmiddellijk erkennen — door deze uitgave is het mij eerst mogelijk geweest, Grattius te verstaan en in sommige passages beter te waardeeren, maar tot de bewondering die Dr. Enk voor dezen dichter koestert, heb ik mij, ondanks allen goeden wil, niet kunnen opwerken. Gaarne wil ik Dr. Enk toegeven, dat Grattius iets oorspronkelijks weet te leggen in de plaatsen, die hij van Vergilius navolgt, maar mijn be-

zwaar tegen zijn poezie is de duistere, onbeholpen dictie, wat Stern een „genus dicendi impeditum arduum salebrosum" noemt. Wanneer het niet uit Grattius' navolging van de Georgica en de Aeneis [1]) duidelijk bleek, dat hij, zooals Curcio ook aanneemt, na 19 v. Chr. zijn gedicht gemaakt heeft, dan zou men niet willen gelooven, dat deze man den invloed van Vergilius' welluidenden hexameter ondervonden heeft, maar hem voor een ouderen tijdgenoot van Catullus houden. Wat toch te zeggen van verzen als deze (172-173):

quanta fides, utinam, et sollertia naris,
tanta foret virtus et tantum vellet in armis!

of als deze (214-215):

te silvis egit Boeotius Hagnon
Hagnon Astylides, Hagnon, quem plurima semper cet.

of (258-259):

nam genus exiguom et [2]) *pudeat, quam informe, fateri*
volpina species,

of 300:

nec me pignoribus, nec te mea carmina fallent. [3])

Maar laat ik niet onbillijk worden tegenover den uitgever door in plaats van z ij n werk het g e d i c h t zelf te critiseeren, en dat werk verdient in alle opzichten een ernstige bespreking.

Het eerste deel bevat den tekst met de prolegomena. De tekst is conservatief behandeld, wat bij een dichter als Grattius wel noodig is, omdat wij dikwijls niet weten, of hij zelf zich zoo duister heeft uitgedrukt, dan wel of de fout in de overlevering schuilt. Eigen conjecturen stelt Dr. Enk voor: 64 *caeli iter* in pl. v. *iret freta* (A), wat een zeer goeden zin geeft, maar zich nog al ver van de overlevering verwijdert, 178 *parvis* in pl. v. *pronuis*, waar ik met Postgate dat laatste zou willen behouden in de beteekenis van „letten op" (vgl. *innuo*); ook hebben wij hier bepaald een werkwoord noodig; 203 *sparsa* in pl. v. *falsa*; 318 *luxuria* in pl. v. *luxuriae*. De adnotatio critica is zeer nauwkeurig bewerkt en vermeldt, wat zeer prijzenswaardig is, meer conjecturen dan de editie van Vollmer. Aan den tekst gaat een hoofdstuk over Grattius en zijn gedicht vooraf, waarin ook a e s t h e t i s c h e beschouwingen zijn opgenomen, vervolgens een over den tijd, waarin de Cynegetica geschreven zijn, eén over de bronnen van Grattius (met recht neemt Enk aan, dat een Alexandrijnsch dichter zal nagevolgd zijn), eén over metrum en prosodie, eén over de codices en eén over de uitgaven en verhandelingen, terwijl aan het slot van dit eerste deel uitvoerige i n d i c e s gegeven worden, die de bruikbaarheid dezer uitgave nog verhoogen.

Het tweede deel bevat den commentaar, die in vloeiend Latijn geschreven is, en voor de behandeling van het zakelijk gedeelte zeker niet minder waarde heeft dan voor de interpretatie van den Latijnschen tekst. Immers Enk heeft zich geen moeite ontzien, om zich van alles wat in de oudheid en in den nieuweren tijd over de jacht geschreven is, op de hoogte te stellen en aan zijn exegese dienstbaar te maken, terwijl hij bovendien nog een achttal illustraties aan zijn boek heeft toegevoegd, welke vooral de passages over de vervaardiging en het gebruik van jachtnetten verduidelijken. Dat de tekstverklaring niet altijd bevredigt, zal wel meer aan Grattius liggen dan aan den geleerden uitgever. Dikwijls toch lezen wij in den commentaar een mooien Latijnschen volzin, die als paraphrase van een of twee verzen moet dienen, maar slaken wij bij ons zelf de verzuchting: „als er dat nu maar eens stond!" Ik veroorloof mij hier eenige plaatsen te behandelen, waar ik in opvatting met Enk verschil of meen iets tot de interpretatie van dit moeilijke gedicht te kunnen bijdragen. In het prooëmium lezen wij (10-12):

sed primum auspicium deus artibus altaque circa
firmamenta dedit; tum partis quisque secutus
exegere suas tetigitque industria finem.

Enk verklaart hier *auspicium* = *momentum*, maar zou men bij *primum auspicium* niet eerder moeten denken aan de wijding van een nieuwe stad, waarmee het begin der beschaving door den dichter vergeleken wordt? Ook de volgende woorden wijzen in die richting. Dan gaat Grattius voort (13-15):

tu trepidam bello vitam, Diana, ferino,
qua primam quaerebat opem, dignata (sc. es) *repertis*
protegere auxiliis cet.

Het onderwerp van *quaerebat* is *vita trepida* = homines trepidi, zooals E. terecht opmerkt, maar met zijn explicatie van dien relatieven zin („qua ex parte homines maxime auxilii indigebant") kan ik mij niet vereenigen. Als men *quaerere* aldus opvat (= missen, derven), wat voor zin heeft dan *primam*? Ik stel voor te lezen: *quo* (sc. bello ferino) *primam quaerebat* (vita) *opem* = initio se sustentabat. — Indien v. 16 *divae* nom. plur. is, wie zijn dan die 'divae' naast Diana en de *centum* Najaden? De verklaring van Vollmer (*divae* genetivus) lijkt mij juist. — *Silvanus termite gaudens* (20) laat zich illustreeren door de voorstelling van dezen god bij Wissowa, Ges. Abh. zur Röm. Rel. und Stadsgesch. p. 79. — *lusus* (22) is goed; leest men *iussus* dan is het voorafgaande *et* zonder zin. — Na *passa* (of *passi*) moet geinterpungeerd worden (71), terwijl de passage, die aan 24 voorafgaat (62-72) tusschen streepjes moet geplaatst worden, daar zij als tusschenzin bedoeld is. Nu vallen wij (24) op wonderbaarlijke wijze met de deur in huis. — *aestivi* (43) heeft op den tijd van het feest betrekking. — Eigenaardig is de Latijnsche constructie (50) *vitiorum pessumus umor*, daar ons taaleigen *pessimum* doet verwachten. — *coruscare* (78) in de beteekenis van „schitteren" en dan transitief gebruikt, is zeldzaam. — *mendosa coarguat* (84) = *se mendosam coarguat*. — Wat (92) *clausit* beteekent, blijkt uit het plaatje op bl. 40. Het is een werkelijk „afsluiten". — De *morae* (110) aan de speer dienen om het wild zwijn tegen te houden; er moet dus in den commentaar p. 47, r. 13 v. o. gelezen worden: „morae contra ut morarentur aprum" (niet: *venabalum*), vgl. Xen. Cyn. 10, 16: ὁ δ' (nl. het wildzwijn) ὑπὸ τοῦ μένους

[1]) De navolging van de Aeneis komt m. i. het beste uit in Cyn. 239 = Aen. XI 669 + G. I 376.

[2]) Dit *et* = *etiam* is is zeer geliefkoosd bij Grattius, vgl. vv. 126 en 127. Zeer gewrongen is de constructie 240-245 (vgl. Enk's commentaar) en de explicatie van *per tot divertia* 345.

[3]) Enk geeft hier met Stern de volgende verklaring: „carmina mea nec me nec te fallent pignoribus, i. e. haec pignora (= *τεκμήρια βέβαια*) nec me fefellerunt umquam (quandoquidem venator fui ipse) nec te fallent."

πρόεισι καὶ εἰ μὴ κωλύοιεν οἱ κνώδοντες τῆς λόγχης, ἀφίκοιτ' ἂν διὰ τῆς ῥαβδοῦ προωθῶν αὐτὸν πρὸς τὸν τὸ προβόλιον ἔχοντα. — *dubio ponto* (174) slaat op eb en vloed in de Noordzee. — *promittit* (212) = alit. — Kan *iam tum* (226) werkelijk *tandem* beteekenen ? Het lijkt juist het tegenovergestelde te zijn. — Wat is het subject van *admonet* (243) ? Enk meent : een erbij gedacht *lex*. Dat is toch zelfs voor Grattius wat te kras. Zou niet de *venator* onderwerp kunnen zijn (vgl. 341) ? — *commissos leones* (256) zijn de leeuwen die in den strijd tegenover de *thoës* gesteld zijn (vgl. Suet. Ner. 11). — — *tum deinde* is een aan de spreektaal ontleend pleonasme (Kühner LG II 2,573,6). — *totum* behoort (347) bij *orbem* (348). — Over het gebruik van *lolium* (355) als geneesmiddel vgl. Plin. n. h. 28 § 65. — Kan *factus* (337) ook als subst. bedoeld zijn en dus ook van *in* afhangen ? Grattius gebruikt ook *offectus* (406) dat elders niet voorkomt. — *exi* (414) kan het best met *effuge* verklaard worden ; *excute expelle* is iets anders. — De afgesleten beteekenis van *sedent* (434) vindt men ook Iuv. I 96 (vgl. Friedländer). — *impetrato . . . favore* (493) beteekent: nadat de jager Diana's gunst verworven heeft ; *favor* kan niet gebruikt worden van het offer dat de jager de godin brengt, en ook past op haar het werkwoord *impetrare* niet.

Ten slotte nog een woord over vv. 310-327, waar een onverwachte uitweiding over de weelde voorkomt, nadat even te voren door den dichter op eenvoudig voedsel voor jonge jachthonden is aangedrongen. Enk vindt dat een „digressio elegantissima", daarentegen zegt Vollmer : „der einzige wirkliche Missgriff ist für mein Gefühl die Anknüpfung der Deklamation über die *luxuria* an die Vorschrift die jungen Hunde knapp in der Kost zu halten." Ik ben het met den laatste eens, doch ter verontschuldiging van Grattius kan men aanvoeren, dat hij in de rhetorenschool geleerd had, zulke digressies mooi te vinden. De typische voorbeelden, Camillus en Serranus (321-322), welke in al de lofredenen op den goeden ouden tijd voorkomen, toonen wel, waar de dichter ter schole is gegaan. De *reges* Pharii (312) daarentegen zijn aan zijn Alexandrijnsch voorbeeld ontleend. Maar het merkwaardigste is, dat de zoon van den r h e t o r Seneca midden in zijn q u a e s t i o n e s n a t u r a l e s (III 18) schrijft : *permitte mihi quaestione seposita castigare luxuriam*, aldus zelfs in een verhandeling over onderaardsche bronnen een aanklacht tegen de weelde van zijn tijd inlascht ! Men ziet het, hoe elke schrijver in de omlijsting van zijn tijd gezien en daarnaar beoordeeld moet worden. Wie dat met Grattius doet en daarbij Enk's commentaar gebruikt, zal wel geen sensaties krijgen, als vertoefde hij met den Horatiaanschen jager *sub Iove frigido, tenerae coniugis immemor*, maar hij zal veel nuttige, nu en dan ook aangename uren in zijn studeerkamer doorbrengen.

Groningen. J. v a n W a g e n i n g e n.

D. Subotic' and N. Forbes, Serbian grammar. Oxford, Clarendon Press. 1918. (Pr. 7 sh. 6 d.).

Deze Servokroatiese grammatika van Subotic' en Forbes, waaraan de heer Šuvakovic' nog heeft meegewerkt voor het aksent, kan niet op één lijn worden gesteld met Forbes' leer- en oefenboeken van Russies. Ik durf dat zeggen zonder aarzelen, al moet ik bekennen, dat ik zelf de Servokroatiese taal prakties niet voldoende ken, om uit te maken, in hoeverre de talrijke zinnetjes, die in de voorbeelden en de oefeningen voorkomen, idiomaties in orde zijn. Maar al mocht hierop ook niets zijn aan te merken, dan staat toch nog deze grammatika verre achter bij de eveneens voor prakties leren der Servokroatiese taal bestemde boeken van Maretic' (Gramatika hrvatskoga jezika za srednje škole, 4 popr. izd. Zagreb 1913) en Rešetar (Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb 1916).

De indeling is zeer bruikbaar. De schrijvers beginnen met een korte klank- en aksentleer en dan volgt een overzicht over enige eenvoudige grammatika-paragrafen, waardoor de leerling in staat gesteld wordt, korte zinnetjes te begrijpen en zelf te maken. Eerst dan begint de eigenlike grammatika. De tekst wordt afgewisseld door woordelijsten en door vertaaloefeningen, Servies-Engels en omgekeerd.

De grammatika is hier-en-daar heel oppervlakkig behandeld. Zo ontbreekt bij de groepen van kons. $+ j$ op blz. 19 $r + j$, en die groep had met 't oog op woorden als *šȉri* (komp. van *širok*) niet genegeerd mogen zijn. De herhaaldelik voorkomende betoning *nòvca* voor *nóvca* maakte mij op het ontbreken van de bekende rekkingsregel (bij Rešetar op p. 35) opmerkzaam. Het gebruik der konditionele konstrukties zal men heus niet leren uit blz. 82v. ; men vergelijke daarmee Rešetar p. 202 vv. Het hoofdstuk over de aksentkwaliteiten, blz. 20 vv., had profijt kunnen hebben van een bestudering der nieuwe literatuur, speciaal van Ekblom's onderzoekingen. — Dit zijn slechts enige voorbeelden.

De grootste tekortkoming van deze grammatika is de door-en-door slordige plaatsing der aksent- en kwantiteitstekens. Op de *a* van de gen. mv. ontbreekt soms 't lengteteken, terwijl 't op de *a* van de gen. enk. wel eens verkeerdelik staat, — de gen. sing. van het type *žènē* mist bijna overal het lengteteken, — blz. 48 staan in het paradigma de gen. en dat sing. *stvári* voor *stvâri*, — de juiste vorm *zâr* vind ik alleen blz. 182 in een lijst van modale adverbia. Blz. 33, waar aldaar naar verwezen wordt, en overal elders wordt *zȁr* geschreven. De kwantiteit- en aksentfouten zijn zo talrijk, dat men eenvoudig op een betoning niet aan kan, wanneer men die niet bij meer betrouwbare gidsen verifiëert. Ter toelichting van dit harde oordeel som ik de onjuistheden op, die ik blz. 163 bovenaan in zes zinnetjes, op ruim zes regels aantrof : *pȓvoj* lees *pȓvōj*, — *s dèsne stráne* l. *s dèsnē stránē*, — *šètamo* l. *šètāmo*, — *ràno* l. *rȁno*, — *nȁšēg vìnogrādā* l. *nȁšeg vìnogrāda*, — *rùčāvamō* l. *rùčāvāmo*, — *dvànāest sáti* l. *dvánaest sátī*, — *večèrāvate* l. *večèrāvāte*, — *ȕ osām sáti* l. *ȕ osam sátī*, — *pȍla sátā* l. *pȍla sâta*, — *vȁs* l. *vâs*, — *šétajūc'ī* l. *-c'i*, — *predávānjā* l. *predávānja*, — *ènglēske* l. *ènglēskē*, — *knjižévnosti* l. *knjȉževnosti*.

Leiden. N. v a n W ij k.

J. Hasebroek, Die Fälschung der Vita Nigri und Vita Albini in den Scriptores Historiae Augustae (Zugleich ein Beitrag zur Lösung des Quellenproblems der Historia Augusta). Berlin, 1916. (Heidelbergsche diss.).

Sinds, nu dertig jaren geleden, Dessau's artikel Über Zeit und Persönlichkeit der Scriptores historiae Augustae (Hermes 24, 1889, blz. 337) het onder-

zoek omtrent de Historia Augusta, de verzameling biographieën der Romeinsche keizers van Hadrianus tot Numerianus, op nieuwe banen leidde, is over deze belangrijke geschiedbron weliswaar een berg van geschriften verschenen, maar van eenstemmigheid bij de onderzoekers is nog geen sprake. Mogen wij vasthouden aan de overgeleverde zes auteursnamen en aan de opdracht van verschillende levens aan Diocletiaan en Constantijn, zijn dus inderdaad de biographieën ten tijde dier keizers geschreven, of is dit slechts fictie en zijn zij het werk van een onbeschaamden „Fälscher" ten tijde van Theodosius, of heeft misschien, zooals Mommsen meende, een in het begin der 4e eeuw ontstane biographieënverzameling in het laatst dier eeuw eene ingrijpende omwerking zoowel door besnoeiingen als toevoegingen ondergaan? Op die vragen krijgt men een geheel verschillend antwoord, naarmate men zich wendt, om slechts de in de laatste jaren verschenen samenvattende behandelingen te noemen, tot Diehl in Pauly-Wissowa's Realenzyklopädie VIII blz. 2051 s.v. Historia Augusta, tot Hohl, in de Neue Jahrbücher für das klass. Altertum 33, 1914, blz. 698, of tot Soltau, Philologus 74, 1917, blz. 384. Tot de oplossing dezer, inderdaad zeer moeilijke, problemen wil ook de bovengenoemde dissertatie van Hasebroek op haar enger omgrensd terrein een steentje bijdragen.

Het werk van Hasebroek houdt zich bezig met de biographieën van Pescennius Niger en Clodius Albinus, de beide tegen-keizers van Septimius Severus, van wie de eerste in 194, de tweede in 197 door dezen is verslagen en gedood. Er bestaat nu, voor wat de periode van Hadrianus tot en met Macrinus betreft (de latere keizers kunnen hier buiten beschouwing blijven), een groot onderscheid tusschen de negen levens der algemeen erkende keizers eenerzijds en de zeven levens der Caesares, mede-Augusti en usurpatoren dierzelfde periode, dus van Aelius, Verus, Avidius Cassius, Niger, Albinus, Geta en Diadumenus, anderzijds, een onderscheid, waarop in het bijzonder Mommsen (Ges. Schr. 7, blz. 319 v.) de aandacht heeft gevestigd. Terwijl nmlk. in de levens der algemeen erkende keizers een zeer waardevolle kern niet te miskennen is, bevatten, om de woorden van Mommsen te bezigen, die der tweede reeks weinig of geen werkelijk historisch materiaal, en zijn zij in hoofdzaak òf uit de biographieën der keizers samengeflanst òf verzonnen. Mommsen heeft deze meening op zijne gewone kernachtige en overtuigende wijze uiteengezet en verscheiden voorbeelden gegeven, hoe de vervaardiger van de biographieën dier tweede reeks te werk is gegaan, maar hij heeft daarbij niet naar volledigheid gestreefd en geen doorloopende analyse der genoemde levens gegeven: nur eingehende pragmatische Behandlung, zegt hij, kann diese wichtigen Fragen erledigen und sie sollen in diesem Zusammenhang nicht erörtert werden. Die taak nu heeft Dr. Hasebroek op zich genomen voor de twee bovengenoemde levens dezer reeks, terwijl hij in een appendix ook dat van Geta bespreekt. Doch Dr. Hasebroek gaat verder dan Mommsen. Hij is, op het voetspoor van zijn leermeester v. Domaszewski, van wiens methode zijn werk de duidelijke sporen vertoont, een overtuigd aanhanger van de theorie van Dessau, en gaat zelfs met Seeck (Rhein. Mus. 67, 1912, blz. 602) mee, die het ontstaan der Historia Augusta op het jaar af, nmlk. in 409/10, weet te dateeren: de levens van Niger en Albinus zijn volgens hem een „Elaborat" van den „Theodosianischen Fälscher", en terwijl volgens Mommsen ook in de levens der secundaire reeks nog wel enkele betrouwbare mededeelingen gedaan werden, vindt men volgens Hasebroek blz. 70 „nichts selbständiges in den viten, nichts, was nicht einfach aus der übrigen, uns bekannten Überlieferung abgeschrieben wäre, und darum auch nichts, was, wie noch Mommsen annahm, durch anderwärtige Überlieferung bestätigt wird. Was den Anschein von Selbständigkeit hatte, war Fälschung. Damit sinkt der historische Wert der Vita Nigri und Vita Albini in ein Nichts zusammen, und beide Viten hören auf, als historische Quelle zu gelten."

Tot dit resultaat komt de schrijver, nadat hij de beide levens zin voor zin is nagegaan, en daarbij telkens den oorsprong van het meegedeelde heeft trachten na te speuren: hij vindt dien nu eens in de levens der primaire reeks (die van de algemeen erkende keizers), dan weer bij Herodianus, bij Victor en Eutropius (daar hij de vervaardiging der Historia Augusta in het begin der 5e eeuw stelt, mag hij de beide laatstgenoemden, wier werken in het derde vierendeel der 4e eeuw zijn verschenen, als bron aannemen), ten slotte zeer dikwijls in de fantasie van den schrijver, die een groot gedeelte van beide levens eenvoudig uit zijn duim zou hebben gezogen. Dit zou b.v. het geval zijn, waar de autobiographie van Septimius Severus en de werken van Marius Maximus en Aelius Cordus worden geciteerd: die citaten zijn volgens Hasebroek niets dan „Schwindel". De schrijver onzer levens wordt dan ook door hem geregeld aangeduid met deze benaming: der Fälscher.

Het is duidelijk, dat het oordeel omtrent de al- of niet-juistheid van Dr. Hasebroek's meening over de nietswaardigheid als geschiedbron der twee door hem onderzochte levens afhangt van de vraag, of hij er in zijne analyse dezer levens inderdaad in geslaagd is te bewijzen, dat de schrijver ervan geen andere dan de ook ons nog bekende overlevering tot zijne beschikking had, en dat de daaruit niet te verklaren berichten dezer biographiën louter verdichtsels zijn. Nu heeft hij m. i. werkelijk voor vele plaatsen onzer vitae aangetoond, dat zij uit levens der primaire reeks, speciaal uit die van Severus en Didius Julianus, zijn overgeschreven, waarvan, zooals gezegd, ook reeds Mommsen voorbeelden gaf, maar waar hij, anders dan Mommsen, aan de door hem geanalyseerde biographiën *alle* zelfstandige waarde ontzegt, gaat hij m. i. te ver.

Het treft nmlk. ongelukkig voor Dr. Hasebroek, dat hijzelf twee mededeelingen, die slechts in onze vitae voorkomen, nmlk. die over de geboorteplaatsen van Niger en Albinus, als juist meent te moeten aanzien. Deze geboorteplaatsen, Aquinum voor Niger (vita Nigri 1,5) en Hadrumetum voor Albinus (vita Albini 1,3) worden overigens in de literatuur nergens genoemd, en, al zou men aan de juistheid van de opgave omtrent Niger desnoods kunnen twijfelen, dat de geboorteplaats van Albinus inderdaad Hadrumetum was, staat door munten vast, en wordt dan ook door Hasebroek p. 14 aanvaard. Hier hebben we dus reeds een voorbeeld eener *betrouwbare* mededeeling, zooals ook Mommsen meende dat in de levens der secundaire reeks hier en daar gevonden werden. Mommsen verklaarde het voor-

komen van dergelijke „anderweitig bestätigte Angaben" hierdoor, dat bij de bewerking der levens der secundaire reeks niet slechts allerlei uit die der primaire werd overgenomen, maar ook in laatstgenoemde werd geschrapt, wie denn, zegt hij (Ges. Schr. 7, blz. 322), bei einer solchen Zufügung der Herrscher zweiter Ordnung es nahe lag aus den vorliegenden Biographien der älteren Redaction einzelnes nicht blos in die secundären Biographien hinüber zu nehmen, sondern auch dort zu streichen. Deze verklaring geeft ook Dr. Hasebroek p. 70, om het voorkomen in de vita Nigri en vita Albini der beide bovengenoemde *betrouwbare* mededeelingen begrijpelijk te maken, maar hij ziet blijkbaar niet in, dat hij daardoor zijne conclusie, dat beide levens moeten ophouden, als geschiedbron te gelden, omver stoot. Immers, indien het juist is, dat de bewerker der secundaire levens bijzonderheden, die hij uit de primaire reeks overnam, soms *daar* schrapte, dan zijn aan *ons* die bijzonderheden slechts uit die secundaire levens bekend, kunnen wij dus deze laatste niet zonder meer op zij schuiven, mogen wij mededeelingen, die slechts daar te vinden zijn, niet a priori voor vervalschingen houden, maar moeten wij telkens onderzoeken, of zij misschien oorspronkelijk eene plaats vonden in de oudere, betrouwbaardere, keizerlevens, afgezien nog van de vraag, of de biograaf ze uit andere voor ons verloren bronnen kon putten. Met het door Hasebroek uitgesproken vonnis zijn wij dus niet van de zaak af. Het geval met Aquinum en Hadrumetum behoeft immers niet op zich zelf te staan.

Indien wij nu Hasebroek's analyse der vitae nader onder de oogen nemen, blijkt dit inderdaad niet het geval te zijn, want dan zien we, dat er, behalve de twee genoemde, nog andere *juiste* berichten in voorkomen, die *niet* uit ons nog bewaarde bronnen zijn overgeschreven, al meent ook Dr. Hasebroek, dat dit wèl zoo is.

Vita Albini 3, 2-3 is sprake van het secundaire imperium proconsulare, dat Albinus, dien Severus tot Caesar gemaakt had, van dezen had ontvangen: cum accepit imperium, et quidem Severi, ut quidam, voluntate firmatum. Deze mededeeling omtrent de positie van Albinus kon de schrijver, althans in deze juiste formuleering, niet in de bronnen, waaruit hij volgens Hasebroek alleen geput heeft, vinden, evenmin de mededeeling in vita Alb. 3,6: denique Severus eum et consulem designavit, want het consulaat van Albinus (hij was in 194 samen met Severus consul ordinarius; consul suffectus waren beiden reeds in vroeger jaren geweest) is ons *uitsluitend* uit de fasti en uit munten bekend. Hoe doet nu Hasebroek om *toch* deze beide ongetwijfeld *juiste* mededeelingen af te leiden uit de door hem voor onze vitae aangenomen bronnen? Hij verandert eene, werkelijk corrupte, plaats in de vita Severi, 6, 9, door eene m. i. hoogst ongelukkige conjectuur; in plaats van het overgeleverde: aut Commodianum videbatur imperium leest hij nmlk.: et nomen et cum consulatu imperium; dat zou oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben, en daaruit zouden dan de beide bovengenoemde plaatsen der vita Albini zijn ontleend. Het is duidelijk, dat dit eene petitio principii is en een dergelijk betoog geen bewijskracht heeft.

Vita Albini 13,4 cum Britannicos exercitus regeret (sc. Albinus) jussu Commodi: dat het *Commodus* was, van wien Albinus het stadhouderschap van Britannië kreeg, wordt ons overigens expressis verbis nog slechts meegedeeld door Victor, Caesares 20,9 (Albinus) cum .... in Britannos, quam provinciam a Commodo meruerat, transmittere niteretur, in Gallia invaserat imperium. Daaruit is dus volgens Hasebroek deze plaats der vita Albini gevloeid, maar, afgezien nog van de vraag, of de schrijver der vita zoo laat mag worden gesteld, dat hij Victor *kan* hebben gebruikt — er komt in de levens van Niger en Albinus *niets* voor, dat ons dwingt ze na Constantijn te dateeren —, is er tusschen beide plaatsen een groot verschil: in de vita *is* Albinus *stadhouder* van Britannië, bij Victor is hij eerst *op weg* daarheen, maar laat zich, vóór hij de hem aangewezen provincie bereikt, in Gallië tot imperator uitroepen. Ook hier hebben we dus in de vita eene ongetwijfeld juiste mededeeling, die niet aan ook ons nog bewaarde bronnen ontleend is.

Vita Nigri 3,4 wordt Niger onder de regeering van Commodus gezonden ad comprehendendos desertores, qui innumeri Gallias tunc vexabant: louter verzinsel volgens Hasebroek; het „bellum desertorum" zou de „Fälscher" aan vita Commodi 16,2 (et ante bellum desertorum caelum arsit) ontleend hebben. Echter, daar wordt niet gezegd, dat deze woelingen in *Gallië* plaats vonden.

Vita Nigri 5,2 wordt Plautianus, de bekende praefectus praetorio van Severus, alleen door zijn nomen gentile *Fulvius* aangeduid; op de parallelplaats vita Severi 6,10 heet hij daarentegen alleen Plautianus. Nergens in de literatuur wordt ons Fulvius als nomen gentile van dezen man overgeleverd dan alleen op de genoemde plaats der vita Nigri; dat die naam juist is, bewijzen de inscripties.

Zoo hebben we dus verscheidene voorbeelden gezien (en er zijn er meer), die tegen de conclusie van Hasebroek pleiten. Er komen wel degelijk ook in de vitae Nigri en Albini eenige betrouwbare mededeelingen voor, en op dit punt moeten we dus terugkeeren tot de opvatting van Mommsen. Ongetwijfeld zit er een massa fictie in deze levens, en is heel wat uit de oudere keizerlevens overgenomen, maar niet met alles is dat het geval. We hebben dus ook niet het recht, datgene, wat ons over de carrière van Niger en Albinus wordt meegedeeld, zonder meer als verdichtsel van den „Fälscher" te verwerpen, maar moeten veeleer, met v. Premerstein, Klio 1913 blz. 82 en 97, ook hier het koren van het kaf trachten te scheiden. Kaf blijft er genoeg over; daar Marius Maximus, een der hoofdbronnen m. i. voor de levens der algemeen erkende keizers van Hadrianus tot Macrinus, aan de Caesares en zoogen. „tyranni" geen afzonderlijke biographiën had gewijd, maar over hen bij de levensbeschrijvingen van anderen had gehandeld (cf. vita Firmi, 1), stond goed materiaal voor de levens der secundaire reeks slechts zeer weinig ter beschikking, en voor het opnemen van ficties, in het bijzonder van verdichte namen, schrok ook m. i. de bewerker ervan niet terug. Tot die ficties behooren echter m. i. niet de citaten uit de autobiographie van Severus, uit Marius Maximus en Aelius Cordus, doch het zou te ver voeren, dit hier nader uiteen te zetten. Wat de plaatsen onzer vitae betreft, die Hasebroek uit Victor of (en) Eutropius afleidt: waar inderdaad overeenkomst bestaat, moet die m. i. hieruit verklaard worden, dat daar de

voor ons verloren keizergeschiedenis te gronde ligt, die Enmann, Philologus Supplement-bd. 4, blz. 335, heeft gereconstrueerd en die zoowel door Victor en Eutropius als in de Historia Augusta is gebruikt.

Resumeerende herhaal ik, dat, op hoe glad ijs we ons ook bevinden, wanneer we van de levens van Niger en Albinus als geschiedbron gebruik willen maken, Dr. Hasebroek er m. i. niet in geslaagd is, de *totale* onwaarde ervan en hunne *algeheele* afhankelijkheid van ook aan ons nog bekende bronnen aan te toonen. Ook uit zijn boek blijkt weer eens, hoe moeilijk het is, verder te komen dan ons aller leermeester Mommsen het gebracht heeft.

Groningen. A. G. Roos.

P. H. L. Lamberts Hurrelbrinck, De Wetgeving der twaalf tafelen in het licht van den Romeinschen godsdienst. 's Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 3.—).

Men voelt, dat dit boek met liefde geschreven werd. Als recensent dus straks wat aan te merken zal hebben — meest in den vorm van tusschen vierkante haakjes staande parenthesen — moge de schrijver zich troosten met de overweging, dat 't een verliefde geoorlootd is ten opzichte van het voorwerp zijner gunsten wat kortzichtig te zijn.

De gunstelinge van den S. is de gangbare overlevering omtrent de oudste Romeinsche geschiedenis. Dit blijkt uit 't volgend overzicht van inhoud en gedachtengang, dat recensent, vooral waar van het testament sprake is, vrij wat moeite bereid heeft.

't Eerste van de zes hoofdstukken (de „Inleiding") verhaalt hoe de Italiaan Pais zich vermat [op 't voetspoor van onzen 18e eeuwschen landgenoot De Beaufort en vele anderen] de heele Romeinsche geschiedenis vóór de 4e eeuw te schrappen en dus (blz. 2) „zich ook vergrijpt aan de eerwaardige oudheid der 12 tafelen", het heele Virginia-drama met Appius Claudius en al als doublet delgend, daarbij volgens S. geen rekening houdend met den geest dier tijden, waarin zoo vaak oorlogen gevoerd werden om het bezit van vrouwen en men zich zoo herhaaldelijk liet leiden door het exempel van voorvaderen: Brutus, de moordenaar van Caesar bijvoorbeeld door den moordenaar van Tarquinius Superbus. De XII taf. zelf zijn volgens Pais aan 't eind der vierde eeuw gepubliceerd en wel door Cn. Flavius, vrijgelatene van den censor App. Claudius, tegelijk met de boeken der pontifices (Livius IX 46). — Nog erger dan Pais maakte het de Fransche hoogleeraar Lambert. Die wilde [*Nouvelle revue historique de droit* van 1902, blz. 149 vlgg. en — wat S. niet vermeldt — ook later nog in de *Mélanges Appleton* en zijn *Fonction du droit civil comparé*] de XII t. tot aan 't begin van de 2e eeuw neerhalen en ze toeschrijven aan Sextus Aelius Paetus. — Voornaamste argumenten van Pais en Lambert zijn volgens S., dat het verbod van begraven in de stad en van weeldebetoon bij begrafenissen niet in dezen tijd passen, testament en *ius provocationis* pas van veel jongeren datum zijn en in de fragmenten, die we kennen, zeer archaïsche met moderne wetten vermengd zijn. „Onbegrijpelijk echter is het, dat sceptici als Pais en anderen niet tot voorzichtigheid gemaand worden door hetgeen de opgravingen omtrent het leven der ouden aan het licht gebracht hebben." (bl. 8). Als voorbeelden wijst dan S. o. a. op vondsten te Albano en in Etrurië, die bewezen hebben, dat de oudste Romeinsche hut rond was, op de Etrurische bronzen beeldjes, die terecht onbeholpen en slecht gemodelleerd heetten en op het Etrurisch pottebakkerswerk, dat door schoonheid uitmuntte. [Recensent zou deze opmerkingen liever omkeeren: de Etrurische bronzen zijn meestal schitterend, hun vazen vrij wel altijd zeer minderwaardig]. Verovering van steden (Vei b. v.) door 't graven van onderaardsche gangen wordt door S. mogelijk geacht, omdat de Etruriërs en de oude Romeinen zoo voortreffelijke riolen maakten. Maar vooral de bevestiging van de Homerische gedichten door Schliemann's opgravingen overtuigden den S. „Zal men na al deze bewijzen van de waarachtigheid der steeds voor verdichting gehouden Homerische zangen, n g twijfel durven opperen omtrent de overleveringen der Romeinsche historie, welke zich zoovele eeuwen later afspeelden?" (bl. 12). [Recensent vreest — neen, hoopt —, dat velen zich verstouten zullen tot zulk een twijfel en zich liever houden aan wat S. zelf op de volgende bladzij over Lambert schrijft: „De groote fout, die Lambert beging bij zijne toepassing van de vergelijkende rechtswetenschap, is, dat hij twee volkeren naast elkaar stelde, waarvan de (*sic*) een zich in eene periode van veel hooger ontwikkeling bevond dan de andere."] — Hoofdstuk II (Grieksche invloeden op de oudste Romeinsche beschaving) vertelt van den invloed van de Etruriërs, die zelf door Grieksche kolonisten beschaafd zouden zijn, op Rome, waarbij o. a. goedgeloovig aangenomen wordt, dat de inscriptie met Grieksche letters, die Dionysius van Halikarnassos (IV 26) beweert in den tempel van Diana op den Aventijn gezien te hebben, van Servius Tullius (omstr. 550 v. Chr.) stamt en niet getwijfeld wordt aan het verhaal van denzelfden D. (II 54) over het Grieksche opschrift op een standbeeld, dat Romulus voor zich zelf oprichtte. Coriolanus (c. 500 v. Chr.) — in een bij Plutarchus bewaarde redevoering — en Tarquinius Superbus — door de invoering der Sibyllijnsche boeken en de zending van een gezantschap naar Delphi — bewijzen bekend te zijn met Grieksche toestanden. Ook de *evocatio* bracht nieuwe goden [Grieksche?] aan; *lectisternia* houden ('t eerste 399) was een Grieksch gebruik. Terwijl de Apollo-vereering pas na 432 ingevoerd werd, werden de tempels van Ceres, Liber en Libera (493), Mercurius (495) en de Dioscuren (496) eerder gewijd. [Al deze jaartallen neemt S. als juist aan, ofschoon hij toch t. o. v. den slag bij het lacus Regillus wel geloooft aan een doublet van den slag der Locriërs en Crotoniaten, waarop trouwens al Cicero wees]. — Hoofdstuk III(Begrafenisplechtigheden) spreekt over den grooten eerbied der Romeinen voor hun dooden en de vrees onbegraven te blijven. Als bewijzen dienen in bonte mengeling even goed de begrafenissen van Servius Tullius (Liv. I 49, Dion. IV 40), Appius Claudius (Liv. II 61, Dion. IX 54), de dreigementen van Sextus tegen Lucretia (Dion. IV 65), het levend begraven worden van Vestaalsche maagden, de vrees van Odysseus onbegraven te blijven (Odyss. 5. 311), Verginius' terugkeer naar Rome om een bloedverwant te begraven (Dion. XI 33), het geduld van de vrijers van Penelope, die wachten op de voltooiing van Laërtes' lijkkleed, als de doodenoffers, zooals die beschreven wor-

den door Vergilius. Dit alles moet aannemelijk maken, dat de bepalingen tegen begrafenisweelde in de XII t. niet overdreven zijn. Als voorbeelden van weelde in het oude Rome worden de schitterende feesten van Tarquinius Priscus (Liv. I 35) en de veldtocht der Fabii tegen Vei genoemd en, speciaal wat begrafenissen betreft, aangehaald, dat P. Valerius Poplicola (in 507) geen geld genoeg had voor zijn begrafenis en ook Menenius Agrippa op staatskosten begraven werd. — Cicero zegt (de leg. II 25), dat de bepalingen der XII t. ontleend zijn aan Solon. Als ze door Flavius in de 3e eeuw (Pais) of door Paetus in de 2e (Lambert) gemaakt waren zouden die volgens S. zich wel op Demetrius Poliorcetes' voorschriften (Cic. ib. 26) beroepen hebben. — Dat Sex. Aelius Paetus en L. Acilius zeggen (Cic. t. a. p.) de uitdrukking „lessum funeris ergo habento" niet te verstaan, bewijst volgens S. (die hier Appleton volgt), dat deze juristen geen Grieksch kenden en van Grieksche gebruiken niets af wisten. ['t Lijkt rec. veel eenvoudiger aan te nemen, dat ze, zooals Cic. (t. a. p. 23) ook duidelijk aangeeft: „suspicari vestimenti aliquod genus funebris", het oude woord „lessum" verkeerd vertaalden en dus heelemaal niet dachten aan „rouwmisbaar", dat toch bij alle volken ten allen tijde gebruikelijk is]. Om te bewijzen hoe luxueus soms graven waren spreekt S. van de pyramiden, de Etrurische doodensteden en de schitterende begrafenissen der Galliërs. Zulke weelde ging volgens de overlevering in Rome reeds Numa, lang vóór de XII t., te keer. — Ook 't bekende verbod binnen de stad te begraven blijkt geen bewijs voor jongere redactie. 't Is slechts een navolging van het Etrurische gebruik buiten hun steden te begraven. Dat derg. hygiënische bepalingen noodig waren bewezen — volgens S. — de ernstige besmettelijke ziekten in den koningstijd en ook juist een paar jaar vóór de invoering van de XII t. uitgebroken. Het bestaan van graven van jongeren datum binnen de stad verklaarde reeds Cicero als een gunst verleend aan uitstekende burgers. — Hoofdstuk IV (Testament). Het eerste werkelijke testament te Rome, dat „per aes et libram," wordt naar Gaius geschetst, waarbij ook de [toch zoo echt Alexandrijns wufte] mythe van Acca Larentia (Plut. Q. R. 35, Gell. VI 7) als bewijs gebruikt wordt. Nu volgt een uitvoerige uiteenzetting van de verschillende vormen van erfenis naar aanleiding van de uitdrukking „uti legassit". Eerst bestond n naast 't verplichte overgaan van het familiebezit op den *heres suus* slechts *adrogatio* in de *comitia calata* en *testamentum in procinctu*. Dit laatste had alleen op den krijgsbuit betrekking, waarover het vrije beschikking gaf. Hier alléén bestond dus blijkbaar volkomen vrije eigendom (zoo zegt ook Gaius IV 16 en II 69). [Ligt 't niet voor de hand te veronderstellen, dat oorspronkelijk in Rome alleen communistisch bezit bestond behalve van den oorlogsbuit ?]. — 't *Testamentum per aes et libram* baseert op de *mancipatio familiae*, die volgens S. al een zeer oude, en wel plebejische, instelling was en in de XII t. slechts vastgelegd werd „Aan de bepaling *uti legassit* ontleenden de door den erflater bedachten een actie om den familiae emtor te dwingen tot nakoming van hetgeen bij de mancipatio familiae in de nuncupatio bepaald was." (bl. 109). Het familiebezit moet oudtijds onvervreemdbaar geweest zijn (bl. 117). Pas wanneer meer speciaal privaatbezit ontstaat; rijkdom, oorlogsbuit verworven wordt heeft 't „uti legassit" beteekenis en dan verdwijnt het familiebezit in belangrijkheid geheel tegenover dat waarop de *mancipatio* toegepast kan worden. Aan den anderen kant ontstond de *usucapio pro herede*: ieder mocht op een door den eigenlijken erfgenaam niet aanvaard familiebezit zich vestigen en werd na een jaar van ongestoord bezit beschouwd als eigenaar, indien hij de *sacra* in stand hield. — 't Testamentum *per aes et libram* komt deels uit dat *comitiis calatis*, deels uit de *mancipatio familiae* voort, maar bestond tijdens de XII t. nog niet. Waarschijnlijk is het niet veel ouder dan 250 v. Chr., toen Tib. Coruncanius als *pontifex maximus* zich bezorgd maakte over het in stand houden der familiesacra. — Hoofdstuk V (huwelijk) vermoedt in de eerste plaats, dat *usus*, *confarreatio* en *coemtio* altijd in deze volgorde vermeld worden, omdat ze zoo in onbruik zijn geraakt. [Dit lijkt niet waarschijnlijk, de *confarreatio* is toch nooit afgeschaft en de *usus* alleen, omdat de scheidingsmanie en de economische beweegredenen tot het huwelijk van zoo'n lang uitstel niet meer gediend waren]. Waarschijnlijk Romulus heeft aan de *confarreatio* de *manus* verbonden, die nu uitvoerig beschreven wordt. Echtscheiding was oorspronkelijk niet geoorloofd. Het eerste voorbeeld is van 't jaar 520 der stad. Naast de *confarreatio*, waaruit aanvankelijk alleen de *patrimi* en *matrimi* spruiten konden, bestond volgens S. al dadelijk een vrij huwelijk, dat geen *manus* en geen *patria potestas* verleende en vooral bij plebejers in zwang was. Dit huwelijk vindt S. reeds implicite aangeduid in een wet van Numa (Dion. II 27) en 't verhaal van den Sabijnschen maagdenroof, die omdat de Sabijnen geen *conubium* gewild hadden geen *societas sacrorum* kregen (vgl. Dion. II 30). Door zoo'n huwelijk ontstond geen *agnatio*, alleen *cognatio*; de *sacra* erfden dus niet over. ['t Is jammer, dat S. op dit zeer belangrijk verschil niet verder ingaat; hier moet zeker de invloed van de samensmelting van twee volken nog lang doorgewerkt hebben]. Gellius (XVIII 6) onderscheidt d vrouw *cum manu* (*mater familias*) van die buiten *manus* (*matrona*). Oorspronkelijk schijnen de plebejers een huwelijk zonder *manus* gehad te hebben, maar dit veranderde, omdat zij zich ook geld verwierven. „Immers Romulus reeds had de plebejers op den handel aangewezen (Dion. II 9)" (bl. 159) [!].

De nieuwe goden waren meest plebejisch; dus is 't logisch, dat de plebejers 't eerst zitting kregen onder de *duoviri* (later *decemviri*) *sacris faciundis*, de bewaarders der Sibyllijnsche boeken (367 v. Chr.). Toen ontstond bij hen langzamerhand de begeerte ook familiesacra te hebben en ter voortzetting daarvan een huwelijk met *manus* en *patria potestas*. [Het lijkt zeer onwaarschijnlijk, dat dit primitief geloof, deze angst voor de „verzorging van hun schim" bij een groot deel der bevolking eerst na 300 v. Chr. opgekomen zou zijn, terwijl het vroeger bij hen niet bestond]. Dit plebejisch manushuwelijk zou de *usus* zijn. Deze *usus* immers maakte elk vrij huwelijk tot een met *manus* als niet door 't *trinoctium* de verjaring verhinderd werd. Een voorbeeld van dit laatste noemt S. het huwelijk van Virginius, den vader van de door den *decemvir* Appius Claudius zoozeer begeerde Virginia. — De XII t. verboden het *conubium* tusschen patriciërs en plebejers. De meeste auto-

riteiten meenen, dat dit een bezegeling der oude opvatting was, maar S. is het met Speyer (Versl. en Med. Kon. Acad. v. Wet. 1897) eens, dat vóór de XII t. (en vijf jaar later wéér, Liv. IV 6) volledig *conubium* bestond [Liv. IV 4.9 ; 6.2 ; vgl. Weissenborn op IV 4.9], ofschoon het zelden in practijk gebracht werd. Een verbod was ook overbodig zoolang de *usus* niet bestond, want de con*farreatio* was niet toegankelijk voor plebejers en een andere manier om *manus* en dus recht op familie-sacra te krijgen was er niet. Eerst na 't opkomen van den *usus* konden plebejerkinderen in patricische *gentes* opgenomen worden en achtten de patriciërs dus een verbod van *conubium* noodzakelijk. Maar al spoedig zwichtten ze weer en toen — zoo meent S. — ontstond de *coemtio*. Gevallen echter als die van de Fabia, die met C. Licinius Stolo trouwde (377, Liv. VI 34) en de oprichting van een tempel voor de Pudicitia plebeia (296, Liv. X 23) bewijzen hoe zeldzaam gemengde huwelijken waren. — Het laatste (VIe) hoofdstuk handelt over Cn. Flavius en Sex. Aelius Paetus, resp. volgens Pais en Lambert opstellers der XII t. De eerste heeft volgens S. alleen de door de pontifices van de *legis actiones* gegeven uitleggingen tot gemeengoed gemaakt, maar ook toen nog bleef de vertolking der wetten een voorrecht der pontifices — al werden daaronder ook plebejers opgenomen — tot in 254 Ti. Coruncanius als eerste plebejische pontifex maximus openlijk de rechtsbeginselen ging uiteenzetten. — Pas toen ook door geschriften 't recht bekend gemaakt werd vinden we Sex. Aelius Paetus, die een Tripertita schreef, waarvan de XII t. 't eerste deel vormden, 't tweede de interpretatie daarvan, 't derde de *legis actiones*. 't Was toen geen tijd meer (2de eeuw v. Chr.) voor mystificaties. [Hierin heeft S. zeker gelijk]. — Recensent hoopt hiermee den inhoud vrij volledig weergegeven te hebben. Wie zich met de geschiedbeschouwing van den S., die zoo ver afstaat van de moderne, vereenigen kan zal als een herinnering aan de werken der groote renaissancegeleerden waardeeren, dat Cicero steeds naar capita geciteerd, van Plutarchus alleen de titel van het te raadplegen leven genoemd, van moderne werken 't jaartal van verschijnen verzwegen wordt. Aan dit eenigszins ouderwetsch karakter is 't zeker ook toe te schrijven, dat we niets vernemen over den inhoud van de achtste tafel, waarop o. a. de uitdrukkingen „qui malum carmen incantassit", „qui fruges excantassit", „neve alienam segetem pellexeris", „patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto" voorkomen en die we dus in de eerste plaats besproken hadden meenen te mogen zien als de XII t. „in het licht van den Romeinschen godsdienst" worden beschouwd. Eerst sedert kort immers rekenen de godsdienstkenners deze lagere vormen tot de religie. — Aan de talrijke, in de Grieksche citaten zelfs storend talrijke, drukfouten heeft waarschijnlijk de drukker schuld ; verschrijvingen als die op bl. 18, welke Sybaris en Croto tot de eerste Pythagoraeërs maakt, Dionysius voor Dionysus op bl. 30, Gorgias voor Gorgasus (31), „eene sestertia" in pl. v. „een sestertius" (109) enz. benevolus lector corrigit.

Gouda. H. M. R. Leopold.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, deel IX, **Der Brief des Paulus an die Galater,** von **Th. Zahn**[2]. Leipzig, Deichert. 1907. (Pr. geb. M. 7.20).

De tijd dat men van „de vier brieven van Paulus" sprak en alle andere als werk van „falsators" beschouwde is voorbij en evenzoo de overschatting van den brief aan de Galatiërs, die vaak als norm voor de uitlegging van de overige drie (Rm., I. II Cor.) werd gebezigd. Zelfs de theorie van de drie stadiën van Paulus' ontwikkeling nl. van een nog tegen 't „Jodendom" reageerenden en aldus gebonden geest tot een Hellenistisch theoloog, die veel „geestelijker" en „vrijer" opvattingen zou hebben bereikt, begint men grondig te wantrouwen. Was Paulus niet den middelbaren leeftijd reeds ruim voorbij, eerdat hij optrad ? Had hij niet jaren en jaren van teruggetrokkenheid achter zich vóor hij, in den kring der Antiocheensche gemeente getrokken, een zendingsman werd om straks, zelfstandig, het groote werk te aanvaarden, dat zijn laatste levensjaren heeft gevuld ? De Paulus, die onze brieven — ook dien aan de Galaten — schreef, was een gerijpt man. Nergens vindt men in zijn geschriften een als zoodanig aangegeven herroeping van wat hij vroeger geleerd had.

En wat 't voornaamste is, wij hebben ons bevrijd van de illusie, dat Paulus het met ons (Lutheraan, Anglicaan of Calvinist, orthodox of liberaal) eens geweest zou zijn, wat voor objectieve, wetenschappelijke exegese minstens even schadelijk was als b. v. een exegese van Plato uit 't oogpunt van de Hegelarij. Wij „weten" veel minder van de „partijen" in het oudste Christendom, waar vroegere geleerden soms over spraken alsof als zij bestuursleden geweest waren. 't Is vooruitgang, dat wij thans tusschen den antieken mensch Paulus en 't Paulinisme van de Protestantsche en andere wetenschap onderscheiden met groote scherpte. Zahn is daar wellicht nog niet geheel aan toe, maar juist daarom is zijn commentaar een *antidotum* tegen de natuurlijke maar onwetenschappelijke neiging om dit antieke te bepalen op al te goedkoope manier. Men zegt dan eenvoudig neen, waar vroeger ja gezegd werd. Dat dit niet aangaat en dat Paulus toch nog altijd dichter bij ons staat dan andere antieke geesten, leert deze commentaar wel. Paulus zou men toch — ondanks al het antieke — den eersten modernen mensch mogen noemen. Ons Westersch-christelijk persoonlijkheidsbesef, ons „geweten", de onderschikking ook van het intellect aan de ethisch-religieuze intuïtie zijn bij hem in aantocht. Hij kent geen onsterfelijkheid eener „redelijke ziel", die haar zekerheid ontleenen zou aan de redenatie, dat rede tijdeloos is en dus 't redelijke in den mensch eeuwig zou moeten zijn. Zijn „inwendige mensch" (Rm. 7 : 22) is iets, dat dichter bij ons ligt dan die van Plato of Plotinus, die beiden dienzelfden term gebruiken. Ook is Galaten de meest hartstochtelijke van Paulus' brieven. Daar keert hij zich tegen den geest, waaraan hij ontgroeid was. Alles te samen reden genoeg om dezen commentaar, die zich zooveel mogelijk uit het strijdgewoel terugtrekt en die den stempel van Zahn's werkwijze weder geheel draagt, met nadruk aan te bevelen als punt van uitgang voor zakelijk onderzoek.

Voor onderzoek, want — wat het goed recht van den schrijver is — hij geeft een persoonlijken kijk, dien men wel moet corrigeeren door bestudeering van anderer

gezichtspunten en conclusies. In het groote probleem van Gal. 2 en Hand. 15 komt dat b. v. zeer duidelijk uit. Doelt Pls. daar op 't geen in Hand. 15 beschreven wordt, dan is òf hij òf de schrijver van Handelingen aan een onnauwkeurigheid schuldig, die aan vervalsching van feiten grenst. Zahn waardeert dit bekende feit aldus (p. 109) „Houdt men billijk rekening met 't onderscheid tusschen den van een veel later standpunt berichtenden historicus en de polemisch-apologetische toelichting der feiten, die de leider van een der partijen, nadat eerst ruim een jaar geleden de strijd te Jeruzalem was afgeloopen, zich genoodzaakt zag te geven, omdat deze weder ontbrand was, dan moet men zich veeleer verwonderen over de groote overeenstemming bij volslagen onafhankelijkheid tusschen het latere bericht en het veel oudere document." Zoo denken maar weinigen erover en, wonderlijk is dat niet. Trouwens Zahn liet hieraan voorafgaan (p. 107), dat „bis in die neueste Zeit von vereinzelten Gelehrten" niet Hand. 15, maar Hand. 11^{30} 12^{25} met Gal. 2^{1-10} gecombineerd is. Laten we namen noemen: Calvijn, Keil, Gabler, Rosenmüller, Süskind, Berthold, Kuinoel, Heinrichs, Tychsen, Niemeyer, Guericke, Küchler, Flatt, Fritsche, Böttger, Eichhorn, Fischer, Val. Weber, Vernon Bartlett, Ramsay (in allen gevalle niet vóor Hand. 15), Emmett, Lake, een — waarschijnlijk niet volledige — reeks, die de geheele negentiende eeuw door tot ons toe reikt. Vijf „entschiedende Gründe" worden dan genoemd, die deze „vereinzelten" het zwijgen zouden opleggen. De redenen, waarom zij zich hiertoe tot dusver niet genoopt zien, worden echter niet vermeld. Natuurlijk „hoort het niet tot de uitlegging van Gal. om den historischen inhoud van 2^{1-10} met de gegevens van Handelingen grondig te vergelijken en te vereenigen", maar als „kürze Bemerkungen unumgänglich" moeten heeten, is deze kortheid toch te ver gedreven. Immers juist Zahns beoordeeling van het *contra*, is voor den lezer, die zijn *pro* gunstig opnam, van 't hoogste belang.

Bovendien gaat het hier om een snijpunt van lijnen, waar de constructie van onzen kijk op Paulus en het oudste Christendom in alle richtingen mede gemoeid is.

Nog op een ander punt trof mij een kortheid, die daar echter beter is te plaatsen. Gal. 5 luidt: Ἐγὼ δέ, ἀδελφοί, εἰ περιτομὴν ἔτι κηρύσσω, τί ἔτι διώκομαι. Stond hier slechts εἰ περιτομὴν κηρύσσω dan zou men niet aarzelen om aan te nemen, dat een niet-werkelijke onderstelling hier in den vorm eener eenvoudige bizondere onderstelling in heden of verleden was gekleed. Dat komt meer voor en de samenhang verraadt dan, dat de spreker de voorwaarde als niet vervuld beschouwde. Zahn zegt nu (p. 255 n. 79) „das erste ἔτι ist schwerlich echt, sondern nach 1^{10} hinzugesetzt [! ?]; es fehlt nicht nur in DG [F gr.] [al 7] und bei den alten Lat. [d. e. g. demid.] auch noch Hier. z. Stelle, zuerst in Vulg. und nach den Drücken bei August z. St. doppeltes *adhuc*, sondern auch bei Ephr. Arm. Goth. In Syr[1] fehlt das zweite ἔτι." Gezonde textcritiek kan dat bezwaarlijk genoemd worden. De weglating van ἔτι is zulk een evidente verbetering, dat de invoeging met een verwijzing naar 1:10 niet afgedaan is. Integendeel de bewijslast moet omgekeerd worden! Verder is in de Paulinische litteratuur de vulgata practisch een Oudlatijnsche text, ongelijk, maar in den regel weinig, gerevideerd, gelijk ook de Boernerianus (g) en de Augiensis (f) een gemengden text vertoonen. Waar 't oudste Latijn van deze brieven op zoo smallen basis rust, is „die alten Lat." een al te suggessieve uitdrukking! Terecht zal men den consensus van de oudste vertalingen en citaten volgen tegen den consensus van desnoods alle Grieksche Mss — zulke gevallen zijn er —, mits interne redenen medewerken. Hier echter lijkt het daar niet naar! Exegetisch en historisch staat hier een ἔτι, dat uiterst lastig is, maar de textcriticus heeft geen reden om te zeggen „schwerlich echt". Zoo sceptisch opgevat, zou er van textconstructie weinig terecht komen. Zahn past deze scepsis dan ook elders niet toe. Het is de historicus en exegeet, die hier voor 't raadsel staat, dat Pls. in den vorm eener gewone onderstelling zegt „*als ik nog besnijdenis predik*". Daar volgt dan immers uit, dat hij dit *inderdaad had gedaan*! De samenhang geeft, wanneer men zich niet laat beïnvloeden door het feit, dat dit gegeven zich lastig in de gangbare voorstellingen omtrent Paulus laat verwerken, m. i. geen voldoenden grond om hier te exegetizeeren alsof er stond εἰ περιτομὴν κηρύσσω of εἰ περιτομὴν ἐκήρυσσον en dus te concludeeren, dat Paulus „einen schlechthin unwirklichen Fall als wirklich setzt". 't Is niet te ontkennen, dat dit waar kan zijn, maar op grond van een „stark betontes ἐγὼ δέ" (d. w. z. minstens: „ik, Paulus, van wien ge toch wel wat anders weet), of alleen wegens den vraagvorm van den nazin τί ἔτι διώκομαι zou men niet tot die conclusie komen, als men 't niet historisch zoo onwaarschijnlijk vond. 't Eigenlijke „Beweis" reduceert zich, m.i. tot de overweging: „Denn Paulus wird ja noch immer *wie seit seiner Bekehrung* verfolgt" . . . . . en „Also kann der Fall, unter dessen Voraussetzung allein die Folgerungen zutreffen würden, in Wirklichkeit gar nicht vorliegen . . . ." Zahn ziet dan ook in (p. 256), dat men „sprachlich nicht entscheiden" kan of Paulus hier bij toeval deze misverstand wekkende zinsnede formuleerde of dat hij „damit eine unwahre Behauptung der Gegner wiedergibt um sie als absurd abzuweisen". Hij poneert, dat dit laatste „natürlicher *erscheint* und auch wohl häufiger *vorkommt* wo das Unwirkliche von anderer Seite als der des Redenden behauptet wird" en noemt daarvoor (p. 256, n. 80): Mt. 4^3, 5^{29} Joh. 8^{39}, cf. ^{33}, Hd. 5^{39}, en vooral Gal. 2^{21} εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν. Hij had ook Rom. 4^2 kunnen noemen, doch overal is dan *'t verband* of zelfs het *tweede deel der zin* beslissend voor 't niet-werkelijke der onderstelling ondanks haar vorm! Dat is hier niet 't geval en op dit historisch belangrijke punt had een nauwkeurig stylistisch onderzoek naar het gebruik dezer onderstellingen bij Paulus, in N. T. ische briefllitteratuur, in de Oudchristelijke letteren en daarnaast in de Papyri en litteratuur (b. v. Epictetus!) veel nut kunnen doen. Ten slotte rust in Zahns betoog alles op de stelling, dat Paulus „seit seiner Bekehrung *immer* verfolgt" werd. Zekerheid daaromtrent in volstrekten zin heeft men tegenover de stelling, dat dit ἔτι „verräterisch" wezen zou eigenlijk niet.

Dat Paulus na zijn bekeering steeds denzelfden afstand van het Jodendom gehandhaafd heeft, is bij een psychologisch zoo eigenaardige figuur nog niet zóo

vanzelfsprekend als 't naar enkele fiere en hartstochtelijke woorden wel lijkt.

Doch commentaren zijn slechts hulpmiddelen voor onderzoek en commentarieeren is steeds noodgedwongen ergens blijven staan. De definitieve commentaar zal nooit en nergens geschreven worden. Zahn's toelichting van den brief aan de Galaten doet voor geen andere onder en is een aanwinst, die men zeer noode missen zou. Hoewel het te begrijpen is van dengeen, die het werk te doen heeft, dat men eerst Paulus en daarna Handelingen behandelt, is 't voor den beoordeelaar een groot bezwaar, wanneer men den schrijver niet eerst over Handelingen heeft kunnen hooren. Moge dit deel, met 't oog waarop ook deze aankondigingen eenigen tijd uitgesteld werden, weldra verschijnen en zich waardig aansluiten bij dat IXe deel der „Forschungen", waarin de Grieksche en Oudlatijnsche text van dit boek zoo meesterlijk is bewerkt.

Groningen. J. de Zwaan.

SCHOOLBOEKEN.

H. D. Verdam, Een fragment van Plato's Politeia. Groningen, Wolters. 1918. (Pr. *f* 1.40).

Met goede gronden zou men kunnen betoogen, dat in de lectuur der Grieksche schrijvers op onze gymnasia naast de gedichten van Homerus de Platonische dialogen de eereplaats behoorden in te nemen. Immers deze geven niet alleen het hoogste aesthetisch genot maar zijn ook meer dan andere prozawerken geschikt om den leerling het bijzondere der Grieksche kultuur te doen voelen en hem tot zelfstandig nadenken over het wonderbare wezen van onzen menschelijken geest te prikkelen. De gedachten van Plato zijn zeer actueel en allerminst verouderd. Zeker, eenige zijner werken komen om hun moeilijke dialektiek en andere redenen niet in aanmerking. Maar er blijven toch nog vele over, die (zooals de Protagoras, Gorgias, Hippias Minor, Ion) in hun geheel, of (zooals de Phaedrus, Phaedo en Politeia) althans gedeeltelijk moesten gelezen worden. Toch geschiedt dit in den regel niet. Of men negeert (hoe ongeloofelijk het ook is) Plato geheel, of men leest van hem uit den treure altijd weer uitsluitend de Apologie en den Krito, welke werken toch voor den leerling niet de meest aantrekkelijke zijn en hem niet ten volle onder den indruk van Plato's genie kunnen brengen. De reden is evident. Verreweg de meeste docenten voelen zich in de gedachtenwereld van den Griekschen schrijver alles behalve op hun gemak. Bestonden er nu van de genoemde dialogen goede schooluitgaven en verder praktische inleidingen, die den niet wijsgeerig gevormden maar toch nog iets anders dan alleen taal- en realiakennis bezittenden docent voldoende orienteerden om deze werken met de leerlingen veilig te kunnen behandelen, dan zou een groote verbetering kunnen intreden. Maar zulke inleidingen ontbreken bijna geheel, zoowel in ons land als daarbuiten. Daarom is het hier aangekondigde werkje met blijdschap te begroeten als een stap in de goede richting. Juist de Politeia verdient in onzen sociaalvoelenden tijd de grootste belangstelling. Waarom niet vooraf het heerlijke eerste boek op deze wijze is bewerkt, begrijpen wij echter niet. Dr. Verdam koos uit het tweede en vijfde een aantal fragmenten, waarvan hij in de Inleiding de hoofdgedachten kort en duidelijk weergeeft. Onder den tekst gaf hij zonder ombaal en geleerdheidsvertoon de noodige taalkundige en historische ophelderingen, terwijl aan 't slot nog een den tekst doorloopend volgende lijst van bijna altijd goedgekozen, frissche vertalingen van Grieksche woorden en uitdrukkingen is toegevoegd. Voor de oorspronkelijke termen goede Nederlandsche te vinden is vaak uiterst moeilijk. Gegronde bezwaren echter kunnen worden ingebracht tegen de vertaling van βούλεσθαι (tegenover δοκεῖν) door „wenschen", van κόσμος door „evenwicht", van δικαιοσύνη door „rechtschapenheid, deugdzaamheid" en vooral van θυμός door „heiligen toorn". Over 't geheel had de psychologisch-ethische orienteering in 't begin der Inleiding wat uitvoeriger en principieeler kunnen zijn en hadden wij een dieper ingaan op het parallelisme der individueele en sociale deugden gewenscht. Veel is hier te leeren uit het tweede boek van Natorp's Sozialpädagogik, dat de heele Platonische deugdenleer zeer instructief behandelt. Met dat al heeft dr. Verdam een zeer bruikbaar werkje geschreven en wij hopen dat vele docenten er hun voordeel mee zullen doen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Ausgewählte deutsche Gedichte herausgegeben und mit Anmerkungen versehen von **J. A. Verdenius.** Groningen, Wolters. 1917. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.40).

De verzamelaar heeft dit boek, zooals hij in de voorrede zegt, bestemd om gebruikt te worden aan een driejarigen cursus en ik waag er bij te voegen in de hoogste klasse. Hij heeft voornamelijk geput uit den nieuweren balladenschat en niet zoozeer gelet op de letterkundige waarde der opgenomen gedichten dan wel op hun mooien vorm, ze daarbij bizonder beschouwend uit een opvoedkundig oogpunt. Er is in dit bundeltje werkelijk veel moois uit den lateren en laatsten tijd samengebracht, soms ontroerend als „Die Schülerin" door Albert Roderich of „Le Malade Imaginaire" door Karl Mayer, soms humoristisch als „Annesmeert" door Lulu von Strausz und Torney of „Fing man vorzeiten einen Dieb" door Wilhelm Busch, een enkelen maal somber, ja spookachtig zooals „Des Braunschweigers Ende" of „Der Fischer von Swendaland". Klassieke voortbrengselen als „Die Bürgschaft", „Das Lied von der Glocke", „Des Sängers Fluch", „Die Wallfahrt nach Kevlaar" en „Der Zauberlehrling" ontbreken evenmin als bekende gedichten uit den nieuwen tijd „Die Brück am Tay", „Bettlerballade", „Wer weiss wo?" Groote meesters der ballade leverden den verzamelaar hun stof zoowel als menig nog weinig bekende dichter, Chamisso, Börries von Münchhausen, Alice Freiin von Gaudy, zoowel als Hans Benzmann, Hede Forstreuter en Rudolf Presber. Hij putte uit „Die zehnte Muse", uit het Volkslied, uit „Velhagen und Klasings Monatshefte", uit Frohe Fracht", „Simplizissimus" en „Jugend", uit nog tal van andere bundels en tijdschriften en bracht veel moois te samen.

Toch vrees ik, dat dit boek geen opgang zal maken, althans niet veel zal gebruikt worden op een drie- of vijfjarigen cursus. Op beide inrichtingen van onderwijs kan men in de hoogste klassen maar betrekkelijk weinig tijd aan het lezen van gedichten wijden. Is het dan geen

zaak in dat beperkt aantal uren de leerlingen in de eerste plaats in kennis te brengen met het mooiste, wat de Duitsche letterkunde aan gedichten bezit? En met alle waardeering voor het streven en het kunnen der nieuwere en nieuwste dichters een hoogte als van Goethe, Schiller, Uhland, Heine of Chamisso hebben ze niet bereikt. Hoe schoon de gedachte b. v. ook is in „Nis Randers", hoe verre staat, wat beheersching van taal betreft, Otto Ernst ten achter bij de grootmeesters zoo even genoemd. Nu heeft de heer J. A. Verdenius weliswaar gedichten der groote dichters opgenomen, maar mijns inziens te weinig. Wanneer hij van alle mindere goden één voortbrengsel gekozen had, dan zou bij meer plaats gewonnen hebben voor dichtwerken uit den gouden en den zilveren tijd van Duitschlands letterkunde. Misschien werpt hij tegen: Ik wilde wat nieuws geven. Doch daarop zij geantwoord: Voor leerlingen is een gedicht van Goethe of Heine even nieuw als een van Detlev von Liliencron en de school is er om hun de schoonheden der klassieke letterkunde te leeren kennen, de nieuwere dichters zijn meestal gemakkelijker te begrijpen, die kunnen ze later alleen lezen; om klassieke dichtwerken te leeren waardeeren is de leidende hand van den leeraar noodig. Wil dus de heer Verdenius zijn bloemlezing werkelijk dienstbaar maken aan de school, dan zij hem aanbevolen in den boven aangeduiden geest zijn verzameling te herzien.

Overigens moet gezegd worden, dat hij door veel duidelijke verklaringen en vertalingen het gebruik voor nog niet ver gevorderde leerlingen zeer vergemakkelijkt heeft.

Den Haag. Jan P. Heyligers,

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de firma **Bloud en Gay** (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken: L. Barthou, *Sur les Routes du Droit* (voordrachten over de oorzaken van de oorlog, over de Franse soldaten, over de toewijding der vrouwen enz.); A. Baudrillart, *Une campagne française* (vijf opstellen, inhoudende de verdediging van het standpunt der Katholieken in Frankrijk ten opzichte van de oorlog); D. Bertrand de Laflotte, *Dans les Flandres* (opmerkingen van een advokaat die gedurende 1914 en 1915 als vrijwilliger aan „het Roode Kruis" was verbonden).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1918, Janv.-Févr.: E. Picot, Etudes de bibliographie littéraire. — P. Monceaux, Les gnostiques, I. — H. Cordier, Le vieux Paris: Grenelle. — Variétés.

Mars-Avril: P. Fournier, Hist. du Parlement de Paris. — P. Monceaux, Les gnostiques, II. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, I. — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, I. — Variétés.

Mai-Juin: G. Lafaye, Les cultes égypto-grecs à Délos. — J.-B. Chabot, Hist. de l'Ethiopie, II (slot). — R. Lantier, La civilisation quaternaire dans la péninsule ibérique, II (slot). — E. Lavisse, Le musée Condée en 1917. — Nouv. et Corresp.

Juillet-Août: H. Lemannier, Poussin et Marino. — E. Cuq, Le cautionnement en Chaldée. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, I. — V. Chapot, La collection Leconfield. — Variétés. — Nouv. et corresp.

Sept.-Oct.: M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, I. — M. Besnier, L'Etat carthaginois, II (slot). — L. Léger, Hist. des Roumains de Transylvanie. — Variétés.

Nov.-Déc.: E. Pottier, Le problème de la Céramique ibérique. — M. Prou, Les Vies des papes d'Avignon, II (slot). — C. Huart, Le Bâbisme et le Béhâïsme. — Variétés.

Tijdschr. v. Nederlandsche Taal- en Letterk., XXXVIII, 1: J. W. Muller, Fragment eener zestiendeeuwsche Nederl. spraakkunst. — Dez., Naschrift. — A. Beets, De drukkerstermen *smout, smoutwerk* enz. — G. A. Nauta, *Ben je zestig? Hij is gesjochte(n). (On)sjoeg.* — Dez., *Schoelje.* — Dez., *Ravotten.* — G. G. Kloeke, Het aandeel van Willem en Aernout in den Reinaert I. — A. Schillings, Bijdr. tot de geschiedenis v. d. rijmlooze poëzie in Nederl. ged. de zeventiende eeuw — Kleine Meded.

2: E. Marriage Minkoff, Unveröffentlichtes aus der Weimarer Liederhs. v. j. 1537. — R. v. d. Meulen, Over den Nederlandschen oorsprong der aardrijksk. benamingen *Skagerrak* en *Kattegat.* — J. W. Muller, Aernout en consorten. — Dez., Over enkele oude straatnamen. — Dez., Naschrift (bij blz. 138). — P. Leendertz Jr., Over eenige genitiefbepalingen. — A. C. Bouman, Wulfila's sterfjaar. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XIII, 2: D. C. Tinbergen, „Kinderpraat". — W. H. Staverman, Lief en leed in het Gooi. — D. C. Hesseling, Nog eens „die" als lidwoord — F. A. Stoett, W. A. Winschooten's „Seeman". — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IV, 3: C. de Boer, De plaats v. h. attributieve adjektief i. h. moderne Frans. — P. Leendertz Jr., De strophen v. Rutebeuf. — J. W. Marmelstein, L'édition strasbourgeoise de l'Institution chrestienne. — S. Eringa, Les premières manifestations de la Renaissance dans la poésie Lyrique néerlandaise (1544—1555). — S. A. Krijn, Een gemeensch. bron v. *Fagrskinna* en *Agrip.* — Th. C. v. Stockum, Wilhelm Busch u. d. Humor. — W. v. d. Gaaf, Addenda to *the Pronunciation of Word.* — W. A. v. Dongen Sr., *Bevy* and *Galaxy.* — A. E. H. Swaen, Het 18e Oudeng. raadsel. — C. v. Heerikhuizen, The plot of *A Midsummer Night's Dream.* — A. G. v. Kranendonk, Some notes on the metre of Shelley's *Sensitive Plant.* — A. E. H. Swaen, Unedited letters, III. — Jos. Schrijnen, Gr. ἅμαξα en fr. *brouette* en zijn maagschap. — M. Boas, De inf. futuri i. h Grieksch en i. h. Nederlandsch.

Studiën, XCI, Maart: Al. Slijpen, Couperus' Antieke Romans. — P. H. J. Hoenen, De exploitatie der Atmospherische Stikstof, III. — P. Albers, V. de Stuers (1843—1916). De Referendaris, III. De Monumenten, — J. Stein, De Evolutie van het Heelal. — L. P. P. Franke, Losse Gedachten over Hon. de Balzac. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

April: A. Borret, Voor- en Nadeelen v. h. Taylor-stelsel. — P. Albers, Victor de Stuers (1843—1916). De Referendaris, IV. — P. Zeegers, Over Schuldtragiek. — Fr. Vogels, Mysticke Verzen? — H. Wilbers, De Messiaansche Psalmen 2, 72 en 110 uit het Hebreeuwsch vertaald. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Groot, Universismus: D.Lit.Ztg. 1919, n°. 11-12 (Schmitt).
Pijper, Christelijke Kunst: Studiën XCI, April (P. A.).
Plooij en Koopman, De Dood v. Peregrinus: Studiën XCI, Maart (Wilde).
Van Rijn-Deetman, Nic. Beets, III: Het Boek VIII, n°. 2.
Wagenvoort, Seneca, Br. aan Lucilius: Studiën XCI, Maart (Wilde).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᴶ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Die Gedichte Homers, Zweiter Teil: die Ilias bearbeitet von Prof. dr. **O. Henke**, Text, Erster Band: Buch 1-13 mit Register und geographischen Namen. Fünfte Auflage besorgt von Prof. Dr. **G. Siefert**. Leipzig, Teubner. 1918. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

Hilfsbuch zu Homer, Odyssee und Ilias von Prof. dr. **O. Henke**, in einem Bande neu herausgegeben von Prof. Dr. **G. Siefert**. (Pr. M. 2.60 + 25 %).

„Könnten wir einen Text schaffen, der in planlosem Durcheinander alt-mittel- und neuhochdeutsche Laute und Formen und dazu ein in bairische oder schwäbische Sprachgebilde eingesprengtes plattdeutsches Gemengsel enthielte, so wäre das eine gute Parallele" (zu Homer). Deze „Wundersprache" is „in Jahrhunderte langer Entwicklung langsam geworden", maar Homerus „fand sie vor": en dit bewijst het bestaan van „Dichtungen die den seinen gleiche oder ähnliche Stoffe poëtisch formten und aus denen er sicherlich reichen Gewinn gezogen hat". „Zahllose Wendungen, Versteile, Verse, ja ganze Versgruppen kehren immer wieder, und zwar nicht nur dort, wo es sich um typische haüfig vorkommende Dinge, wie um Mahl und Opfer, Wappnung und Schlafengehen handelt; sie sind abgegriffen, abgenutzt, aus anderm Zusammenhange stammend wo sie trefflich am Platze waren, und werden nun weitergeschleppt als bequem zur Hand liegendes Material, und gedankenlos auch dort verwandt, wo sie in keiner Weise passen."

Dat met het „reiche Gewinn" genoemd in het boven aangehaalde uit bl. 32 en 33, niet alleen bedoeld is wat er hier van wordt gemeld — een vrij zonderling „reich Gewinn"! — maar ook eene menigte dichtstof uit oudere liederen geput, bewijzen andere plaatsen uit het Hilfsbuch. Uit den samenhang intusschen van het hier aangehaalde schijnt te blijken dat de uitdrukking „fand vor" niet wil zeggen: de „Wundersprache" lag reeds als zoodanig in oudere gedichten voor Homerus gereed; maar: hij las haar samen uit gedichten wier taal niet stond in hetzelfde stadium van ontwikkeling. Het verschil echter tusschen beide opvattingen is niet groot; de laatste is alleen nog iets onwaarschijnlijker om niet te zeggen ongerijmder; in elk geval blijkt er uit, dat over de constitutie van den Homerischen tekst de heer S, gelijk het gros der Duitsche „Homerforscher", gemeend heeft uit de studiën der laatste 50 jaren daaromtrent, in 't bijzonder de Nederlandsche, niets te kunnen leeren. M. i. tot zijne groote schade; maar te trachten dit aan te toonen, nadat het al zoo dikwijls gebeurd is — ook ik heb er mij in dit maandblad herhaaldelijk aan gewaagd—mag zonder twijfel overbodig heeten. Dat de grammatica van het Episch dialekt in 27 pagina's, de eerste „Abschnitt" van het „Hilfsbuch", is zooals zij is, spreekt na het gezegde van zelf.

Overigens zou ik de meer genoemde „Wundersprache" niet zóó onwaarschijnlijk achten, schoon ook dán een fantoom, zoo professor S. niet een stokstijve Unitariër was. Want voor zoover er waarheid is — wat ik volstrekt niet ontkennen wil — in zijn spreken van „bequem zur Hand liegendes Material", is het gedachteloos en ongepast gebruik hiervan alleen begrijpelijk bij dichters van minderen rang; en daarvoor houden de niet-Unitariërs sommige (lang niet alle) uitbreiders der kerngedichten. Intusschen schrijft de heer S. ten minste niet Ilias en Odyssee te zamen aan één dichter toe; hij stelt gene op

± 900 deze op ± 800, data, die men meen ik vooral na Langs demonstraties (Homer and his age) voor veel te laag moet houden [1]); Van Leeuwen noemt tegenwoordig (Taaleig. der Ged. v H 1916, p. 2) voor Ilias en „iets jongere" Odyssee de 12e eeuw. — Zijn standpunt als Unitariër verdedigt S. zeer oppervlakkig, hoofdzakelijk met de bij zijne geestverwanten gebruikelijke petitio principii: dat de tegenstanders den dichter „het recht niet gunnen", „den unendlichen Stoff zu géstalten wie er es für gut fand, zu erzählen wie es ihm die Muse gab, auch auf die Gefahr der Unklarheit und des Widerspruchs" (p. 29). [2]) Laat men toch eindelijk eens de kwestie billijk stellen als zijnde juist het verschil van inzicht in hoeverre „Unklarheit und Widerspruch" met éénmakerschap te vereenigen zijn. Dat wij vitten, dat wij verkeerd uitleggen, dat er draden van samenhang zijn, die wij niet opmerken: dat te beweren is uw recht als gij er van overtuigd zijt en het tracht te bewijzen ook al gelukt u dat niet. Maar niet die hooge toon als van wege eene bijzondere openbaring, en die toch uitsluitend zijn bestaan ontleent aan het gevoel, met de meerderheid te zijn.

Over de vóórgeschiedenis der Homerische Epen handelt de schrijver vrij uitvoerig (Hilfsb. p. 43 — p. 64), maar meest in algemeenheden, abstracties eenigzins bombastisch gestileerd; de weinige concrete gegevens die hij aanwijst, zou ik bezwaar maken aan te nemen. Verreweg het beste m. i. van het geheele werk is de schildering van het milieu waarin Ilias en Odyssee gedicht zijn: geographie, maatschappelijke toestand huis- en scheepsbouw enzv. Hier heeft S. ruim partij getrokken van Finslers Homer, wat hij ook zelf met dank erkent, aan F's nagedachtenis zijn werk opdragende; en hij praat F. niet na, maar behoudt zijne zelfstandigheid van oordeel. Echter komt o. a. hierdoor, schoon het goede verreweg overweegt, ook wel een en ander kijken wat m. i. door anderen reeds juister was voorgesteld. Dat ik het met S' beschouwingen over Homerus' „religiosität" evenals met die van Finsler absoluut oneens ben, laat ik natuurlijk daar. Maar S. had o. a. met vrucht kunnen raadplegen, wat hij zeker niet gedaan heeft, Van Leeuwens Commentationes Homericae en diens Boogschutter en Weefster. — Voor eene moeilijkheid stond hij, die hij niet geheel heeft kunnen meester worden. Want de twee deelen van Henke moest hij wegens „Kriegsnot" in een deel samenvatten en buitendien het nieuwe daarin verwerken, dat zooals gezegd, meest aan Finsler ontleend werd. Van herhalingen en minder gelukkige splitsingen heeft hij zich daarbij niet geheel kunnen onthouden.

Aan het „Hilfsheft" is toegevoegd een aantal reprodukten uit grootere plaatwerken, en schetsteekeningen ter toelichting van beschrijvingen.

Arnhem. Matthée Valeton.

[1]) Bethe daarentegen (Neue Jhrb. 1919. I Abt. Heft 1-2 p. 13): So musz unsere Ilias nach festem Plan von einem Manne zusammengedichtet, notwendig erst in das VI Jahrhundert gesetzt werden.

[2]) Juist de meeste „Widersprüche" die S. bij Hom. opmerkt berusten m.i. op onjuiste interpretatie. Een staaltje: In den strijd met Aias „trägt Hektor das kleine Rundschild und den Panzer", 't geen den schrijver doet uitroepen „solches Ringen mit ganz verscheidener Rüstung" (want Aias draagt alleen den „Riesenschild") „ist natürlich unsinnig."

R. Herkenrath, Die Handlung in Sophokles' Philoktet und ihr Bühnengott Herakles. Wissenschaftliche Beilage zum 26. Jahresbericht des Privatgymnasiums Stella Matutina in Feldkirch. Im Verlag der Anstalt. 1917.

Sophokles' Philoktetes pleegt met Goethe's Iphigenie vergeleken te worden, omdat op een gegeven moment de held of heldin met een fijn gesponnen leugensysteem breekt, rondweg voor de waarheid uitkomt, om het even hoe het nu verder moge gaan. Neoptolemus bekent aan Philoktetes, dat hij hem heeft willen bedriegen en is bereid heel het plan op te geven volgens hetwelk de kreupele held naar Troje zou worden gevoerd om daar den val der stad te bewerken. Daar Philoktetes geen Thoas is, zien wij reeds met spanning uit, wat er van de sage terecht moet komen, als nu weldra het heldenpaar aan Troas den rug zal keeren en naar huis gaan. Dan verschijnt op eenmaal Herakles en gelast Philoktetes te doen wat wel in strijd is met zijn menschenwil, doch overeenkomstig is met den raadslag der godheid. Philoktetes gaat naar Troje .... en in Sophokles' drama is — zoo wordt door menig beschouwer hoofdschuddend erkend — de sage nog bijtijds gered door een euripideïschen deus ex machina: maar ten koste van de bevrediging met het stuk!

De heer Herkenrath heeft de verdediging van Sophokles op zich genomen en waarschijnlijk zou de goedmoedige dichter met gelatenheid het goed bedoelde pleidooi over zich heen laten gaan, als het maar niet in zulk een duitschen stijl ware vervat. Want in deze schoone taal kunnen de dingen soms zóó gezegd worden, dat men het gevoel heeft in een lijmpot te hebben gegrepen: alles kleeft aaneen en de draden worden maar steeds langer. Het betoog komt echter hierop neer: er is eigenlijk geen deus ex machina, want: „wo wir organischen Zusammenhang sehen, da verschwindet die Maschine". De verschijnende *god* is eene noodwendigheid geworden, wijl geen *mensch* bij machte is Philoktetes, na zijne ervaringen met menschen, zóó in te lichten over hetgeen er buiten hem om geconspireerd was, hem zúlk een vertrouwen in te boezemen in den thans sprekende, niet bedriegende, geen geheime plannen koesterende, dat de held op grond van het gewonnen inzicht, uit eigen besluit, verkiezen zal ondanks alles naar Troje te gaan en te doen wat hem is opgelegd. Zulk een gevoel van geloof in den spreker kan slechts *Herakles*' woord in Philoktetes wekken. Daarom is Herakles' verschijning voor het publiek eene gehoopte bevrijding uit beklemming, geen kunstmiddel om eene wanhopige situatie te redden.

Aldus Herkenrath, volkomen psychologisch. Want, als Neoptolemus na Philoktetes' vertrouwen te hebben gewonnen nu eens geprobeerd had den bedrogene tot den tocht naar Troje over te halen, zou hij ondervonden hebben, hoezeer zijne eigene leugens van straks in den held diens antipathie tegen het grieksche leger voor Troje hadden doen groeien. Neoptolemus liet deze poging na, wijl hij zelf het vruchtelooze er van inzag. Doch te meer moest hij nu berouw gevoelen over het aanvankelijke medegaan met den bedrieger Odysseus, wijl het thans voorgenomen huiswaarts keeren een einde maakte aan zijn heldendroomen, aan zijne toekomst. En wijl nu in dit stuk — en ik denk daarbij terug aan de opvoering der Utrechtsche jongelui — Neoptolemus de

sympathie draagt, wijl hij ons als mensch pakt, misschien meer nog dan Philoktetes, die toch immer goeddeels eene mythologische figuur blijft, is zelfs voor ons modernen deze deus ex machina geen noodbehulp, geen theatertruc, doch eene plotselinge wending ten goede, die ons behoedt voor de ontstemming van het roemlooze einde. Zeker, als Thoas geroerd wordt door Iphigenia's breuk met bedrog, is ons deze wending begrijpelijker, meer aannemelijk dan het op eenmaal neerdalen eener godheid, die zich op den weg der welberekende ontwikkeling van de actie stelt. Maar gegeven het karakter van Philoktetes en gezien wat Neoptolemus den toeschouwer werd, is de oplossing in de richting der sage tevens de eenige die *bevredigt*. De vraag is hier niet, of een moderne, een Ibsen b. v., deze bevrediging juist niet zou hebben geweigerd en het conflict zou hebben doen eindigen met een somberen ouden dag van Philoktetes, een gedésillusioneerd bestaan van Neoptolemus. Ongetwijfeld is er van Sophokles' drama zeer wel een modern tooneelspel met schrijnend slot te maken. De oude dichter mocht dit niet, wijl hij de draden van de mythe moest afspinnen; hij kon het ook niet, daar hij er niet toe had kunnen overgaan de ideale schepping van zijn ouden dag — Neoptolemus — eigenhandig te verstoren; en Philoktetes uit eigen wil naar Troje te laten gaan, ware gelijk geweest aan het scheuren van dit metalen wezen. Neen, wij vragen ons veeleer af, hoe Sophokles in die andere tragedie Philoktetes voor Troje dezen grimmigen hater in zijn dagelijkschen omgang met de grieksche vorsten aannemelijk heeft kunnen maken.

Er staat in de beschouwing van Dio over den aeschyleïschen en euripideïschen Philoktetes eene zeer juiste opmerking. Bij Euripides wordt alles pijnlijk overwogen, of het wel aannemelijk is of niet, maar als Aeschylus een gewenscht effect bereiken wil, stapt hij over de bezwaren en tegenwerpingen heen. Zoo doen de groote poëten, Homerus, Aeschylus, Hugo — ook Sophokles. Het is daarom niet van „geschoolmeester" vrij te pleiten — en er wordt sinds de Alexandrijnen veel aan de Antieken geschoolmeesterd —, waar de dichter onweerlegbaar eene machtige emotie heeft gewekt, hem wegens het aangewende middel een mauvaise note toe te deelen. Wie zegt, dat er in dit stuk een wonder geschiedt, heeft zeker recht van spreken. Maar wie het recht om een wonder te laten inwerken in het tragisch verloop den dichter gaat betwisten, die bedenke dat ook de grieksche tragedie voor het publiek was gewijde historie. Als de katholieke geleerde Herkenrath dit wel niet uitspreekt maar toch krachtens zijn betoog gevoelt, heeft zijn religieus instinct hem op het antieke veld langs juiste paden gevoerd.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Windisch, Geschichte der Sanskrit-Philologie und indischen Altertumskunde. (I. Band 1. Heft B. v. d. Grundriss der Indoarischen Philologie und Altertumskunde herausg. v. H. Lüders und J. Wackernagel). Strassburg, Trübner. 1917. (Pr. Mk. 10.20 — M. 12.80).

Het is te betreuren dat, in tegenstelling met den Grundriss der Iranischen Philologie, die in een paar jaren gereed was, de uitgave van den Grundriss der Indoarischen Philologie zoo langzaam voortgaat. Intusschen, dit langzaam voortschrijden heeft ook zijn voordeel. Daardoor kon het plan van wat die Grundriss zou bevatten, veranderd en uitgebreid worden. Zoo maakte het hier aangekondigde werk geen deel uit van den oorspronkelijken opzet. Dat het er in is opgenomen, en dat de voortreffelijke philoloog Windisch het heeft bewerkt, zijn redenen tot groote dankbaarheid. Tot droefheid stemt ons, dat deze reeds hoog bejaarde geleerde onlangs is overleden en dus zelf zijn werk niet zal voltooid zien. Het tweede deel is evenwel gereed en ter perse, naar wordt aangekondigd. Of daarmede het geheel zal voltooid zijn, blijkt niet.

Op schitterende wijze geeft ons Windisch in dit eerste deel een overzicht van de wijze waarop allengs onze kennis van het Sanskrit en zijn literatuur is *geworden*, in uitvoerige en van objectieve zienswijze ruim getuigende schilderingen van wat de oudste berichten, sinds de Portugeezen in Indië kwamen, tot en met Chr. Lassen (overl. 1876) ons geleerd hebben. Men is van ontzag vervuld voor de werkkracht door den betreurden Schrijver in dit boek ontwikkeld: al die tallooze boeken en brochures en verhandelingen heeft hij doorgelezen en kritisch behandeld en gewaardeerd. Het minst heeft hij werk gemaakt van de „Vorgeschichte der Sanskrit-Philologie." Baldaeus bijv. wordt in 't werk zelf ook niet met name genoemd, slechts in een Aanhangsel wordt kortelijk iets over hem gezegd. Dit gedeelte in W's werk wordt thans aangevuld door de „ontdekkingsgeschiedenis van den Veda", door Dr. de Jong's heruitgave van Baldaeus met diens veel omvattende inleiding, en niet het minst door Zachariae's uitvoerige artikels in de G.G.A. Uitmuntend geslaagd is de beschrijving van Colebrooke's werk, waar misschien alleen niet genoeg naar voren komt het gewicht zijner „Essay on the Veda's". Tot het einde toe geboeid leest men verder over Wilson, Bopp, v. Schlegel en hunne school, over de Asiatic Society of Bengal, Burnouf, vader en zoon, en eindelijk over Lassen, die misschien wel wat al te uitvoerig behandeld wordt. Slechts zeer enkele onnauwkeurigheden in eigennamen merkt men op: G. Bürg (p. 31) moet zijn A. Burk, en Linschotten (p. 199) heeft een t te veel.

Eerbied bevangt den lezer bij de lektuur van dit boek, zoowel voor de stoere werkers daarin behandeld, als voor hem, die hunne praestaties zoo weet te schilderen en te waardeeren.

Utrecht. W. Caland.

A. C. Bouman, Bijdrage tot de syntaxis der „dat"-zinnen in het Germaansch. Utrecht, L. E. Bosch & Zoon. 1918. (Utrechtsche dissertatie).

Dat een onderzoek als de Heer Bouman in zijn proefschrift instelt niet overbodig was, blijkt o. a. duidelik als men de bedroevend onvoldoende behandeling van *dat* als voegwoord in 't *Nederlandsch Woordenboek* nagaat. Weliswaar beperkt de Schrijver zijn beschouwingen voornamelik tot het Goties, Oudsassies en Middelnederlands, maar ook voor 't Nieuwnederlands is er veel uit te leren.

Een van de best geslaagde gedeelten van het boek is m. i. het eerste hoofdstuk, waarin wordt betoogd dat de konjunktie in 't Goties een zelfstandig bestaan leidde, en dat men Got. *þatei* niet op één lijn mag stellen met Wgerm. *þat*, maar het, dergelijk als *saei* enz., moet beschouwen als een door de Goten duidelik gevoelde

kombinatie van het demonstrativum *þat(a)* met het voegwoord *ei*, dat oorspronkelik een plaatselik adverbium was. De resultaten van Klinghardt en Delbrück worden hier op gelukkige wijze verbeterd of aangevuld. Ik twijfel er echter aan, of *ei* zelf in 't Goties nog demonstratief was, gelijk de Schr. (blz. 28) wil afleiden uit *þaimei iupa sind* als vertaling van τὰ ἄνω: „die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn" of „*dáár*, boven, zijn (ze)", en zou dit liever vergelijken (natuurlik buiten alle onderling verband) met een Engelse wijze van zeggen als *those as sleep and think not on their sins* (Shakespeare).

Ook het tweede hoofdstuk, over 't gebruik van *that* in 't Oudsassies, bevat veel goeds, al zou men een minder stiefmoederlike behandeling van de overige Westgermaanse dialekten, in de eerste plaats Oudhoogduits en Oudfries, wensen. Aan 't einde sluit Bouman zich te recht aan bij Paul's verklaring van 't ontstaan van *dat* als konjunktie ter inleiding van een bijzin, terwijl hij Einenkel's verklaring uit *dat dat* verwerpt (blzz. 47, 49). In dit gedeelte vindt men behartigenswaardige opmerkingen over hypo- en parataxe, over woordschikking en over de konjunktief en 't voegwoord *that* „als index der hypotaxis". Verkeerd is de uitleg van *Heliand* 3269 *that thū man ni slah, ni thū mēnes ni sueri*, waarin *sueri* een konjunktief wordt genoemd in plaats van een imperatief (blz. 40), een flater die zich verderop (blz. 44) herhaalt.

In 't Middelnederlands gedeelte, hoofdstuk 3, worden achtereenvolgens gemonsterd: 1°. de substantiefzinnen (oratio obliqua, *neware dat* — *maer, dan* = „maar", verba dicendi en cogitandi zonder *dat*, prolepsis, voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen, voegwoorden ontstaan uit absolute konstrukties), 2°. de konjunktie als index van de afhankelike zin, 3°. de *dat*-zinnen als nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin, 4°. de *dat*-zin ter aanduiding van allerlei betrekkingen tot de voorzin, 5°. verschillende merkwaardige konstrukties. Ofschoon ook hier treffende opmerkingen niet ontbreken en de Schr. zich telkens beijvert een psychologiese verklaring te geven, zijn er toch enkele onderdelen die minder tot hun recht komen, b. v. de voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met *dat*-zinnen (blz. 112-121). Hier in 't biezonder zou de vergelijking met andere dialekten nut hebben afgeworpen. Neem b. v. *eer dat* 'voordat', behandeld op blz. 112 e. v. De theorie van Bouman, dat *eer* als komparatief „oorspronkelijk (zal) zijn gevolgd door *dan*," en dus na *eer* 't woordje *dan* zal „zijn weggelaten, naar analogie van *voor*" wordt maar ten dele aan de van elders bekende feiten getoetst. Om te beginnen is de bewering dat het Oudsassies „steeds" *ēr than* heeft, niet juist, vgl. b. v. *Hel.* 1627 *ēr gi an thana sīd faran*, 4952 *ēr it al is friunde abad Iohannes*; zo staan ook in *Tatian* naast elkaar *ēr* en *ēr thanne*, vindt men bij Otfrid en in 't Oudfries *ēr*, en is in 't Oudengels *ǣr* het gewone, naast *ǣr ðon (ðe)*, *ǣr ðǣm (ðe)* enz.; voorts zou de „analogie van *voor*" nooit kunnen worden aangevoerd ter verklaring van Osa. Ohd. Ofri. *ēr*, Oe. *ǣr* als konjunktie en moet die dus liever ook achterwege blijven als men Mndl. *eer* en *eer dat* wil verklaren. Aan de andere kant is weer heel goed de behandeling van de verschillende middelen om de hypotaxis aan te duiden (blz. 59 e.vv.), waarbij menige Middelnederlandse plaats een juistere verklaring vindt dan hem van uitgevers of grammatici was ten deel gevallen.

Ten aanzien van Mndl. *maer* legt de Schr. zich slechts node neer bij de afleiding uit *neware* (hier had zeker naast het *Mndl. Wdb.* en de daar aangehaalde plaatsen Franck, *Mndl. Gr.*[2] § 114, 10, Anm. mogen worden vermeld) en schijnt er iets voor te voelen, *maer* ook (of uitsluitend ?) uit *meer* 'plus' te verklaren. Als bewijzen van deze verklaring, waarbij geen poging wordt gedaan om rekenschap te geven van de *ā*, moeten dienstdoen een aantal plaatsen uit de preken van Meister Eckhart, op welke m. i. *mēr* zeker niet 'maar' of iets dergelijks, maar eenvoudig 'meer (dan dat)', Nhd. 'vielmehr' betekent, benevens een lijstje van Middelnederlandse teksten waarin *mer* of *mar* voorkomt. De Schrijver ziet hier over 't hoofd dat de *e* in *mer* (en ook de *a* in *mar*) niet in al die teksten dezelfde klank behoeft weer te geven, en dat b.v. in de *Limb. Serm.* *mēr* of *mĕr* < *ne wēre* mogelik is, terwijl in niet-Oostelike en in latere bronnen de *e* zeker een korte, niet uit *ē* ontstane klank aanduidt (vgl. trouwens Nmaastr. *me(r)*, dat met *mie* 'meer' niets te maken heeft).

Zeer juist wordt op blz. 84 betoogd dat na *dan* een zin met *dat* niet oorspronkeliker is dan een zonder *dat* (dat blijkt b .v. ook uit het Oudsassies en Oudengels), maar dan had het de voorkeur verdiend, niet van een „weggelaten" *dat* te spreken (blz. 85). Wat er verder over de ontwikkeling van *dan* als konjunktie te lezen staat op blz. 91 e. vv. getuigt van opmerkingsgave en nadenken.

Het boek is geschreven in de spelling van de Vries en te Winkel, maar de onderscheiding tussen *de* en *den* is, als nutteloze ballast, overboord gezet. De stijl heeft iets persoonliks. Met de „bedenkselen" op blz. 74 zullen wel „bedenkingen" zijn bedoeld.

Groningen. J. H. Kern.

S. Boorsma, Duitsche Klankleer ten dienste van studeerenden voor akte Duitsch L. O. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Een waardelooze compilatie, die vermoedelijk slechts op de twee bekende boekjes van Viëtor en Deelman is gebaseerd. De wijze van werken van den compilator kan men het best beoordeelen door een zin van Viëtor naast een overeenkomstigen van Boorsma te zetten:

Viëtor (Elemente der Phonetik § 19): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *vor allem* der Zunge beruht zugleich die *hervorragende* Beteiligung des Mundes beim Sprechen" wordt bij Boorsma (blz. 6): „Auf der Beweglichkeit des Unterkiefers, der Lippen und *namentlich* der Zunge beruht die *wichtige* Beteiligung des Mundes beim Sprechen." Door *vor allem* in *namentlich* en *hervorragend* in *wichtig* te veranderen zoekt de schrijver op kinderachtige wijze toch nog te verbergen, dat hij de gedachten van anderen napraat. Bovendien begaat hij nog een élementaire fout, door het woord *wichtig* te kiezen, dat voor hem blijkbaar volkomen synoniem met *hervorragend* is. Hier en daar wordt de logische gedachtengang van Viëtor in onbeholpen schooljongenstaal weergegeven. Men vgl. b. v. Viëtor § 109: „Wird eine dentale Enge in einen Verschlusz verwandelt, so entsteht die *Artikulation* eines dentalen Verschluszlautes (*d* oder *t*)," met Boorsma (blz. 39):

„Wird eine Enge an den Zähnen in einen Verschlusz verwandelt, so entstehen die dentalen Verschluszlaute *d* und *t*". De schrijver moet de wenken van Charivarius wat meer ter harte nemen. Zijn Duitsch is ondanks zijn wijze van werken lang niet onberispelijk.

Het werkje is als een gebrekkig leerboek-uittreksel te beschouwen. De schr. drukt dat in de voorrede zeer euphemistisch uit: „Dat het boekje zonder pretenties van volledigheid of het openen van nieuwe gezichtspunten verschijnt, spreekt van zelf. (!) Het is uit de praktijk geboren."

Ik denk bij het lezen van dergelijke boekjes altijd aan de woorden van Schiller:

„*Was sie gestern gelernt, das wollen sie heute schon lehren.*
Ach, was haben die Herrn doch für ein kurzes Gedärm!",

Leiden. G. G. Kloeke.

H. Schuchardt, Die romanischen Lehnwörter im Berberischen. (Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien; Sitzungsberichte, 188. Band). Wien, Alfred Hölder. 1918.

Al zijn wij ook niet in staat een critisch verslag te geven van de hierboven genoemde verhandeling, toch willen wij haar onder de aandacht brengen van de etymologen. Want welke ook de stof moge zijn waarop de etymologische studie van Prof. Schuchardt zich oefent, altijd kan men genieten van het talent, dat de schrijver op hoogen leeftijd nog onverzwakt heeft mogen behouden, en dat ook door geen politieke gebeurtenissen is geschokt in het besef dat de wetenschap internationaal is. Reeds in de periode waarin het Latijn nog bestond, moeten een aantal Latijnsche woorden zijn overgegaan in de volkstalen van Noordwest-Afrika, en nadat het Arabisch in die landen inheemsch was geworden, zijn zoowel de Arabische volkstalen als die van de Berbers met het Romaansch in aanraking gebleven. De lotgevallen van de Romaansche woorden kunnen dus in die streken van allerlei aard zijn geweest, vaak zeer ingewikkeld, en het zijn de vraagstukken die zich hierbij voordoen, waaraan de schrijver in dit werk zijn aandacht heeft gegeven. De stof is in deze 80 bladzijden verdeeld naar de beteekenissen der behandelde vormen: *Luftkreis, Bodenbeschaffenheit, Steinreich, Pflanzenreich, Tierreich, Mensch, Körperteile, Verwandtschaft, Landwirtschaft, Nahrung, Handwerk, Kleidung, Wohnung, Kalender, Märchen, Abstrakte.* In menig geval, zoo b.v. bij de namen van vele planten, is de zaak vrij eenvoudig: in de Berbertalen zijn vele woorden in gebruik, die slechts uit het Latijn (of Romaansch) zijn te verklaren, en waarbij het Arabisch niet in aanmerking komt. Moeilijker wordt het onderzoek van vele namen van dieren, waarbij zekere geluiden of bewegingen in verschillende talen, onafhankelijk van elkaar, tot min of meer gelijksoortige namen aanleiding kunnen hebben gegeven. Die mogelijkheid beseft de schrijver ten volle, maar zijne uitgebreide kennis van de bestaande vormen bewaart hem voor zekere kunstmatige en gezochte verklaringen waaraan etymologen niet altijd ontsnappen; men zie b. v. op blz. 28 vlgg. zijn betoog over *grenouille*, waarin hij vanwege Arabische vormen in Noord-Afrika kan aannemen, dat in de Latijnsche volkstaal naast *rana* ook heeft bestaan *grana*; met eenige ironie zegt hij: „bis auf den heutigen Tag gilt den Fachleuten, vielleicht einige Unbefangene älterer Zeit ausgenommen, das *g* von frz. *grenouille* als „unerklärt". Die opvatting is volgens hem reeds in strijd met wat men in het algemeen weet over namen voor den kikvorsch en zijn geluid, en bovendien kan hij bewijzen dat die *g* niet een toevoegsel uit later tijd is. In het gunstigste geval is de etymologie, wanneer een vorm van zekere lengte duidelijk herkenbaar blijft en ook in beteekenis niet al te zeer verandert, terwijl geen andere woorden van ter zijde eenigen invloed hebben gehad op het beloop. Zoo vindt men in het Berbersch *aldun* (ook in het Arabisch van Noord-Afrika *aldûn*) in den zin van *lood*, naast den gewonen Arabischen term *raṣâṣ*. Hoewel de beteekenissen niet geheel overeenkomen, merkt de schrijver op, dat dit *aldun* moet ontstaan zijn uit sp. *alaton*. De gewone beteekenis hiervan is echter *geel koper*, terwijl *aldun* en de daarnaast staande vormen behalve *lood*, ook *tin, soldeersel* en *blik* aanduiden, en men voor *koper* hetzelfde woord gebruikt, maar met een bnw. dat *geel* beteekent. De zaak zou waarschijnlijk nog duidelijker zijn, indien de geschiedenis van het woord *alaton* zelf volledig bekend was. In het Arabisch van Marokko moet *aldun* ook soms eene metathesis hebben ondergaan, althans ik zie, dat Lerchundi onder *Plomo* ook geeft *andûl*. Prof. Schuchardt zegt in een noot, natuurlijk zeer te recht, dat men zich door de toevallige gelijkenis met het Turksche woord voor *goud* (*altyn*) niet van den rechten weg moet laten afleiden. En die toevallige gelijkenissen kunnen des te gemakkelijker plaats hebben naarmate de woorden korter zijn en minder opmerkelijk van vorm. Toch zal men in zekere gevallen de identiteit durven aannemen, en zoo twijfelt Prof. Schuchardt niet aan het ontstaan van arab. *rîf* uit lat. *ripa*. Dat het woord in het Arabisch geen femininen uitgang heeft is geen overwegend bezwaar; wellicht evenmin de gebruikelijkheid van *rîf* niet slechts in het westen, maar ook in Egypte; en wel is waar heeft *rîf* allerlei beteekenissen gekregen die van de oorspronkelijke nogal afwijken, doch dat deze zeer natuurlijk zijn, zou men kunnen afleiden uit het feit dat ook in het Romaansch zelf, met name in het Roemeensch, soortgelijke afwijkingen bestaan (nl. de bet. *steilte, helling*); in het Arabisch verschilt het meest de bet. *land*, in tegenstelling met *stad*, zoodat *rîfî* de bet. krijgt van *boer*. In Berbertalen komt het zelfs voor in praepositionale uitdrukkingen die *ter zijde, opzij* beteekenen, want het begrip van *oever* verandert hier ook in dat van *rand, kant* (*côte, côté, bord, margelle*). Een langer woord, dat echter weer andere bezwaren heeft, is een Arabische term die in een Spaansche transcriptie voorkomt als *nagüela*, en in het Arabisch geschreven wordt *nawwâla*, waarnaast *nawwâl* (zie Dozy, Suppl. II, 739). Deze vormen beteekenen *cabane, chaumière, gourbi*, en Dozy vereenigt zich met het gevoelen van hen die het woord voor identiek houden „avec l'ancien mot africain dont les Romains ont fait *magalia*". Prof. Schuchardt merkt op, dat het Latijn dan toch de keus geeft tusschen de singularisvormen *magale* en *mapale*, en dat de Latijnsche *p* hier bruikbaarder zou zijn dan de *g*. Doch waardoor heeft niet ook het Arabisch (noch het Berbersch) vormen met *m*? Men leze het betoog waarin Prof. Schuchardt zijn gissing verdedigt, dat *nawwâla* is ontstaan uit lat. *navale* ter aanduiding van een huisje, gelijkende op een schip. Wat vreemd klinkt als een eenvoudige bewering, wordt helderder bij de toelichting met behulp van allerlei bijzonderheden

uit het Romaansch. Hij merkt intusschen op, dat bij de Berbers *nuala* inzonderheid beteekent een soort van hutten die ongeveer de gedaante hebben van een bijenkorf, en deze gelijkt weer minder op een schip: „hier müssen also gewisse Feststellungen ergänzen", de zaak is ook voor den schrijver nog niet volstrekt uitgemaakt. Het werk van zulk een meester lezende, wordt men telkens weer herinnerd aan de eenvoudige waarheid, dat de etymoloog niet slechts eene uitgebreide kennis moet bezitten, maar ook een grooten tact waarvoor geene vaste regels zijn te geven. In het eene geval zijn het de reeds geformuleerde klankwetten waaraan men volstrekt moet gehoorzamen, in het andere is het de beteekenis die zoo sterk spreekt, dat men aan een overeenkomst in dat opzicht meer moet hechten dan aan wat bij de kennis van dit oogenblik een phonetisch bezwaar zou wezen. In een ander geval moet men een zoogenaamde „Wortvermischung" durven aanemen, en voorzichtige geleerden zien daartegen op, omdat die onderstelling aanleiding kan geven tot de grootste willekeur. Doch ieder erkent, dat die„contaminatie" vaak moet hebben plaats gehad; de vraag is, in welke gevallen. Prof. Schuchardt, die in de kennis der realia zoo ver is, en die vaak een verband ziet dat anderen niet zoo licht beseffen, heeft niet de beschroomdheid van de minder ervaren etymologen; men zie b. v. zijn beschouwing over een groep van woorden waartoe sp. *garbanzo* behoort; hier en elders bestrijdt hij Prof. Meyer-Lübke, wiens etymologisch woordenboek voor jonge geleerden allicht te veel gezag heeft. Een voorbeeld buiten het Romaansch is het volgende. Een term voor *hagel*, die tot de Berbertalen behoort, maar ook voorkomt in Arabische dialecten van West-Afrika, is *tebrûri*. Daarnaast heeft een Arabisch dialect, dat gesproken wordt door een stam aan de Senegal, den vorm *tebrûd*, dat volgens den schrijver niet kan ontstaan zijn uit *tebrûri*, noch in het Arabisch van die streken regelmatig is gevormd, maar eene contaminatie moet zijn van *tebrûri* en van *berûda* of *brûda*, dat in dit dialect *koude* beteekent. Ieder gevoelt, welk eene intime kennis van verschillende talen men noodig heeft om zulk een geval te kunnen taxeeren. Wij eindigen met den wensch, dat het den geëerden schrijver moge vergund worden nog eenige jaren zijn land te dienen door zijn arbeid in de wetenschap.

Groningen. A. Kluyver.

A. Thomas, Notice sur le manuscrit latin 4788 du Vatican contenant une traduction française avec commentaire par Maître Pierre de Paris de la **Consolatio Philosophiae** de Boèce. (Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque National et e autres bibliothèques, t. XLI). Paris, Klinksieck. 1917. (Pr. fr. 3).

Weinige werken zijn in de middeleeuwen zo vaak gelezen, geëxcerpeerd en vertaald als Boëthius' *De Consolatione Philosophiae*: vrijwel het oudste in het Provensaals geschreven gedicht is een bewerking daarvan; Simon de Fresne, Jean de Meung en anderen hebben de *Consolatio* in het Frans bewerkt, en ook Pierre de Paris, reeds door de overzetting van het boek der Psalmen bekend, heeft een vertaling van Boëthius geleverd met kommentaar. Dit werk is ons bewaard gebleven in een Vaticaans handschrift, dat E. Langlois in 1889 in de *Notices et extraits des manuscrits* beschreven heeft. Het dateert uit de eerste jaren der veertiende eeuw.

Pierre de Paris is geen stilist: stoplappen als *comme (il) soit chose que, se il avenoit chose que, manifeste chose est que, depuis que ensi est que* zijn overal te pas en te onpas aangebracht. Toch is zijn werk om verschillende redenen niet van belang ontbloot.

Ten eerste toont het hoe onwetend kommentatoren, die aan hun tijdgenooten de Oudheid wilden onderwijzen, zelf waren omtrent allerlei wat aan een leerling uit de eerste klas van het gymnasium overbekend is: het woord *tragicus* beschouwt onze Pierre als een eigennaam; Alcibiades is voor hem de beminde van Alexander de Grote, die ook de wijze Aristoteles in haar netten weet te vangen (we herinneren ons dat ook Villon Archipiada heeft opgenomen in zijn *Ballade des dames du temps jadis*).

Ook uit taalkundig opzicht is ons werk belangrijk: het glossarium, door Prof. Thomas samengesteld, bevat vele woorden die ons nog niet bekend waren, andere die bewijzen dat Pierre de Paris geboortig is uit Italië: zo *casal, flumaire, gambre, harrapor*.

Zoals we dat van Prof. Thomas gewoon zijn, is deze uitgaaf van uitvoerige stukken uit Pierre de Paris, vertaling en kommentaar voortreffelik: de inleiding, de aantekeningen en de beide registers dragen ten zeerste bij ons de schrijver en zijn werk beter te doen begrijpen (op bl. 30 [54], regel 3, moet men *latin* lezen in plaats van *fransois*). Aan de vriendelikheid van Prof. Hesseling hebben wij het te danken, indien we enige Griekse zinnen — Pierre de Paris heeft ook op Cyprus geleefd — beter kunnen verklaren dan dit Prof. Thomas mogelik is geweest.

Bl. 24 [48] *Is pheos eni a pou oudiga tou cosmou* = Εἷς θεὸς ἔνι, ἀποῦ ὁδηγᾷ τὸν κόσμον, „er is één God die de wereld bestuurt"; ἔνι is een oudere vorm van εἰν (of εἶναι), waarin Thomas *eni* verandert. — Bl. 25 [49] *douleffgo tou theo ohy tous theous* = δουλεύω τὸν θεόν, ὄχι τοὺς θεούς. — *Ys oudiga en esty missi sou* schijnt te wezen Εἷς ὁδηγός ἔνεστι μέσα σου, „één rechter is binnen in u." — B. 38 [62] *Doxa doxa apoticonto consmon efqueresse apou ola cala* moet misschien aldus gelezen worden δόξα, δόξα ἀπὸ τοῦτον τὸν κόσμον εὐκαίρησε ἀπὸ ὅλα καλά, wat Pierre de Paris vertaalt door „La gloire de cest Monde si est vuide de tous biens. — Bl. 45 [69] *Enfisy tou theou ene tatati*, woorden die onze schr. weergeeft door „La nature de Dieu est pure et nete, et n'a en soy nulle (*sic*) mehlement"; hier moet het laatste woord misschien veranderd worden in *taftoti*, zodat het geheel zou zijn Ἐν φύσει τοῦ θεοῦ ἔνε (jongere vorm voor ἔνι) ταυτότης (identiteit).

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

K. F. Johansson, Über die altindische Göttin Dhiṣaṇā und Verwandtes. Beiträge zum Fruchtbarkeitskultus in Indien. (Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, 20,1). Uppsala, Akad. Bokh., Leipzig, O. Harrassowitz. 1919.

De aandacht zoowel van Sanskrit-philologen en Germanisten als van Mythologen en Ethnologen möge door eene korte aankondiging gevestigd worden op eene allerbelangrijkste verhandeling van den Zweedschen geleerde Johannson, ditmaal gelukkig in het Duitsch geschreven, waarin allerlei hoogstgewichtige problemen behandeld worden, betrekking hebbend niet alleen op den Veda, maar ook in 't algemeen op de godsdienstwetenschap

en de vergelijkende folklore. De S. gaat uit van het woord *dhiṣaṇā*, over welks primaire beteekenis men 't tot nog toe niet eens was. Hij betoogt, m. i. met goed gevolg, dat *dhiṣaṇā* oorspronkelijk de naam eener godin of liever de benaming eener goddelijke functie is, die aan menschen en goden rijkdom en welvaart schenkt: een verpersoonlijkte vegetatieve-generatieve kracht. Een harer verschijningsvormen is de aarde, daarom wordt ook de *vedi*, d. w. z. de met gras bestrooide verhooging op het offerterrein, waarop de offergaven gereed gezet worden, als *dhiṣaṇā* aangeduid. Deze *vedi* nu had de gestalte van een vrouwelijk lichaam (zonder hoofd en beenen). Ik maak in dit verband opmerkzaam op eene gewichtige plaats, die den S. ontgaan is: *sā vā iyaṃ sarvaiva vediḥ* (TS. VI. 2, 4, 5): „de vedi in de gansche aarde". Deze godheid *dhiṣaṇā* nu wordt door Johannson, naar 't mij voorkomt, overtuigend, vergeleken, en haar naam in etymologisch verband gebracht, met de oudnoorsche Disen (oudijsl. *dísir*). De lange *i* in 't germaansche woord tegenover de korte van het indische moet dan zeker door 't verschil in klemtoon verklaard worden: voor de eene taalgroep is de sterke beklemtoonde trap, voor de andere de zwakke trap met suffix-betooning aan te nemen. Een zwak punt in het betoog des S. acht ik zijne behandeling van de slotacte van het oud-indische paardoffer (aśvamedha): de offerande op 't hoofd van zekeren man uit den gotra der Atri's, die onder meer eigenaardigheden die heeft, van kaalkoppig te zijn. J. houdt dezen man voor de personificatie van Varuṇa en, ofschoon dit nergens gezegd wordt, acht de S. het meer dan waarschijnlijk, dat hij verdronken wordt. Volgens J. is deze *jumbaka* de God Varuna zelf. Wij zouden dus hier weer een dooden van een vegetatie-god hebben, want als zoodanig wil J. ook Varuna opvatten. Het bezwaar is alleen maar, dat nergens vermeld wordt, dat die Ātreya verdronken wordt. Juist het tegendeel staat vast: hij krijgt een belooning voor de gepresteerde diensten! Ook het verdere betoog omtrent het wezen van Varuna en Vṛtra komt mij gezocht voor en minder aannemelijk. Johannson vat zijn betoog in drie theses samen, waaromtent het oordeel van den aankondiger van dit werk zóó zou kunnen luiden: de eerste thesis bevat zeer veel aannemelijks, de tweede insgelijks, de derde hangt in de lucht. Herhaaldelijk voelt zich de lezer tot tegenspraak geprikkeld, doch niemand zal het boek lezen zonder er zeer veel uit te hebben geleerd [1]).

Utrecht. W. Caland.

[1]) Het komt mij voor, dat de S. niet overal zelf tot de bronnen teruggaat, die toch toegankelijk zijn. Waarom wordt bijv. op p. 40 Hiraṇyakeçin geciteerd naar Hillebrandt, terwijl het Apastambasūtra gedrukt is, en waarom wordt Baudhāyana geheel verwaarloosd, die bijv. op de p. 37 uit *Śāṅkh.* aangehaalde plaats licht kan werpen?

Chr. Blinkenberg, L'image d'Athana Lindia (Det kgl Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, I. 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 1.35).

Wonderlijk werkt het toeval dat nu en dan een van de kleine geschriftjes over zeer bijzondere oudheidkundige onderwerpen in handen der redactie van het *Museum* speelt, terwijl de groote plaatwerken uit den aard van hun kostbaarheid natuurlijk, maar zelfs de voor een ruimeren kring bestemde boekwerken ook spoorloos aan dit maandblad voorbij gaan.

De meeste lezers van dit tijdschrift zullen dan ook, vrees ik, van Athana Lindia zeggen „Whats Hecuba to me!" En toch geeft de schrijver meer dan alleen de voorstelling van het beeld der Rhodisch-grieksche godin, in vroegeren en lateren tijd.

Belangwekkend is hoe hij, naar afbeeldingen uit Gela en Akragas afkomstig, het beeld der oude stadsgodin van Lindos ons voor oogen stelt, met de gouden *Stephane* (bruidskroon?) en met rersachtige halsketenen omhangen, zoo nauw verwant aan vroeggrieksche voorstellingen van Athene dat men er haar mee gelijk had gesteld. Jammer alleen dat hem bij zijn behandeling der Athene te Erythrae blz. 19 noot 4 ontgaan is wat ik omtrent de Athene van Endoios te Athene heb vermoed, Revue Archéologique 1904. I. p. 92—96.

Belangwekkend niet minder is te zien hoe na den brand van den tempel het vernieuwde beeld door een schild weer nader aan de Attische zuster wordt gebracht.

Bovendien geeft de schrijver hier en daar behartenswaardige opmerkingen over godsdienstige gebruiken en hun vervanging.

Terloops brengt hij nog eens de beschikbare gegevens bijeen omtrent een wonderlijk voorwerp, een metalen vlechtwerk als een kroon voor nieuwe haring waarin hij een *brule parfum* wil zien. Dit lijkt mij evenwel nog steeds niet aannemelijk. Ik mis ook de verwijzing naar Stackelberg Gräber der Hellenen, Taf. XXX, waar het voorwerp alweer op de knieën van een bruid of van Aphrodite voor komt. Het is mij alleen duidelijk dat het tot een bruid in verband staat en ik zou er zeker een bruidskroon, zooals onze voorouders plachten op te hangen, in zien, ware het niet dat het nooit hangende voorkomt maar alleen op den grond staande, in handen of met beide handen op het hoofd gedragen.

Bij een vernieuwd onderzoek zou ik willen aanbevelen na te gaan of er soms nog overblijfselen zijn aan te wijzen zooals bij voorbeeld de bekende Athena in dubbel vlakrelief op de burcht te Athene gevonden, die er op zou kunnen zijn aangebracht zooals de Lindia op het voorbeeld bij Blinkenberg blz. 47 Fig. 12 en 13.

In elk geval zou ik de vraag willen opperen of dit voorwerp en de hooge stephane er niet op wezen dat de Lindia als bruid vereerd werd. De gelijkstelling met de Atheensche Maagd, wier hoofd vaak de zelfde tooi siert, lijkt mij daar tegen geen overwegend bezwaar. Ook de Parthenos van het Thracische Neapolis (die volstrekt geen Artemis behoeft te zijn, maar wegens de Gorgokop der munten eer met Athene verwant is) draagt zulk een *stephane*. Met de bruidskroon der Maagd Maria behoef ik de vergelijking niet uit te werken.

Amsterdam. J. Six.

J. Jastrow, The Psychology of Conviction. A Study of Beliefs and Attitudes. Boston and N. York, Houghton Mifflin Company (Agent: Constable, London). 1918. (Pr. $ 2.50).

In dezen bundel van 11 opstellen — 8 ervan zijn uit algemeene tijdschriften herdrukt — staat meer en minder dan de titel aanduidt. Aan de eischen van eenheid, samenhang en grondigheid, die we gewoon zijn aan een wetenschappelijke „studie" te stellen, beantwoordt dit werk van den Professor in de psychologie te Wisconsin niet.

Veel minder nog is er sprake van geleerde volledigheid. Maar een ruime kring van lezers kan hier naar inhoud en vorm veel voortreffelijks vinden.

Over 't algemeen aarzelt de schrijver niet om de overtuigingen, wier ontstaan of verspreiding hij zielkundig behandelt, ten opzichte van haar logische juistheid, haar waarheid en haar waarde voor het leven te beoordeelen en te toetsen ook aan zijn ethische en aesthetische idealen. Meestal beweegt hij zich op het grensgebied van logica en psychologie, waarom hij dan ook zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van „Ch. S. Peirce, Master Logician" en „W. James, Master Psychologist."

Deze houding heeft voor den psycholoog voor- en nadeelen. Uit eigen ervaring moet hij weten wat een overtuiging beteekent, maar naarmate een overtuiging voor hem van werkelijk belang is, zal het hem moeilijker vallen haar onbevooroordeeld te ontleden. Met geen enkel woord verraadt Jastrow ons deze moeilijkheid, wanneer hij de *subjectieve* overtuigingen van weleer en van sommige achterblijvers in onzen tijd stelt tegenover de resultaten van ons *objectief* wetenschappelijk onderzoek.

De schrijver kan zeker op de instemming van de groote meerderheid zijner lezers rekenen, wanneer hij het geloof aan Eusapia Paladino, de paarden van Elberfeld of Mrs Eddy met haar Christian Science als bijgeloof of ziekelijke overtuiging behandelt. Maar er zijn ook andere dingen, waarmee de 3 laatste opstellen zich bezig houden: de „drooglegging" van Amerika, de vrouwenkwestie en het vraagstuk van oorlog en vrede. Daarin, met name ten opzichte van het Duitsche militairisme, getuigt de schrijver meer dan hij overtuigt, spreekt hij meer overtuigingen uit dan dat hij deze aan een psychologisch onderzoek onderwerpt.

Met waardeering van het gezond verstand en den levendigen geest van den Amerikaan moet men toch zeggen dat psychologie een moeilijke wetenschap is.

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Thiersch, Winckelmann und seine Bildnisse. Vortrag gehalten für die Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft am 8. Dezember 1917, zur Vorfeier von Winckelmanns 200. Geburtstag. Mit 5 Abbildungen. München, H. Becksche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck. 1918. (Pr. M. 3.50).

Dit boekje is slechts een bescheiden voorlooper van een grootere uitgave, die als „Ikonographie Winckelmanns" met 40 platen bij denzelfden uitgever zal verschijnen, zoo de oorlogsmoeilijkheden het veroorloven, als publicatie van de Freiburger Wissenschaftliche Gesellschaft.

De schrijver behandelt slechts vier schilderijen, die, voorzoover ik af kan leiden uit hetgeen hij daaromtrent meedeelt, de eenige werkelijk naar het leven geschilderde portretten van Winckelmann zijn, die wij nog bezitten. Ook bespreekt hij een eenigszins geidealiseerde herhaling of kopie van het eerste dier vier genoemde werken door een ander schilder, misschien J. H. Brandt, vervaardigd, doch zonder dat de geleerde er voor geposeerd heeft. De schrijver schijnt hierbij te denken aan een idealiseering tot een vage gelijkenis met Goethe.

Die vier portretten „umkränzen sein Andenken in gewissem Sinne, — wenn es erlaubt ist etwas Profanes und sehr Entferntes, Tieferliegendes mit etwas weit höherem zu vergleichen — wie die vier Evangelien das Bild Christi!" (deze vergelijking is misschien in staat een denkbeeld van den stijl van het boekje te geven), daar zij, met tusschenruimte van eenige jaren ontstaan, als mijlpalen der uiterlijke verschijning in Winckelmann's ontwikkeling kunnen gelden; temeer daar de dateering die de schrijver ons, voorzoover deze niet zeker is, door combinaties uit levensomstandigheden, brieven en uiterlijkheden, aannemelijk weet te maken — telkens in een andere phase van de ontwikkeling van den Archaeoloog valt. Zoo werden deze portretten voor den schrijver (of liever den redenaar) aanleiding ons Winckelmanns leven in elk dier perioden te schetsen. En vanzelf ontstond zoodoende een korte biographie, waarbij dan telkens op een bepaald tijdstip bijzondere nadruk valt.

Eerst zien wij voor den weetgierigen, armoedigen, jongen man een nieuwe wereld opengaan door zijn kennismaking met de kunstschatten in Dresden (het zijn vooral de Italiaansche schilderijen die hem interesseeren) en met kunstenaars als Friedr. Ad. Oeser, van wien het eerste portret (van omstreeks 1755), heet afkomstig te zijn. Dit is aanleiding om bij zijn verhouding tot dezen schilder langer stil te staan.

Dan vinden wij hem in Rome, in druk, intiem verkeer met Mengs, die zijn tweede portrettist is (±1761). Zooals bekend is, was deze vriendschap voor beiden van de allergrootste beteekenis en Thiersch wijst op den tegengestelden invloed, dien zij op elkaar uitoefenden; terecht, maar verwonderlijk is dit toch niet, wat Thiersch ons wel wil doen gelooven. Meer nadruk had er misschien op gelegd kunnen worden, hoe de, onder Winckelmanns klassiek enthousiasme, klassicistisch verstarde Mengs, nu op zijn beurt de kunstenaars in zijn omgeving meesleept. Het is hier een mooi voorbeeld welken invloed een zeer krachtige persoonlijkheid door zijn ideeën op den stijl van zijn tijd kan hebben, zonder nog door een aanschouwelijk voorbeeld de kunstenaars tot navolging te brengen. Daarentegen wordt lang uitgewijd over het, door zijn Deensche origine bepaalde, temperament van Mengs, dat zooveel overeenkomst heet te vertoonen met dat van Thorwaldsen. Zoodoende komt er iets ongeproportionneerds in het boekje, wat ook in den aanvang al opvalt bij de zeer lange uiteenzetting over herkomst, auteur, en dateering van het eerste portret en de kopie daarnaar. De bewijsvoering voor de toeschrijving van het origineel aan Oeser lijkt mij bovendien zwak en verraadt den dilettant op dit gebied. Daarbij zijn beide schilderijen zoowel als kunstwerk als als „documents humains" absoluut onbelangrijk. Het portret van Mengs beteekent veel meer. Terecht merkt Thiersch op, dat Mengs het portret opvallend naar antieke voorbeelden geidealiseerd heeft. Een vergelijking met Romeinsche koppen uit den laatste tijd der Republiek bevestigt dit (ik denk hierbij b. v. aan den Cicero in het Vaticaan). Het in het oog vallend plastische van dit portret (trouwens een kenmerk van alle klassicistische kunst, geeft zelfs een gevoel, alsof het naar een marmer of brons geschilderd zou zijn. In den vorm der oogen herkent men daarentegen Mengs' groote voorbeeld Raphael. Door deze stileering verliest het natuurlijk wel aan beteekenis als Winckelmann-portret. Op de andere afgebeelde schilderijen zien wij dan ook een hooger voorhoofd, grover neus, en spitser kin.

Winckelmann stijgt dan tot hoog aanzien. Hij komt onder de machtige bescherming van den kardinaal Albani en wordt benoemd tot „Romanarum Antiquitatum praeses". Dan geeft een Zwitsersch Maecenas, Füszli, aan Angelica Kauffmann in 1764 de opdracht voor het derde portret, dat hem, zittend aan zijn schrijftafel, voorstelt.

De, door ingespannen, onverpoosden veelzijdigen arbeid vroeg oud geworden geleerde, poseert dan nog eenmaal voor een door zijn vriend Storch bij den Oostenrijkschen schilder Anton Maron besteld portret(1768). Winckelmann voelde zich afgeleefd en het einde naderen. Aandoenlijke aanhalingen uit brieven toonen het ons. Ook in dit schilderij, een pompeus rokokoportret, is daarvan een aanduiding. Het lijkt mij verreweg het beste, ook als kunstwerk. Er is een koortsachtige nervositeit in den oogopslag, die geheel overreenstemt met den Winckelmann uit de brieven van die jaren. In geen der andere portretten werd ook het modelé zoo ver doorgevoerd. Op dit werk gaan — kondigt Thiersch aan — de meeste der posthume portretten van Winckelmann terug.

Thiersch levert voor de kennis van W's leven weinig nieuws, weet ons echter door zijn vloeienden, eenigszins rhetorischen verteltrant en door vele pakkende citaten uit brieven van en over Winckelmann te boeien. Kunsthistorisch heeft deze publicatie geen waarde, behalve door de afbeeldingen. Een psychologische ontleding van de portretten ontbreekt geheel of is te oppervlakkig om beteekenis te hebben.

Breda. G. Knuttel Wzn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

Neues leben im altsprachlichen unterricht. Drei preisarbeiten: **A. Dresdner,** Der erlebniswert des altertums und das gymnasium. **R. Gaede,** Welche wandlungen des griechischen und lateinischen unterrichts erfordert unsere zeit. **O. Wichmann,** Der menschheitsgedanke auf dem gymnasium. Berlin, Weidmann. (Pr. geb. M. 6).

In Mei 1917 werd door de Vereinigung der freunde des humanistischen gymnasiums für Berlin und die provinz Brandenburg de prijsvraag uitgeschreven: „Wie lässt sich auf dem gymnasium im griechischen und lateinischen, in darbringungen und anforderungen, der innere ertrag des unterrichts, den bedürfnissen der zeit entsprechend, steigern?" Hoewel in de uitgave van het bekroonde en twee andere antwoorden slechts de prijsvraag op zich zelf wordt genoemd, blijkt uit het eerste antwoord dat, er nog korte „erläuterungen" bij de uitgeschreven pijsvraag zijn gegeven, waarin de wens wordt uitgesproken, dat het klassieke onderwijs in de laatste schooljaren voor de leerlingen „zu einem dauernd wirksamen erlebnisse wird".

Het zijn bekende klanken, die men hierin hoort en niet minder in de antwoorden zelf, dezelfde klanken, bij ons gehoord in het geheel anders tot stand gekomen en geheel anders opgezette deugdelike rapport over *De klassieke oudheid in het gymnasiaal onderwijs* 1916. Een bewijs, dat de volheid der tijden wat het nieuwe klassieke gymnasium betreft, nadert. Of blijken zal, dat zij gekomen is, wanneer de nieuwe voorstellen in zake ons gymnasium tot werkelikheid zijn geworden? Zeer zeker mag men niet beweren, dat de loop der feiten dergelike geschriften reeds achterhaald heeft. Veeleer zijn zij van grote waarde om voor de toekomst te behouden, wat voor verdieping van het geestelik leven onontbeerlik is als rustpunt en richting voor het denken.

Zeer terecht wijst het derde antwoord in een inleiding er op, dat elke poging om met de wijd en zijd verbreide tendens, om het als bewijs van vooruitgang en vrijzinnig denken te beschouwen om het klassieke gymnasium te verwerpen, tot een overeenstemming te komen, ijdele moeite is. Men kan allerlei middeltjes bedenken om de oudheid nader tot de oppervlakkige smaak te brengen, dit alles helpt niets. Er is maar één middel tegen deze tendens, n.l. door haar, „durch stärkste verinnerlichung" openlik de oorlog te verklaren.

Of men ten onzent tegenwoordig ook niet te zeer in de richting werkt om te trachten met de aan het klassieke gymnasium vijandige tendens tot een overeenstemming te komen in plaats van tot een openlike strijd, die door zijn eerlike openheid zou kunnen blijken in zijn wezen een samenwerken te zijn? Zodra men de klassieke opleiding door te sterke besnoeiing en toegeven aan allerlei wensen tot een *leervak* heeft gemaakt heeft zij haar wezen en waarde als *richting* verloren.

Overigens is m. i. zeer terecht het antwoord van Albert Dresdner bekroond. Immers dit antwoord beschouwt de vraag in zijn geheel zonder te veel in biezondere mogelikheden af te dalen.

Erlebnis des altertums, het beleven van de klassieke oudheid, vormt de grondtekst van het gehele geschrift. Gaarne zou men uit dit antwoord vele stukken aanhalen. Evenwel slechts enkele hoofdpunten mogen hier vermeld worden.

De antieke kultuur is tot nog toe het enige „zu ende erlebte grosse erlebnis der abendländischen kultur." Het beleven der oudheid is het beleven daarvan als levende werkelikheid. Dit kan het beste bereikt worden door haar te beleven aan het heden, evenals het heden het beste beleefd wordt aan de oudheid. Deze moet zooveel mogelik in haar geheelheid in levende mensen met levende ziel tot de leerling worden gebracht. Men moet de leerling een afwisselende rijkdom aan lektuur bieden, het tempo moet versneld worden, de moeilikheden moeten, voorzover dat billikerwijze verwacht kan worden, verminderd worden n.l. door goed gekommenteerde uitgaven. Bij de lektuur moet niet alleen naar multum, maar ook naar multa gestreefd worden. Daartoe moet — men bedenke dat de vraag de hoogste klassen alleen geldt — het formeel taalkundige gedeelte van het onderwijs beperkt worden. Trouwens het vroegere doel van het taalonderwijs, zelfstandige beheersing der taal is bij het Latijn nu ook vervallen, gelijk dat bij het Grieks allang het geval was. Zeer juist is in verband met het taalkundige gedeelte van het onderwijs de opmerking „dass die eigene sprache nur an fremder wahrhaft zu begreifen ist". Men ziet, dat hiermee het taalkundig onderwijs dadelik, op een veel hoger plan wordt gebracht. Tot geruststelling zij hier terstond aan toegevoegd een andere opmerking omtrent de noodzakelikheid, „dass der grammatische unterricht.... mit jener genauigkeit, ja selbst strenge durchgeführt wird, ohne die die lateinische und jede grammatik sich nun einmal dem geiste des schülers nicht einhämmern lässt". Al geschiedt en geschiedde reeds vaak, wat Schr. als postulaat stelt voor de toekomst van het gymanasium, nu is het ogenblik gekomen voor de prinsipiële beslissing,

óf de nieuwe taak van het doen beleven der oudheid te aanvaarden óf vasthouden aan de formeel-taalkundige opleiding en prijsgeven de volledige benutting van de waarde (auswertung) der kostbare schatten waarover het gymnasium beschikt.

Van belang, meer nog voor het Nederlandse dan voor het Duitse gymansium is de eis, dat de andere vakken voeling houden met het in het centrum staande klassieke onderwijs en vooral, dat het onderwijs in de moedertaal daarnaast in het middelpunt staat. Interessant en m. i. juist is de verdediging van het gebruik van goede vertalingen, eensdeels als aanvulling van de lektuur in de klasse, anderdeels als steun voor de leerling bij zijn eigen studie. Meer vrijheid van beweging, afhankelik van veranderende omstandigheden, moet het leerplan bieden.

Ongetwijfeld zal men bij menige bewering van de drie schrijvers een vraagteken zetten. Zeer zeker zullen de meer voor de praktiese uitvoering gedetailleerde beschouwingen van Gaede en Wichmann met meer of minder instemming worden gelezen. Het geheel van deze drie geschriften evenwel past zo zeer in de stromingen der gedachten ten onzent, dat de lezing daarvan ieder overtuigd voorstander van de klassieke opleiding in de toekomst steun en richting kan geven voor zijn overtuiging.

Ten slotte een oude onweerlegbare waarheid, die ten allen tijde bij alle en elke onderwijsorganisatie de grootste faktor is: „alle schulfragen sind un bleiben zuletzt doch immer lehrerfragen."

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

De waerachtige ende een seer wonderlicke historie van Mariken van Nieumeghen, uitgegeven door **J. Koopmans.** (Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde, n°. 7). Groningen-Den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0.75).

Voor de Bibliotheek van Nederlandsche Letterkunde heeft de heer J. Koopmans nu ook de Mariken van Nieumeghen van een inleiding en aanteekeningen voorzien en zoodoende de schoolliteratuur met een van de beste kunstwerken der 15de eeuw verrijkt. Het openen van nieuwe gezichtspunten — iets dat ten opzichte van de Mariken niet gemakkelijk meer zou vallen — kan men in een schooluitgave kwalijk verlangen; de heer Koopmans heeft er zich dan ook toe bepaald de strekking van het stuk en het wezen der Mariavereering te schetsen en den inhoud te parafraseeren. Zeer gul is hij met zijn verklarende aanteekeningen geweest, die ik natuurlijk niet alle gecontroleerd heb, maar waarvan ik ook zonder dat durf getuigen dat er groote zorg aan besteed is. Men zou alleen de vraag kunnen stellen, of het wel aanbeveling verdient ook die moeilijkheden, die hij bij eenig nadenken zelf kan oplossen, voor den lezer weg te nemen. Het is jammer dat het uiterlijk van deze serie zoozeer het ouderwetsche schoolboekkarakter blijft behouden. Het zijn geen deeltjes die men met plezier in zijn boekenkast zet.

Leiden. J. A. N. Knuttel.

J. W. Kuiper, Otto Ernst „Erzählungen und Plaudereien". (Novellen u. Erzählungen, 5). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 0.90. geb. ƒ 1.10).

Dez., Wilhelm Raabe „Drei Erzählungen". (Novellen u. Erzählungen, 3). Zweite Auflage. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.10).

Van den blijmoedigen humorist Otto Ernst zijn in dit bundeltje 8 stukjes bijeengebracht. Van eigenlijke vertellingen kan men niet spreken; 't zijn meestal praatjes over kinderen, maar altijd even vermakelijk, altijd even zonnig. Zooveel levensblijheid doet weldadig aan. Oudere leerlingen worden door het gebabbel niet alleen prettig onderhouden, zij kunnen er ook heel wat uit leeren, want er staan niet voor niets 36 bladzijden verklaringen achter in het boekje.

N°. 3 der *Novellen und Erzählungen „Wilhelm Raabe"* herausgegeben von *J. W. Kuiper* heeft bij Noordhoff een tweeden druk beleefd. Er staan drie geschiedkundige vertellingen in. De eerste is „Die schwarze Galeere", een verhaal uit onzen geuzentijd, dat graag door de leerlingen gelezen wordt. Waarom geeft de heer Kuiper in het eerste hoofdstuk slechts een klein gedeelte van Jeronimo's verhaal weer? Had hij het 5e hoofdstuk „Fieberträume" eenigszins bekort, al wil ik hiermede niet zeggen, dat dit wenschelijk ware, ik had me dit kunnen voorstellen, maar de verminking der eerste bladzijden heeft geen reden van bestaan.

Het tweede verhaal „Else von der Tanne" geeft een beeld uit den verschrikkelijken 30-jarigen oorlog. De bouw der geschiedenis is minder stelselmatig, maar ze boeit de leerlingen wel.

Van het derde stukje „Der Marsch nach Hause" kan zulks niet gezegd worden. Weliswaar vertelt de schrijver vol humor, hoe een krijgshaftig Zweedsch korporaal door een boerenvrouw gevangen genomen wordt en na 26 jaar ontvlucht, om kort daarop weer terug te keeren, doch de jeugdige lezers, die in een verhaal handeling en altijd weer handeling zoeken, vinden de ontboezemingen van Sven Knudson Knäckebröd te langdradig. Kon die derde vertelling door een andere vervangen worden — en Raabe heeft genoeg aardigs geschreven — het boekje zou er zeer door winnen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 5den druk van C. G. Kaakebeen en Jan Ligthart, *Beatrijs* (Van alle Tijden, n°. 2; pr. ƒ 0.75).

P. Noordhoff te Groningen zond ons van „The Gruno Series", annot. by L. P. H. Eykman and C. J. Voortman: n°. 1 F. H. Burnett, *Little Lord Fauntleroy*, 6de dr., pr. geb. ƒ 1.75; n°. 2 Marryat, *The Children of the New Forest*, 3de dr., pr. geb. ƒ 1.75; n°. 7 B. Harraden, *Ships that pass in the night*, 2de dr., pr. geb. ƒ 1.10; — van de „Conteurs Modernes", uitgeg. door E.-E.-B. Lacomblé: n°. 2 Alph. Daudet, *Contes choisis*, 9de dr.; n°. 5 Guy de Maupassant, *Contes choisis* (pr. p. st. ƒ 0.75, geb. ƒ 1.—); — voorts: M. G. de Boer, *Beknopt Overzicht der Algemeene Geschiedenis*, 5de dr., pr. ƒ 0.90, geb. ƒ 1.25; en: G. J. Gramberg, *Deutsche Handels-Korrespondenz*, 5de dr., pr. ƒ 1.—, geb. ƒ 1.25.

Bij de firma P. Noordhoff te Groningen is de zeven en veertigste druk verschenen van P. Roorda's *Engelsche Spraakkunst voor Schoolgebruik* en de een en twintigste druk van het daarbij behorende *Supplement*.

Van de *Kern der vaderl. geschiedenis*, van F. Pluim verscheen bij Noordhoff te Groningen de 6de druk (prijs ƒ 0.90).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De derde en vierde jaargang van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, uitgegeven „im Anschluss an das Archiv für Religionswissenschaft", zag onlangs het licht bij de firma Teubner. De prijs is 4 Mark, behalve een, niet nader bepaalde, opslag door uitgever en boekhandelaar wegens de duurte te heffen. De hoofdredakteur, Carl Clemen, wordt door vele medearbeiders geholpen; het titelblad vermeldt onder deze onze landgenoten W. Caland, H. Juynboll en G. van der Leeuw. De bewerking getuigt van even veel zorg als die der beide eerste jaargangen, eveneens tot een deeltje verenigd.

Van de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) ontving de redaktie *Le petit Français*, zijnde een verzameling van honderd nummers der geillustreerde krant die Franse officieren gedurende hun krijgsgevangenschap in 't geheim schreven, en *Le Drame de Senlis* door A. de Maricourt, 't dagboek van een ooggetuige der daden van de Duitsers in de stad Senlis. Verder werd ons toegezonden B. Shaw, *Peace Conference Hints* (Londen, Constable en Co.), een beschouwing over de oorzaken van de oorlog, gevolgd door een pleit voor een volkenbond, waarin overwinnaars en overwonnenen gelijke rechten zullen hebben. Van de hand van de Deense schrijver Gudmund Schütte ontvingen wij drie geschriften die alle het werken van de pangermanistiese partij in Duitsland tot onderwerp hebben, vele aanhalingen bevatten van Duitse werken waarin Deense kunstenaars en geleerden of Deense landstreken als tot Duitsland behorend worden vermeld enz. De titels zijn: *Pan-Germanism and Denmark*, *Altyske Annexionslaerdomme*, *Af Tyskhedens Saga* I. Deze geschriften zijn alle, zonder vermelding van jaartal, verschenen bij de firma Hagerup te Kopenhagen.

De redaktie ontving de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken, verschenen bij de firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) in 1918: Beaupin, *Les Catholiques Français et l' Après Guerre* (plichten der katholieken ten opzichte van 't vaderland, geloofsgenoten en andersdenkenden), H. Joly, *L'avenir français, tâches nouvelles* (beschouwingen over de toekomstige opvatting van nationalisme, kunst, militairisme, arbeidsverdeling, moraal enz.).

In mijn recensie van het mooie werk van C. M. Robert, *Etudes d'idiome et de syntaxe*, (*Museum* 1918, kol. 34—36) zijn een paar vergissingen geslopen die ik hierbij herstel.

1) Kol. 35 heb ik een uitspraak van de heer R. aangehaald en gewraakt, waarin „le pauvre Subjonctif" verdedigd wordt en waarin zelfs tweemaal de Imparfait du Subjonctif gebruikt werd. Deze zin is echter niet van hem, maar van een ander. Het niet gebruiken van aanhalingstekens in dat gedeelte werkte vergissing in de hand. Trouwens, mijn bezwaar gold voornamelik de onhistoriese opvatting van de Subjonctif, en deze opvatting wordt klaarblijkelik ook door de heer R. gedeeld.

2) Op bl. 105 heb ik over het hoofd gezien dat de zonder enige twijfel goede verklaring van *on n'est-il pas ?* als *veronderstelling* in een voetnoot gegeven wordt (à moins que ce ne soit le suffixe interrogatif *ti* ou *t'y*).

Maar waarom heeft de heer R. dan tegen Gaston Paris het volgende in de tekst laten staan: Mais ce qu'il (Gaston Paris) ne dit pas, et qui est bien curieux, c'est que, de nos jours, parmi les campagnards, le sens nominal de *on* persiste plus ou moins, si on est en droit de l'admettre en s'appuyant sur la formule interrogative: *on n'est-il pas ?*

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1918, Juillet-Août: H. Omont, Fragments d'un très ancient manuscrit latin provenant de l'Afrique du Nord. — Ch. Clermont-Ganneau, Sur un style du Musée de Cologne. — C. Jullian, Les premiers prisonniers germains à Rome.— Léon Joulin, Les Celtes, d'après les découvertes archéologiques récentes dans le Sud de la France et en Espagne. — F. Cumont, La basilique souterraine découverte près de la Porta Maggiore à Rome. — Dez., La triple commémoration des morts. — Note addit. de M. L. Canet sur les τεσσαρακοντά et la recension lucianique des Septante.—Ch. Clermont-Ganneau, L'épitaphe d'Apronia de Salone. — F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique.

Journal des Savants, 1919, Janv.-Févr.: P. Fournier, De quelques Questions concernant l'ancien Droit public français. — R. Cagnat, Les Musées archéologiques de l'Afrique du Nord. H. Lemonnier, Les Mémoires de Saint-Simon. — Variétés.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII-XLIV, 1-2: E. Bethe, Zeit u. Einheit der Ilias. — L. Alheit (†), Charakterdarstellung bei Sallust. — R. Linder Goethe u. Fritz Jacobi. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Schwabe, Die Entstehung von Johannes Sturms Ausgabe ausgewählter Cicerobriefe.

Nieuwe Taalgids, XIII, 3: Le Rütte, Pallieter. — Ph. J. Simons, Woordgeslacht als eenheidsgraad. — F. den Eerzamen, Spreekw. en Spreekw. uitdrukkingen, voornamelijk uit Goeree en Overflakkee, III. — Kron. en Krit. — Aankond. en meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, VII, 2: H. Linnebank, Bewuste Analogie. — F. Buitenrust Hettema, Bredero's laatste Toneelwerk ? — G. Royen, Kontaminatie. — J. Witlox, Hadewijch-Bloemaerdinne. — H. H. Knippenberg, Kinderrijmpjes uit Limburg.

Anglia, Beibl. XXX, 1: E. Björkman, *Bedwig* in den westsächs. genealogien.

2: F. Holthausen, Zu den altengl. rätseln.

Bijdr. Vaderl. Gesch., VI, 2/3: Haak, De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt. — Van Dam van Isselt, Het voorspel van Oostende's val (1599). — Bijlsma. David de Is. C. Nassy. — Nederl. Hist. Literatuur (Dec. 1918-April 1919).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Goslinga, Willem I als verlicht despoot: Tijdschr. voor Gesch. 34, 2 (Bolkestein).

Groenewald, Rympies en raaisels: N. Taalg, XIII, n°. 3 (Hesseling).

v. d. Laan, Uit Visscher's Brabbelingh: N. Taalg. XIII, n°. 3 (Koopmans).

Verdenius, Heimelijkheid d. H.: Studiën XCI. Mei (Daniels).

Verdeyen en Endepols, Tondalus' Visioen II: N. Taalg. XIII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

De triginta quinque carminibus, quæ ad tempus Amstelodamum fuerant perlata sic pronuntiatum est:

præmium Aureum reportavit GIUSEPPE ALBINI
poeta carminis c. t. Vercingetorix.

Præterea in volumen sumptibus legati edendum hæc recipientur carmina (eo ordine quo hic enumerantur) si poetæ ANTE KALENDAS IULIAS scidularum aperiendarum dederint veniam:

Mundi creator.

Pax natalicia (huius iam nunc se poetam professus est *Sofia Alessio Radicenensis*).

Lygdus ad matrem.

Epistola senis ad iuvenem.

C. SNOUCK HURGRONJE,
Ord. lit. Acad. Disc. Nederl. praeses.

AMSTELODAMI, die XIV m. Aprilis A MCMXIX.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M"., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

H. Pernot et C. Polack, Grammaire de grec moderne (langue officielle). Parijs, Garnier frères. 1918. (Pr. 5 francs).

De op schriftelike overlevering berustende schrijftaal van de tegenwoordige Grieken verschilt zo sterk van het Grieks dat sedert de Oudheid van moeder op kind is overgegaan, dat een beschrijving van die twee talen in één boek geen ander resultaat kan hebben dan een onduidelikheid die in rechte reden staat tot de omvang van de spraakkunst. De *Nouvelle grammaire grecque* van C. Capos (Parijs, 1918; zie *Museum*, XVI, kol. 406) geeft van die waarheid een duidelik voorbeeld. Daarom is het zeer verstandig geweest van de heren Pernot en Polack dat zij, evenals W. Barth in zijn *Neugriechische Unterrichts-Briefe*, Leipzig 1898, een afzonderlik deeltje hebben gewijd aan een der beide talen.

Kennis van de z.g. καθαρεύουσα (oorspr. de van „barbaarse" vormen *zuiverende* taal) heeft men nodig, wanneer men Griekse geschriften over wetenschappelike onderwerpen wil lezen, wetten, kranten enz. wil verstaan, en wenst te begrijpen wat bij 't hoger onderwijs, in 't parlement en bij alle plechtige gelegenheden ook wordt gesproken, zij 't ook met tal van inkonsekwenties. Interessant is tevens de studie van dit Grieks, vooral psychologies. Waarom zijn bepaalde vormen en zinswendingen van het gesproken Grieks te machtig gebleken voor het filarchaïsme en waarom hebben, door de invloed van het schriftelik overgeleverde, andere Oudgriekse vormen een plaats veroverd in de gemeenzame spreektaal? Soms is de reden duidelik: ὑμεῖς kon, door gelijkluidendheid met ἡμεῖς, het moderne σεῖς niet vervangen; in menig geval kon het Oudgrieks een woord aan de hand doen, en zelfs een vorm, die het Grieks van de weinig ontwikkelde helden uit het begin der negentiende eeuw niet kende. Maar heel dikwels ligt de oorzaak dieper. Onderzoekingen op dit gebied zijn mij niet bekend, maar de weg er toe is gebaand door de inrichting van deze grammatika, die van paragraaf tot paragraaf overeenstemt met Pernots behandeling van de „langue parlée" (zie *Museum*, XXV, kol. 75) en een vergelijking gemakkelik maakt.

In grove trekken komt het onderscheid hierop neer, dat bij het substantief in de καθαρεύουσα (door een parlementsbesluit van 1911 tot „langue officielle" verheven), de Oudgriekse deklinatie heeft getriomfeerd, zodat zelfs de z.g. Attiese tweede deklinatie nog op het programma staat, maar bij het werkwoord zeer sterke tegemoetkomingen zijn gedaan aan de gesproken taal: geen verba op -μι, geen enkelvoudig futurum, geen infinitief, geen optatief, geen reduplikatie (wel 't augment tussen voorzetsel en werkwoord), een sterk gemoderniseerd verbum substantivum. Dat de klanken van deze officiële taal, tegen alle historiese ontwikkeling in, volkomen gelijk zijn aan die van 't gesproken woord, behoeft wel geen betoog; dat ook de syntaxis een geheel modern karakter draagt, zal ook niemand verwonderen: uitspraak en denkwijze verandert men niet, zelfs niet met algemene stemmen.

De spraakkunst van dit officiële Grieks valt dus voor een belangrijk gedeelte samen met die van het Oudgrieks. Pernot (de hoofdman van het tweetal) heeft daaraan bij zijn verklaringen gedacht en van de gelegenheid gebruik gemaakt om opmerkingen te maken die ook voor beoefenaars van het Oudgrieks van nut kunnen zijn; als voorbeelden noem ik zijn behandeling

van de samentrekking en van het augmentum temporale, waardoor die verschijnselen voor de leerling begrijpelik en gemakkelik te onthouden worden.

Litteratuur waarin 't gevoel tot uiting komt, heeft de „officiële taal" al heel weinig doen ontstaan: wel vindt men daarin stukken die getuigen van een sceptiese en burleske geest, produkten die aan Lucianus en zijn Byzantijnse navolgers doen denken en meestal getuigen van een „blague" die de Atheense journalisten van hun Parijse vakgenoten goed hebben afgezien. Zulk een stuk, getiteld ἡ εὐτυχία καὶ τὸ ὑποκάμισον, een bewerking van 't bekende verhaal van de koning die in 't hemd van een gelukkig mens moest slapen, is als toegift aan de spraakkunst toegevoegd. De Franse vertaling die er naast staat, zal de lezing ook voor een beginner gemakkelik maken.

Ten slotte vermeld ik hier een paar der zeer zeldzame drukfouten die ik aantrof, omdat ik stellig verwacht dat het aangekondigde boek weldra herdrukt zal worden: εὐδαίμοο (blz. 61), ἕκαστο (blz. 78), ἠγαπήθην (blz. 128), ἑῆτ (blz. 251).

Leiden. D. C. Hesseling.

Oudgermaansche geschriften uit „Festskrift utgiven av Lunds Universitet."

Bij de redactie zijn ingekomen een zestal verhandelingen, overdrukken uit *Festskrift*, utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtiårsjubileum 1918 (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 14. n°. 16. 25. 26. 28. 29. 30). Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. Een dezer stukken is van sagehistorischen, de overige van taalkundigen inhoud. Op deze plaats kan slechts de aandacht op hun be taan gevestigd worden; eene nadere bespreking zou te diep in bijzonderheden moeten voeren. Zij worden hier aangevoerd in de door hunne nummering aangegeven volgorde.

N°. 16. C. W. von Sydow, Sigurds strid met Fåvne behandelt de verhouding van een gedeelte der Sigurdsage tot de volkspoëzie en trekt een reeks nieuwe parallellen.

N°. 25. Axel Lindqvist, Urg. *đagan-, đaga-* in wörtern des typus ahd. *siohtago* mnd. *rîkedage*, an. *skildagi*, bezw. mhd. *irrelac* gaat de ontwikkeling van het substantief *dag*, grootendeels in den zwak verbogen vorm, tot suffix na.

N°. 26. Ernst A. Kock, Jubilee Jaunts and Jottings bespreekt een 250-tal plaatsen in Westgermaansche, grootendeels Angelsaksische poëzie (coniecturen, interpretaties, metrische opmerkingen).

N°. 28. Axel Kock, Altnordischer *u*-umlaut in ableitungs- und beugungsendungen betoogt, dat de *u* in de tweede syllabe van woorden als ijsl. *kolluđu* niet oergerm. *o* voortzet maar door *u*-wijziging uit *a* is ontstaan. (Eene uitvoerigere bespreking van dit stuk verschijnt in den Neophilologus).

N°. 29. Ernst Wigforss, De korta rotstavelserna i Skånemålen houdt een onderzoek in naar de quantiteit van oorspronkelijk korte klinkers voor sluitenden consonant en voor consonant, gevolgd door vocaal, in de dialecten van Skåne. De verlenging is algemeener in het Noorden en Oosten dan in het Zuiden en Westen, en wat onderzoekers, die aan andere verhoudingen gewend zijn, kan bevreemden, veelal sterker is gesloten dan in open syllaben.

N°. 30. Jöran Sahlgren, Västgötska Ortnamn av typen Kölingared, bespreekt het suffix *-ing* in namen, die plaatselijke herkomst te kennen geven, en de plaatsnamen, die met zulke nomina op *-ing* zijn samengesteld.

De geheele hier aangevoerde groep artikelen geeft blijk van de energie, waarmee in Zweden het onderzoek der eigen oudheid gevoerd wordt, en van de aanzienlijke krachten, die zich met dergelijke onderzoekingen kunnen bezig houden.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. A. Worp, Een onwaerdeerlycke Vrouw; brieven en verzen van en aan Maria Tesselschade. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1918. (Pr. *f* 7.20).

Hoc extremum munus morientis habeto.

Met deze woorden leidt Sterck dit oeuvre posthume in van der te vroeg gestorven Worp. En inderdaad, dit „laatste geschenk van den stervende," ons geboden in de uitgave van deze brieven en verzen, is een gift, waarvoor we den schrijver dankbaar moeten zijn. Met de uiterste nauwkeurigheid toch is hier alles bijeengebracht uit de correspondentie van en aan Tesselschade, wat strekken kon om haar beeld en dat van haar vriendenkring ons duidelijk omlijnd voor oogen te stellen. Geen lichte taak voorzeker, wanneer men in aanmerking neemt, dat Tesselschade gewoon was, haar brieven niet te dateeren, een verzuim, waarover ook Hooft zich reeds beklaagde, doch waarvan het bezwaar thans, dank zij Worps scherpzinnige nasporingen, tot een minimum is teruggebracht. De geleerde en vriendschappelijke omgang van deze in levensbeschouwing en karakter zoowel als in artistieke en intellectueele ontwikkeling zoo hoog staande vrouw en hare geletterde vrienden is door deze uitgave in het helderste licht geplaatst.

Valt dus op de verdienste van het werk weinig of niets af te dingen, toch moet mij, wat de samenstelling van het geheel betreft, een bedenking van het hart, die, onder het lezen, telkens weer als vanzelve bij mij opkwam. Temidden van de vele bescheiden toch zou af en toe een enkel woord van toelichting, waardoor tevens het verband tusschen de verschillende brieven en verzen wat nader werd aangeduid, zeer welkom geweest zijn. Weliswaar geeft hieropde Inleiding dikwijls den sleutel, doch ook hier was het mogelijk geweest, zonder in het bezwaar van herhaling te vervallen, het geschetste beeld met een enkel kort citaat uit het daarna volgende te verlevendigen. Thans staan Inleiding en Tekst wel wat los van elkaar en werkt de massa van zonder veel verband na elkander afgedrukte stukken tenslotte min of meer verbijsterend. Misschien ook zou zoodoende de uitgever als vanzelf er toe gekomen zijn ons in de Inleiding een wat uitvoeriger uiteenzetting te geven van de plaats, die Tesselschade inneemt in onze Renaissance en van den invloed dier kunstrichting op haar levensbeschouwing, hetgeen vooral m. i. had kunnen worden toegelicht, door direct daarbij aan te halen die uitingen van kinderlijk-stille berusting in Stoïsch-Christelijken geest, bij gelegenheid van het vreeselijk verlies, dat haar trof in het jaar 1634, uitingen die haar vrienden Hooft en Huygens zulk een diepe bewondering afdwongen voor

deze „heldinne, daer de helden bij ter schoole behoorden te gaen."

Tenslotte nog een paar opmerkingen over de verklaring van den tekst.

dit wel uitgezeidt, bl. 80 zal beteekenen: nu ik dit ronduit heb gezegd; iets dergeli'ks dus als in Roemers Brabbeling het bekende: *rechtuit gecalt* (Q. V. 12). Althans Worps verklaring: „dit kwaad uitgezonderd," begrijp ik niet.

De uitdr. op bl. 90: *ick begin Huighens uit zijn' deer te zetten* behoeft stellig nadere verduidelijking.

Zoo bleef ook onverklaard: *den duyvel een been afsinghen* (bl. 111) een spreekwoordelijke uitdr. waarmee het N. Taalgids XIII, 134 vermelde: *hij liegt een koe de poot af* een eigenaardige overeenstemming vertoont.

ik weet' er een dat aen, bl. 194/5 verklaart Worp: „ik heb het niets in de rekening." Vgl. echter Ned. Wdb. III, 2308/9 en in Roemers Brabbeling Q IV, 49 waar het woord *dat*, juist beteekent.

vermast, bl. 231, bet. eer overladen, bedolven dan bezoedeld.

lichter, bl. 243, bet. stellig kandelaar, zooals trouwens reeds in 't Mnl. De regel: „Heeft Papen duijster licht Gods lichter uytgedreven" zal een toespeling zijn op het „weren" of verdrijven „van den kandelaar" in Openb. 2, 5.

Eindelijk is op bl. 62 in Huygens' gedicht aan Tesselschade een (door Worp onvermelde) woordspeling vervat op Roemer en zijn Brabbeling, waar H. schrijft:

Stemme-streeling,
Snaren-krabbling
Is een konstelijcke brabbling
. . . .
. . . .
Maer, al stinckt het eigen roemen
. . . .

's-Gravenhage. N. van der Laan.

A. C. Højberg Christensen, Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300-1470. København, A/S J. H. Schultz Forlagsboghandel. 1918. (Kopenhaagsche diss.).

Het werk, dat ik het genoegen heb hierbij aan te kondigen, zal niet alleen door de Nederduitsche specialisten met groote ingenomenheid worden begroet, maar heeft zeer zeker ook recht op de belangstelling onzer Neerlandici: in de eerste plaats, omdat m. i. bij een ruim opgevatte studie van het Nederlandsch ook het Nederduitsch binnen den gezichtskring moet worden getrokken, in de tweede plaats ook omdat de schr. ons een inzicht in het eigenlijke wezen der kanselarijtaal geeft, dat van algemeen belang mag worden geacht voor allen, die zich voor de geschiedenis der schrijftaal en speciaal hare verhouding tot de dialecten interesseeren.

In zijn inleiding (blz. 1—97) geeft schr. een kritisch overzicht van de tot dusver bij dergelijke onderzoekingen gebruikelijke werkwijzen, om dan zijn in menig opzicht afwijkende onderzoekingsmethode te rechtvaardigen. Men had tot nog toe over het algemeen de neiging om de Middelnederduitsche schrijftaal als iets gegevens aan te nemen en stelde zich bij de karakteriseering van een bepaalde kanselarijtaal tevreden met het naarvorenbrengen van een reeks typische dialectische eigenaardigheden, die aan de taal van elke kanselarij een min of meer individueel cachet verleenden; men ging dus uit van het algemeene en trachtte eerst dan de bijzondere tendenties in de grootere en kleinere kanselarijtaalkringen aan te toonen.

C. gaat juist omgekeerd te werk. Hij begint allereerst met het individueel taalonderzoek, beschouwt achtereenvolgens alles wat uit de hand van e l k e n a f z o n d e r l i j k e n s c h r i j v e r gekomen is en geeft als resultaten van zijn onderzoek op blz. 99—415 een lange lijst van dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers heeft aangetroffen. De consequente doorvoering dezer methode maakte een opzettelijk schriftvergelijkend onderzoek van het te verwerken materiaal noodzakelijk. Dit voorbereidend werk dwingt op zich zelf reeds bewondering af: schr. heeft niet minder dan 72 verschillende handen kunnen onderscheiden, aan het slot van het boek (Tavle I—LI) wordt een specimen van elke hand in duidelijke reproductie weergegeven. In een twintigtal gevallen kon de schrijver geïdentificeerd worden, wat van groot belang was voor de juiste beoordeeling der dialectische eigenaardigheden.

Hoogst belangrijk is hetgeen schr. over de verhouding der kanselarijtaal tot de gelijktijdige dialecten zegt. Hij toont aan, dat men d e t a a l v a n d e p l a a t s e l i j k e b e v o l k i n g in de stad waar de kanselarij gevestigd was, v o o r a l niet m a g v e r w a r r e n met d e t a a l w a a r v a n d e k a n s e l a r i j s c h r i j v e r s z i c h i n g e s c h r i f t e p l a c h t e n t e b e d i e n e n. De schrijvers hadden een eigen taaltraditie, die niet of niet in de eerste plaats behoefde te wortelen in het dialect van de stad hunner inwoning. Zoo is b.v. van de 22 met name bekende stadsschrijvers in Lübeck van 1300—1470 slechts van één met zekerheid te constateeren dat hij werkelijk Lübecker was (blz. 7): de anderen zijn afkomstig uit de meest verschillende streken. Vaak verraden de schrijvers door hun dialectische eigenaardigheden uit welke streek zij afkomstig zijn; van grooten invloed is echter ook geweest de schrijftraditie van de streek waar de schrijver zijn kunst heeft geleerd. Verplaatst de schrijver zijn werkzaamheid naar een nieuwe streek, dan zal zijn schrijftaal ook weer gemodificeerd worden onder invloed van schrijftraditie en dialect van deze streek. De omstandigheid, dat vele documenten in de kanselarij van den o n t v a n g e r werden opgesteld of geconcipieerd (*Destinatarudfaerdigelser*, vgl. blz. 11 en 15) is vaak oorzaak van onzuivere conclusies geweest: door zijn verfijnde methode van onderzoek heeft schr. daar echter in ruime mate rekening mede kunnen houden. Men dient trouwens in elk bijzonder geval na te gaan, wie het concept en wie het origineel geschreven heeft. Dat geldt o. a. ook voor die documenten, waarvan de taal tot nogtoe beschouwd werd als een mengsel van de taal van afzender en ontvanger. Schr. staat sceptisch tegenover een dergelijk „gemengd dialect" (waarmee naar het heet, de ontvanger den afzender in zijn taal eenigszins tegemoet gekomen zou zijn). Men heeft lang niet altijd de zekerheid, dat er niet, geheel of ten deele, een concept van den ontvanger aan den eigenlijken brief vooraf is gegaan (blz. 17, 18), vaak worden ook geheele passages uit de te beantwoorden brieven overgenomen, en ten slotte.... zou het ook wel verwonderlijk zijn, dat de schrijvers zoo goed met de vreemde dialecten en dialectische eigenaardigheden der verschillende kanselarij-

talen op de hoogte geweest zouden zijn ! (blz. 19). Merkwaardig is het te zien, hoe het soms aan een toevalligheid in de onderlinge verhouding der schrijvers te danken kan zijn, dat zich een bepaalde dialectvorm heeft ingeburgerd. Zoo gebruikt b.v. de schrijver Arndes voor *geen* gewoonlijk *nyn*, ofschoon hijzelf uit een *nen*-streek afkomstig was en ook in Lübeck steeds *nen* gesproken werd. Hij heeft zich die vorm eigen gemaakt toen hij nog als substituut naar de concepten van Hagen en Bracht schreef, die beide *nyn* gebruiken (blz. 421). Nog in talrijke andere gevallen toont C. aan, dat schrijvers, onder invloed van de kanselarij, vormen die hun oorpronkelijk vreemd waren in hun taal opnemen en eigen dialectische vormen prijs geven.

Met al dergelijke algemeene en toevallige factoren dient rekening te worden gehouden, wanneer men zich een juist beeld wil maken van de vorming van een bepaalde schrijftraditie. In den beginne treden de dialectvormen nog duidelijk naar voren, doch in de 15de eeuw zijn ze reeds grootendeels afgesleten (blz. 417), meer en meer onderdrukken de schrijvers hun eigen dialectvormen, waardoor de nivelleering dan van lieverlede haar beslag krijgt.

Ziedaar enkele der belangrijke conclusies, waartoe de schrijver is gekomen en die hij hoofdzakelijk in zijn inleiding en zijn slotwoord nader belicht.

In het hoofdgedeelte van zijn werk (blz. 99—415) geeft schr. een overzicht van de dialectische eigenaardigheden, die hij bij de verschillende schrijvers gevonden heeft. Achtereenvolgens worden de vocalen, de consonanten en de belangrijkste verdere dialectvormen behandeld (*-en/ -et* in den Praes. Ind. Plur., *uns/ us, mi/ mik*, etc.). In dit gedeelte, dat voornamelijk den Nederduitschen specialist zal interesseeren, vindt schr. herhaaldelijk gelegenheid om zijn houding te bepalen ten opzichte van verschillende belangrijke problemen, waarvan men de behandeling hier op het eerste gezicht niet zou vermoeden (vgl. o. a. schr.'s opmerkingen aangaande de controverse tusschen Lasch en Frings betreffende de mnd. „Zerdehnung" der oorspr. korte vocalen in open lettergreep op blz. 148 vv.). Het geheele boek draagt de sporen van jarenlangen arbeid, maar het is wel kenmerkend voor schr.'s bescheidenheid, dat hij nergens van de aan zijn werk besteede tijd en moeite gewaagt.

Aan den breeden opzet van de geheele studie beantwoordt ook de breede, soms wat al te breede, betoogtrant. Schr. vervalt nogal eens in herhalingen (een sterk voorbeeld daarvan o. a. op blz. 70 en 215) en maakt het den lezer wel eens moeilijk om de hoofdlijnen van zijn betoog te volgen. Daarom is het dubbel te betreuren, dat er geen register aan het werk toegevoegd is, dat het oriënteeren zou kunnen vergemakkelijken. Deze „Schönheitsfehler" doen echter aan mijn waardeering van C.'s resultaten niets af. Geen zijner voorgangers heeft nog met zooveel succes het uiterst gecompliceerde wortelsysteem van een kanselarijtaal bloot gelegd. De gang van zaken moge in andere kanselarijen misschien niet in alle opzichten met de ontwikkeling in Lübeck overeenstemmen, zooveel is wel zeker, dat de kanselarijtaal nergens met het gelijktijdig gesproken dialect op één lijn gesteld mag worden. Voor dialectologische onderzoekingen mag dus slechts met de uiterste behoedzaamheid gebruik gemaakt worden van de kanselarijtaal. Met recht citeert schr. op blz. 426 de woorden van Roethe : „Natürlich ist, war und wird sein für den Durchschnittsmenschen, dass er nicht seine, sondern seiner Vorbilder Sprache schreibt, wenn er sich literarisch betätigen will."

Leiden. G. G. Kloeke.

J. Tielrooy, Maurice Barrès. (Fransche Kunst, VI). Leiden, A. W. Sijthoff's U. M. (Pr. *f* 1.60).

„Une planche d'anatomie psychologique," dat moet volgens Bourget een monographie, een portret of een essai zijn. En dit boekje van een schrijver die blijkbaar zich aan de opvatting der kritiek van Taine en Bourget aansluit, is zoo'n gravure. Scherp omlijnd, krachtig ingesneden, wat hard — terwijl toch de sympathie er wel is — wat intellectueel zuiver analyseerend — terwijl noch de esthetische zijde noch de eind-synthese worden ter zijde gelaten —, strak opgebouwd, dat is de indruk dien het maakt. Een heldere, precieze, betrouwbare inleiding tot een schrijver dien wij Hollanders te weinig kennen en dien we moeten kennen zoo we willen doordringen in de gedachtenontwikkeling der laatste dertig jaar in Frankrijk, in den geest die een deel der Fransche jongelingschap beheerschte bij het uitbreken van den oorlog en dien Barrès in zich incarneerde, terwijl Anatole France blijkbaar een ander deel ervan achter zich had, de France van vóór 4 Augustus 1914, bedoel ik.

Helder en psychologisch juist staat de figuur van Barrès in dit boekje vóór ons : éénheid is er gekomen in deze figuur waaraan men steeds tweeheid heeft verweten ; allen bijna die hem analyseerden — de abt H. Brémond, E. Gaubert, Martin-Mamy, H. Massis, Bourget, R. Gillouin — wezen op deze dubbelheid, waartegenover de groote Taine zelfs stond „déconcerté jusqu'à la souffrance," zooals Bourget dat verraadt (*Pages de doctrine et de critique*, I, 147). Zeker is 't een gevaar een te streng volgehouden éénheid te willen brengen in de figuur van een denker of schrijver, en zelfs van een gewoon mensch, maar de voorstelling die we in deze monographie aantreffen is zeer wel verdedigbaar. Volgens de inleiding is het goed begrijpen van Barrès' psyche noodzakelijk om zijn werk te omvatten. De Heer Tielrooy ziet in het samengaan van de droom en de daad, van het dichtend dilettantisme en het prachtische werkzaam-zijn als uitingen van één consequent individualisme de oplossing van het psychologisch vraagstuk dat Barrès' werk, optreden en persoon stelt.

Bourget wijst er op, dat voor George Sand „la grande affaire fut, comme pour Goethe, non pas de produire des livres, mais de développer sa pensée à travers ses livres" (*Etudes et Portraits*, I, 147). Dat is ook voor Barrès 't geval : hij zoekt steeds zich zelf, zijn meest verborgen ik in en door zijn werk, en soms zelfs verschijnt zijn boek eerst op het oogenblik (z. p. 55) dat de ontwikkeling van zijn ik zich weer verder heeft voltrokken ; toen b.v. *le Jardin de Bérénice* verscheen was hij reeds aan zijn aanvallen tegen het parlementarisme begonnen. Het leven in de ideeën- en gevoelenswereld èn de daad weet Barrès te doen samengaan zóó dat zijn individualiteit tot een volledige uiting komt en zij de synthese vormt van den 'n éénheid vormenden Barrès dien de critici zoo lang zochten.

't Is de verdienste van den schrijver logisch, overtuigend en suggestief dit te hebben aangetoond. Dat zoeken

naar de persoonlijkheid begint met de drie deelen van *Le Culte du Moi*; zij vindt de uitdrukking van haar verruiming in *Bérénice*, waaraan zich de drie deelen van den *Roman de l'énergie nationale* met *Au Service de l'Allemagne* en *Colette Baudoche* aansluiten. Zij immers toonen de uitbreiding die het ras aan het ik geeft, dat zich in de dooden voortgezet voelt en tot de aanvaarding van de leer van het traditionalisme overgaat als tot den vorm waarin het ik zich maatschappelijk uit. Daarnaast komt dan het zuiver lyrische werk, — ook alweer een bezingen en daardoor verrijken van het ik, maar thans in een verfijnden en verhevigden vorm, *L'Ennemi des Lois* gedeeltelijk, en dan vooral *Du Sang, Amori et Dolori Sacrum, La Mort de Venise, Greco*, enz. Dat is de hoofdgedachte van deze studie; zij wordt uitvoerig, met welgekozen aanhalingen, met fijne analyseering van de voornaamste werken toegelicht; zij wordt ook verklaard uit de sociale, politieke en letterkundige omstandigheden waaronder het werk ontstaat: de nederlaag van 1870, de triomf van het naturalisme en de daartegen ontstane reactie, de ontwaking van een ander Frankrijk dat zijn meesters ziet in den Taine van ná 1877, in Le Play, in Balzac zelfs en in Brunetière. In die beweging heeft Barrès een afzonderlijke plaats ingenomen en tot nu toe behouden, die van een traditionalist die niet de noodzakelijkheid inziet dat Frankrijk tot het katholicisme terugkeere, zooals Bourget en Brunetière dat wilden, of tot het koningschap, zooals Maurras en Bourget dit verlangden. De traditie is zoo bij hem vooral een verwijding van zijn ik, sterker dan bij Maurras of de Vogüé of Bourget. Aldus is hij een meester geworden van velen die zich zochten, later van velen die een evolutie doorliepen gelijk aan de zijne. „Un maitre" zeggen de jongeren die een hernieuwing van Frankrijk verlangen, de mannen van de *Nouvelle Revue française*, hen voor wie H. Clouard, P. Lasserre, E. Rey, Agathon de woordvoerders zijn. 't Is nu eenmaal een wet, dat iedere reactie beweert een vernieuwing te zijn. En of de pseudo-hernieuwing die deze volgelingen van Barrès voorstaan vruchtdragend zal zijn, dat moet de toekomst leeren. Maar kennen moet men Barrès om zich rekenschap te geven van wat in een deel der jongelingschap leeft. En dit boekje is daartoe een betrouwbare, heldere inleiding.

Over de tegenstrooming, die der intellectueele socialisten, der geletterde bourgeoisie die trouw blijft aan de breede opvattingen van den werkelijken geest der Sorbonne en der Ecole normale, aan de dilettanti die na den oorlog rustig weer France's voetstappen zullen drukken, daarover had wel een woordje kunnen worden gezegd. Er zijn nog enkele kleinigheden die misschien hier en daar wat nadere toelichting of uitbreiding hadden verdiend. Zoo b.v. p. 4 over den indruk die ook anderen letterkundigen is bijgebleven van l'Année terrible; p. 14 over de betrekkingen tusschen romantiek en symbolisme; p. 82 had wel even mogen worden aangedrongen op de absolute verschillendheid der zeven typen die de „âme lorraine" vertegenwoordigen, welke door Bouteillier-Burdeau zou zijn vergiftigd; p. 109 over het oplevend celtisme had iets uitgebreider gekund, evenals p. 79 over regionalisme. Maar heeft een criticus wel 't recht de dingen die hij zelf zou hebben aangegeven van een ander te eischen?

De Heer Tielrooy aanvaardt ook slechts half den „Lotharinger" Barrès, den man wien de dooden aan den geboortegrond binden, de grondgedachte van Barrès' geheele wezensontwikkeling. Dien „Lotharinger" bespotten dan ook zijn vijanden, zijn vroegere bentgenoot Laurent Tailhade, of J.-Ernest Charles of H. d'Alméras die een geheel andere eenheid in Barrès zien: die van den zuiveren arrivist. De schrijver spreekt in een noot (p. 66) van een vergelijking met Chateaubriand, „un épicurien à imagination catholique" zooals Sainte-Beuve hem noemde. Zou Barrès ook iets dergelijks zijn, vraagt men zich wel eens angstig af, een „épicurien à imagination traditionnaliste"? 't Is een zoo moeilijke zaak een tijdgenoot te kennen en te beoordeelen, vooral iemand van de waarde en den invloed van Barrès. Zal hij nog veranderen, naar het katholicisme gaan, waarbij hij al half officiëel is ingelijfd (z. *La vie catholique dans la France contemporaine*)? Zeker is het, dat *La colline inspirée* een nieuw element brengt, waarop de Heer T. terecht wijst.

Een litteratuuropgave besluit dit zeer geslaagde deeltje in Valkhoff's bibliotheek. Ik wijs den schrijver nog op een vergissing: 't artikel Martin-Mamy is in den *Mercure* van 1 Juli (niet: Aug.) 1906. En ik maak hem attent op: G. de Lauris, *Maurice Barrès* in de *Nouvelle Revue* 15. 8. en 1. 9. 1905; op H. Bordeaux' heel mooie *La Sensibilité de M. B.* in de *Grande Revue* 1904, I (overgenomen in *Quelques portraits d'hommes*, 1913) en op P. Bourget, *Pages de critique et de doctrine*, I, 110. 't Artikel Gillouin is, zeer omgewerkt, overgenomen in *Essais de critique littéraire et philosophique* (1913).

Amsterdam. K. R. Gallas.

E. Sadee, Rom und Deutschland vor neunzehnhundert Jahren. Wesshalb hat das Römische Reich auf die Eroberung Germaniens verzichtet? Bonn, Marcus und Weber. 1917. (Pr. M. 0.80).

Deze Verhandeling is door den Schrijver voorgedragen in een bijeenkomst te Bonn ter herdenking van den geboortedag van Winckelmann, den 9den December 1916. Daarbij wilde hij in herinnering brengen, hoe de Romeinen 1900 jaar geleden hun pogingen hadden opgegeven om Germanië tusschen Rijn en Elbe tot een deel te maken van het Romeinsche Rijk.

Germanië was onderworpen door de veldtochten van Drusus en Tiberius sedert het jaar 12 vóór Christus. Toen was de Elbe de grens geworden van het Rijk, zooals de Rijn het was, sedert den oorlog van Caesar in Gallië. Maar door de nederlaag van Varus, in 9 na Christus, was het gebied rechts van den Rijn verloren gegaan en Tiberius, die na deze nederlaag met het commando in Germanië was belast, heeft geen expeditie ondernomen om het Romeinsche gezag te herstellen. Eerst na den dood van Keizer Augustus, in 14, heeft Germanicus, de aangenomen zoon van Tiberius en zijn opvolger als commandant in Germanië, weer gevochten in het land tusschen Rijn en Elbe.

Deze krijgstochten van Germanicus hadden weinig succes. Na drie jaar was het land nog niet onderworpen. Tiberius riep toen zijn aangenomen zoon terug en den 26en Mei van het jaar 17 kon Germanicus den triumph vieren over alle volken tusschen Rijn en Elbe. Maar van het gebied, bij deze veldtochten doorkruist, bleef alleen het land tusschen Rijn en Eems onder Romeinsch gezag.

Reeds dikwijls heeft men met verwondering opgemerkt, dat noch Augustus noch Tiberius de verovering van Germanië hebben doorgezet. — Niet lang geleden was de vraag, waarom Keizer Augustus na de nederlaag van Varus Germanië niet heeft laten heroveren, de aanleiding voor eenige opmerkingen van Eduard Meyer en Beloch. Daarbij kwam dan voornamelijk ter sprake de beteekenis der persoonlijke overtuiging van den Keizer voor de definitieve beslissing.

In deze Verhandeling is het probleem anders opgevat. Aanleiding om de zaak ter sprake te brengen was de aankondiging van het werk over deze kwestie van twee Amerikanen (Oldfather and Canters, The defeat of Varus and the German frontier policy of Augustus, 1915), die vooral de aandacht hadden gevestigd op het overwicht in macht en manschappen van Rome tegenover de Germanen. Volgens de meening van den Schrijver dezer Verhandeling overschat men deze macht en in werkelijkheid was Rome niet in staat om het leger aan den Rijn zoo te versterken, dat een verovering van Germanië mogelijk was. Het leger der legioenen werd immers uitsluitend uit Romeinsche burgers gerecruteerd en in Italië waren de maatschappelijke verhoudingen niet gunstig voor het lichten van troepen. De zeden waren daar meer voor vrede dan voor oorlog. Reeds na de nederlaag van Varus had het groote moeite gekost om de manschappen te vinden voor drie nieuwe legioenen ter vervanging van de legioenen, bij de nederlaag vernietigd. Wilde men nu het leger aan den Rijn nog meer vergrooten, dan zouden de persoonlijke lasten zonder twijfel al te drukkend zijn geworden.

Deze opmerkingen van den Schrijver zijn zeer zeker niet ongegrond. Maar de Romeinen beschikten toch nog wel over andere middelen dan het lichten van troepen in Italië om hun legers uit te breiden. Er waren tal van krijgshaftige stammen in het Rijk en uit deze stammen zijn al vroeg hulptroepen gerecruteerd. Deze *auxilia* heeft de Schrijver niet geheel juist beoordeeld. Hij veronderstelt immers, dat de Romeinen de *auxilia* alleen ver van hun vaderland gebruikten. Maar daarin vergist hij zich. Want Germaansche stammen, ook Bataven worden genoemd, vochten mede onder de bevelen van Germanicus. Het gevoel voor nationaliteit was bij de Germanen nog niet ontwikkeld en daarom waren zij ook tegen hun stamgenooten als medestrijders voor de Romeinen zeer goed bruikbaar. Eerst na den opstand van 70 deden de Germaansche *auxilia* in den regel geen dienst meer in hun vaderland.

Inderdaad bestond er dus voor Rome wel degelijk een overwicht in macht en manschappen. Wij kunnen daarom ook niet gelooven, dat de Romeinen, zooals de Schrijver opmerkt, Germanië hebben opgegeven, omdat voor het Rijk de tijd van imperialisme voorbij was ten gevolge van een lange historische ontwikkeling van het organisme van het Romeinsche volk. Was deze opmerking juist, dan hadden de Flavische keizers en Trajanus niet weder een politiek van verovering kunnen voeren. Alleen had het Rijk zijn voornaamste krachten niet meer in Italië maar in de provincie's. Het kwam er slechts opaan om deze krachten te ontwikkelen en dienstbaar te maken aan het geheel. Daarvoor was een hervorming noodig, waarbij de provincies meer beteekenis zouden krijgen, en deze hervorming hebben de Romeinsche keizers slechts langzamerhand voltooid.

Wellicht was onder Tiberius de tijd nog niet gekomen om een einde te maken aan de overheerschende positie van Italië. Althans heeft de Keizer niet alle krachten willen inspannen voor de verovering van Germanië. Een snelle onderwerping scheen hem niet mogelijk en door zijn herhaald verblijf aan den Rijn als opperbevelhebber der troepen was hij volkomen in staat om den toestand te beoordeelen. Tiberius kende de moeilijkheden van het terrein. Vooral het aanvoeren van voorraden was zeer bezwaarlijk door het gebrek aan lastdieren. Bovendien waren de Germanen gevaarlijke tegenstanders, sedert zij zich hadden aaneengesloten en de gevechtstactiek van de Romeinen hadden geleerd. Maar was het gevaar van buiten geweken, dan konden de Romeinen wel zeker wezen, dat zij niet verbonden zouden blijven. Door hun onderlinge twisten zouden de Germanen dan vooreerst geen te duchten vijand wezen.

Tiberius moet dus tot de slotsom zijn gekomen, dat Germanië de inspanning niet waard was, noodig om het land te onderwerpen en in bedwang te houden. Zeker was er in Rome wel een partij, die den strijd niet wilde opgeven. Maar als alleen-heerscher kon Tiberius zijn wil gemakkelijk doorzetten, ook al was zijn besluit in strijd met de traditie van Rome, dat nooit placht af te zien van een eenmaal opgevat plan, of met de natuurlijke wensch van een groot rijk om zijn macht te laten gelden.

Wij zouden het antwoord op de vraag, in deze Verhandeling besproken, eenigszins anders willen formuleeren, dan de Schrijver het deed. Maar toch zijn wij hem dankbaar voor de gelegenheid, die hij ons gaf, om deze vraag nog eens te overdenken.

Den Haag. A. W. Byvanck.

H. Oldenberg, Vorwissenschaftliche Wissenschaft. Die Weltanschauung der Brāhmaṇa-texte. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1919. (Pr. Mk. 11.).

Dit jongste werk van den immer rusteloos werkzamen en voortreffelijken Sanskritist vormt in zekeren zin een schakel tusschen zijne beide aan de lezers van dit Maandblad wèl bekende werken „die Religion des Veda" en „die Lehre der Upanishaden." Bij een ondernemen als dit: te schetsen den kijk, dien de auteurs dier Brāhmaṇateksten hadden op de wereld, zijn de grenslijnen natuurlijk niet altijd zuiver te trekken. In zijn „Religion des Veda" behandelde Oldenberg de oudste periode, die waartoe de liederen van den Ṛgveda en den Atharvaveda, doch ook de Brahmaṇas zelf en de jongere uitloopers dezer texten, de ritueele Sūtras, behooren. Daaruit ziet men, dat het behandelde gebied ten deele hetzelfde is. Zoo is het ook met de leer der Upanisads, want al is het ontwikkelingsstadium van de auteurs dezer boeken in 't algemeen meer gevorderd dan dat van de samenstellers der Brahmaṇas, niemand zou toch willen beweren, dat de Upanisads ons wèl „wissenschaftliche Wissenschaft" geven. De grenzen vervloeien dus in elkander, en herhaaldelijk grijpt dan ook in dit zijn laatste werk Oldenberg terug en vooruit.

Op meesterlijke wijze, zooals wij dat van hem gewoon zijn, schildert ons de S. hier in vier hoofdstukken, ieder weer onderverdeeld, de voorstellingen, die de auteurs der Brahmaṇas hadden van het wezen der goden en der dingen; hoe zij zich den samenhang van alles wat geschiedt

gedacht hebben; welke ethische beschouwngen in deze teksten worden aangetroffen, en eindelijk, *hoe* die auteurs dachten en redeneerden. Ook voor hem, die zich met deze soort van literatuur vertrouwd waant, is het boek van Oldenberg in vele opzichten eene openbaring, daar hier op zoo uitstekende wijze de détails tot één geheel vereenigd worden, zoodat men een klaar inzicht omtrent het verband der dingen erlangt of het inzicht verhelderd en verscherpt ziet, van wat die oude theosophen-theologen hebben gedacht en nagestreefd. Menige détail-onderzoeking is ook voor den philoloog leerrijk, zoo bijv. de behandeling van *cit* en *citta* (p. 73), *tanū* en *rūpa* (p. 99), *nidāna* (p. 117), *puṇya* (p. 195).

Wanneer ik enkele opmerkingen zou willen maken, dan zou ik vooreerst willen zeggen, dat m. i. de S. te weinig nadruk legt op de kracht van het bloote woord. Zoo bijv. op p. 135. Wanneer het heet: „hij reinigt het (voor 't offer benoodigde) water met de woorden: „ik reinig U op aandrijven van God Savitr met onberispelijken reiniger," dan wordt door 't bloote woord hier de reiniging tot stand gebracht; immers het bewegen der twee grashalmen door 't water, de handeling, die, altans volgens latere teksten, door deze woorden begeleid wordt, kunnen ook de auteurs dezer teksten niet als eene reiniging hebben opgevat. Aan den anderen kant gevoelt de lezer van Oldenberg's boek misschien het vermoeden rijzen, dat de S. te veel zoekt in tal van (quasi-) kausaliteits-verbindingen. In een Brahmana (Ts. VI. 2. 11. 2) heet het o. a.: „hij doorboort de uparava-holten (d. i. brengt ze onder den grond met elkaar in contact): daarom is de neus inwendig doorboord; .... hij strooit er gras in: daarom is de neus inwendig behaard." Moet dit nu zoo letterlijk worden opgevat, dat de „Verhältnisse der Natur aus denen des Opfers hergeleit t werden" (p. 151), of zou hier en in alle soortgelijke gevallen het streven moeten worden geconstateerd, eene analogie, eene overeenstemming tusschen offer en natuur aan te geven? immers: *sarvam idaṃ yajñam anu* (p. 150): „alles in de natuur volgt het offer," d. w. z.: „is daarmee in overeenstemming." — Natuurlijk dat na de lektuur van het leerzame werk den O. bij den lezer nog tal van punten overblijven, waaromtrent hij gaarne des schrijvers meening hadde vernomen. Waarom bijv. wordt het water met de *śraddhā* gelijkgesteld? Waarom heeten de dieren (het vee) *antarikṣadevatāḥ*? Op p. 44 mist men noode eene beschouwing van de opmerking (TS. VI. 1. 8. 1), dat de echtgenoote de helft in van den man zelf, en op p. 202 van de merkwaardige voorstelling, zoo vaak in het Pañcavimśa-brahmana, in 't Jaiminīya-brahmana en in de Tait'. saṃhitā (hier o. a. VII. 4. 4. 3) aangetroffen, dat de offeraar, de yajamāna, het offer onderneemt om tot den *svarga loka* te komen, doch er dadelijk daarop maatregelen moeten worden genomen, opdat hij er niet blijve, doch in de wereld der levenden terugkeere. Ook over het wezen der goden en hunne verhouding tot de menschen had men gaarne iets meer vernomen: hoe goden gedood kunnen worden, hoe zij ziek kunnen worden, hoe zij op den mensch jaloersch zijn en hem den toegang tot den *svarga loka* willen afsluiten. De materie is door Oldenberg's boek nog niet uitgeput; trouwens hij heeft dat ook niet beoogd. Met een woord van oprechte hulde aan den S. voor deze nieuwe waardevolle uiteenzettingen moge deze aankondiging besloten worden.

Utrecht. W. Caland.

Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, in religionsgeschichtlicher, ethnologischer und psychologischer Beleuchtung. 2 Völlig umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. Leiden, E. J. Brill. 1919.

Juist tien jaren geleden verscheen dit werk in zijn oorspronkelijken vorm. Het zal den schrijver verheugen, dat in dezen tijd van papiernood en hooge loonen de firma Brill den moed gehad heeft het andermaal, en nog wel „stark vermehrt", uit te geven, gelijk wij lezers ons verheugen dat het hem niet ontbroken heeft aan de volharding om de aanvullingen en de verbeteringen aan te brengen, die voortgezette studie van zijn onderwerp hem deed wenschelijk achten, tot in een „völlige" omwerking toe.

De vermeerdering laat zich gelden in het aantal bladzijden, dat van 362 tot 448 gestegen is, en in den prijs die van ƒ 5.25 klom tot ƒ 9.—. De schrijver zelf wijst ter verklaring op de in het verloopen decennium verschenen litteratuur, die „herangezogen" werd, en op een „Sachverzeichnis," dat ter vervanging van een al te sober register „hinzugefügt" moest worden.

En de omwerking? — Ik moet het den deskundigen lezer overlaten in bijzonderheden na te speuren, waarin die bestaat. Slechts kan ik verzekeren dat het boek in hoofdzaak hetzelfde is gebleven. „An erster Stelle," heet het, „hat der Verfasser sich sowohl strenge e Folgerichtigkeit des Denkens als peinlichere Säuberung der Terminologie zur Pflicht gemacht." Vrucht van het laatste zal zijn, dat b.v. „primitive Völker" in „Naturvölker" veranderd zijn. Die van het eerste zal men te zoeken hebben in omzettingen en kleine wijzigingen van volgorde. Op bijzonderheden van dien aard kunnen wij hier kwalijk ingaan. Wel wil ik wijzen op den inhoud der bladzijden, door welker toevoeging het werk in omvang zoo merkbaar toegenomen heeft.

Op de bladzijden 56—63 zal men belangrijke aanvullingen vinden betreffende den Isisdienst in zijn verhouding tot verwante practijken. Naast Demeter komen er Kybele en Attis ter sprake. Het Taurobolium wordt er in een vertaling van Prudentius' beschrijving geschetst. Als daarna de Mithrasdienst aan de orde komt, wordt het beeld der verhouding daarvan tot andere godsdienstvormen, niet in de laatste plaats het Christendom, met menigen trek verrijkt (bl. 67 vgg.).

In het hoofdstuk over de magie in den Aegyptischen cultus wordt op bl. 129—135 aan de praestaties van het befaamde medium Eusapia Palladino aanmerkelijk veel meer aandacht gewijd dan te voren, wat tevens noopte tot uitvoeriger onderzoek naar het wezen der „telekinesie" (bl. 138—147).

Hetzelfde geldt van de „telepathie", gewilde en spontane (bl. 292 vgg.). Dat zij zoowel werkelijkheid hebben kan, als zeldzaam is, heet onmiskenbaar. Slechts bij een „Weltseele" of een „Weltwille" zoeke men de verklaring niet (bl. 298).

Deze conclusie baant den overgang tot soortgelijke behandeling van het persoonlijk voortbestaan der zielen (bl. 311—317). Heeft telepathie bestand in de werkelijkheid, „so darf man auch Erscheinungen Gestorbener nicht schlechthin für blosse Halluzinationen erklären" (bl. 311). Met name worden in dit verband de „Kreuz-Korrespondenz" of „konkordanten Automotismen" gewaardeerd.

Bl. 355 verwijst betreffende gewichtsvermindering

van een medium naar zeker Bulletin. Bij de behandeling der daarmee verwante „Levitation" geven de woorden van Apulejus: „Nach dem ich durch alle Elemente gefahren," den schrijver gelegenheid zich te verweren tegen Debelius, die op het punt van de verklaring dier plaats zich met hem niet eenstemmig had betoond (bl. 363—369, 371).

Nog twee malen eindelijk komt weer Eusapia Paladino uitvoeriger ter sprake. Over bij haar waargenomen „Lichtphänomene" handelen bl. 385—387 over „Materialisationen" bl. 406—416. Ten aanzien van dit onderwerp verklaart de schrijver gebleven te zijn „in der grössten Ungewissheit" (bl. 414).

Overzien wij het geheel, dan komen wij tot het besluit, dat Dr. de Jong bij de voortgezette studie vooral zijn aandacht gewijd heeft aan de verschijnselen van den nieuweren tijd, die over het mysteriënwezen der oudheid licht verspreiden kunnen, alsmede dat hij ten aanzien van het miraculeuse daarin dezelfde gereserveerde, om niet te zeggen neutrale, houding heeft aangenomen van voorheen. Gedaagd voor de rechtbank van Ds. Eldering zal hij niet onvoorwaardelijk op vrijspraak mogen hopen. Ook in dit opzicht is het karakter van zijn boek niet veranderd. Maar verrijkt is het in elk geval. Mocht de verschijning van de eerste uitgave een heugelijke gebeurtenis heeten (zie Museum 1911 n°. 4), die van de tweede noopt te meer om hulde te brengen aan den degelijken bewerker en om wie in het antieke mysteriënwezen belang stellen gelukkig te prijzen wegens het vernieuwd bezit.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-ʿUlūm gesammelt, alphabetisch geordnet und herausgegeben von **ʿAzīmuddīn Ahmad** Ph. D. (Gibb Memorial Series, vol. XXIV). Leyden, Brill; London, Luzac and Co. 1916. (Pr. 5 shill.).

Shems al-ʿUlūm of de Zon der Wetenschappen is de titel van een Arabisch geschrift, bevattende allerlei wetenswaardigheden van lexicographischen, geographischen en historischen aard, voornamelijk met betrekking tot Zuid-Arabië (Jemen), vervaardigd door Neshwan b. Saʿīd al-Himjarī, die in het jaar 1117 overleed. Reeds de gestorven Weener Oriëntalisten A. von Kremer en D. H. Müller hebben zich met dezen auteur bezig gehouden; de eerste gaf een ander werk van hem uit, terwijl de laatste ook uittreksels uit het hier besproken werk bekend gemaakt heeft. Men kreeg daardoor den indruk, dat de schrijver niet zoo hoog stond als zijn voorganger al-Hamdānī en bepaaldelijk in zijne quasi-historische berichten over de Zuidarabische Oudheid niet in alle opzichten te vertrouwen was. Maar dit laat niet na dat hij als zoon des lands toch vele belangrijke berichten bijeengebracht heeft, zoodat de uitgave van zijne werken voor de wetenschap alleszins gewenscht is.

Zoo als uit den hierboven afgedrukten titel blijkt hebben wij hier echter niet met eene volledige uitgave te doen, maar met excerpten door den uitgever alphabetisch gerangschikt. Buitendien is het door een volledig register den gebruiker van het werk zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt om dadelijk te vinden wat hij wil naslaan. Minder gemakkelijk laat zich door iemand, die het werk in handschrift niet gezien heeft, een oordeel vellen over de kritische methode van den uitgever. Wel blijkt uit zijne mededeelingen dat hij geene moeite gespaard heeft om de handschriften, die voor hem bereikbaar waren te Berlijn, Londen, Oxford en in het Escuriaal, nauwkeurig te vergelijken bij het vaststellen van den tekst. Merkwaardig genoeg ontbreekt daarbij o. a. het te Bankipore voorhandene handschrift, ofschoon de uitgever zelf een tijd lang aan de bibliotheek aldaar werkzaam geweest is en eene beschrijving van de medische Arabische codices aldaar in het licht gegeven heeft. Het was hem echter onmogelijk gedurende zijn verblijf in Europa den codex in te zien. Oorspronkelijk had men zich voorgesteld dat Prof. Fischer, die den uitgever er toe bewogen heeft zijn werk te ondernemen, daarbij nog eene rij verbeteringen en toevoegsels zoude schrijven, maar daarvan is niets gekomen. Door het een en ander is de uitgave van het werk vertraagd en, daar de uitgever inmiddels weer naar Indië vertrokken was, heeft Prof. Nicholson zich met het nazien der drukproeven en het redigeeren der Indices belast.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

SCHOOLBOEKEN.

A. de Froe, A Manual of Commercial English. Second edition. Groningen, Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 2.40; geb. *f* 2.90).

Het Manuel of Commercial English van den heer de Froe, waarvan de tweede druk voor mij ligt, is een boek, dat ik met vertrouwen aanbevelen kan. Het is bestemd voor handelsscholen, maar is m. i. ook uitstekend geschikt voor zelfstudie. Het is in zeer goed Engelsch geschreven en zal den gebruiker niet alleen vertrouwd maken met commercial English, maar hem ook een grondige bekendheid verschaffen met tal van onderwerpen op handelsgebied. Aanmerkingen heb ik zoo goed als geene. Alleen ontbreekt op p. 15 (gewichten) en nauwkeurige opgave van het verschil tusschen een Engelsch en een Hollandsch pond.

In de aan het eind van het boek geplaatste bibliographie mis ik enkele werken, die wegens hun grondigheid, helderen betoogtrant en billijken prijs daarin niet behoorden te ontbreken. Het zijn: *The Stock Exchange* van *Francis W. Hirst* (Home University Library), benevens *Stocks and Shares, The Meaning of Money* en *International Finance*; alle drie van *Hartley Withers* en uitgegeven bij John Murray, Londen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

A. de Froe, English Commercial Correspondence. Practisch oefenboek. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1918. (Pr. *f* 1.—).

Dez., A Commercial Vocabulary. Tweede opnieuw bewerkte druk. Groningen, P. Noordhoff. 1919. (Pr. *f* 0.50).

Tijdschrift voor Handelscorrespondentie in de Fransche, Duitsche en Engelsche Taal onder hoofdredactie van H. C. P. Dirks, G. Knop, J. H. Mulder en A. de Froe. Groningen, P. Noorhoff. 1919. (Pr. *f* 6.— per jaargang).

De tweede druk van de Froe's English Commercial Correspondence verschilt daarin van den eersten, dat de schrijver getracht heeft het meer geschikt te maken voor beginners. Het bestaat voor een groot gedeelte uit beschrijvingen van transacties, die zoo uitvoerig zijn, dat ze gemakkelijk in goede brieven zijn om te zetten. Het komt mij voor dat de omwerking uitstekend ge-

slaagd is en dat het boekje in zijn gewijzigden vorm zich zeker talrijke nieuwe vrienden zal verwerven.

Tegelijkertijd ontving ik ook de tweede druk van *A Commercial Correspondence* van denzelfden schrijver, een werkje dat ongetwijfeld goede diensten zal kunnen bewijzen aan hen, die zich wenschen te bekwamen in de handelscorrespondentie. Mocht, waaraan ik niet twijfel, dit boekje een derden druk beleven, dan geef ik den samensteller in overweging het leelijke germanisme *goed ingevoerd zijn* (goede relaties hebben) op p. 15 te verwijderen. Ook zou het stellig niet overbodig zijn bij den naam Mincing Lane (het Londensche centrum voor den handel in koloniale waren) een kleine toelichting te plaatsen (p. 7).

Het Tijdschrift voor Handelscorrespondentie waarvan de eerste en tweede aflevering van den derden jaargang voor mij liggen, staat onder redactie van de heeren Dirks, Knop, Mulder en de Froe. Het verschijnt tweemaal per maand behalve in de maanden Juli, Augustus en December, waarin het slechts éénmaal verschijnt. Het tijdschrift brengt vertalingen in en uit de vreemde taal van zinnen of samenhangende stukken, die zich bewegen op het gebied van handel en industrie; oefeningen ten behoeve van minder gevorderden, wier kennis der taal en der in handelsbrieven gebruikelijke zinswendingen nog beperkt is, alsmede opgaven voor meergevorderden. Verder wordt de noodige aandacht geschonken aan het taaleigen, aan de handelsterminologie en de handelsusantiën, en is er een vragenrubriek ten behoeve der inteekenaren. Men ziet hieruit dat er geen gebrek is aan geschikte leerstof, en ik wensch het jeugdige tijdschrift toe dat het instaat zal zijn de taak, die het zich gesteld heeft, bij voortduring met succes te vervullen. De prijs is zeer matig gesteld.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

Martine G. de Boer, Bloemlezing van Italiaansch proza met verklaringen in het Nederlandsch en woordenlijst. Groningen, P. Noordhoff. (Pr. gecart. ƒ 1.75).

Vooral aan hen, die zonder persoonlijke leiding, kennis willen maken met de Italiaansche litteratuur, zij dit werk aanbevolen. Het boek bevat eenige korte fragmenten, met Hollandsche verklaring, uit werken van bekende Italiaansche schrijvers, fragmenten, die menigeen zullen opwekken tot het lezen van het geheele werk in de oorspronkelijke taal en tot een grondige studie van de Italiaansche letterkunde.

Amsterdam. Theodora Westendorp.

N. Forbes, First russian book. A practical manual of russian declensions. Second edition. Oxford, Clarendon Press. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Second russian book. A practical manual of russian verbs. Second edition. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 3 sh. 6 d.).

Id., Third russian book. Extracts from Aksákov, Grigoróvich, Hérzen, Saltykóv, accented and edited with full notes and complete vocabulary. Oxford, Clar. Pr. 1917. (Pr. 2 sh. 6 d.).

Id., Fourth russian book. Exercises on first and second russian books. Part I: English-russian exercises, Oxford, Clar. Pr. 1918. (Pr. 2 sh).

Oxford russian plain texts. Oxford, Clar. Pr.: Dostoevski. A Christmas tree and a wedding. — An honest thief. 1917. (Pr. 1 sh.). — Krilov. Select fables 1918. (Pr. 1 sh. 3 d.).

In het jongste Januarienummer van het *Museum* besprak ik N. Forbes' Russian grammar. De tans aangekondigde werkjes van dezelfde schrijver tonen zijn onverflauwde ijver als dosent der Russiese taal.

Het 1e en 2de Russian book zijn oefeningboeken, waaruit de Engelsman aan de hand van een massa systematies geordende voorbeelden het gebruik der Russiese deklinatie- en konjugatievormen kan leren. Het tweede boek bevat behalve een overzicht der verbaalformaties een tweede, uitvoeriger gedeelte: een naar de betekenissen geordende lijst van de voornaamste werkwoorden. Voor ieder, die prakties de Russiese taal wil leren en aan korrekt spreken hecht, zijn deze oefenboeken zeer nuttig, en het is niet om de waarde van de arbeid te verkleinen, doch alleen om de schrijver enige wenken te geven voor een eventuële derde druk, dat ik de volgende aantekeningen meedeel, die ik bij de lektuur maakte:

First Russian book: Op de band staat *wtoraja* 'tweede' inplaats van *perwaja* 'eerste', — blz. 3: de uitspraak *ä*, *è* hangt direkt af van de volgende konsonant, niet van wat daar weer op volgt, bijv. *k näзn'*, maar *k'nè̦n'*; *räš* (geschr. *rèži*), maar *meč*, — blz. 4: in *-yj* en *-ij* wordt wel degelik een *j* gesproken, — blz. 6 v.: *b, w, g, d, z, ž* zijn aan 't woordeind niet „almost like" de korresponderende stemloze kons., doch geheel identies er mede, — blz. 17: veel kinderen zeggen *Wy* tegen hun ouders, — blz. 33: naast *Pawluša* ook *Paša*, — blz. 38: gewoner *gostinnica* met twee *n*'s, — bl. 40: ***nužnik*** is een vulgair woord; beter: ***waterklozet***, ***ubornaja***, — blz. 43: gewoner dan ***probo nik*** is ***stoppor***, — blz. 48: tussen ***oblako*** en ***tuča*** bestaat verschil, — blz. 52: naast ***Tatiana*** gewoner *Tat'jana*, — blz. 53: add. ***Lukič***, ***Lukinična*** enz. — blz. 75: de vertaling ***paršiwyj*** 'rotten' lijkt mij weinig gelukkig; 't woord betekent „schurft g", — blz. 78: bij ***staryj*** enz. add. *wetchij*, — blz. 93: de gen. van ***frukty*** is ***fruktow***; evenzo gewoonlik ***jablokow***, — blz. 101: ***rojal'*** is mannelik en vrouwelik, — blz. 125 vv.: de bepaalde vormen ***trudnyj*** enz. zijn hier mogelik, gewoner zijn de onbepaalde, — blz. 128: ***ich imènie blizko ot našego***: ***ot*** mag niet weblijven, — blz. 30: ***stupen'*** 'foot'? Is soms ***stupn'a*** 'zool' bedoeld? — blz. 145: ***do etago*** voor 'until now, before this' zegt de Rus niet, — blz. 156: ***eto mně dowol'no malo, eto mně budet mnogo***; lees ***etogo***, — blz. 169: ***w polowině perwago*** enz., geen akkus., — blz. 170: ***mně očen' žal' na sčët etogo dèla*** is geen Russies; ***rad*** regeert een dativus, — blz. 196: ***Wy byli wčera w etom koncertě?; w etom poězdě jest' wagon-restoran, w perwom*** etc. ***etažě***; niet *na*, — blz. 197: ***w etom polě***, niet *na*, — blz. 198: ***segodn'á*** is natuurlik een drukfout; de woordvolgorde is onrussies; lees: ***segodn'a w Nowom Wremeni jest' stat'ja ob Anglii.***

Second Russian book: blz. 50: voor ***kórotko*** lees ***korotkó***, — blz. 62: ***Možete li Wy mně pomoč, požalujsta?*** is vertaald Engels, geen Russies, — blz. 64: ***otdat' w stirku***, niet ***poslat' w stirku***, — blz. 68: ***Mně nado pojti tuda kupit' čto-nibud'***: dat zal een Rus nauweliks zeggen, — blz. 79: ***Ja wčera pošël w teatr.*** Lees: ***chodil***, — blz. 115: ***stat'*** is 't perfektivum van ***stanowit's'a***, niet van ***stojat'***, — blz. 119: ***Eto stoilo by . . . tys'ača rublej***; lees ***tys'aču***, — blz. 149: ik ken alleen de betoning ***klála***; evenzo 't akademies woordeboek, — blz. 151: ***marku nakleit' na pis'mo***; niet ***položit'***, — blz. 155: men betoont ***ná spinu***, — blz. 189: ***kak mně nado pojti w . . . ., na . . . .*** Men zegt òf ***idti*** òf: ***kak mně projti***,

— blz. 201 : 't aksent is : *wýpejte*, — blz. 208 : *wis* is een imperativus van *widet'*, — blz. 212 : *My uže osmotrèli wse dostoprimèčatel nosti* ; niet *posmotrèli*, — blz. 218 : voor *on dal swistok* lees : *on swistnul* ; *totčás* zegt men zelden, gewoonlik *tótčas*, — blz. 264 : *Ona zowët nas segodn'a k sebè obèdat'*, niet : *ob. u nejo*, — blz. 267 : *on prosil u men'a deneg* ; niet *sprasiwajet* ; *den'gi* zou hier betekenen „the money", niet „money", — blz. 282 : de lettergreepscheiding is : *po-wèsit'*, — blz. 295 : bij *lomat'* had ook *lomit'*, *slomit'* vermeld moeten zijn, — blz. 297 : lees *otodwigat'*, — blz. 300 : *wsë čto popalo* ; niet *popadalo*, — blz. 301 : ook het simplex *skočit'* diende genoemd, — blz. 304 : *podoždalá* is oxytonon, — blz. 306 : *poèzd imèet četwert' časa opazdywanija* is geen Russies, — blz. 312 : de lettergreepscheiding is : *po-služit'* ; — add. *wsenošč̣naja*, — blz. 315 : men betoont *pérežil*, *-li*.

Het verdient alle lof, dat in deze beide boeken de aksentfoutjes zo schaars zijn.

Bij Nr. 1 en 2 der serie sluit zich Nr. 4, de „english-russian exercises", aan ; het boekje maakt een goede indruk, maar ik moet bekennen, het slechts zeer vluchtig te hebben ingezien.

Het „third russian book" is een leesboek met noten en glossaar. Hoewel goed proza uitgekozen is en de opvolging der nummers in overeenstemming is met hun relatieve moeilikheid, had ik toch liever een andere keus gedaan en alleen eersterangs literaire teksten, die elk een afgesloten geheel vormen, opgenomen : liever een korte novelle van Turgenew of Tolstoj dan een fragment uit een roman van Grigorowič. Zo ware tegelijk iets gedaan voor de letterkundige vorming der gebruikers van het boek. Ik geef echter toe, dat dit geen bezwaar van overwegend belang is en dat het ruim wordt opgewogen door de voortreffelikheden der uitgave. Ik meen de schrijver een dienst te bewijzen door een lijst van korrekties. Daar waar deze alleen het aksent betreffen, geef ik alleen de juist geaksentueerde vorm op. Deze aksentfoutjes zijn verreweg de talrijkste ; het zijn ten dele drukfouten, andere echter tonen, dat de schrijver niet voldoende heeft geprofiteerd van de medewerking van geboren Moskovieten.

Blz. 3 regel 21 : *búké*, — blz. 5 regel 20 : *gnè'walas'*, blz. 110 regel 10 : *gnè'wal's'a*, — blz. 11 r. 2 : *utè'šila*, — blz. 16 r. 20 : *kakíja-nibud'*, — blz. 17 r. 16 : *gósť'i*, — blz. 21 r. 17 : *téplìwsejs'a*, — blz. 26 r. 3 : *mogli*, — blz. blz. 27 r. 13, blz. 34 r. 13, blz. 36 r. 18 : *pó sadu*, — blz. 28 r. 12 : *okruženó*, blz. 101 r. 2 *okružený*, — blz. 28 r. 14 : *owoščámi*, — blz. 29 r. 20 : *íz sadu*, — blz. 31 r. 18, blz. 35 r. 17, blz. 49 r. 12 : *worótits'a*, — blz. 34 r. 10 : *razwitóe*, — blz. 38 r. 16 : *sžíts'*, — r. 18 : *mýslej*, — blz. 41 r. 11 : *tótčas*, — r. 13 : *krestnyj chod*, maar *krëstnyj otec*, *krëstnaja mat'*, — blz. 42 onderste regel : *dwórn'a*, — blz. 45 r. 11 : *dyrú*, — *lósad'*, — r. 16 : *ottirali snègom*, *a on wes' byl talyj* 'en die (sneeuw) was helemaal dooiend, en dat was allemaal dooiende sneeuw', niet : „*till he all got thawed*", — blz. 53 r. 13 : m. i. is *zapertúju* gewoner dan *zápertuju*, — blz. 55 r. 5 : *ná serdcè*, — r. 8 : *rèzów*, — r. 16/17 : *podbègála*, — blz. 56 r. 17 : *božílas'*, — blz. 59 r. 1. : *rastwórennuju*, blz. 117 r. 13 : *rastwórennom*, — blz. 59 onderste regel : *stichí*, — blz. 60 r. 24 : *mél'kom*, — blz. 65 r. 15 : *slils'á* (altans gewoner dan *slíls'a*), — r. 18 : *deréw*, niet *-éw*, — r. 19 : *osokor'ámi*, — blz. 70 r. 7, blz. 118 r. 7 : *četwernëj*, niet *-ej*, — blz. 71 r. 3 : *loskutká* — r. 22 : *jarlykámi*, — blz. 81 r. 2 : *ná wody*, — blz. 88 r. 7 : *zawitými* is gewoner dan *zawítymi*, — blz. 90 r. 6 : *wožžú* lijkt mij gewoner dan *wóžžu*, — blz. 92 r. 10/11 : *za-kl'učíla*, niet *zak-l'učila*, — blz. 100 r. 7 : *t'aželye*, niet *t'aželye*, — blz. 105 onderste regel : *powèstéj*, — blz. 106 r. 1 : *izlíšnim*, — blz. 107 r. 9 : *jéslib*, — blz. 110 r. 6 : *úmer*, — blz. 114 r. 17, blz. 118 r. 7 : *wsénošènoj*, — blz. 115 r. 6 : *tèn'ámi*, — blz. 116 r. 21 : *roíts'a*, blz. 117 r. 18 : *rojáls'a*, — blz. 118 r. 20 : *mertwó*, — blz. 123 r. 14 : *bumágu-s*.

De Oxford russian plain texts, waarvan mij twee nummers ter recensie gezonden werden, zijn geaksentueerd, doch bevatten geen woordelijst. De keuze van Dostojewskij's Ëlka i swad'ba en Čestnyj wor is zeker verstandig te noemen, evenals die van een aantal fabels van Krylow. Deze boekjes verdienen warme aanbeveling. Wat 't eerste aangaat, zij op een paar aksentfouten gewezen : blz. 16 r. 11 : *tolstének*, — blz. 26 r. 2 : *tótčas*, evenzo blz. 57 r. 19, — blz. 36 r. 10 : *posmatrè'e*, — blz. 41 r. 32 : *Na útro*, evenzo blz. 51 r. 11, — blz. 44 r. 9 : *pó serdcu*, evenzo blz. 46 r. 5, — blz. 44 r. 21 : *wsénoš-noj*, — blz. 48 r. 9 : *zá serdce*, — 49 r. 6 : *pólzaete*, — blz. 56 r. 16 : *malén'ko*. Naar aanleiding der fabels van Krylow zou ik de redakteur dezer serie willen voorslaan, ook ongeaksentueerde gedichten uit te geven. De leerlingen moeten op de duur wennen aan zulke teksten, en het beste is, met verzen te beginnen, waar de maat aanwijzingen biedt voor de betoning.

Leiden. N. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

Onder blijvende belangstelling heeft de Phil. Kring in het tweede jaar zijn maandelikse vergaderingen gehouden. Het bestuur bestond uit : K. R. Gallas, voorzitter ; Dr. M. Boas, penningmeester en Dr. W. F. Tiemeijer, sekretaris. Er traden vijf nieuwe leden toe. De voordrachten waren achtereenvolgens : *Quelques observations sur les oeuvres d' André Gide* door J. Fransen ; *The Paston Letters*, door Dr. W. v. d. Gaaf ; *Over de Tristan-sage* door prof. J. H. Scholte ; *Over de deense schrijver Herman Bang* door mej. Dr. A. S. Krijn ; *Over de moderne Duitsche novelle* door mej. Dr. C. J. Bouman ; *Een inleidende bespreking van het 2de deel van Wilhelm Dilthey's Schriften* : *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation* door Dr. A. Zijderveld ; *Over de ontwikkeling van de geographische kennis in de 16de eeuw* (met tentoonstelling van atlassen, kaarten en reisbeschrijvingen) door Dr. C. P. Burger Jr. en *Enige opmerkingen over de artikels* l e i k e *en* l e i k e n *in het Wdb. der Ned. Taal* door A. K. Castelein. Bovendien werden mededelingen gedaan, zeldzame boeken ter kennismaking getoond en wederzijds inlichtingen over onderwerpen van studie gevraagd en gegeven.

Op den „Catalogue supplémentaire des MSS. Grecs de la Bibl. Roy. de Copenhague" van mej. A. A d l e r (aangekondigd *Museum* XXV 124) heeft de Kon. Akademie v. Wet. te Kopenhagen twee supplementjes als „Addenda et corrigenda" en „Addenda II," 1917 en 1918, laten verschijnen. Mej. Adler heeft daarin behalve eenige corrigenda, de beschrijving kunnen geven van twee jonge Grieksche hss. van muzikalen inhoud, *ἠχήματα*, de zoogen. Papadique enz. en heeft verder allerlei aanvullingen meegedeeld die van belang zijn. Ook heeft zij, voldoende aan het verzoek dat hier tot haar was gericht, de papieren van Reiske nog nader onderzocht. Dit heeft al dadelijk tot de uitkomst geleid dat de aanteekeningen op Diogenes Laertius terecht gebracht zijn, die toen Diels die indertijd zocht, verloren heetten. Van hoeveel belang die Reiskiana zijn

en hoe noodig het is die zorgvuldig te onderzoeken, bleek toevallig nog onlangs uit de mededeelingen van B. A. Müller in *Berl. Philol. Wochenschrift* van 12 April ll., Sp. 343 f. Hij bericht o. a. dat in genoemde Kon. Bibliotheek te Kopenhagen Reiskes noten op Sextus Empiricus nog voorhanden zijn en spreekt ook over de noten op Artemidorus, die voor een deel later gedrukt zijn, maar in handschrift van Reiske zelf nog niet teruggevonden werden.

S. G. d. V.

De firma Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage gaf een proefnummer uit van de *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540*, bewerkt door W. Nijhoff met medewerking van mej. M. E. Kronenberg. De boeken worden hier in alfabetische volgorde beschreven. Het werk zal circa 15 afleveringen van 2 vel druks, op geschept papier, omvatten; de prijs per aflev. is *f* 3.—.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Hermes, LII, 3: G. Wissowa, zum Ritual der Arvalbrüder. — M. Pohlenz, zu den hippokratischen Briefen. — E. v. Stern, Hippias oder Hipparchos? — E. Meyer, Apollonios von Tyana u. d. Biogr. des Philostratos. — E. Ziebarth, Delische Stiftungen. — R. Reitzenstein, Der titel Märtyrer. — P. Vollmer, Kritischer Apparat zu Ovids Remedia. — Misc.

4: W. Jaeger, Emendationen zur aristotel. Metaphysik *Α-Δ*. — C. F. Lehmann-Haupt, zum attischen Volksbeschluss über Chalkis. — L. Weber, Steinepigramm u. Buchepigramm. — E. Stein, kleine Beiträge z. röm. Geschichte. — W. Kranz, zur Composition der „Frösche". — Fr. Thedinga, Plotin oder Numenios? — F. Huhn u. E. Bethe, Philostrats Heroikos u. Diktys. — Misc. — Berichtigung.

LIII, 1: F. Jacoby, Studien zu den älteren griechischen Elegikern, I. — W. Zilles, Hippias aus Elis. — H. Diels, Hippokratische Forschungen, V. — K. Scherling, Gemmen mit der Inschrift *ΜΝΗΣΘΗ*. — H. Swoboda, *ΣΚΥΤΑΛΙΣΜΟΣ*. — Misc.

2: A. Korte, Bacchylidea. — L. Malten, ein neues Bruchstück aus den Aitia des Kallimachos. — U. Kahrstedt, zur Geschichte Groszgriechenlands im 5. Jht. — H. Dessau, über die Abfassungszeit einiger Schriften Senecas. — J. Mussehl, über eine Aporie in der Lehre von den Aggregatzuständen bei Lukrez (II 444—477). — M. Bang, die Grabschrift des Philosophen Iulianus. — Misc.

3: H. Werner, zum *ΛΟΥΚΙΟΣ Η ΟΝΟΣ*. — F. Jacoby, Studien zu den älteren griech. Elegikern, II. — A. Rosenberg, die Parteistellung des Themistokles. — G. Körte (†), zu Xenophons *ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΟΣ*. — O. Schroeder, *ΡΥΘΜΟΣ*. — E. Meyer, die Rhapsoden u. d. homerischen Epen.

4: B. A. Müller, zu Stephanos Byzantios. — R. Philippson, Nachträgliches zur Epikureischen Götterlehre. — M. Pohlenz, das zwanzigste Kapittel v. Hippocrates de prisca medicina. — A. Stein, Ser. Sulpicius Similis. — O. Weinreich, die Heimat des Epigrammatikers Poseidippos. — H. Mutschmann (†), die älteste Definition der Rhetorik. — Misc.

LIV, 1: K. Münscher, metrische Beiträge. — U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Lesefrüchte. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, V. — A. Körte, Glykera u. Menander. — Ad. Jülicher, Augustinus u. d. Topik d. Aretalogie. — Misc. — Berichtigung zu Bd. LI, S. 478 f.

Berl. Philol. Wochenschr., 1919, nº. 10: M. Boas, Apokryphe Catosentenzen.

Studiën, XCI, Mei: J. Bollen, Platduitsche Literatuur. — A. Borret, Toepassing van het Taylorstelsel. — H. Padberg, De Génestet in de school? — H. Wilbers, De Zonen der Profeten. — L. P. P. Franke, Drie Roomsche Romans. — A. Scholte, Een nieuwe Plant: Linaria nova. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Juni: F. Tummers, Empirische en wijsgeerige Zielkunde. — Is. Vogels, Oude en Nieuwe gedichten. — F. de Bruyn, Van onderzeesche Tunnels en overzeesche Veren. — P. H. J. Hoenen, Sir William Crookes. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXX INDICTI

Quatuor carmina ad certamen admitti non potuerunt utpote quae iusto serius ad nos essent perlata. Eorum tituli erant hi: 1 Volsinii urbis veteris aedes Cathedralis 2 Pus vaccinum 3 Maternus amor 4 Monstrum horrendum informe, ingens.

De ceteris, XXXV numero, sic est pronuntiatum: Unum (c. t. *Psalmus L*) admitti non potuit quia e duobus constabat carminibus, quorum neutrum iustum L versuum implebat numerum.

Undecim carmina statim sunt seposita quae luce publica digna non videbantur. Eorum erant tituli hi: 1 Sub prima luce 2 egregius victor 3 aranea et nati 4 exspectantes Dei iudicium 5 et nunc, reges, intelligite 6 post bellum Europaeum 7 Saltus Caprearum 8 poeta miles 9 de Baccho inimico 10 Cornix in Capitolio lucuta 11 tristia.

Post breviorem longioremve dubitationem haec quoque XVIII non recipienda visa sunt in volumen sumptibus legati edendum:

1 ad quondam sodalem epistolium 2 ad Marcum epistola 3 in simiae amatores 4 imago matris 5 incendium 6 fiat pax 7 super invasione Belgii 8 pro pace exoptata 9 incursio Hellespontiaca 10 colloquia Elysea 11 septuagenarii meditationes 12 in coenobii reliquias 13 Margaritae Edesiae Martyrium 14 in obitum matris dilectissimae 15 funera 16 Iesum puerum Maria queritans 17 Ruth 18 Iulius Sabinus et Eponina.

Restant quinque carmina egregia, verorum poetarum vera poemata. Ea ita hic enumerantur (quemadmodum et in aliis carminibus factum est) ut adscendatur ad optimum: 1 epostola senis ad iuvenem 2 Lygdus ad matrem 3 pax natalicia 4 mundi Creator 5 Vercingetorix.

Horum carmini c. t. Vercingetorix (poetam eius esse

GIUSEPPE ALBINI

Bononiensem aperta scidula apparuit) praemium Aureum est adiudicatum. Praeterea sumptibus legati hoc ordine post illud in volumen recipientur haec carmina, si poetae eorum scidularum aperiendarum ante kalendas Iulias dederint veniam: 1 Mundi Creator 2 Pax natalicia 3 Lygdus ad matrem 4 epistola senis ad iuvenem.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina Latina non ex alio sermone versa nec prius edita, argumentive privati nec L versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante kal. Ian. A. MCMXX mittant ad: „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia item inscribenda scidulae obsignatae quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, et si, quemadmodum in editionibus antiquorum poetarum fieri solet sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. *Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.*

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstel. die XIV m. Apr. A. MCMXIX

C. SNOUCK HURGRONJE
Ord. lit. acad. reg. praeses

VERBETERING.

In het vorige, 9de, nummer van het *Museum* komt in kol. 198, regel 4 v. o., een hinderlijke fout voor: de lezer gelieve „konjunktie" aldaar te veranderen in „konjunktief".

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 7.50 (met 20 % Oorlogsverhooging).**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

26ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1919.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1918. (Pr. M. 16).

Naast de „Grundzüge und Chrestomathie" van Mitteis-Wilcken is nu het bovenstaande boek van Schubart verschenen. Het heeft al direkt het voordeel, dat het vijf jaren na eerstgenoemd werk het licht ziet, een omstandigheid, die bij een jonge wetenschap als de papyrologie, waarbij telkens nieuwe vondsten worden gedaan en onuitgegeven oorkonden het licht zien, op zich zelf reeds tot op zekere hoogte het verschijnen van het boek zou rechtvaardigen. Maar er is veel meer, waardoor het naast de „Grundzüge" een plaats verdient. In de eerste en voornaamste plaats wel daardoor, dat het zich behalve met de oorkonden ook bezig houdt met de litteraire papyri. Een volledige opsomming en bespreking van alles wat de papyri tot nu aan litteratuur hebben opgeleverd, was een desideratum. Schubart geeft eerst een overzicht over de litteraire papyri en behandelt daarna achtereenvolgens reeds bekende teksten en papyri, wier inhoud nieuw is. Van de eersten valt het leeuwenaandeel op Homerus, daarna volgen Demosthenes en Euripides; de laatsten kunnen van tweeërlei aard zijn: zij kunnen ons teksten brengen van schrijvers, die nog slechts weinig of in het geheel niet bekend waren (Bacchylides, Herondas, Menander) of ze kunnen van reeds bekende auteurs nieuwe stukken brengen (Ἰχνευταί van Sophocles, Ἀθηναίων πολιτεία van Aristoteles). Proeven van teksten, die niet zoo gemakkelijk zijn na te slaan, zijn overal met kleinere letters tusschengevoegd, iets wat het genot van het lezen zeer verhoogt.

Zeer te waardeeren is ook wat de schrijver, die als conservator van de Berlijnsche papyrusverzameling een groot deel van zijn leven aan de papyri heeft gewijd en tallooze papyrusteksten heeft uitgegeven, ons vertelt omtrent het schrift en zijn ontwikkeling, omtrent het schrijfmateriaal en het antieke boek. En degene, die de oorspronkelijke teksten wil lezen, zal goed doen, de vele wenken, die deze geleerde van de praktijk hem geeft, wel ter harte te nemen.

Het andere deel van het boek, dat zich met de oorkonden bezig houdt, komt natuurlijk veelal overeen met Mitteis-Wilcken's „Grundzüge" en dankbaar erkent de schr. in zijn voorrede, hoeveel hij vooral den eerstgenoemde in het hoofdstuk over „het Recht" te danken heeft. Maar ondanks deze overeenkomst zijn de twee werken toch in wezen verschillend: terwijl de „Grundzüge" in ieder hoofdstuk de resultaten bieden, welke de papyrologie voor dat onderdeel heeft verkregen en dus den onderzoeker aanwijzen wat reeds gevonden is en wat nog onderzocht dient te worden, wil het boek van Schubart in de eerste plaats een beeld geven van het leven op elk gebied in het oude Nijlland en zoo den aanstaanden papyroloog de basis bieden, welke hij bij zijn studie noodig heeft. Ter aanvulling geeft de schr. dan nog met kleine letters tusschen den tekst bijzonderheden, bronnen en litteratuur over het zoo even behandelde. Zoo is het werk van Schubart een gelukkige combinatie van leer- en leesboek en verdient niet slechts door den papyroloog, maar in uitgebreiden kring gelezen te worden.

Een aantal afbeeldingen aan het slot verhoogen nog de waarde.

Rotterdam. M. Engers.

C. Brakman, Opstellen over onderwerpen uit de Latijnsche letterkunde. Leiden, Brill. 1919.

't Valt niet te ontkennen, er heerscht tegenwoordig heel wat belangstelling in de klassieke oudheid. Niet

dat „men” nu zoo bizonder graag Latijnsche of Grieksche auteurs leest: die houdt men er meestal niet eens op na, en zijn Latijn en vooral zijn Grieksch radicaal vergeten te zijn, dat is iets waarop velen roem schijnen te dragen, althans iets waarover men zich geenszins behoeft te schamen. Een raar geval! Geen mensch, die niet blij is dat hij een mondjevol Fransch geleerd heeft, al komt hem dat voor de practijk des levens misschien nooit te pas. Maar niet-literatoren, die, als ze eenmaal het gymnasium hebben verlaten, hun latijnsche en grieksche boeken *niet* naar een stalletje brengen of in een hoek gooien, die zijn met een lantaarntje te zoeken. Ligt de schuld hiervan soms bij 't gymnasium? Krijgt men daar te lang en te veel onderwijs in de oude talen? En is het *niet* waar, wat ik wel eens heb hooren beweren: „het gymnasium is een instelling waar men leert eindexamen doen?”

Nu — hoe het zij: hooren vertalen uit klassieke schrijvers en dichters en hooren vertellen van wat er bij hen te lezen staat, dat wil men in onzen tijd wát graag. Laten wij dat feit dankbaar aanvaarden en er ons voordeel mee doen! *Iets* is altijd oneindig veel meer dan *niets*. En zal de klassieke geest ooit herleven, iets wat moet en ook zal geschieden, dan dient die herleving wel uit te gaan van hen, die althans een flauwe notie van de klassieke auteurs hebben. Meerdere verspreiding van die flauwe notie is dus een zaak van onmiskenbaar nut.

Doch het nut van Dr. Brakman's boek is heel wat grooter. Het is tweeledig. De buitenstaander vindt er een geestelijke inspanning in, die hem rijkelijk en op de genoegelijkste wijze beloont, voor den vak-man is het van 't begin tot het eind een liefelijke verpoozing, want er worden schrijvers en dichters in behandeld, waarin slechts zeer enkele philologen zich plegen te verdiepen en die toch voor hen van het grootste belang zijn.

Het zijn belangrijke en over 't geheel weinig gelezen auteurs, waaromtrent Dr. Brakman zijn lezers onderhoudt. En hij doet dat op voortreffelijke, vooral op boeiende wijze. Zijn taal is zuiver en welluidend Hollandsch, gesoigneerd in den goeden zin des woords: zijn stijl is vlekkeloos maar doet ons nooit, zooals wel eens bij pervers-gesoigneerde schrijvers vragen: „als ik dien man nu eens vroeg hoe laat het is, zou hij mij daarop dan een eenvoudig antwoord kunnen geven, of zou het ook al weer gestiliseerd moeten zijn?”

Om te beginnen met het laatste hoofdstuk „over de gedichten en brieven van Sidonius Apollinaris”, „den laatsten Gallo-Romein en den eersten Franschman” wat geeft ons dat hoofdstuk een helderen blik op het openbaar en bizonder leven van dien tijd! Hoe uitnemend is de schildering van de Hunnen, hoe vermakelijk het verhaal over het keizerlijk gastmaal, waarop Sidonius zich zoo dapper en met zooveel succes heeft geweerd tegen laster en lasteraars!

Iets minder vlot laat zich het voorafgaande hoofdstuk „uit 't geschiedverhaal van Ammianus Marcellinus” lezen. Geen wonder: Ammianus is een moeielijk auteur. Mag ik—alleen ten bewijze dat ik Dr. Brakman's boek nauwgezet heb gelezen — opmerken dat op p. 97 de vereischte samenhang ontbreekt? Waarschijnlijk is hier een — misschien vrij groot stuk — uitgevallen: ook de tekst van Gronovius is onverstaanbaar. Maar wat is Ammianus een belangrijk auteur! Voortreffelijk satiricus en, niet minder voortreffelijk historicus. Zijn beschrijvingen van de heerschende weelde der Romeinen, van het verachtelijk bedrijf der *heredipetae* en het niet veel eerbiedwaardigere der advocaten, doen aan Lucianus denken, waarlijk niet ten ongunste van Ammianus. En hoe uitnemend is alles wat wij bij Brakman over Keizer Julianus te lezen krijgen! Waarlijk, het sterven van dezen „afvallige” vult een paar van de schoonste bladzijden uit de oude literatuur! Als een proeve van Brakman's uitstekende appreciatie verwijs ik naar het betoog, dat Ammianus tegenover de Christenen billijker, maar tegenover de Gothen minder billijk is dan Tacitus.

Het „knapst” schijnt mij Hoofdstuk VI „de apologie van Arnobius” en bepaaldelijk daarin het exposé van de moeilijke leer van Arnobius *over de ziel*. Het geheele hoofdstuk is uiterst smaakvol en opwekkend tot eigen lectuur. Arnobius, zooals Brakman hem schildert, is werkelijk een hoogstaand auteur.

Maar het vermakelijkst om te lezen zal wel zijn hoofdstuk V: „het onderwijs van Fronto aan Marcus Aurelius”. Vermakelijk en instructief. Wie zich wat meer met den tijd van Trajanus heeft bezig gehouden moet er wel door tot het resultaat komen, dat in de weinige tientallen jaren tusschen Trajanus en Marcus Aurelius de ontwikkelde „heidenen” nóg braver, maar ook nóg kinderachtiger zijn geworden.

De hier besprokene, laatste vier, hoofdstukken moeten gerekend worden tot de „populaire” literatuur. Ze worden vooraf gegaan door de navolgende: 1 Livius en de fabula praetextata 2 over Sallustius Cat. 51 (de redevoering van Caesar) 3 over Seneca ad Marciam 4 eenige opmerkingen over Seneca's Agamemnon. Deze zijn meer van philologischen aard en zouden, in 't Latijn geschreven, een plaats in onze Mnemosyne verdienen. Toch zijn ze ook in dezen bundel geenszins misplaatst. Wetenschap popularizeeren is een bedrijf, dat in een slechten naam staat en voorheen in een nog slechteren stond. Stel u Cobet voor schrijvend in het Hollandsch voor het groote publiek. Dat liet men liever over aan hen, die er wel voor waren maar niet er achter. En ook nu nog doet ieder, die een populair geschrift over de oudheid ter hand neemt, verstandig zich eerst ervan te vergewissen aan wiens leiding hij zich overgeeft. Welnu, in die eerste vier hoofdstukken (die trouwens ook voor den „gewonen” lezer zeer onderhoudend zijn) betoont zich Dr. Brakman een hoogst achtbaar Latinist, een Latinist, die Latijn kent. Dat relatieve zinnetje is in onzen tijd een zeer gewenscht, ja een noodzakelijk toevoegsel aan dien titel.

Moge Dr. Brakman's boek vele lezers vinden! Dat zal hun, dat zal het studievak der philologie ten goede komen, want buiten belangstelling in wijderen kring kan zij 't niet stellen.

Leiden. J. J. Hartman.

V. Thomsen, Une inscription de la Trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist. filol. Meddelelser 1,1). København, A. F. Høst & Søn. 1917. (Pr. Kr. 0.65).

In het jaar 1799 werd in het Hongaarsche dorp Nagy-Szent-Miklós eene belangrijke vondst gedaan.

bestaande uit 23 gouden voorwerpen, schalen, bekers, drinkhoorn enz. van groote waarde en ook uit kunsthistorisch oogpunt interessant. Omtrent den oorsprong dier voorwerpen was men dadelijk gereed tot de gissing, dat zij eenmaal aan den beroemden Hunnenkoning Attila moesten hebben behoord en in den grond waren verborgen, opdat zij niet in de hand van vijanden zouden geraken. Men placht dus kortweg te spreken van den schat van Attila. Men kan hem thans vinden in het Kunsthistorisches Hofmuseum te Weenen. Om echter het geheim van dien schat te ontraadselen had men vooreerst kunsthistorische gegevens, maar meer zekerheid beloofden de inscriptiën te geven, die op verscheidene voorwerpen waren aangebracht, indien het slechts gelukte die te lezen en te verklaren. Die inscriptiën waren van verschillenden aard: sommige waren aangebracht in een soort Runenschrift, maar andere bestonden uit Grieksche letters en schenen ook gedeeltelijk Grieksche woorden te verbeelden, die echter geen zin opleverden. Eene inscriptie echter was wel in Grieksche letters, maar blijkbaar niet in het Grieksch geredigeerd en het is deze, die den beroemden Deenschen geleerde Thomsen tot een nader onderzoek heeft uitgelokt. Tot een nader onderzoek, want het spreekt wel van zelf, dat reeds voor hem andere geleerden niet alleen de voorwerpen nauwkeurig hadden beschreven, maar zich ook aan de verklaring der inscriptiën hadden gewaagd, evenwel met gering gevolg, zooals men uit Thomsen's opmerkingen dienaangaande kan leeren. Intusschen waren door de uitvoerige beschrijving van Hampel in de *Ungarische Revue* 1885, p. 161 vvg., 598 vvg. toch enkele punten vastgesteld, bijvoorbeeld dat de bewerking der voorwerpen den invloed der Grieksch-Byzantijnsche kunst onderstelde en, wat voor de dateering van bijzonder gewicht was, dat in de inscriptiën met Grieksche letter de B onderstreept was, hetgeen volgens Hampel eerst gebruikelijk werd onder keizer Basilius 867—886. Had hij aanvankelijk den schat uit de 4de of 5de eeuw gedateerd, toen hij deze bijzonderheid vaststelde nam hij deze tijdsbepaling terug en verviel meteen de legende dat de schat iets met Attila te maken had. Maar eene bevredigende verklaring der inscriptiën vermocht hij niet te geven, ook niet van die, welke boven in het bijzonder als de meest belangrijke is aangemerkt. Natuurlijk komt het daarbij vooral aan op de vraag in welke taal zij is vervat en nu meent Thomsen het antwoord daarop te kunnen geven, nl. in Bulgaarsch-Turksch. Hij gaat daarbij uit van dezelfde onderstelling als alle overige ontcijferaars, dat in die inscriptie twee eigennamen voorkomen, nl. Buela en Butaul, die beide gevolgd worden door het woord Zoapan, waarin men den Slavischen titel Čupan, distriktshoofd zonder moeite herkend heeft. Het voorkomen van dien titel bewijst echter niet dat de taal der inscriptie Slavisch is en, gelijk reeds gezegd werd, Thomsen houdt die taal voor Turksch en vindt in de inscriptie „Le zoapan Bouila a achevé la coupe, coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue". Niettegenstaande ik voor niemand wensch onder te doen in bewondering voor de scherpzinnigheid van den Deenschen meester moet ik toch bekennen, dat ik mij niet van de juistheid dezer verklaring heb kunnen overtuigen op gronden, die het te lang zoude zijn hier uiteen te zetten. Daarmede wordt echter niets te kort gedaan aan de belangrijkheid van het hier besproken opstel, dat niemand, ook al kan hij niet in alles den Schrijver volgen, zonder vrucht uit de hand zal leggen.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Kr. Nyrop, Histoire étymologique de deux mots français (*haricot, parvis*). (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, II, 1). Kopenhagen, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 0.60).

Haricot duidt twee zeer verschillende spijzen aan: „een soort ragoût", en „snijboon." Zijn dit twee betekenissen van hetzelfde woord of heeft men hier twee verschillende woorden? Hoewel het niet onmogelik is een brug te leggen tussen de twee zeer uiteenlopende begrippen, is het buiten twijfel dat wij hier te doen hebben met een toevallige klankeenheid van twee termen die, oorspronkelik altans, niets met elkander te maken hebben. Terwijl *haricot*, „ragoût", schijnt samen te hangen met Ofr. *haligoter*, *harigoter*, waarvan men de oorsprong niet kent, is de naam voor „boon" tegelijk met die plant uit Mexico gekomen: *haricot*, „snijboon," is het Mexic. *ayacolli*. Prof. Nyrop toont ons dat, op die heldere manier die wij van hem gewoon zijn, en hij weet, op de hem eigen wijze, zijn uiteenzetting aantrekkelik te maken door karakteristieke anecdoten en leerrijke voorbeelden, waardoor het betoog veel verder reikt dan het eigenlike onderwerp.

Parvis is Gr. παράδεισος, in de betekenis van het bosje of de tuin waarin de tempels van Adonis werden gebouwd, toegepast op de Kristelike cultus. De vorm *parvis*, Ofr. *parevis*, eist een verklaring; hoe komt die *v* in het woord? Prof. Nyrop verwerpt terecht de onderstelling dat *v* hier zou dienen om de hiatus in **pareïs* uit **paredis* te doen verdwijnen, want vooreerst komt **pareïs* niet voor, en in de tweede plaats zou *pareïs* niet *parevis* maar **paris* hebben moeten worden. De *v* is ontstaan uit de interdentale spirans (ð) waarin de *d* van *paradisus* regelmatig was overgegaan, en deze fonetiese verandering wordt door de schrijver, steunende op O. Jespersen, uitvoerig toegelicht.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

C. P. van Rossem, Het moderne Fransche Tooneel. (Fransche Kunst, 7). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij. (Pr. *f* 1.75).

Dit is een prettig boekje, evenals trouwens àlle tot nog toe in de serie „Fransche Kunst" verschenen werkjes; maar misschien meer dan die andere, in het bizonder voor den leek geschikt. De studie van van Rossem over het Moderne Fransche Tooneel wordt m. i. door een dubbel gebrek ontsierd. Eenerzijds een nog al opvallende onvolledigheid, niet geheel goed te maken door de waarschuwing in het *Woord-Vooraf*; is het een „vluchtige rondgang in den tuin der fransche dramaturgie", en „moest er telkenmale gecoupeerd worden", jammer genoeg bracht de gids ons niet in dien mysterieuzen uithoek, waar Maeterlinck en zijn collega's-hoveniers hun vreemde orchideëen kweeken in schemerende, zwoele kassen... Jammer genoeg bepaalt de gids zich er toe, ons te vertellen, dat die geheimzinnige hoek bestaat, maar dat men dien heden ten dage niet meer pleegt te bekijken... Jammer genoeg is „het théâtre in verzen

geheel vervallen" — wanneer tenminste de verzen der Unanimisten, Jules Romains e. d. geen verzen zijn; want hún werden een zestal pagina's gewijd —, en dat een Rostand, zelfs niet zijn naam, in het boekje te vinden is. Lijkt den schrijver het zgn. simultaneïsme van een Henri Barzun, in 1½ bladzij herdacht, eerder een plaatsje te verdienen dan de — nu ja! desnoods ouderwetsch geworden, prachtig-zieltogende kunst van Rostand en zijn tweede-ik Zamacoïs? Of acht hij dezen genoegzaam bekend, om de aandacht, voor hen bestemd, op te eischen voor een curiosum?...

Een tweede — en laatste — verwijt moge den schrijver treffen. De heer van Rossem behandelde zijn stof misschien wat te uitsluitend als tooneelschrijver. Hij vergeet wellicht dat het meerendeel der toeschouwers in een schouwburgzaal, en van hùn appreciatie hangt toch het succes af, en, (is het een serieus publiek) naar het succes kan men dan de waarde meten; — dat het meerendeel der toeschouwers zich minder bekommert om den technischen kant dan om de innerlijke waarde, om de juistheid der toestanden, het treffen der dialogen, de waarheid in de karakterteekening, de interesse der handeling... Te vaak worden in van Rossem's boek aesthetische door technische overwegingen verdrongen. Het wordt er door: in plaats een litterair-historische verhandeling over het Fransche tooneel der laatste dertig jaar, een lofzang op de vakkennis der theaterschrijvers.

Maar laten wij, zooals Jules Renard het noemde, na den rozenkrans met (twee) zwarte, den rozenkrans met zeer veel witte kraaltjes ter hand nemen, en ongetwijfeld zullen wij veel verdienstelijks vinden in de beschouwingen van dezen schrijver, welke in vele opzichten een juisten kijk heeft op het moderne tooneelwerk, dat hij grondig blijkt te kennen. Hij wijst ons op het den Franschman aangeboren talent voor optische illusie en voor het aanvoelen der aannemelijke realiteit. De Fransche karakterteekening vindt dáárom overal bijval, omdat zij, universeel van aard, overal begrepen kan worden. Waar een type, hoe verrassend of excentriek ook, ten tooneele wordt gebracht, is het in de allereerste plaats een levend mensch, en zoo heeft de toeschouwer, levend mensch trots alle punten van verschil met zijn bespotten of beklaagden broeder, dadelijk contact met die verwante ziel. Men behoeft geen Rousseau te zijn, om in Alceste's aard, toestand, handelingen en meeningen, overeenkomstigheid te voelen met zijn eigen aard, toestand, daad en gedachte.. Ibsen, Heyermans, geven uitzonderingsgevallen in wier gedachtengang wij ons haast wetenschappelijk moeten inwerken. Wat techniek en dialoog betreft, zitten Heyermans' *Opgaande Zon* b.v. of *Eva Bonheur* onberispelijk in elkaar. Maar figuren als Matthijs de Sterke of Jasper aanvaarden we steeds met voorbehoud. Op hun levensopvattingen zou een Latijnsch dramaturg geen stuk bouwen. Onbewust is zijn kunst internationaal: algemeen menschelijk. En de vorm wordt bij hem aantrekkelijk gemaakt door het optreden van het hem zoo eigen conversatietalent, de luchtige, doch niet oppervlakkige uitdrukking der diepzinnigste gedachten; en de zwaarste kost wordt licht verteerbaar door het pittige zout zijner geestigheid. Ziedaar de hoofdgedachten uit van Rossem's inleiding (pag. 1—9).

Achtereenvolgens worden het „Théâtre Libre", de „Jongeren", het Boulevard-Tooneel en de Comici behandeld. Schrijver leert ons, welk een groote rol Antoine heeft gespeeld, niet alleen òp het tooneel, maar daardoor ook in het eeuwig-wisselend spel der Fransche tooneelgeschiedenis. Stond tot rond 1887 het tooneel nog steeds in het teeken van Scribe's theorieën, Antoine bracht de revolutie teweeg, die van het theaterstuk der jongeren wilde maken: „une tranche de vie mise sur la scène avec art". Het leven. Het leven-zèlf, bron van genot en moraal tevens; het stuk zal ons, dank zij de zoo ver doorgevoerde objectiviteit, belang inboezemen, omdat het *menschen* laat zien, en geen „getruqueerde menschenzielen." (p. 14). Hun fout was natuurlijk, als steeds, mateloosheid, voortkomend uit onontwikkeld smaakgevoel — maar de eerste stoot was gegeven. Pierre Wolff, Georges de Porto-Riche, de Curel, Brieux en Lavedan zijn de meest representatieve figuren dier nieuwe periode. Zoo is weer de grootste verdienste, in het meesterwerk van laatstgenoemde, *Le Duel*, zijn abbé Daniel als *mensch* voor te stellen, en uit zijn *mensch*-zijn komt het conflict voor, dat het stuk zijn actie-waarde verleent. — De Unanimisten gaan nog verder. Het kader van hun kunst, verbreed, omlijst niet meer het individu, maar de menigte, de gemeenschap. Deze innovatie valt samen met het duidelijker geworden begrip van de „psychologie de la foule", die een Shakespeare reeds in zijn *Julius Caesar* voelde en weergaf. Romains en Claudel, ziedaar de protagonisten dezer school; terwijl Francis Jammes het drama, doch zonder erin te slagen, in zijn landelijke poëzie wil drenken. Van minder kunstwaarde is het Boulevard-Tooneel, en de schuld van zijn overdreven lof en wereldverspreidheid ligt bij de critiek, met haar coteriegeest en haar cliché-complimentjes. (pag. 76). Capus en Coolus, Gavault en Kistemaekers zijn succes-fabrikanten, en als zoodanig de groote vijanden van het hedendaagsche tooneel (p. 79); zeer veel gunstiger steken Bernstein en Bataille bij hen af, terwijl ook Donnay, b. v. in zijn *Retour de Jérusalem*, de belangwekkendste onderwerpen op de meest levendige wijze behandelt. Een laatste woord van lof valt den comici ten deel, in het bizonder Courteline en Tristan Bernard, die, na een vergelijking met de „bekende platte burgermansklucht" van Duitsche origine, de Fransche kunst als meesters vertegenwoordigen.

Amsterdam. Martin J. Premsela.

N. van Wijk, Altpreussische Studien. Beiträge zur baltischen und zur vergleichenden Grammatik. Haag, Martinus Nijhoff. 1918. (Pr. ƒ 5.80 + 5 %).

Reeds vele geleerden hebben zich aangetrokken gevoeld tot de sedert ruim twee eeuwen uitgestorven taal van de Pruisen, de oude bevolking van de streek tussen Weichsel en Deime en Pregel, en heel wat scherpzinnigheid is besteed aan de oplossing van de lastige vraagstukken welke die taal ons opgeeft. Wij hebben hier vóór ons een taal die alleen bekend is uit een paar woordelijstjes en drie katechismen, alle uit de nadagen van zijn bestaan, van welke teksten de uitgebreidste, gedrukt in 1561, met behulp van een tolk in 't Pruisies is vertaald door een eenvoudige dorpsdominee, blijkbaar niet voldoende voor deze taak berekend, daar hij

zachtst genomen de taal zelf niet behoorlik meester was. Bovendien vertegenwoordigen de anderhalve eeuw oudere woordelijst van Elbing en de katechismen niet dezelfde tongval; de eerste volgt het dialekt van Pomesanië, de streek beoosten de Weichsel, de katechismen daarentegen in hoofdzaak dat van Samland, ten noorden van Koningsbergen. De beperktheid van de bronnen laat ons dikwijls in 't onzekere, en de veelvuldigheid van de gevallen dat de vertalers of andere personen die met de tekst te maken hebben gehad, fouten van allerlei aard kunnen hebben gemaakt, vergroot de moeilikheden, verbonden aan 't bestuderen van deze taal, welke voor de Indogermaanse taalvergelijking in 't algemeen en voor de Baltoslaviese in 't biezonder zeer belangrijk is.

Wat v. Wijk ons in zijn *Altpreussische Studien* aanbiedt is een reeks van onderzoekingen over grammatiese vormen, voornamelik in de tongval van Samland. Het boek is opgedragen aan de nagedachtenis van August Leskien, de voortreffelike geleerde en leermeester, bij wie veelomvattende kennis, vernuft en gezond verstand gepaard gingen met eenvoud en beminnelikheid en die als beoefenaar van de Balto-Slaviese talen door geen van zijn landgenoten is geëvenaard.

Hoofdstuk I behandelt de ontwikkeling van de Oerbaltiese *ē* in 't Samlands en komt tot het besluit dat *ē* over 't algemeen weliswaar, zoals Bezzenberger aanneemt, *ī* was geworden, maar aan 't eind van een woord *ē* was gebleven, mits er de klemtoon op viel, b. v. *semmé* 'aarde' tegenover *mū́ti* 'moeder', terwijl *-ē-* vóór *n* overging in een onzekere, door *ie* voorgestelde klank, hetzij monofthong of difthong, b. v. *mien* (= Obulg. *mę*, Oind. *mā́m*), *semmien* 'terram'.

De beide volgende hoofdstukken zijn gewijd aan de ontwikkeling van Balties *ā* en *ō* in dezelfde tongval. Wat *ā* betreft wordt een wijziging voorgesteld op Bezzenberger's regel, dat *ā* na dentalen blijft, maar na labialen overgaat in *o* als er de klemtoon niet op rust, in *ū* als dat wel het geval is. Volgens v. Wijk is na *m ā* altijd *u* geworden, blijkens *mukint* 'onderwijzen', *lymuczt* (uit **limu-ts*) 'brak', die evengoed *u* hebben als *mūti* 'moeder'. Ook de regel die Bezzenberger en Trautmann voor de ontwikkeling van de *ā* na velaren geven is, betoogt hij, onjuist, maar de voorkomende vormen veroorloven ons niet om een afdoende regel op te stellen. Ingewikkelder, ook in verband met de twee vertegenwoordigers in 't Litauws, is de vraag welke klank in 't Pruisies regelmatig aan Balties *ō* beantwoordt. Wel vindt men ook hier na dentalen soms *ā*, nl. in de vormen van *dāt* 'geven', maar daarnaast staan *tickrōma-* 'rechtvaardig' e.dgl. Twee vormen met *o*, *no*(-) en *pro*(-) naast *na*(-) en *pra*(-), schrijft v. Wijk aan 't voorbeeld van *po*(-) toe, maar overigens brengt ook hij het niet verder dan „die Formulierung eines ungelösten Problems."

Hoofdstuk IV levert, in aansluiting aan Solmsen, een betoog, dat de Samlandse uitgangen *-ei* en *-ai* streng van elkaar onderscheiden moeten worden (terloops wordt met de zogenaamd Litauwse datief *mánei* e. dgl. afgerekend en een datief als *nautei* verklaard), en een poging tot verklaring van de gevallen waarin zowel *-ei* als *-ai* voorkomt, met zeer gerechtvaardigde verwerping van de hypothese van Mikkola e.a., als zou er in 't Pruisies een dergelijke difthong als Litauws *ē* hebben bestaan.

In hoofdstuk V komt de genitivus singularis van de Pruisiese substantieven ter sprake. v. Wijk houdt de genitief-uitgangen van de *n*-stammen (*kermenes*) en van de *o*-stammen (*deiwas*) voor oude vormen en acht de laatste ontstaan uit *-oso*. De overige genitief-uitgangen, b. v. die van de *ā*-stammen (*ālgas*), beschouwt hij als analogiese formaties.

In 't volgende hoofdstuk komen de instrumentalis- en datiefvormen aan de beurt. v. Wijk toont aan hoe onwaarschijnlik Trautmann's mening is, dat in 't Pruisies alleen de *ā*-stammen een afzonderlike instrumentalis hadden bewaard, en hoeveel eenvoudiger het is, die schijnbare instrumentalis op *-an* (b.v. *madlan*) als een akkusatief te beschouwen. Waar twee vormen bestaan (b. v. *īstai* 'eten' naast *waldniku* 'koning') doet men z. i. het beste met te geloven dat het verschil in funktie tussen de oude datief en de oude instrumentalis in 't Pruisies verloren was gegaan. Hetzelfde zou gelden bij de *ā*-stammen (b. v. *perdāsai* 'koopwaar' naast *spartisku* 'kracht'), maar de Schrijver schijnt geen kans te zien te verklaren, wáárom de uitgang *-u* alleen voorkomt bij substantiva op *-iskā* en bij 't femininum van adjektieven op *-iska-*. Het bezwaar lijkt mij niet heel gewichtig, daar men zich best kan voorstellen dat enkel in een bepaalde formele groep van feminina de vorm op *-u* (dus de oude instrumentalis) bewaard bleef, ook al bestaat een dergelijk onderscheid bij 't masculinum niet. Het is wel niet geheel hetzelfde, maar het herinnert toch aan deze Pruisiese eigenaardigheid als in 't Oudengels van de *ā*-stammen alleen de verbalia op *-ung* de (in dit geval onoorspronkelike) uitgang *-a* hebben, zij het dan ook naast de bij alle overige uitsluitend gebruikelike *-e*. In 't vervolg van 't hoofdstuk beproeft de Schrijver een verklaring te geven van enige opmerkelike datieven, inzonderheid de pronominale vorm *stessiei*. Naar aanleiding van de verklaring van de Litauwse instrumentalis *ranka* uit *-ām* is het de moeite waard te vermelden dat Leskien die al in 1884 gaf (*Berichte der sächs. Ges. der Wissenschaften*).

Hoofdstuk VII houdt zich bezig met de nominativus pluralis van de *o*-stammen. Te recht verwerpt v. Wijk het denkbeeld van Johannes Schmidt, dat de uitgang *-ai* van de masculina een oude neutrale uitgang is, daar immers de pluralis van 't neutrum in 't Samlands op *-u*, in 't Pomesaans op *-o* uitgaat, maar hij komt niet tot een stellig besluit over de verhouding tusschen Pruisies *-ai* en Litauws *-ai*.

In hoofdstuk VIII vragen de pronomina onze aandacht. De volstrekte onhoudbaarheid van de afleiding van *stas* 'die, de' uit **kto-* wordt bewezen, de door anderen gemaakte vergelijking met Litauws *sztái* immers gaat niet op, omdat dit in oude Litauwse teksten nog *szitai* luidt. v. Wijk houdt *stas* voor een mengsel van **sa* (Idg. **so*) en **tas*. Ten slotte speurt hij de oorsprong na van de vormen van 't pronomen *tāns* 'hij'.

Hoofdstuk IX betreft een beginselkwestie: mogen wij in de Oudpruisiese spraakkunst van een „injunktief" spreken? Het antwoord luidt ontkennend en wordt overtuigend toegelicht.

In 't laatste hoofdstuk poogt de Schrijver een verklaring te geven van de uitgang *-imai* in de 1e persoon

pluralis en *-ai* in de 3e persoon bij klassen van werkwoorden waar men iets anders zou verwachten dan *-i-* en *-ai*.

Uit dit overzicht moge blijken dat linguistiese fijnproevers in het geschrift veel van hun gading zullen vinden. Voor een uitgebreide kring van lezers is het niet bestemd, en daarom is de dank die de Schrijver in zijn voorrede aan de Uitgever betuigt zeker niet misplaatst.

Groningen. J. H. Kern.

A. Stille, De ledande idéerna i krigföringen i Norden 1563—1570. (Ur „Festskrift utgiven av Lunds universitet vid dess tvåhundrafemtioårs jubileum 1918").

De bekwame vertaler van Shakespeare en het kunstscheppende talent van dr. Royaards hebben het meerendeel onzer beschaafde landgenooten, al zij 't onder den eenigszins vreemden naam van „Driekoningen-avond", bekend gemaakt met een der geestigste werken van den grooten Engelschen tooneeldichter; hetwelk echter met den datum van 6 Januari zoowat niets te maken heeft. Daarentegen herinneren wellicht weinigen onzer zich het Deensch-Zweedsche treurspel, waarin duizenden menschenlevens nutteloos en zonder eenige uitkomst zijn opgeofferd aan een vorstelijke gril: het voeren van een kroontje meer of minder — der wapens van Denemarken, Noorwegen en Zweden [1]) — in het wapen van eerstgenoemd koninkrijk! De schier spottenderwijs zoodanig gedoopte „Driekronen-oorlog" strekt mede als waarschuwend voorbeeld tegen de souvereine bevoegdheid tot het verklaren van oorlog, waartoe veelal het vunzige gespin der diplomatie dreef; — nogmaals één der hoofdoorzaken van den laatsten wereldoorlog, welke aan 5 millioen strijders het leven heeft gekost, 15 millioen dapperen verwondde en verminkte, een nog onbekend millioenental vrouwen en kinderen ontijdig door ziekte en honger ten grave sleepte, 400 milliarden gouds gewetenloos verslond!

Na derdehalve eeuw blijft in de Noordsche rijken nog groot verschil bestaan omtrent de vraag, wie met betrekking tot den zevenjarigen strijd de hoofdschuldige moet heeten: Frederik II, koning van Denemarken, of Erik XIV, opvolger van koning Gustaaf I Wasa van Zweden. Sommigen, en wel het meerendeel der Zweedsche geschiedkundigen, noemen Erik XIV de grootste schurk onder de toenmalige gekroonde hoofden van Europa, wiens rampspoedig uiteinde aan niemand een zweem van sympathie heeft kunnen ontlokken. Anderen verheerlijken hem als een vér vooruitzienden bewindvoerder, die Zweden in nieuwe banen van de Europeesche staatkunde heeft geleid, als de koene ontwerper en uitvoerder van groote staatkundige plannen [2]). De Deensche bronnen voor den „Driekronen-oorlog" schijnen minder partijdig, meer betrouwbaar dan de Zweedsche; beide laten echter tal van staat- en krijgskundige vraagpunten onopgelost, beter gezegd, voor tweeërlei uitleg vatbaar. Zulks wordt zijdelings erkend door dr. Arthur Gustaf Henrik Stille „Professor Filosofiska Fakulteten, Humanistika Sectionen" aan de „Kungl. Karolinska Universitet" te Lund in Zweden — de vroegere geestelijke en wereldlijke hoofdstad van het Deensche rijk, „metropolis Daniae," waar hunne koningen zich lieten huldigen —, die in 1918 aan het tweehonderdvijftigjarige bestaan der hoogeschool een feestuitgave heeft gewijd met den titel „Gedachtengang bij de oorlogvoering in het noorden 1563—1570". In het vóórwoord omschrijft hij zijn doel, nam. meer licht te verspreiden omtrent beide partijen, doch onder bijvoeging „Det är sant, att man ifråga om det nordiska sjuårskriget i väsentlig grad är i saknad af bestämda *redogörelser*, gifna af de handlande och ledande personligheterna själfva, för de bevekelsegrunder, som legat till grund för deras gärningar, för de ursprungligen verkande driftkrafterna såväl som för de moment, som under utvecklingens lopp kommit att modifiera handlingen och drifva den in i nya linjer, *och jag är fullt medveten om att jag på den grund kan ådraga mig förebråelser för konstruktion och hypotesmakeri* (Inderdaad treft men bij den Noordschen Zevenjarigen oorlog geen bepaalde *verklaring* aan omtrent de drijfveeren der leidende personen of de beweegredenen voor hunne staat- en krijgskundige handelingen, tot wijziging hunner oorspronkelijke ontwerpen en inslaan van andere wegen, *zoodat ik mij ten volle bewust ben door eigen voorstellingen wellicht aanleiding te geven tot nieuwe hypothesen*)." Hoewel de geëerde Schrijver zich zoo min door smaad als door overdreven lof laat verschalken, oordeelt zonder vóórliefde of ingenomenheid tegen personen, eere geeft aan wien eere toekomt, valt hij toch, naar onze meening, hier en daar geenszins van een minder juiste polemiek op staat- en krijgskundig gebied vrij te pleiten. Zonder ons daarin, ook niet in strategische critiek te verdiepen, waarvoor dit maandschrift zich geenszins eigent, bepalen wij ons tot een kort overzicht van den „Driekronen-oorlog," zooals dr. Stille dien te boek stelde [1]). De leidende staatkundige gedachten van beide partijen kwamen vrij wel overéén: wederzijdsche misleiding, dwaze ijdelheid, misdadige heerschzucht. Geen verloochening, toen zoomin als heden, van trots, naijver of vijandschap; wél, van Gods vermaning „Gij zijt allen broeders"!

Na gedurende een bijna veertigjarige regeering Zweden tot rust gebracht en aldaar meerdere bronnen van welvaart geopend te hebben, was Gustaaf I Wasa op 29 September 1560 gestorven. Jammer genoeg had hij kort vóór zijn dood de zonen uit zijn tweede huwelijk met aanzienlijke provinciën van het rijk beleend: Johan met Finland, Magnus met Oost-Gottland, Karel met Södermanland als erfelijke hertogdommen, ten gevolge waarvan de koninklijke macht aanzienlijk verminderd en de grond tot binnenlandsche beroeringen gelegd werd. Zijn 27-jarige oudste zoon Erik, de veertiende van dien naam, besteeg den troon in Stockholm.

Ruim anderhalf jaar vóór de troonwisseling in Zweden had Frederik II (1 Januari 1559) in Denemarken de teugels der regeering, doch onder zeer beperkte voorwaarden, aanvaard: het werk van den adel, waarvan

[1]) Noorwegen behoorde toen tot Denemarken.

[2]) Ahlqvist. Konung Erik XIV's sista lefnadsår — Stockholm 1878. — Fr. Westling. Det nordiska sjuårs krigets historia; in Hist. Bibl. 1879.

[1]) Tal van werken over den „Driekronen-oorlog" verschenen in Denemarken en Zweden, door Westling, Rördam, Annerstedt, Schirren, Droysen, Resen, Mollerup, Bricka, Laursen, Daae, Tegel e. a.; bovendien zijn nog enkele in handschrift voorhanden.

de invloed, bij de onbeduidendheid der steden en de door 's konings vóórganger Christiaan III verminderde macht der geestelijkheid, sterk was toegenomen.

Twee jonge vorsten dus van nagenoeg gelijken leeftijd in het Noorden, beiden in gelijke mate doordrongen van hun beteekenis en naijverig op hunne rechten. Erik XIV bezat enkele der goede eigenschappen, van zijn vader. Daarentegen hadden diens minder gunstige hoedanigheden zich te sterker bij zijn zoon ontwikkeld; in zijn jeugd onrustig, ruw, onwaarheidlievend, ontaardden deze karaktertrekken al spoedig in wantrouwen en ruw geweld. Hoewel de goede verstandhouding met Denemarken reeds eenigen tijd te wenschen overliet, is toch ten onrechte beweerd, dat Erik 't eerst de „*dominium maris Baltiae*" ter oplossing in Zweedschen zin zou hebben opgeworpen. Frederik II, een verstandige, werkzame vorst, beschermer van onderwijs en wetenschap maar wiens zucht tot het bereiken van zijn ideaal, herstel der unie van Kalmar [1]), aan zijn land en volk groote onheilen en schier ontorschbare geldelijke lasten heeft berokkend.

Alvorens met Denemarken in vijandelijkheden te worden gewikkeld, voerde Erik XIV oorlog met Rusland en Polen over Lijfland.

Lijfland toch, Esthland en Koerland hadden sinds 1199 deel uitgemaakt van de geestelijke Zwaard-orde tot bekeering der heidenen, welke in 1237 met de Duitsche- of Teutonische orde was vereenigd. De grootmeester der Zwaard-orde, Walther van Plettenberg, had zich in 1521 van laatstgenoemde vrijgekocht, en derfde dientengevolge bij de verwoestende invallen van tsaar Iwan IV Wasiljewitsch van Rusland gedurende de eerste helft van de 16de eeuw de hulp van de overige Zwaard-ridders.

Toen de Russen in 1558 opnieuw Lijfland aanvielen, wendden de Zwaard-ridders zich om hulp tot Denemarken, Zweden en Polen. Frederik II kocht eenige stichten van Lijfland en gaf ze aan zijn jongeren broeder, maar toonde zich zoo min als vroeger Gustaaf I Wasa of als Polen geneigd tot dadelijken bijstand. Intusschen bezette Iwan IV de aan Rusland grenzende streken van Esthland. Nauwlijks was Erik XIV ten troon gestegen óf hij toonde zich tot hulp gereed, mits Esthland zich aan hem onderwierp, hetgeen tot groote ergernis van Denemarken geschiedde (4 Juni 1561). Uit vrees dat de reeds sinds een jaar in Denemarken en Zweden gereed liggende eskaders gedurende zijn afwezigheid slaags zouden raken, gaf Frederik o. a. in Augustus 1561 zijn plan op tot bijwoning van het huwelijk van den prins van Oranje met Anna van Saksen te Leipzig, doch bleef te Kopenhagen. De Poolsche koning eischte voor zijn toegezegde maar zeer vertraagde hulp den afstand van nagenoeg geheel Lijfland, zoodat alleen Koerland als erfelijk hertogdom, maar onder Poolsche leenhoogheid, overbleef. Daarmede was de Zwaard-orde ontbonden en haar grondgebied tusschen de vier Noordsche mogendheden verdeeld.

[1]) Denemarken, Noorwegen en Zweden waren in 1397 door de unie van Kalmar vereenigd geworden onder Margaretha, dochter van Waldemar IV van Denemarken en gemalin van Hako VII, koning van Noorwegen, wegens haar schranderheid en beleid genaamd *de Semiramis van het Noorden*. Na haar dood had Noorwegen, vooral Zweden zich meermalen aan de heerschappij der Denen onttrokken. In Juni 1523 werd de unie ontbonden.

Gedurende den oorlog tusschen Polen, Rusland en Zweden ondersteunde Erik's oudste broeder, hertog Johan van Finland, zijn schoonvader koning Sigismund II van Polen met geld. Hierover verontwaardigd, liet Erik zijn broeder te Abo gevangen nemen en verklaarden de stenden hem schuldig aan landverraad. De droefgeestige stemming, welke men reeds vroeger bij Erik had opgemerkt, verkeerde bij de intriges van koning Frederik II van Denemarken in toenemende zwaarmoedigheid. Terwijl deze, tegen den raad zijner vertrouwden, oorlog met Zweden zocht, zijne brieven al vast met de drie kronen der unie van Kalmar zegelde, Lubek en zijn zwager, den keurvorst August van Saksen, als bondgenooten aan zijn zijde trachtte te scharen, sloeg Erik om zijn krachten te versterken den weg in van huwelijksaanzoeken — waaromtrent dr. Stille ons te weinig verhaalt — bij koningin Elisabeth van Engeland, bij Maria Stuart, weduwe van koning Frans II van Frankrijk, later bijna gelijktijdig bij prinses Christine van Hessen [1]) en de hertogin-weduwe Renate van Lotharingen — vrij begrijpelijk vergeefsche, telkens mislukte zetten op „la carte d'amour." Erik zou ten slotte huwen met een eenvoudige boerendochter: een in het moeras ontloken bloem.

Als weerslag op de „drie kronen" in het Deensche wapen nam Erik XIV in het zijne op de „drie Deensche leeuwen" met het bijltje van den heiligen Olaf van Noorwegen. Hoewel 't niet moeilijk zou geweest zijn omtrent dit ijdele twistpunt tot overéénstemming te geraken, weigerde koning Frederik halsstarrig elke tegemoetkoming [2]).

Eigenmachtige handelingen van een Zweedsch gezantschap te Kopenhagen op weg naar Hessen dreven Frederik II tot geweld. Nadat de Zweedsche en de Deensche vloten reeds op 20 Mei 1565 bij Bornholm onverwacht slaags geraakt waren, maakten Denemarken en Lubek op 13 Juni d.a.v. gemeene zaak tegen koning Erik.

De persoonlijke aanhang van Erik XIV bij enkele Europeesche hoven was gedurende de eerste jaren zijner regeering toegenomen; maar hunne telkens herhaalde, mislukte pogingen tot bemiddeling om het dreigende conflict met Denemarken te voorkomen, lieten ten slotte Zweden aan zijn lot over [3]).

Zweden hield de overhand op zee — op 30 Mei 1564 tusschen Öland en Gottland, 14 Augustus d. a. v. aan den noordspits van eerstgenoemd eiland, dd. 21 Mei en 4 Juni 1565 op de kusten van Pommeren en van Mecklenburg bij Bukow, 7 Juli daarna tusschen Rügen en Bornholm —, de Denen te land, als bij de verovering van Elfsborg nabij Gottenburg op 4 September 1563, de overwinning van Axtorna verder zuidwaarts bij Falkenberg op 20 October 1565 na verlies van de stad Varberg aan het Kattegat, bij Holaveden en in Oost Gottland in het najaar van 1567, de herovering van Varberg in 1569 enz. Zweden dankte zijn roem voornamelijk aan den admiraal Klaes Horn, Denemarken aan den generaal

[1]) Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau, I, pages 77, 81 et 85, 154, 180, 206 et 207, 232, 328 et 329, 395 et 396, 406 — 408.

[2]) Mollerup. Bidrag til den nordiske Syvaarskrigs Historie. Dansk historisk Tidsskrift, Raekke V: 2, 572. Amm. 2.

[3]) Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv (Kopenhagen).

Daniël van Rantzau, die zich veel naam maakte door zijn uitmuntend geleiden terugtocht in 't laatst van Januari 1568 uit West Gottland, bij felle kou en zonder levensmiddelen, van Motala aan het Wetter-meer over het bevroren Sommer-meer langs Säby en Ekesjö naar Knäred, waar hij weêr Deensch grondgebied bereikte. Koning Erik, toen reeds verbijsterd van geest, volgde tot Vexjö, en staakte aldaar de vervolging.

Nadat beide rijken elkander met groote verbittering veel schade hadden toegebracht, kwam op 13 December 1570 de vrede te Stettin tot stand, waarbij Frederik II van alle aanspraken op Zweden, de regeering te Stockholm van die op Noorwegen, Schonen, Halland, Jämtland, Härjedalen, Blekinge en het eiland Gottland afzag. Zweden betaalde bovendien nog een aanzienlijke geldsom voor oorlogskosten; de handel der Denen op de Oostzee en die der Zweden door den Sont zouden vrij zijn. Lubek kreeg vrije scheepvaart naar Narwa.

„Spelet var uppskjutet, icke afgjordt" — de strijd was geschorst doch niet beëindigd, schrijft de heer Stille. Reeds in 1611 zou de oorlog, dán tusschen Gustaaf II Adolf en Christiaan IV van Denemarken, worden hervat, nadat deze laatste Kalmar had bemachtigd, schijnbaar om andere redenen dan die waarom Frederik II in 1563 den oorlog was begonnen. De vredesverdragen bevatten telkens den kiem van nieuwe oorlogen. Zweden en Denemarken leden beiden aan een *vitium originus*: nationale eer- en heerschzucht.

De Kalmar-oorlog en latere Zweedsche oorlogen beteekenden voor de geschiedenis van Europa verzwakking van de Scandinavische wereld „*Discordia maximae dilabuntur*" — de ook in onze oude Republiek telkens verwaarloosde waarschuwing op de keerzijde van het Staten-zegel.

Ten bewijze, dat Frederik II met den vrede van Stettin geenszins zijn lievelingsdenkbeeld, herstel der unie van Kalmar, had opgegeven, strekke o.a. dat het wapen op de trompet-vaantjes der in 1571 nieuwe opgerichte „Drabantgarden", den Zweden ten spijt, opnieuw in het derde kwartier *de drie kronen* in goud op blauw veld voerde [1]).

Nog heden vertoont de Koninklijke Deensche standaard dezelfde traditie.

Terwijl Frederik II de gelden tot het voeren van den krijg vooral aan het beleid van zijn overigens weinig vertrouwbaren minister Peter Oxe te danken had, viel de voor Denemarken gunstige uitslag van den doelloozen, bloedigen „Driekronen-oorlog" minder toe te schrijven aan overwicht op Zweden dan aan de binnenlandsche tweespalt aldaar.

De zwaarmoedigheid van Erik XIV toch was in aanvallen van waanzin overgegaan. Vermeenende, dat het hoofd van het aanzienlijke geslacht Sture, nevenknie der Wasa's, hem van den troon wilde stooten om dien aan zijn broeder Johan te verzekeren, liet hij dezen en andere bij hem verdachte personen in de gevangenis werpen. In 1567 ontaardde zijn ongelukkige zielstoestand tot moordzucht; met eigen hand verwondde hij Nils Sture, deed hem en tal van andere staatsgevangenen zonder rechtelijk onderzoek ter dood brengen.

[1]) Den Dansk-Norske Haers Historie af Otto Vaupell med Billeder af C. Lund. I. — 1872.

Den 4en Juli 1568 huwde koning Erik met groote praal Karin Månsdotter, in verband waarmede de hoogere standen zich geheel tegen hem keerden; de volksgunst had hij reeds lang verspeeld. Bovendien lieten de „drie kronen" in het Deensche wapen hem geen rust. Wél toonde hij bij oogenblikken berouw over zijne geweldadige handelingen; wél zocht hij de gezinnen van zijne slachtoffers door geld en tegemoetkomingen te bevredigen; wél trachtte hij het volk weer te winnen door zijn schuldigen broeder hertog Johan op vrije voeten te stellen; ook bleef hij zoo lang mogelijk aan het hoofd van het leger — alles tevergeefs. De aanvallen van verstandverbijstering keerden zoo dikwerf en in zulke gevaarlijke vormen terug, dat zijne broeders Johan en Karel, door een opstand van het volk gesteund, zich tegen hem verbonden. Ten slotte door iedereen verlaten, werd Erik XIV nog vóór den vrede van Stettin gevangen genomen en op 25 Januari 1569 van den troon vervallen verklaard.

Met den vrede van Stettin kwam Zweden niet tot rust. De verheffing van Lijfland door Rusland tot een koninkrijk leidde tot nieuwen strijd met tsaar Iwan IV. Zweden strekte ten prooi aan twist tusschen de beide broeders van Erik, waarbij Karel den meesten aanhang vond. Uit vrees dat een revolutie wellicht Erik, die in de gevangenis zelfs lichamelijke mishandelingen verduren moest, weder op den troon zou brengen, schaamde Johan zich niet, hem door vergif van het leven te laten berooven (16 Februari 1573). Zoo eindigde het leven van een niet onbegaafden, doch tuchteloozen vorst, die in vroegere jaren op allerlei niet altijd even loffelijke wijzen den invloed van Zweden in Europa had weten te verhoogen, wiens geest vooral onder de ijdele aanspraken van Denemarken had geleden. Ook Frederik II moest zijn ideaal tot hereeniging van de „Drie kronen" van Scandinavië prijsgeven.

Onze bespreking heeft reeds de grenzen van het zeer lezenswaardige Zweedsche geschrift overschreden.

Al moge de hoogleeraar dr. Stille o. i. geenszins zijn geslaagd om, uit een psychologisch oogpunt beschouwd, de belofte, welke de titel van zijne feestuitgave vertolkt, geheel te vervullen, blijft zijn arbeid een historisch gedenkstuk van blijvende waarde voor het tweehonderdvijftigjarige jubileum der Lund'sche hoogeschool.

's-Gravenhage. F. de Bas.

E. C. G. Brünner, De order op de buitennering van 1531. (Utrechtsche Bijdragen voor Letterkunde en Geschiedenis XII). Utrecht, Oosthoek. 1918. (Utrechtsche diss.).

Deze Utrechtsche dissertatie bevat een schat van gegevens over den economischen toestand van het graafschap Holland in de eerste helft der 16de eeuw. In het eerste hoofdstuk schetst Dr. Brünner de omstandigheden, waarin Holland verkeerde bij den aanvang van de regeering van Karel V; de schrijver maakt hierbij o. a. gebruik van de vele gegevens, die de bekende enquêtes van 1496 en 1514 verschaffen. Zeer interessant is hetgeen de schrijver mededeelt over de verhouding, waarin het grondbezit op het platteland verdeeld was tusschen boeren, adel, geestelijkheid en poorters. Het blijkt dat in het algemeen het eigen bezit van den boer toenmaals nog weinig te beteekenen had. Het grondbezit

van den adel was minder groot dan men verwachten zou. Van meer beteekenis was het geestelijk grondbezit. Verrassend is het feit dat ook de stedelijke burgerij op het platteland zooveel grond in eigendom had. Vele gegoede dorpelingen hadden zich n.l. — vooral in dagen van onveiligheid — in de steden gevestigd. Bovendien kochten rijke poorters dikwijls land als geldbelegging. In landbouw en veeteelt kon de plattelands-bevolking geen voldoende bestaan vinden. Dat is één der oorzaken van het opmerkelijke feit, dat — v. n. in Noord-Holland — zoo'n groot deel der plattelands-bewoners op de koopvaardijvloot diende. Terecht merkt de schrijver op dat een stagnatie in de vaart op de Oostzee-havens derhalve niet alleen van beteekenis was voor de steden maar ook voor de dorpen.

Het feit, dat de bodem aan de dichte bevolking geen behoorlijk bestaan kon verschaffen, had echter ook een sterke toeneming der nijverheid ten platten lande ten gevolge. Zeer ten ongenoege der steden. Op het platteland waren de productiekosten — o. a. wegens het ontbreken van accijnzen — minder hoog zoodat men daar zeer gemakkelijk met de stedelijke nijverheid kon concurreeren. Ook de stedelijke finantieën ondervonden door de mindere opbrengst der accijnzen de schadelijke gevolgen van dit verschijnsel.

In het verloop van de eerste helft der 16de eeuw was de economische toestand in Holland ten gevolge der vele oorlogen verre van schitterend. Door stremming van handel, visscherij en export-industrie heerschte er telkens groote werkeloosheid. Dat veroorzaakte een toeneming der „buiten-nering", hetgeen aan de steden juist in deze jaren van malaise natuurlijk bijzonder onwelkom was. Daarop begonnen de steden een krachtige actie tegen de plattelands-industrie, die zij als een onnatuurlijk en ongeoorloofd verschijnsel beschouwden. Het feit, dat tot dusver tusschen stad en platteland een vrij scherpe arbeidsverdeeling had bestaan, werd nu door de pleitbezorgers der steden tot een economisch en moreel dogma verheven! Dit herinnert aan het „argument", dat de stad Dordrecht bij een andere gelegenheid — zooals Dr. Unger in zijn proefschrift mededeelde — aanvoerde ter rechtvaardiging van den marktdwang, dien zij aan de omgeving oplegde; „gelijk geen saecken redelicker noch behoirlicker en zijn, dan dat een hooft gespijst wordt van zijn leden"!

De plattelandsindustrie werd echter verdedigd door den adel, die natuurlijk groot belang had bij de welvaart van het platteland. De ambachtsheeren verzetten zich met kracht tegen de pretenties der steden, wier actie dan ook voorloopig slechts op weinig succes kon bogen. Doch de steden beschikten over een hoogst belangrijk argument, n.l. een welgevulden geldbuidel! Daar was de landsheer op den duur niet tegen bestand. Zoo kwam dan in het jaar 1531 de „order op de buitennering" tot stand, die weliswaar de bestaande bedrijven niet ophief doch in elk geval de oprichting van nieuwe verbood. Het toezicht op de naleving van dit plakkaat was echter overgelaten aan de belanghebbende ambachtsheeren en baljuwen. Het spreekt dus vanzelf dat er van de naleving heel weinig terecht kwam. Zelfs nam, onder invloed van den oorlogstoestand, in den loop der dertiger jaren de buitennering nog vrij sterk toe! Doch op den duur kregen de steden toch hun zin. Er ontstond samenwerking voor dit doel tusschen de steden onderling; in 1543 stelden de voornaamste Hollandsche steden twee personen aan om toezicht te houden op de handhaving van de orde op de buitennering. Weliswaar kon de plattelands-industrie niet uitgeroeid worden doch haar omvang verminderde aanmerkelijk. „In de onmiddellijke omgeving der steden — aldus Dr. Brünner — verdwijnt de buitennering: in de dorpen, meer in het binnenland gelegen, handhaaft ze zich nog met moeite. De order heeft derhalve niet geheel en al haar uitwerking gemist, al waren de steden nog niet tevreden met de resultaten." Vooral ook door den aankoop van heerlijkheden hebben de steden later aan de buitennering een zwaren slag toegebracht.

Dit is de korte inhoud van het boek van Dr. Brünner, dat echter bovendien nog tal van tot dusver onbekende of minder bekende gegevens omtrent den economischen toestand van Holland in dien tijd bevat. Het is echter verwonderlijk, dat de schrijver, die met zulk een grooten ijver in binnen- en buitenlandsche archieven naar materiaal heeft gespeurd, zoo slecht op de hoogte is van de litteratuur over zijn onderwerp. Is het niet zonderling dat een schrijver, die de verhouding van stad en land in de Middeleeuwen behandelt, wel Pirenne, Schmoller en Gosses citeert doch het in 1916 verschenen proefschrift van Dr. W. S. Unger over „De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen" blijkbaar in 't geheel niet kent? Is Dr. Brünner bekend met de theorie van Bücher over de zelfgenoegzaamheid der middeleeuwsche stad en met de daarop uitgeoefende kritiek? Het is mogelijk doch uit zijn boek blijkt het allerminst. Over de kwestie van het toenemende protectionisme der steden in de latere Middeleeuwen — een vraagstuk, dat de schrijver herhaaldelijk vluchtig aanroert — had hij ook een en ander kunnen vinden in mijn proefschrift „Het economisch karakter der middeleeuwsche stad." Het verzamelen van feiten is een nuttig werk doch daarom behoeft men de algemeene, theoretische vraagstukken toch niet in die mate te verwaarloozen, als zulks in deze dissertatie geschiedt.

Men zou — dunkt mij — aan studenten, die voor hun dissertatie een onderwerp op het gebied der economische geschiedenis kiezen, toch wel den eisch mogen stellen, dat zij zich tevoren eenige elementaire kennis van staathuishoudkunde eigen maken. Welke nadeelige gevolgen het gemis van economische kennis kan hebben, blijkt duidelijk uit de, in 1916 verschenen, Amsterdamsche dissertatie van Dr. W. L. D. van den Brink „Bijdrage tot de kennis van den economischen toestand van Nederland in de jaren 1813—1816". Dr. Brünner heeft de gevaarlijke klippen over het algemeen beter weten te ontzeilen. Evenwel is dit hem niet altijd gelukt: men zie b. v. het onjuiste gebruik van den term „fabriek" in plaats van manufactuur op p. 149.

Ondanks deze kleine tekortkomingen is het werk van Dr. Brünner echter ongetwijfeld een belangrijke bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van ons vaderland.

Amsterdam. J. G. van Dillen.

Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dln. VII en VIII: **Bachmann, Der erste Brief des Paulus an die Korinther**^{2} 1910 (Pr. geb. M. 10.50), — **Der zweite Brief** — —^{3} 1918 (Pr. geb. M. 9.70). Leipzig, Deichert.

De zwakke zijde van deze in menig opzicht voortreffelijke commentaren is de litteraire critiek. Naar 't heerschend gevoelen zou I Cor. een-en-ondeelbaar, II Cor. wellicht een samengestelde eenheid wezen. Blijkens I, 5 : 9 en II, 2 : 4, 7 : 8 hebben er nl. minstens 4 brieven van Paulus aan de gemeente te Corinthe bestaan. Onze kanonieke brieven moeten dus berusten op een *Sammelcodex*. Wie antieke hss. van dien aard kent, weet, dat er dus tusschen de volgende hypothesen alleen op *interne* gronden beslist kan worden.

	**1 Cor.*	**2 Cor.*
a.	——	I Cor.
b.	... II C. 6^{13}—7^{1} ...	„
b'.	——	„
c.	... II C. 6^{13}—7^{1} ...	„
d.	Frm. v. I C. + „	Rest van I Cor,
e.	„ + frm. v. II C. + „	„

	**3 Cor.*	**4 Cor.*	*x.*
(*a*)	——	II Cor.	——
(*b*)	——	II C. 1—6^{13}, 7^{2}—13	——
(*b'*)	——	„	II C. 6^{13}—7^{1}
(*c*)	... II C. 10—13 ...	II C. 1—6^{13}, 7^{2}—9	——
(*d*)	Frm. v. I C. + „	Rest van II Cor.	——
(*e*)	„ + frm. v. II C. + „	„	——

Natuurlijk kan men verder b. v. voor *1.2 Cor.* type *d* en voor *3.4 Cor.* type *e* volgen of omgekeerd, terwijl bij *c d e* op dezelfde wijze als bij *b* een variant *c'd'e'* mogelijk is. Uit dit schema zijn verder ook tal van andere combinaties af te leiden, terwijl weggelaten is de uitlichting van II Cor. 8, II Cor. 9 of beide. Type *c* wordt vaak voor de juiste oplossing gehouden.

Hier blijkt echter terstond, dat wie II Cor. 6 : 13.—7 : 1 als fragment laat gelden, tevens hoogere waarschijnlijkheid moet toekennen aan de oplossingen *c d e*. Immers, bevatte de Sammelcodex één fragment, dan heeft er wel meer in *lacera conditio* verkeerd. Bachmanns positie, b', is dus wel de zwakst mogelijke. Alleen uiterst dwingende exegetische gronden zouden haar kunnen dekken. Dit klemt te meer, omdat B. niet, met Baljon b. v., dit fragment als een interpolatie uit ± 170 beschouwt, maar het aan Paulus schijnt toe te kennen. Wie zoo staat, behoort, m. i., bij de exegese de compositie-theorieën grondiger te bespreken. Wanneer B. b.v. (VIII p. 338 sq.) den aanhef van II C. 10—13, αὐτὸς δὲ ἐγὼ Παῦλος als kenmerk van den „Ich-brief" (10—13) promoveert tot een „antithetischen schakel", waardoor deze capita „in ein ganz bestimmtes Verhältniss treten" tot de voorafgaande, kan dit wel juist zijn — alleen volgt hieruit volstrekt niet, dat juist caput 1—9 van onzen IIen Cor. brief voorafging! Eerst wanneer bewezen is, dat II Cor. 10—13 niet = *fragm. van* 3 *Cor.* (vgl. b.v. Sanday in de *Encycl. Bibl.* vol. I, col. 906), verkrijgt dit argument kracht. Toch moet ook dan nog voldoende aansluiting tusschen cc. 9 en 10 worden aangetoond. Aan deze eenvoudige eischen voldoet, m. i., B.'s exegese niet. — Joh. Weiss († 1914), wiens positie tot het type *d e* behoort, meende — om een verwante quaestie aan te roeren —, dat I Cor. 10 : 1—23 als concessie aan Joodsche scrupules moest beschouwd worden (*Comm. op I Cor.*, 1910, p. XLI en *Urchristentum*, 1914, p. 247). Wie I Cor. een en ondeelbaar acht, moet, z. i., aannemen, dat Paulus „von Kapittel zu Kapittel in seinem Urteil geschwankt habe, denn in Kap. 8 und 10, 24—11, 1 lautet sein Urteil wesentlich anders" dan in 10 : 1—23.

Of men nu meent, dat dit verschil tusschen het „rigoureuze" μὴ γίνεσθε εἰδωλολάτραι ... μηδὲ πορνεύωμεν ... μηδὲ ἐκπειράζωμεν τὸν κύριον ... φεύγετε ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρείας ... οὐ θέλω ὑμᾶς κοινωνοὺς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι. οὐ δύνασθε ποτήριον κυρίου πίνειν καὶ ποτήριον δαιμονίων· οὐ δύνασθε τραπέζης κυρίου μετέχειν καὶ τραπέζης δαιμονίων (10 : 7. 8. 9. 14. 20. 21) en daartegenover: 10 : 23, πάντα ἔξεστιν ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει, of 8 : 8, βρῶμα δὲ ἡμᾶς οὐ παραστήσει τῷ θεῷ met de practische toepassingen 8 : 9, βλέπετε δὲ μήπως ἡ ἐξουσία ὑμῶν αὕτη πρόσκομμα γένηται τοῖς ἀσθένεσιν en 10 : 32, ἀπρόσκοποι καὶ Ἰουδαίοις γίνεσθε καὶ Ἕλλησιν καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ exegetisch glad te strijken is of niet, het is kenmerkend voor B.'s commentaar, dat hij dit alles zoo geruischloos weet te vereffenen en dat hij dan aan 't slot (p. 346) zegt: „De uiteenzetting, welke met deze woorden afloopt, staat .. „in bemerkenswertem Verhältniss" tot die over de eigen discipline der gemeente op zedelijk gebied in cc. 5. 6 „sowohl hinsichtlich der Art der Anlage ... wie hinsichtlich des Geistes der die Beweisführung beherrscht". Ik geloof, dat het debat zoo niet gesloten kan worden. Al heeft wat men in 't buitenland de „holländische Schule" noemt, zooals Bachmann terecht opmerkt (p. 27), „mit *staunenswertem* Sicherheitsgefühl an diesem Zerlegungsgeschäfte" gewerkt, toch blijft het een feit, dat de ongeschondenheid van I Cor. tot op heden toe niet meer dan een hypothese is. Eenige kleinigheden van philologischen aard mogen hier volgen. 't Slot van I Cor. 6 : 10 is het einde van een zwarte zondenlijst: ἀρσενοκοῖται, κλέπται, πλεονέκται, μέθυσοι, λοίδοροι, ἅρπαγες vormen daar een processie dergenen, die βασιλείαν θεοῦ οὐ κληρονομήσουσιν. Dan volgt v. 11; καὶ ταῦτά τινες ἦτε. Bachmann (p. 236) vertaalt „Und derlei wart ihr, der eine und der andere". Nadruk valt er z. i., op (237), dat „Glieder der Gemeinde wirklich solche Vergangenheit haben". Field, *Notes on the Translation of the New Testament* (*Otium Norvicense* III^{2}), Cambridge, 1899, p. 172 citeert hier, m. i. terecht, Chrysostomus, *Hom.* IV in *Ephes.* (Tom. XI, p. 25E): οὐκ εἶπεν ἁπλῶς, ἦτε, ἀλλά τινες ἦτε· τουτέστιν, οὕτω ἦτε. — Bij 6 : 20, ἠγοράσθητε γὰρ τιμῆς en 7 : 24, τιμῆς ἠγοράσθητε wordt, naar het schijnt, de zoenbloedtheorie geruggesteund met de vertaling (p. 251) „Erkauft wurdet ihr ja um (teuren) Preis". In een noot (p. 251) leest men: „τιμῆς eigenlijk tegenover *gratis*, dus ten koste van uitgaven, dikwijls in de Papyri, b. v. Tebt. P. 5, 185. Maar in het verband „spielt das von selbst hinüber in die bestimmtere Bedeutung „um teueren Preis", precies zoo als in I Macc. 9 : 65 ἀριθμῷ = met een groot getal, vgl. I Petr. 1 : 19." Op die laatste plaats heet het echter: ἐλυτρώθητε, niet door zilver of goud, ἀλλὰ τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ

ἀμώμου καὶ ἀσπίλου χριστοῦ. Bachmann had hier toch behooren te verwijzen naar Deissmanns *Licht vom Osten*[1] 1908, p. 235[4], waar op grond van papyri en inscripties terecht geconcludeerd wordt: „Luthers *teuer erkauft* ist wohl nicht richtig. Paulus betont nicht die Grösze des Kaufpreises sondern die Tatsächlichkeit der Loskaufung". Bij 7 : 24 δοῦλος χριστοῦ in verband met v. 22 ἀπελεύθερος κυρίου verwijst hij *wel* naar p. 276 van dit werk en spreekt van „(Schein-) verkauf an eine Gottheit (p. 282, n 1). Ook daar trekt B. echter geen conclusies. Deissmanns aardige opmerking, dat μένειν παρὰ τῷ κυρίῳ vaak plicht van den vrijgelatene was, had zeker ook onderstreeping verdiend. — Ernstiger bezwaar heb ik tegen de wijze, waarop het παραδοῦναι τῷ Σατανᾷ behandeld is op pp. 211—216. B's positie tegenover de analogieën der antieke *devotio* (Ramsay, Dobschütz, Deissmann) komt mij zeer zwak voor. Dat een terminus technicus voor het beladen met den vloek hier ontbreekt en er meer van juridische nuances dan van een „Fluchwunsch" moest gesproken worden, is juist. De Joodsche en antieke parallellen (vgl. J. Weiss, Comm. I Cor. pp. 132/3) geven echter veel meer te denken dan men hier aangeduid krijgt. Wel valt terecht 't volle licht op Paulus' mentaliteit: „Hier spricht . . ein Geist der sich bevollmächtigt weiss richtende Kräfte höherer Art zu handhaben", maar B. tracht nu juist dit, zeer bizondere, verschijnsel te isoleeren! „Wächst der Gedanke so aus gemeinchristlichen Grundlagen heraus, so ist es nicht nötig sie durch entfernte Analogien, die es nur dem Schein und nicht der Wirklichkeit nach sind, zu erklären". Dat is even bedenkelijk als het aannemelijk schijnt. Natuurlijk verstaat een Duitsch Protestant beter wat er vóor twintig eeuwen in een *Christen* omging dan in een dienaar van Serapis, Isis of Attis, maar de „genuin christliche Grundlagen" bepaalt men maar zoo niet van uit zijn particulier Westersch Christendom! Over die „Grundlagen" zie ik althans de dwaallichtjes *materie* en *forma* spelen. Het befaamde „Wesen des Christentums" is dan eene onveranderlijke *materie*, die de apostelen aan de reformatoren en tenslotte aan de dogmatische geesten van heden overhandigd zouden hebben. De *forma* zou als iets bijkomstigs in iedere periode verschillen. Daar is veel waars in, alleen wat B. tot de „Grundlagen" rekent, is b. v. volgens Harnack slechts „Hülle", enz., enz. Die scheiding is kunstmatig, al is zij noodzakelijk. Vorm en materie zijn in 't leven steeds één. De vraag naar het „wesentliche" van 't Christendom heeft tenslotte veel van een dispuut over 't probleem of 't „wezen" van een eik te vinden is in de bast, in het hout of in den sapstroom. — In I Cor. 15 exegetizeert B. het bekende beeld van 't „tarwegraan, dat in de aarde valt en sterft" weder eens als symbool voor den dood. Σπείρεται „bezieht sich auf die Überlieferung in den Tod und damit natürlich auch auf das Begräbnis". Er bestaat echter alle reden om dit te betwijfelen. R. H. Charles, *Eschatology, Hebrew, Jewish and Christian*, 1899[2], 1913, p. 450 merkt evenwel ten opzichte van I Cor. 15 : 42—44 terecht op: „The sowing here cannot mean the *mere burying* of the body in the grave: such a meaning of σπείρειν is wholly unattested — it is rather the placing of the vital principle . . in its material environment . . ." Daarbij voegde hij als noot: „Such is to a large extent the view advocated by Reuss [reeds voor hem door Van Hengel] . . . But it has not been observed that the same figure of speech is used in 4 Ezra V, 43, *qui seminati sunt super eam* (i. e., *terram*) . . . Calvin was practically of the same view: „Praesentis vitae tempus metaphorice sationi comparat, resurrectionem vero messi." Beslissend lijkt mij, dat in de reeks σπείρεται ἐν φθορᾷ, ἐγείρεται ἐν ἀφθαρσίᾳ . . . ἐν ἀτιμίᾳ- ἐν δόξῃ . . . ἐν ἀσθενείᾳ- ἐν δυνάμει, waar φθορά en ἀτιμία dan slaan zouden op een *dood* lichaam, als *climax* zou volgen ἐν ἀσθενείᾳ! Zou dat dan soms van de treurende verwanten gezegd moeten zijn? Van Hengel had wel de logica aan zijn zijde, toen hij dit σπείρειν eenvoudig interpreteerde van de *generatio*. Er volgt dan ook: εἰ 'ΕΣΤΙΝ σῶμα ψυχικόν, 'ΕΣΤΙΝ καὶ πνευματικόν en niet εἰ <φθείρεται> σ. φ., <ἐγείρεται> σ. πνευματικόν. Van Hengels exegese is hier even vanzelfsprekend als b.v. bij Stobaeus, *Flor*. I 135: "Ὥσπερ, εἰ ἐν νηὶ ἐσπάρης ἢ ἐτέχθης, οὐκ ἂν ἔσπευδες αὐτῆς κυβερνήτης ὑπάρχειν. Wat den inhoud betreft, behoorde, m.i., gedacht te zijn aan Philo *Leg. Alleg.* I, 12: Διττὰ ἀνθρώπων γένη· ὁ μὲν γάρ ἐστιν οὐράνιος ἄνθρωπος, ὁ δὲ γήϊνος. Ὁ μὲν οὐράνιος ἅτε κατ' εἰκόνα θεοῦ γεγονὼς φθαρτῆς καὶ γεώδους οὐσίας ἀμέτοχος, ὁ δὲ γήϊνος ἐκ σποράδος ὕλης, ἣν χοῦν κέκληκεν, ἐπάγη· διὸ τὸν μὲν οὐράνιόν φησιν οὐ πεπλάσθαι . . . τὸν δὲ γήϊνον πλάσμα, ἀλλ' οὐ γέννημα, εἶναι τοῦ τεχνίτου, vgl. Bréhier, *Idées philosophiques et réligieuses de Philon*, 1908, p. 121 sq. Op deze analogieën vestigt B. de aandacht niet. Ook de *Geschichte der Lehre von den Keimkräften* van H. Meyer, Bonn, 1914 verdiende in dit verband bij een volgenden druk vermelding.

Op p. 54 noot moet het citaat uit Dion. Halic. III, 10 tot rechtte verstand aldus aangevuld, worden: ἅτε νεόκτιστος οὖσα . . . καταρτισθῇ καὶ παύσηται ταραττομένη καὶ στασιάζουσα. Dat het voor καταρτίζω „in der speziellsten Bedeutung", nl. *verzoenen* b.v. van leden van een huisgezin, niets bewijst, blijkt dan uit het voorafgaande νεόκτιστος, vgl. Field, *op. cit.* ad loc. Over 't algemeen konden uit Field en uit Hatch, *Essays in Biblical Greek*, Oxford, 1889 deze commentaren nog menigmaal worden verbeterd en aangevuld. Aan Hatch, p. 100 ontleen ik nog de opmerking, dat 't citaat I Cor. 2 : 16 = Jez. 40 : 13 τίς ἔγνω ΝΟΥ̃Ν κυρίου de eenige plaats is, waar de LXX רוּחַ vertaalt met νοῦς, wat lijkt op een bewijs, dat Paulus gewoon was een codex der LXX te lezen. Zoo zal althans B. het zeker opvatten. Dat moest hem dan ook nopen tot een opschuiven van Paulus' gedachtenwereld van het Palestijnsche Jodendom af in de richting der διάσπορα, waarvan deze trouwens het stempel, m.i., onmiskenbaar draagt. Bij πάντα στέγει, van de liefde gezegd in I Cor. 13, herinnert Field aan een spreekwoord Ἀρεοπαγίτου στεγανώτερος: geslotener dan een lid van de Eerste Kamer, en geeft nog meer, waaruit volgt, dat „sie hält alles aus" niet de juiste vertaling is. „To keep close, over iets weten te zwijgen" is er blijkbaar dichter bij. Zoo schijnt mij ook minder juist op p. 429, dat ἔκτρωμα (I Cor. 15 : 8) „den lebensunfähigen Embryo" beduiden zou. Terecht merkte reeds Field op, dat dit woord past op de „*various* stages of its development". Zoo is er meer, waarbij — gelijk steeds — een lezer zijn commentaar aanvult of verbetert. Over 't algemeen reikt deze — hoe verdienstelijk ook — toch in philologisch oogpunt en vooral in de textcritiek niet geheel tot het peil, dat Zahn weet te handhaven.

Wat den T w e e d e n b r i e f betreft, mis ik een opmerking uit 't grensgebied van litteraire en textcritiek, die juist Zahn (*Geschichte des Kanon* I 650, II 515) gemaakt had, nl., dat bij Marcion wellicht de geheele pericoop 7 : 2—11 : 2 afwezig was. Hij zou gelezen hebben: ... ἀγαπητοί, καθαρίσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνεύματος, ἐπιτελοῦντες ἁγιωσύνην ἐν φόβῳ θεοῦ. Ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς θεοῦ ζήλῳ, ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ χριστῷ. Men kan dit verschillend interpreteeren, maar een auteur, die 6 : 14—7 : 1 voor een fragment houdt, moest althans aan dergelijke gegevens enkele woorden wijden. — De scherpe breuk in II Cor. 2 : 14, waar b.v. zoowel Halmel ('94) als Weiss (*Th. Lz.* '94, nr. 20, *Comm.* 1910, *Urchr.*, 1914 p. 265) een scheur zien, gaf aan Michelsen ('73) en Van de Sande Bakhuyzen aanleiding om vv. 12—13 naar c. 1 te verplaatsen. Bachmann zegt (p. 126), dat „diese Wendung zu einer Doxologie nicht selten den Eindruck auffälliger Unvermitteltheit hervorgebracht" heeft en zelfs, dat deze indruk „erst recht unentrinnbar" schijnt te worden bij zijne exegese, die 2 : 5—11 als uitweiding neemt, 2 : 12 op 2 : 4 en 't voorafgaande terug laat slaan om van deze een pas weder opgenomen draad „schon jetzt wieder und so gründlich wie es hier bis 7 : 5 hin zu geschehen scheint" af te breken. Daar behoeft, m. i., alleen aan toegevoegd te worden, dat zijne exegese, die dit gladstrijkt, een te zware taak op zich nam! In '94 nam Weiss reeds 2 : 14 —7 : 3 als een stuk van 3 *Cor.*, in '14 rekende hij II Cor. 2 : 14—6 : 13 met 7 : 2—4 samen. Ook Halmel nam 2 : 14—7 : 4 als één fragment.

II Cor. 7 : 8 wordt vertaald: wie ihr überreich seid in allem.. so sollet ihr auch in diesem Liebesdienst überreich sein = ἵνα καὶ ἐν ταύτῃ τῇ χάριτι περισσεύητε. Ik laat de betwistbare vertaling van χάρις rusten, maar zou hier althans een noot wenschen om te wijzen op dit nieuwe gebruik van ἵνα, vgl. Moulton *Prolegomena*, 1906, p. 178 sq., Radermacher, p. 138, Blass-Debrunner, §§ 387[3], 389. 't Oudste voorbeeld in de Κοινή was (in 1906) te vinden bij Cicero *Att.* VI, 5 : 2. De grammaticus Didymus, een tijdgenoot van Cicero, bevestigt dit in een scholion op *Oedip. Col.* 156: κατὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν εἰώθαμεν λέγειν οὕτως· ἵνα παραγένῃ πρὸς ἐμέ, βούλομαί σοί<τι> σημαίνειν. Hier zijn de oude en de hedendaagsche Κοινή het eens, vgl. Ngr. νά! — Bij II, 1 : 17 να ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ κ. τ. λ., vgl. Moulton, p. 210: „is better treated as final. Paul is disclaiming the mundane virtue of unsettled convictions which *aims* at saying yes and no in one breath". — Bij de participia in II Cor. 8 : 24, 9 : 11. 13 en 7 : 5, vgl. Moulton, pp. 180—182. — In 10 : 9 had ὡς ἄν (Ngr. σὰν) wel een noot mogen hebben, vgl. Moulton, p. 167, zoo ook bij ὄφελον in II Cor. 11 : 1 (Openb. 3 : 15): „These are the sole N. T. examples of this kind of unreal indicative", Moulton, p. 200. — Bij μηδὲν ὑστερηκέναι na een *verbum cogitandi*, cf. Moulton pp. 239, 171, eene verwijzing naar de Gildersleeve Studies. — Νυχθήμερον ἐν βυθῷ πεποίηκα, II, 11 : 25, is volgens p. 384 n. 1: „ populärer Gebrauch des Perfekts statt des Aorists, vgl. Moulton, *Expos.* Ser. VI, 3, p. 280 sq." Daarmede is de lezer niet veel wijzer. Anno 1918 had men tenminste wel naar de *Prolegomena* p. 144 kunnen verwijzen. Wat daar staat verdient aandacht: „But it does not follow, that we have here a mere equivalent for ἐποίησα. That would only place the experience on a level with the others: this (πεποίηκα) recalls it as a memory specially vivid now. There is in fact a Perfect of broken as wel as of unbroken continuity: in the graph „·. . . . ⤜→ . . . .·," which leads from a past moment to the moment of speech, the Perfect will tolerate the company of adjuncts that fasten attention on the initial point (as in Rom. 16 : 7) or on some indeterminate point in its course (as here), or on several points in its course". Moulton geeft dan voorbeelden uit de classieken en de Papyri en vervolgt: „to this category belong Perfects with πώποτε as Jn. 1 : 18, 5 : 37, 8 : 33, and such cases as II Cor. 12 : 17 ὧν ἀπέσταλκα, „of those whom (from time to time) I have sent". Ook hier (p. 408) geeft B. weder niets. — Bij II, 9 : 4 — in zake de collecte, waarvan Paulus gezegd had, vs. 2, ὑπὲρ ὑμῶν καυχῶμαι ὅτι Ἀχαΐα παρεσκεύασται ἀπὸ πέρυσι — vertaalt Bachmann, p. 327, „auf dass nicht etwa... zu Schanden werden wir, um nicht zu sagen ihr, mit dieser Zuversicht" = μήπως... καταισχυνθῶμεν ἡμεῖς, ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμεῖς, ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ. Dat B. nu de lezing ὑ. τ. + τῆς καυχήσεως verwerpt, berust op gezonde textcritiek, maar, dat hij alleen 11 : 17, waar ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως in orde is, over 't curieuze ὑπόστασις wat zegt, is onvoorzichtig. Wij lezen daar, p. 379, „ὑπόστασις entweder = Zuversicht, vgl. 9 : 4, oder, da die Bedeutung: Stoff der Behandlung, Gegenstand zu unsicher ist, = Vorsatz, vgl. Diod. 16, 32. Da der ganze Ton offenbar auf καυχήσεως fallen soll... wird es richtiger sein, ὑπόστασις im Sinne der zweiten Bedeutung zu nehmen". Beter ware hier verwezen naar Hatch' minutieuze *Essays in Biblical Greek* — reeds van 1889 —, waar de pp. 88 en 89 aan dit woord gewijd zijn. „The word is used by the LXX only 18 times.. but it represents 15 different Hebrew words ... There is a small group of passages which furnish a well-established meaning and which throw a clear light upon some instances of the use of the word in the N. T." Dit zijn Ruth 1 : 12, תִקְוָה, *hoop*, Ps. 38 (39) : 8, תּוֹחֶלֶת, *verwachting* (Aquila: καραδοκία, Symmachus: ἀναμονή). Ezech. 19 : 5, תִקְוָה (Symm.: προσδοκία. Theodotion: ἐλπίς), „This meaning *„ground of hope"* probably follows from the classical use of ὑπόστασις for the „ground" or „foundation" of anything and it passes... into the meaning of *„hope"* itself".

Voor het N. T. past Hatch dat dan toe op II Cor. 9 : 4, 11 : 17, Hebr. 3 : 14 en 11 : 1, m. i. volkomen terecht. De lezer ware met een verwijzing hier meer gebaat geweest dan met de zeer dubieuze overwegingen van p. 379. — Over het geheel ontbreekt in deze beide deelen te veel van die philologische grondigheid, welke voor den exegeet *conditio sine qua non* is. Zij vormen ongetwijfeld een respectabele praestatie, maar gelijk uit de enkele opmerkingen over litteraire critiek, grammaticale en lexicographische vragen reeds blijkt, geheel op peil zijn zij niet. Men zou dit ook kunnen adstrueeren voor de textcritiek en vooral voor de vragen van het contemporaine milieu. Paulus den Christen te scheiden van den antieken mensch, althans zooveel mogelijk hem van dat tweede te izoleeren, is een pogen, waarmede de wetenschap niet verder komt en dat weldra niet meer *huius saeculi* zal zijn. Een derde, respectievelijk vierde

druk moge hier een gewenschte verbetering brengen. Een schrijver, die zooveel besef toont van heldere dispositie en zoozeer de gave van uiteenzetting heeft, kan 't niet moeilijk vallen in de richting van meer feiten en minder redeneeringen, desnoods met toenadering tot de glossatotische methode, ook deze deelen tot een standaard-peil te verheffen.

Groningen. J. de Zwaan.

H. Høffding, Spinoza's Ethica. (Det kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter Y. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 3). København, Høst & Søn.

Zoowel het onderwerp als de naam van den schrijver doen ons al terstond dit boek met de grootste belangstelling ter hand nemen en bij nadere kennismaking zal zeker niemand die de wijsbegeerte liefheeft zich over den tijd hieraan besteed beklagen. Met groote kennis van zaken en edele onpartijdigheid heeft de schrijver zijn taak opgevat. In de Inleiding verkondigt hij wel is waar dat de tijd der afgeronde stelsels nu voorbij is, maar dit verhindert hem geenszins de vóór-Kantische stelsels, met waardeering te beschouwen en onder die stelsels aan dat van Spinoza den eersten rang toe te kennen.

De hier verkondigde profetie wekt in onzen tijd bovendien rechtmatigen twijfel, daar van alle zijden het realisme begint veld te winnen en mocht Kants stelsel daartegen bestand blijken, dan toch in diens kritiek zelf het onveranderlijke stelsel reeds gevonden zou blijken te zijn.

Spinoza zelf meende zulk een afgerond stelsel te hebben uitgedacht, niet in dien zin dat het volledig was of dat alle vragen door hem waren opgelost, (hij kende b. v. slechts twee Attributen en wist niet te zeggen *hoe* alles met elkaar samenhing, zie 32sten Brief) maar wel in dit opzicht dat hij meende een volledige schets van een wereldbeschouwing te hebben gegeven waarin de wetenschap van zijn tijd een voegzame plaats kon vinden. Hij geloofde dat de wereld een aaneengesloten geheel (continu) was, al wist hij den samenhang der bizondere deelen ook niet altijd aan te wijzen, en in zijn brief aan den jongen Burgh zegt hij: niet maar te *vermoeden* de beste Philosophie te hebben gevonden, maar te *weten* dat hij de *echte* kende, even zeker als hij wist dat de drie hoeken van een driehoek gelijk waren aan twee rechte.

In een wereld van *n* afmetingen of in een wereld zonder ruimte, hoorde hij niet te huis, maar het wijsgeerig stelsel dat daarvoor bruikbaar is, moet ook thans nog worden gevonden. —

Kunnen we dus omtrent de toekomst van Spinoza's stelsel nog niets voorspellen, bij velen rijst in den laatsten tijd de belangrijke vraag naar zijn wording. Sinds Hegel en Darwin moet alles ook het hoogste in zijn *wording* verklaard worden. En inderdaad is dat ook met alles wat eindig is, het geval. Eth. I St: 28. Maar wat geniaal d. i. oorspronkelijk is, blijft moeielijk historisch te verklaren. Dat blijkt ook uit de verklaring van Spinoza's stelsel.

Von Dunin Borskowsky heeft in dit opzicht een meesterstuk verricht, Prof. Høffding beproeft dit met gelijke kennis van zaken, maar uit een ander gezichtspunt. Hij vindt in Spinoza drie beginselen. De Joodsche theologie waarin hij is opgevoed, de wereldbeschouwing zijner dagen, en de toenmalige scholastiek. Spinoza trachtte deze drie gedachten tot een te brengen, maar 't is hem volgens den schrijver niet gelukt. Ze komen telkens weder met elkander in strijd. De begrippen God, de Natuur en de Substantie zijn begrippen die, elkander verwant, vaak verward worden, maar dat zij ook in de Ethica met elkaar in strijd zouden blijven, schijnt mij toch wat te veel beweerd. Men bedenke vooral, dat noch het korte tractaat, dat Spinoza *niet* gemeen wilde gemaakt hebben, noch ook de Verbetering des Verstands[1]) die onafgewerkt gebleven is, mogen beschouwd worden als bestanddeelen zijner wijsbegeerte of als hulpmiddelen om zijn stelsel aan dat van zijn min of meer bekrompen voorgangers te binden, daar hij hen allen heeft overwonnen, en zelf den band met hen verbroken heeft, toen hij hun te boven gekomen was.

Met de oude Hebreeën, waarvan hij zoo dikwerf met vereering gewaagt, heeft hij de studie van het Hoogste Wezen begonnen. Maar toen hem gebleken was dat in hunne Schriften geenerlei wezenlijke eigenschappen van God te vinden waren, heeft hij openlijk aan de Rabbijnen en later in meer bedekte termen aan de Christenen (Blijenberg, Jellis en Oldenburg) te kennen gegeven dat hun God de ware niet kon zijn.

Toen heeft hij als zoovele Joodsche en Arabische wijsgeeren[2]) God in de Natuur gezocht en is zoodoende tot zijn Monisme gekomen, waarvan hij de uitdrukking vond in 't begrip der Substantie.

Dat dit de gedachtengang is geweest die hij gevolgd heeft, is na de onderzoekingen van Kuno Fischer, v. Dunin Borkowski en Høffding vrij wel aan te nemen maar sluit niet in, dat daardoor de harmonie van 't geheel zou zijn verbroken.

Na deze Inleiding gaat Prof. Høffding over tot de behandeling van het eerste Boek.

De Definities en Axiomata worden zeer vernuftig ontleed en daarin de grondslag van het geheele stelsel opgespoord en uiteengelegd. Deze is volgens den schrijver het begrip der oorzakelijkheid of liever der wettelijkheid, die zoowel in 't denken als in de natuur zou heerschen. Inderdaad is „noodwendigheid" de vox media tusschen causa en ratio. Toch is het verband tusschen oorzaak en gevolg en dat tusschen stelling en gevolgtrekking min of meer verschillend van aard. — Prof. Høffding noemt dit de elementaire en de ideeele oorzakelijkheid. De eerste zou bestaan tusschen de Modi onderling en tijd vooronderstellen, de andere tusschen de Attributen en de Substantie. Daartusschen moet ook inderdaad onderscheid gemaakt worden. Indien men echter met Spinoza het begrip der Aleenheid en der Immanentie ten grondslag legt, ligt het wezen en 't bestaan der dingen in elkander opgesloten en is daarmede 't groote struikelblok tusschen de theologie en Descartes opgeheven. Met het wonder van de schepping uit niets, vervallen ook de twee andere wonderen van de vóór-Spinozistische wijsbegeerte. In de

---

[1]) De „Verbetering des Verstands" is een verkeerde vertaling van Glasemaker die tot in onzen tijd wordt nagevolgd. Spinoza heeft bedoeld, de zuivering van ons denken (zie den 37sten Brief). Hij wilde enkel alle verdichte, verkeerde en onduidelijke begrippen daaruit verwijderen.

[2]) Men leze vooral over Ibn Jokdan, v. Dunin Borkowski blz. 237 en Meinsma blz. 440.

natuurverschijnselen ligt de waarheid voor ons nog verborgen maar hun onderling verband is even ontwijfelbaar als de wiskundige gevolgtrekking. Een gedachte die innerlijk waar is, *moet* ten slotte ook overeenstemmen met zijn voorwerp. Dit beginsel door Parmenides reeds verkondigd, wordt ook thans nog gehuldigd. Elk natuurkundige die moeite noch kosten ontziet om zijn stellingen door proeven te bewijzen gaat onbewust van deze onderstelling uit.

Afzonderlijk worden vervolgens St. 1—14 van het eerste Boek behandeld. Spinoza's Substantiebegrip tegenover de Scholastiek en Kant's Ding an sich wordt helder en duidelijk toegelicht. Over de Attributen zegt Høffding zeer terecht dat deze elkander niet kunnen weêrspreken, zoodat wat logisch samenhangt ook in andere attributen bijeenhoort aangezien in den Intellectus Infinitus geen tegenstrijdigheid denkbaar is.

Het begrip volmaaktheid wordt vereenzelvigd met het Aleene. Het geloof daaraan is de grondslag van Spinoza's waardeering aller dingen en de daaruit voortspruitende gemoedsrust. Afgewezen wordt echter de meening alsof de behoefte daaraan de basis van het geheele stelsel zou zijn.

Velen maken dit op uit den Aanhef der Emendatie die dan wordt begrepen als een Autobiographie. Blijkbaar heeft Spinoza hier niet alleen aan zich zelf maar alleen aan den mensch als zoodanig gedacht, die door alle dichters en denkers als een van nature hebzuchtig, eerzuchtig en genotzuchtig wezen wordt afgeschilderd (Dante).

Stelling 15—28 is de tweede afdeeling, die Prof. Høffding maakt in 't eerste deel: Gods verhouding tot de wereld.

De Attributen drukken niet 't geheele wezen van God uit. Zij zijn de vorm waaruit wij de stoffelijke en de gedachtenwereld kunnen verklaren. De uitgestrektheid is echter niet te verwarren met de materie evenmin als de Intellectus Infinitus met 's menschen Verstand of Wil.

De schrijver wijst er zeer terecht op dat Spinoza hier tot dezelfde conclusie komt als Kant, die evenzeer als Sp. ontkent dat men eenige psychologische uitdrukking op de Godheid mag toepassen.

Wat de verhouding van God tot de wereld betreft, deze wil Høffding tweevoudig opgevat hebben. Alles heeft zijn plaats in de aaneenschakeling der dingen, maar tevens heeft alles zijn plaats in 't Heelal.

Elk levend wezen vindt de oorzaak van zijn ontstaan in zijn ouders, maar tevens in de soort waartoe hij behoort.

De moeilijkheid blijft bestaan om ieder enkeling direct uit de soort af te leiden.

Spinoza heeft dat bezwaar gevoeld en daarom de modi infiniti tusschen de Attributen en de Modi ingeschoven. Dit bezwaar is moeielijk op te lossen, het staat gelijk met de poging der vroegere Natuurkunde om als oorzaak van de beweging een of andere „kracht" te verdichten, met dit onderscheid evenwel dat Spinoza, uitgaande van de Attributen de Modi Infiniti als overgang heeft gedacht tot de eindige bestaanswijzen (St. 28. Opm.), terwijl de Natuurphilosophie in dit opzicht inductief te werk gaat en zoodoende 't onmogelijke beproeft — Zie Eth. II. St. 10. Gevolg en Opm.

Het Aanhangsel van 't Eerste boek wordt door Prof. Høffding gekenschetst als een beschrijving van de verhouding van Spinoza tot de theologie. Zijn ontkennen van een doel in 't Heelal, de basis van 't teleologisch bewijs, en ook de onpersoonlijkheid Gods die daaruit ten stelligste spreken, verhinderen ons elk waardeeringsbegrip op God toe te passen. Høffding betwijfelt echter of 't woord pantheisme terecht op dit stelsel van toepassing zou kunnen zijn.

In deze hoogst belangrijke slotopmerkingen spreekt de schrijver ook over Sp. religieus-philosophisch standpunt.

Dit is tot heden toe vaak misverstaan. Wat men tot nu toe onder *godsdienst* verstond, paste in geene wijsbegeerte en allerminst in die van Spinoza. Sedert men 't woord godsdienst echter door religie verving is dit begrip zoodanig verduisterd, dat er geen helderen en duidelijken zin meer aan te hechten valt.

Wat niet wegneemt dat Spinoza's wijsbegeerte een erkenning van het Hoogste Wezen insluit, die hooger staat dan in eenig ander stelsel.

In een der Aanteekeningen (34) van het Theol. Pol. Tractaat zegt Spinoza : Wie God kent kan hem niet dienen, maar wie God dient kent hem niet (Zie mijn Uitgaaf der Aanteekeningen bij van Looy). In die uitspraak is m. i. Spinoza's religieus-philosophisch standpunt te vinden.

Het Tweede Boek wordt als „zielkunde" omschreven.

Ook bij dezen schrijver zien wij als tot nu toe „Mens" door ziel vertaald, veel juister dan 't woord „Geest" wat in den laatsten tijd (ik meen sedert Kuno Fischer) wordt aanbevolen.

De Definities en Axiomata worden wederom nauwkeurig onderzocht. De denkarbeid zelf wordt hier niet omschreven, zegt Høffding, wèl in 't derde Deel.

Men staat telkens verbaasd over de treffende en diepzinnige opmerkingen die toonen hoe onze schrijver Sp. stelsel heeft doordacht maar hier wordt toch m. i. 't Opschrift van Dl. 2 en Dl. 3 over 't hoofd gezien. Sp. heeft het in Dl. II over den aard en den oorsprong (St. 11) der ziel en in 't derde Deel over den oorsprong en den aard onzer stemmingen. Wat denken was heeft hij te vergeefs gezocht en daarom de Emendatio onvoltooid gelaten. Onze stemmingen echter kunnen gereedelijk uit onze voorstellingen verklaard worden. Er zijn geen stemmingen zonder voorstellingen, wel omgekeerd. De mathesis, het ideaal der kennis voor Spinoza, kent geen stemmingen. Prof Høffding vergeet nooit wat zoovelen vergeten, nml. zich te stellen op 't standpunt van de 17de eeuw waarin Spinoza leefde en zich bewoog. Hij zoekt de reden waarom, (de grond waarop) Spinoza de Attributen zoo scherp van elkander scheidde in diens natuurwetenschappelijke overtuiging en zijn leer van het kenvermogen, waarmede zijn afwijzing van alle doelstelling in 't Godsbestuur volkomen in overeenstemming was.

Terstond laat hij hierop echter volgen dat aan Spinoza deze vraagstukken wel niet zoo duidelijk zullen hebben voor den geest gestaan aangezien de 17de eeuw nog niet zoo gewoon was, zielkunde en kennisleer uit elkander te halen, als thans gebruikelijk is. En dit is juist zooals het volgende ons onmiddellijk doet inzien. De overeenstemming tusschen de dingen en de gedachte in St. 7 van het tweede deel, wordt op blz. (57) (Høffding) helder

uiteengezet. Zij geldt voor alle Attributen en steunt op het vierde axioma van het eerste Boek. —

Oorzaak en werking zijn even noodzakelijk als reden en gevolg.

Het is bijzonder belangrijk deze verklaring van het beruchte parallelisme bij Høffding na te gaan. —

Wat in St. 7 wordt gezegd met betrekking tot *het* denken en *de* uitgestrektheid, wordt nu in St. 11—13 en volgende toegepast op de ziel en het lichaam van den mensch, en hierdoor de overgang van de Metaphysica tot de Ethica mogelijk gemaakt. Prof. Høffding kenschetst deze overgang als die van kennis-theorie tot psychophysiek omdat hij Spinoza's, dogmatische vooronderstellingen niet in rekening brengt. Zie (59) (Høffding).

Het onderscheid dat Spinoza ziet tusschen onze subjectieve opvatting en de werkelijkheid der natuurverschijnselen vergelijkt Høffding treffend met hetgeen wij de physische en de physiologische verklaring der kleurgewaarwordingen noemen. Volgens Høffding had Spinoza daartoe op grond zijner Substantieleer het volste recht.

St. 16—36. Psychologie der Voorstellingen. Over den verschillenden aard onzer voorstellingen worden ons hier door H. met verwijzing naar nieuwere inzichten telkens zeer duidelijke verklaringen gegeven. Ook de verklaring van de idea mentis werpt nieuw licht op dit eenigszins duistere punt. De moeielijkheden van het begrip van 't geheel en de beteekenis der notiones communes worden grondig behandeld. Deze Afdeeling is voor Høffding's opvatting van Spinoza's stelsel van groot belang. Dat Spinoza's zuiver rationeele begrippen der kennisvorming geen genade kunnen vinden in Høffding's oogen behoeft geen betoog. Waar Spinoza intuitie beschouwde als evidentie, wil Høffding niet verder gaan dan hypothese.

Derde Boek. Spinoza wordt algemeen ook nu nog geroemd om zijn boek der Aandoeningen, die hij eerst deductief uit de zucht tot volharding in het bestaan (de wet der traagheid), dan in 't Aanhangsel eenvoudig beschrijvend als een natuurwetenschap behandelt.

Hij meent dat de meeste gedachten stemmingen in ons te voorschijn roepen. Zijn die gedachten inadaequaat, alleen 't gevolg van lichamelijke indrukken (ideae corporis) dan noemt hij de stemmingen: lijdingen of passies en daartoe behooren de meeste Affecten. Zij maken den mensch tot een slaaf zijner begeerten. St. 1—58.

Deze Aandoeningen kunnen droef of blijde zijn en worden in 57 stellingen uiteengezet. Zij drijven den mensch tot handelen en worden bij ons „hartstochten" genoemd.

Er zijn echter ook nog Aandoeningen die alleen den aard der stemming van den mensch veranderen. Deze worden veroorzaakt door de verhevene denkbeelden van den mensch waardoor hij de zinnelijke driften zoowel ten goede als ten kwade in toom houdt.

De laatste worden in St. 58 en 59 uiteengezet en actiones genoemd of doeningen. De uitwerking der lijdingen wordt in Hst IV, die der doeningen in het vijfde Boek omschreven.

Als men wil afzien van het onderscheid tusschen kennisleer en zielkunde 't welk Spinoza volgens Høffding niet gekend heeft, is hierin geen bezwaar. Spinoza onderscheidt hier alleen natuur*drift* en geest*drift*, het onbewuste en het bewuste. Wat wij als wisselwerking tusschen lichaam en ziel beschouwen denkt Spinoza zich als eenzelvigheid tusschen de modi van verschillende Attributen, al erkent hij ook zooals Prof. H. terecht aantoont dat de ervaring waarop hij zich in dit opzicht gaarne beroept, hier nog veel duisters te verklaren overlaat. Eth. III. 3. Opm.

Of wij meer weten ? voegt Prof. Høffding, de psycholoog, hier zeer verrassend aan toe. Brunsvicq ziet een analogie van 't bedoelde verband in de analytische meetkunde.

De ontleding van Boek 3 is bijzonder leerzaam en belangwekkend. In Spinoza en Høffding ontmoeten elkander twee denkers die hoewel hemelsbreed verschillend van wereldbeschouwing, toch met dezelfden ijver hebben getracht den afgrond van 't menschelijk gemoed te peilen. Hier wordt Spinoza beoordeeld door zijn evenknie. Geen wonder dat waar zulke krachtige meeningen op elkander stooten, er nu en dan vonken spatten die den lezer ongekende diepten te aanschouwen geven.

Een hoofdbezwaar van H. tegen Spinoza is dat bij alle affecten, de conatus of 't streven naar zelfbehoud moest doorwerken, terwijl volgens zijn eigen verklaring de active aandoeningen geen droefheid kennen.

De levensdrang noopt tot standhouden. Waar nu de geestkracht optreedt bij den wijsgeer werkt dezelfde vis inertiae mede om de vis intelligendi te sterken. Daarom is bij den wijsgeer neerslachtigheid en desiderium uitgesloten.

Bevreemdend is mij hier en elders door H. te hooren spreken van het voluntarisme bij Spinoza. Voluntarisme is anthropomorphisme en dit geldt niet in de Metaphysica.

Vierde Boek. De Sophist had uitgemaakt dat de mensch de maat was aller dingen, de Christelijke wereld leerde dat de kosmos om den mensch geschapen was, de Evolutieleer stelde alles in 't werk om te betoogen dat de dierenwereld uit de oorspronkelijke (lagere) wezens tot den mensch (het hoogste wezen) als einddoel opklom. Spinoza staat buiten al die beschouwingen door den mensch in de Natuur te plaatsen als een modus gelijk andere en diens handelingen en begeerten eenvoudig te beschrijven als lijnen vlakken en lichamen.

Bij hem geen sprake van spot of verachting, verheerlijking of veroordeeling maar alleen van begrip.

Waar het nu echter op handelen aankomt als in 't Vierde Boek moet van dit mathematisch begrip worden afgeweken en een zekere waardebepaling ingevoerd.

Deze echt menschelijke waardeering begint met de waarde der dingen af te meten naar het nut en voordeel dat ze voor ons hebben. Dit zonderling begin schijnt oppervlakkig op de prediking van brutaal egoisme uit te loopen, en daarom voelt Spinoza zich genoopt een oogenblik de geometrische lijn te verlaten om in St. 18 te doen zien dat dit niet de slotsom van zijn Ethiek zal zijn. Na te hebben aangetoond dat het tegendeel het geval is en *zijn* zelfzucht onherroepelijk leidt tot gerechtigheid en naastenliefde hervat hij dan weer den draad van het betoog. Met deze kleine afwijking heeft hij echter volstrekt niet erkend dat zijn geometrische methode ondoelmatig was.

Evenals in het tweede boek de gang der ideeën wordt

in het vierde de verschillende vorming der menschelijke deugd omschreven, beiden gegrond in de Substantie waartoe zij worden teruggebracht; 's menschen ziel tot den Intellectus Infinitus, s' menschen deugd of kracht tot den bestaansdrang die in elke modus zich openbaart ten gevolge van zijn samenhang met het Bestendige.

In de eigenlijke Ethiek blijft de verhouding tusschen Substantie en Modi geometrisch, evenals de methode, maar in onze menschelijke verhoudingen verkeeren wij in een wereld waarin geheel andere afmetingen en waardebepalingen heerschen dan in die waarvan wij zijn uitgegaan Het is vooral het begrip van volmaaktheid dat ten opzichte van de modi een buitengewone beteekenis verkrijgt, die geheel afhankelijk wordt van 's menschen begrip (Zie Voorrede Dl. IV).

Met dit gegeven wordt verder voortgewerkt.

De goddelijke volmaaktheid kan nooit het ethisch ideaal worden zoolang 't gaat om onze verhouding tot de menschen als in 't vierde Boek wordt omschreven. Dit is een Christelijk ideaal, alleen bereikbaar omdat in Christus God-mensch geworden was.

Het vierde boek wordt door Prof. Høffding meesterlijk ontleed. Zijn bezwaar blijft dat Spinoza te eenzijdig de ratio op den voorgrond plaatst. De hoogste deugd is het handelen overeenkomstig onze natuur. Waar nu Spinoza ons als denkend wezen bestempelt, moet hij natuurlijk 't eenige heil zien in de verbreeding en verdieping van ons inzicht. Wie daarnevens even groote waarde toekent aan het stemmings- en fantasieleven moet Spinoza geheel pasklaar maken voor onzen tijd, zegt Prof. Høffding zeer terecht. Dit zal echter slecht gelukken.

De ontwikkelingsidee past niet in Spinoza's dogmatiek. Zijn doel was niet anders dan een beschrijving te geven van de exemplaren van het menschdom die hij had leeren kennen, beginnende met den sexueelen mensch die alles goed acht omdat het hem lust, en eindigende met den wijze die niet anders wil dan wat hem goed dunkt te zijn en met de rede overeenkomt.

„Zoo zijn er," zou Alex. Verhuell gezegd hebben. Waarom? Dat vraagt men niet aan de Natuur, die volmaakt is. Zie 't einde van het tweede Boek.

Vijfde Boek. Tegen de Indeeling van het vierde en het 5de Boek heeft Høffding bezwaar. In de laatste stellingen van 't vierde boek behandelt Spinoza den vrijen mensch en deze past dus niet in het Boek der Dienstbaarheid. (beter dan slavernij). De vrije man hier bedoeld is echter de mensch die tegenover de samenleving staat. Daarboven staat de beatitudo die de intuitie ons schenkt sine relatione ad corpus (individuikheid), buiten den invloed der passies.—Dit is geen overgang maar een blijvende toestand en wel van den geest. Op het laatst van 't vierde boek blijkt de mensch hoezeer vrij van echte passie toch altijd nog onderhevig aan de wisseling van het lot, waaraan hij onderworpen blijft. In 't vijfde wordt de mensch gedacht die zich ook daarboven weet te verheffen.

De Ethiek in den gewonen zin eindigt met 't vierde boek.

Het vijfde boek is de leer der gelukzaligheid.

Eerst worden de passieve aandoeningen overwonnen door de actieve daarna ontstaat de alleenheerschappij van 't zuivere denken die leidt tot de beatitudo.

Prof. Høffding noemt deze „mystiek" en toont uitvoerig aan dat er tusschen de vorige tijdperken en dit laatste geen overgang bestaat. Inderdaad zou het moeielijk zijn die aan te wijzen evenals alles wat door intuitie tot stand komt. In dit opzicht is de intellectualis amor te vergelijken met het plotselinge der godsdienstige ingeving of openbaring, maar waar Spinoza nooit vergeet het intellect op den voorgrond te plaatsen mag men zijn „unio cum tota Natura" toch geenszins tot de mystiek rekenen, die juist van allen denkarbeid afkeerig is (credo quia absurdum). Bij hem wordt immers juist geloof gewekt door het meest heldere inzicht en niet door extase of geestverrukking. Dat Spinoza niet over onsterfelijkheid spreekt, zooals gewoonlijk geschiedt met 't oog op 't blijvende van onzen levenstoestand, (existentia) maar alleen in den zin van onze afkomst uit iets wat eeuwig is, dus niet met 't oog op toekomst of verleden, wordt door Prof. Høffding duidelijk aangewezen.

Kenschetsing. In dit laatste hoofdstuk vat H. zijn oordeel over Sp. stelsel te zamen. Spinoza zegt hij, was overtuigd van de redelijkheid van het bestaan. Hij vond dat terug in het Godsbegrip, dat hem van kindsaf was bijgebracht en in de nieuwere natuurwetenschap, die alle verschijnselen onder wetten trachtte te brengen. Zoo versmolten de begrippen God en Substantie bij hem tot een.

Bovendien was voor hem het hoogste leven, denkleven.

Deze beginselen zijn inderdaad de beginselen van alle wetenschap. En die overtuiging leidde Spinoza tot zijn geloof in de mogelijkheid van kennis, tot zijn cosmologie; de overtuiging van de wettelijkheid van het gebeuren.

De nieuwere philosophie verplaatste het hoofdvraagstuk van de wereld naar onze kennis; van de metaphysica naar de leer van het kenvermogen. Men zoekt thans naar de mogelijkheid van een wereld*begrip*, Spinoza meende het oerverschijnsel dat geen ander meer van noode had om te bestaan en begrepen te worden te hebben gevonden in zijn monisme.

Hij geloofde in de werkelijkheid, en deze overtuiging steunde bij hem op de waarheid der geometrie, die voor hem het toonbeeld van alle ware kennis was.

Voor hem was niet zoozeer het bestaan (de) (existentia) als wel het *Bestendige* (Essentia) het grondbegrip, waarop alles berustte.

Het is het eeuwige in de dingen waaruit hij het tijdelijke, het oneindige waaruit hij het eindige meende te kunnen verklaren.

Wie deze grondstelling niet erkent, kan het ware karakter der wereld niet leeren kennen.

Uit de wettelijkheid als zoodanig laat zich het bijzondere niet afleiden wel uit het bestendige, dat in de dingen zelve is op te merken en aan alles waarde geeft.

Dit bestendige is het beginsel van alle wetenschap, want van het wisselende is geen *wetenschap*, zei reeds de wijze der Oudheid. Wij begroeten Prof. Høffding's boek als een der belangrijkste die in de laatste halve eeuw waarin zooveel merkwaardigs over de Ethica is geschreven, zijn uitgekomen.

's-Gravenhage. Dr. W. Meyer.

SCHOOLBOEKEN.

W. Shakespeare, A Midsummer-Night's Dream, met verklarende Aanteekeningen door **W. van Doorn.** 2e herziene druk. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. ƒ 1.15).

Dit aardige blijspel van den grooten dichter, waarvan de nieuwe druk, geïllustreerd, is opgenomen in de bekende serie "Of olden Times and new" verplaatst ons niet alléén in de grilligste tegenstellingen, maar doet ons de heerlijke lucht van het groene woud en den prikkelenden geur van versch hooi genieten. Het leidt ons tevens in in het hoofsche leven van lang vervlogen tijd, en de eenvoudige gemoederen van naïeve, ongeletterde werklieden, voor wie de sociale kwestie nog niet bestond. Nu de toegejuichte opvoeringen in ons land het stuk meer bekend hebben gemaakt, zullen we maar wenschen, dat èn huis èn school (immers voor beide is de serie bestemd) de gelegenheid mogen aangrijpen, om het stuk in het origineel te lezen. Daartoe geven de aanteekeningen van den heer Van Doorn gereede aanleiding. Zij lossen veel moeilijke kwesties glashelder op, en door ze met verstand te raadplegen zal het voor den leek onbegrijpelijke gedeelte van den tekst geen mysteriën meer bevatten.

Enkele kleine aanmerkingen mogen den derden druk ten goede komen.

Zoo zou ik willen voorstellen "playings upon words" van de inleiding te veranderen in "plays upon [the] words". Voor den vorm op *ing* vond ik geen voldoende bewijsplaatsen. Dan vind ik het wel wat gewaagd, uit de uitspraak *Philostrate* te concludeeren, dat de dichter had "small Latin and less Greek". Ik beweer geenszins dat Ben Jonson het in dezen bij het verkeerde eind had, al oordeelt de geleerde misschien al te streng, maar de conclusie is onjuist in dit geval. Wie zou durven beweren, dat Goethe in Iphigenie den klemtoon verkeerd legde, omdat hij het Grieksch niet machtig was? M. i. deed hij zulks „aus poetischen Rücksichten". „Ich bin es selbst, bin Iphigénien" klinkt mij bijzonder melodieus. Trouwens, als Shakespeare den Griekschen vorm *Philostratos* had gebruikt, zou er voor den klem op de eerste *o* alles te zeggen zijn geweest; nu hij den vorm *Philostrate* koos, is eene aanmerking op den door hem gekozen klem m.i. misplaatst. De Duitschers zeggen b. v. Homer, maar Hesiód en Herodót. Wat voor conclusie moet men nu daaruit trekken? Toch niet, dat de Duitsche geleerden den volledigen vorm niet behoorlijk uitspreken! (p. 5).

Enkele kleinigheden nog: Ik zou "question your *desires*", vooral in verband met het vervolg, anders willen opvatten: „Onderzoek wèl welke ge wenscht" (van deze twee gevolgen uwer liefde). Is "grow to a point" niet beter verklaard door: "Come to the purpose"? "Lob" (19) is meer "awkward fellow" dan "clown". Met noot 5 op p. 48 ben ik het niet eens. Als de maan doen kon wat de tekst vermeldt, zou ze zeker de zon een *displezier* doen. Geen der mij geraadpleegde uitgaven stelt dan ook een verandering voor, of ziet blijkbaar een *corruption* van den tekst. Op p. 51 zou ik *alone* zóó willen opvatten: "That alone.. sport". *Wakest* (7e regel derzelfde bladz.) moet éénlettergrepig zijn. De bekende A. Dyce heeft dan ook *wak'st*. Een verwijzing naar *abide* (p. 54) ware niet ongeschikt geweest, evenals bij *flout* (p. 60) aan ons *uitfluiten* kon zijn herinnerd. Is "Jack and Jill" een *famous* nursery-rhyme? Op p. 79 had "good strings to your beards" wel een aanteekening mogen hebben, evenals *apprehend* op p. 81. *Certain* op p. 87 heeft daar den klem op *ai*.

Enkele drukfoutjes: Bladz. 11 (r. 7) moet *I'ld* òf *I'd* òf *I'll* zijn. Ook *Phaebus* is niet juist (p. 15). *Overcanopied* (p. 30) mist in de noot een hyphen. Daarbij is *canopy* hier niet zóó prozaïsch als de "roof of a bedstead" op te vatten. In noot 1 (blz. 98) moet *rehearse* worden gelezen. —

Natuurlijk staat hier en daar nog een bescheiden vraagteeken. Maar wat deert dat? Ik heb een groote en m. i. welverdiende waardeering voor deze uitgave.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

A. Conan Doyle, Uncle Bernac, met verklarende Aanteekeningen door **J. Coster,** 2e druk, geïllustreerd. (Of olden Times and new). Groningen, Wolters. (Pr. ƒ 1.15).

Dat een verhaal, door den overbekenden Conan Doyle, spannend moet zijn, spreekt wel vanzelf, en dat het in dezelfde serie opgenomen werkje gretig door de leerlingen zal worden gelezen, behoeft geen betoog. De heer Coster heeft met zijne duidelijke *annotations* zeer goed werk geleverd. Zijn belezenheid is bijzonder groot, en zijne voorbeelden zijn op de rechte plaats aangebracht en voortreffelijk gekozen. Men had kunnen wenschen, dat het aantal drukfouten wat kleiner was geweest, maar — wien speelt dit booze duiveltje geen parten? Het sluipt binnen, waar men het allerminst verwacht.

Verklaringen van *issues, elemental, ungathered, scaling, prim lips, braced, bow and spear, it stood out, white-clad,* respectievelijk op blz. 4, 10, 19, 24, 32, 43, 46, 59 en 134 waren misschien nog gewenscht geweest.

Kleine bezwaren tegen de uitspraak van *inchoate, desolate, rendezvous, sacrifice, suffice, aristocrat, violin, oblique, sapphires* en *berlin(e)* zouden vermoedelijk de uitgevers van de Concise Oxford Dictionary hebben (respectievelijk op blzz. 10, 16, 24, 45, 61, 66, 92, 112, 148 en 149).

Gewenschte veranderingen en bijvoegingen zouden hier en daar kunnen worden gemaakt; men leze *coastguardsmen* (p. 13); *wholesome* = de gezondheid, etc. (b. v. *wholesome advice*) bevorderend (p. 14); *down the chimney* = den schoorsteen uit, is dubbelzinnig (p. 21); *looked back at me* = keek mij brutaal aan (p. 34; verg. to talk back at = brutaal antwoorden); ik meen, dat de Engelsche uitdrukking is: *forgive and forget* (p. 67); is *spinnijdig* gebruikelijk Nederlandsch, of gevormd naar het D. *spinnefeind*? (p. 79); *upon second thoughts* (p. 85) schijnt juister; *canvas* (p. 89) is hier niet zeildoek, maar (wit) linnen; *enthusiams* (tegeno. *enthusiasm*) had wel een verklaring mogen hebben (p. 135); *lengthy* (p. 138) is eer „gerekt" dan „langdradig"; voor „veranderlijke vrouw" leze men liever „grillige" (p. 146); *to carry it off* = zich er doorslaan (p. 155) mag wel een verklaring hebben; *led by the bridle* (p. 175) vervalle als dubbelzinnig; op p. 188 mag *romance* wel even verklaard worden.

Ik ben de eerste om toe te geven, dat mijne voorstellen slechts kleinigheden betreffen, die ik alléén vermeldde, om het werkje, dat inderdaad uitstekend is verzorgd, nader tot het volmaakte te brengen.

Den Haag. K. ten Bruggencate.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij A. Picard te Parijs is (in 1919) verschenen de tweede druk van *La littérature grecque*, zijnde de tweede aflevering van L. Laurand, *Manuel des études grecques et latines* (zie *Museum*, 1915, kol. 161 en vlg.). De prijs van deze aflevering is fr. 3.50.

Van G. Andresen, *P. Cornelius Tacitus, Dialogus de oratoribus* is bij Teubner te Leipzig in 1918 een vierde, verbeterde druk verschenen, en, bij dezelfde firma in hetzelfde jaar, de zesde druk van A. Kurfess, *Ciceros Rede über das Imperium des Cn. Pompeius*. De nieuwe druk van laatstgenoemd boek is een bewerking van een vroegere uitgave der zelfde redevoering, „für den Schul- und Privatgebrauch erklärt von F. Richter und A. Eberhard."

Documenten en Kleine Teksten, ten gebruike bij de studie van Vaderlandsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde, onder redactie van Dr. **J. W. Muller** en Dr. **C. G. N. de Vooys.** Groningen, Den Haag, J. B. Wolters.

Bij het academisch onderwijs in bovengenoemde vakken, vooral bij philologisch-historische oefeningen met candidaten, heeft zich niet zelden het bezwaar doen gevoelen, dat de stukken, die men zou wenschen te behandelen, niet gemakkelijk in genoegzamen getale verkrijgbaar waren, doordat zij òf alleen in min of meer zeldzame oude, òf in omvangrijke nieuwe, altoos in kostbare uitgaven, bovendien veelal in verschillende deelen of werken verspreid gedrukt, soms ook alleen in handschrift, voorkwamen, zoodat de aanschaffing van zulk kostbaar studiemateriaal onmogelijk was of althans kwalijk van alle studenten te vergen. Wel is meer dan eens, met behulp van bijzondere academische fondsen, in dit gebrek voorzien door den herdruk of de reproductie van een klein getal exemplaren; doch daarmede waren dan telkens alleen de in dit geval betrokken studenten gediend.

Als een meer algemeene poging om dit euvel te verhelpen en ook anderen, buiten het academisch onderwijs, voor eigen studie de stof te verschaffen, zijn thans, onder bovenstaanden algemeenen titel, de twee eerste nummers verschenen eener reeks bloote herdrukken van beknopte teksten (ten hoogste 2 vel druks), zonder toelichting of aanteekening, alleen van een kort inleidend woord voorzien; een en ander naar het voorbeeld der Duitsche Kleine Sammlung für Vorlesungen und Uebungen, hrsg. v. H. Lietzmann.

Reeds verschenen nummers zijn: 1. De „Resolutiën" betreffende de taal van den Statenbijbel met de bijbehoorende stukken, uitgeg. d. Dr. J. Heinsius; 2. Proeven van zestiende eeuws Oosters Nederlands, uitgeg. d. Dr. J. A. Vòr der Hake. Ter perse zijn: 3. Fragmenten uit Middelnederlandse Bijbelvertalingen, uitgeg. d. Dr. C. H. Ebbinge Wubben; 4. Bloemlezing uit lyriek, uitgeg. d. Dr. G. Kalff (dit laatste niet beperkt tot de Nederlandsche lyriek). In voorbereiding of ten minste beraamd zijn voorts: de verhalen over den moord van Floris V (kronieken, liederen enz.), door Dr. H. P. Coster; Vondel's omwerkingen (parallelle teksten van epische en andere gedichten), zijne Aenleiding en Pels' Horatius' Dichtkunst, stukken uit Den Nederduytschen Helicon, door Dr. De Vooys; Proeven van middeleeuwsche kanselarijtaal en literatuurtaal uit alle Nederlandsche gewesten, door Dr. Muller; terwijl eindelijk beknopte uitgaven van b. v. Balduinus' Reinardus Vulpes, den Vierden Martijn, stukken uit de vroege Renaissance, Stevin, Hooft's omwerkingen, zijne „Waerneeminghen", de omwerkingen der beide Van Haren's, Staring e. a. overwogen worden.

In de hoop, dat een ruime afzet den Uitgever in staat zal stellen deze plannen te volvoeren en uit te breiden ook over verwante gebieden, houdt de Redactie zich voor wenken en wenschen, vragen en aanbiedingen aangaande onderwerpen en bewerkers gaarne aanbevolen. M.

De firma „Marcus und Weber" te Bonn heeft in 1918 honderd jaar bestaan. Deze gebeurtenis is voor de vrienden en medewerkers van de bekende uitgeversfirma aanleiding geweest om aan het tegenwoordige hoofd van de zaak, Dr. A. Ahn, een groot aantal stukken aan te bieden, die, tot een zware bundel van 392 bladzijden verenigd, in 1919 het licht hebben gezien. De inhoud van dit album gratulatorium wordt gevormd door: een hoofdstuk, getiteld *Aus der Geschichte des Verlags* (met verschillende portretten), gewijd aan opstellen over de vroegere firmanten en wat zij gewild en tot stand gebracht hebben; acht hoofdstukken die genoemd zijn: *Allgemein-kulturelles, Hochschulwesen; Theologie und Philologie; Rechtswissenschaft; Medizin; Naturwissenschaften; Volkswirtschaftliches; Zur politischen, Literatur- und Kunstgeschichte; Erziehung und Bildung.*

Deze negen hoofdstukken bestaan uit een tachtig artikelen, bijna alle onderwerpen behandelend die in verband staan met uitgaven der firma. Een overzicht van de belangrijke fonds-katalogus vindt men aan het einde van het boek.

Van het in *Museum* XXV, kol. 234 besproken *Nederlandsch Leesboek* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen J.L.zn., 1ste deel, is bij de f*. Wolters te Groningen-den Haag een tweede onveranderde druk verschenen.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen-den Haag), 1919, is verschenen, van de hand van Dr. J. van Wageningen, „*Het Leven van Dr. Jan Wibertus Beck*, hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam". (Pr. ƒ0.75). Een bibliografie besluit het levensbericht, dat de nadruk legt op de grote werkkracht en toewijding van de overleden hoogleraar.

De firma Bloud en Gay (Parijs-Barcelona) zond aan de redaktie de twee volgende boeken: A. Droulers, *Sous le poing de fer, quatre ans dans un faubourg de Lille; Htte.* Celarié, *Quand „ils" étaient à Saint-Quentin.* In het eerste werk beschrijft een ooggetuige het gedrag van de Duitsers gedurende hun verblijf te Rijssel, in het tweede wordt verhaald wat de bevolking van Saint-Quentin in de oorlogsjaren ondervonden heeft. Beide boeken zijn in 1918 verschenen. De omslag van het eerste werk is versierd met de afbeelding van een zwaar gepantserde vuist, overgenomen van een Duits aanplakbiljet dat in de bezette streken op de Duitse oorlogslening de aandacht vestigde.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1918, Sept.-Oct.: F. Cumont, Les „hastiferi" de Bellone d'après une inscription d'Afrique. — Carton, Note sur des édicules renfermant des statues en terre cuite, déc. dans la région de Ghardimaou (Tunisie). — P. Paris, Fouilles de Bolonia (1918). — H. Cordier, Rapp. s. l. trav. de l'Ecole franç. d'Extrême-Orient.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., XLVI, 4: J. Brüch, Zwei ligur. Wörter im Lat.-Romanischen. — F. Bechtel, Parerga, 52—54. R. Trautmann, Berichtigung. — Jos. Schrijnen, Das „sabinische" *l* im Lat.

XLVII: A. Fürst, Der Sprachgebrauch der älteren Upanisads verglichen mit dem der früheren ved. Perioden u. dem des klass. Sanskr. — A. Bezzenberger, Lit. *kója* (lett. *kāja*) „Fusz". — H. Jacobsohn, Zwei Probleme der got. Lautgeschichte, I. — R. Loewe, Die germ. Iterativzahlen. — Dez., Die Anfügung von *-t* im Deutschen u. das *e* von ahd. *einêst*. — J. Loewenthal, Slav. *konĭ* „Pferd". — E. Hermann, Wills Kenntnis des Preuszischen. — A. Bezzenberger, Lit. *kũ* „was?" — J. Pokorny, Zur irischen Gramm. u. Wortkunde, 1—7. — G. Hüsing, Altpers. *āmuþa*. — A. Fick, Die Kriegszüg nördlicher Völker gegen Ägypten unter den Pharaonen Merneptah u. Ramses III. — A. Zimmermann, Nachtr. zu XLIV 368f. — J. Charpentier, Griech. Etymologien, 1—7. — E. W. Fay, Apropos of Ztschr. XLV 117. — W. Schulze, Der Frühling als *primum tempus*. — W. Prellwitz, Griech. Wörter gedeutet (Ἐχῖνύς, πλισσομαι). — M. E. Schmidt, Armen. *aner* „Vater der Frau". — St. Mladenov, Eine Bemerkung zu Perssons Beitr. z. idg. Wortforschung. — A.

Z i m m e r m a n n, Die Etymologie von *secus*. — D e z., Zur Etymologie v. *Larunda*. — E. H e r m a n n, Berichtigung zu oben XLVI 241 ff. — H. D i e l s, Etymologica, 1—5. — A. Z i m m e r m a n n, Zum Suffix des lat. Part. Präsentis.—G. H e r b i g, Zur Vorgesch. der röm. *pontifices*. — J. P o k o r n y, Der älteste name Irlands. — A. B e z z e n b e r g e r, Drei lit. Frauen-Vornamen. — H. P e t e r s s o n, Beitr. zur armen. Wortkunde, 1—65. — Chr. B a r t h o l o m a e, Zu KZ. XLVII 169 über altpers. *amudah*. — W. P r e l l w i t z, Griech. Etymologien, 1—11. — F. H o l t h a u s e n, Etymologien, 1—32. — A. B e z z e n b e r g e r, A. Fick (Nachruf).

XLVIII: F. H a r t m a n n, Aorist u. Imperf., I.—A. Z i m m e r m a n n, Zum Suffix des lat. Part. Praesentis. — R. T h u r n e y s e n, Irisches, 1—15. — W. S c h u l z e, Zu den got. Nomina auf. *-assus*. — R. L o e w e. Der germ. Pluraldativ. — D e z., Ags. *ece*. — D e z., Ags. *geréfa*. — W. S c h u l z e, Gr. λαγωός. — E. H e r m a n n, Zur lat. u. roman. Betonung. — D e z., Kleine Beitr. zur lat. Syntax, 1—3. — D e z., Italisches, 1—2. — P. P e r s s o n, Zur lat. u. griech. Wortforschung, 1—7. — W. S c h u l z e, Ags. *húmeta*. — D e z., Lit. *rûžas*. — H. J a c o b s o h n, Zum Akzent im Mordwinischen. — D e z., Got. *baurgs*. — W. S c h u l z e, Zur Blattfüllung. — E. S c h r ö d e r, Studien zu den deutschen Münznamen. — W. S c h u l z e, Zum ahd. Tatian. — A. Z i m m e r m a n n, Ein Beitr. zur Erklärung des carmen arvale. — D e z.— Das lat. Suffix *ment(o)*. — W. P r e l l w i t z, Lat. *vitāre*. — G. H u s i n g, Altpers. *abi-ā-čariš*? — N. v. W i j k, Ndl. *mooi*, ndd. *moi(e)*. — H. D i e l s, Nachtr. zu Bd. XLVII 205 Anm. 1. — K. B. E r m a n, Falisk. *efiles*. — D e z., Ἀρτεμβάρης. — A. B r ü c k n e r, Über Etymol. u. Etymologisieren, II. — E. B o i s a c q, Gr. ἔνοσις f. „secousse". — W. S c h u l z e, Noch einmal ai. *sthiv*. — J. B e n i g n y, Die Namen der Eltern im Indoiran. u. im Got. — W. S c h u l z e, τίργον. — F. H o l t h a u s e n, Etymologisches, 1—10. — W. S c h u l z e, Lückenbüszer. — D e z., Slav. *družiba* u. *vražida*. — W. S c h u l z e, Zu got. *ibnassus*. — E. S c h r ö d e r, Stud. z. d. deutschen Münznamen, II—IV. — R. T r a u t m a n n, Lit. *plėkti* „prügeln".

XLIX, 1-2: F. H a r t m a n n, Aorist u. Imperfektum (forts.). — E. K u h n, Zigeun. *manro* „Brot". — J. P o k o r n y, Zur Stammbildung d. irischen Kausativa. — E. K u h n, Reste alter Kasusformen im Zigeunerischen. — N. v. W i j k, Zu den slav. Iterativen vom Typus *běgati*. — H. L a t t m a n n, Negation, Indefinitum, Intensivum u. gr. μή. — F. M u l l e r, Zum lat. Präfix *au-*. — E. L e w y, Misc. — F. B e c h t e l, Parerga 55—58. — W. K r a u s e, Zur Aussprache des ϑ im Gortynischen. — J. P o k o r n y, *Aes* u. *isarnon*.

Rhein. Museum, LXXII, 3: E. F r a e n k e l, Lyrische Daktylen (slot). — V. G a r d t h a u s e n, Namen u. Zensus der Römer. — F. W i l h e l m, Der Regentenspiegel des Sopatros. — E. H o w a l d, Zu den Iliasscholien. — E. S c h w y z e r, Zu griech. Inschriften. — H. E n d r e s, Krateros, Perdikkas u. d. letzten Pläne Alexanders. — A. W. d e G r o o t, Ptolemaios der Sohn. — K. B u s c h e, Zu Senecas Büchern de beneficiis u. de clementia. — A. B r i n k m a n n, Kallimachos Kydippe. — Misz.

Hermes, LIV, 2: A. R o s e n b e r g, zur Geschichte des Latinerbundes. — M. B a n g, Caesaris servus. — E. H o w a l d, eine vorplatonische Kunsttheorie. — Misc.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIII—XLIV, 3: W. C a p e l l e, Anaxagoras, I. — E. M o g k, Altgerm. Spukgeschichten. — R. P e t s c h, Schiller u. d. ästhetischen Normen. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: O. R i c h t e r, Berufswahl u. Schule. — H. M. S c h u l t z e, Die Behandlung der Schillerschen Balladen in der höheren Schule. — Mitteil.

4—5: W. K r a n z, Die Urform der att. Tragödie u. Komödie. — W. C a p e l l e, Anaxagoras (slot). — H. F. M ü l l e r, Das Problem der Theodicee bei Leibniz. u. Plotinos. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: W. M a r c u s, Der Streit der Fakultäten auf der höheren Schule. — Mitteil.

Bijdragen Vaderl. Gesch., VI, 4: S m i t, De levensmiddelenpolitiek in Den Haag 1572/4. — W i e r s u m, Een naspel van de samenzwering van 1623. — G i j s b e r t i H o d e n p i j l, De overgang van het bestuur van Ceylon van Steph. Versluys op Did. van Domburgh 1732/3. — J a p i k s e, Middelburg's remonstrantie betreffende de afzwering van Philips II.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XL: F. O u d s c h a n s D e n t z, Stukken over de verovering van Suriname. — E. M i k l ó s, De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvervolgingen (1674—1680). — M. P i n k h o f, Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566—1609. — J. P. W. A. S m i t, Aanteekeningen op het handschrift van L. van den Hoevel. — E. K. G. F a l c k, Brieven gewisseld tusschen Otto Willem Falck en Iman Willem Falck.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXIV, 2: V a n W ij k, Rusland en de Slaven. — T e n B o u w h u y s, De strijd der Hollandsche steden tegen de buitenneering. — K a l f f, Indische en Hollandsche schilpenkabinetten. — D e B r u i n e P l o o s v a n A m s t e l, Blücher in 1813/4.

Archief Aartsb. Utrecht: K l e y n t j e n s, Jansenistische beroeringen 1690 (vervolg). — V a n d e r L o o s, Seminarium voor Holland en Utrecht. — D e H u l l u, De Katholieken te Deventer en in Twente. — V a n d e r H e y d e n, St. Georgius en St. Lucie Vicarie te Oud-Zevenaar. — A l b. T h y m, Open brief van El. van Culenborch en Antonia van Lalaing over huiszittende armen.

Rev. Hist., XLIII, 2: P u a u x, Origines de la guerre des Camisards. — G a f f a r e l, Marseille et les Philhellènes. — B e r g a, L'auteur de l'Essai politique sur la Pologne (1764). — Bulletin historique: France 1660-1789.

Hist. Zeitschrift, 23, 3; T r o e l t s c h, Ueber den Begriff einer historischen Dialektik. — E l k a n, Die Entdeckung Macchiavelli's in Deutschland. — Miszellen (P h i l i p p i, Neue Gesichtspunkte für die kritische Behandlung mittelalterlicher Geschichtsquellen enz.).

English Hist. Review, April 1919: W h i t n e y, Gregory VII, — L a p s l e y, Knights of the Shire, II. — T u r n e r, Parliament and Foreign Affairs 1603-1760. — Notes and Documents.

Studiën, XCII, Juli: G. G o r r i s, Beginselen en Praktijken der Bolsjewiki. — F. T u m m e r s, Empirische en wijsgeerige Zielkunde, II. — H. P a d b e r g, Verdiende Willem Kloos een nationale hulde? — J. S t e i n, Edward C. Pickering. — L. v. M i e r t, De rozenkrans van den H. Franciscus Xaverius door Vondel bezongen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

B o e s e r, Mummiekisten v. h. Nieuwe Rijk, II-III: Rev. Crit. 1919, nº. 8 (Moret).

B r a k m a n, Latijnsche Letterkunde: B ll de l'Ac. royale de Belg. 1919, Avril.

V a n H a m e l, Opvattingen over Litteratuur: Rev. Crit. 1919, nº. 2 (L. R.).

H e s s e l i n g, Phlorios et Platzia Phlore: Rev. Crit. 1919, nº. 2 (Dalmeyda).

P l o o y, Leven v. Paulus: Studiën XCI, Juni (Wilbers).

VERBETERING.

Prof. Meyboom verzoekt ons er de aandacht op te vestigen dat in het vorige nummer van 't *Museum*, kol. 230 r. 29 volg., in plaats van „primitive Völker" moet gelezen worden: „Naturvölker", in plaats van „Naturvölker": „primitive Völker".

ADVERTENTIEN.